

Т. ӨМҮРЗАКОВА

СОНЖУ ТАРЫХ

9

КЛАСС

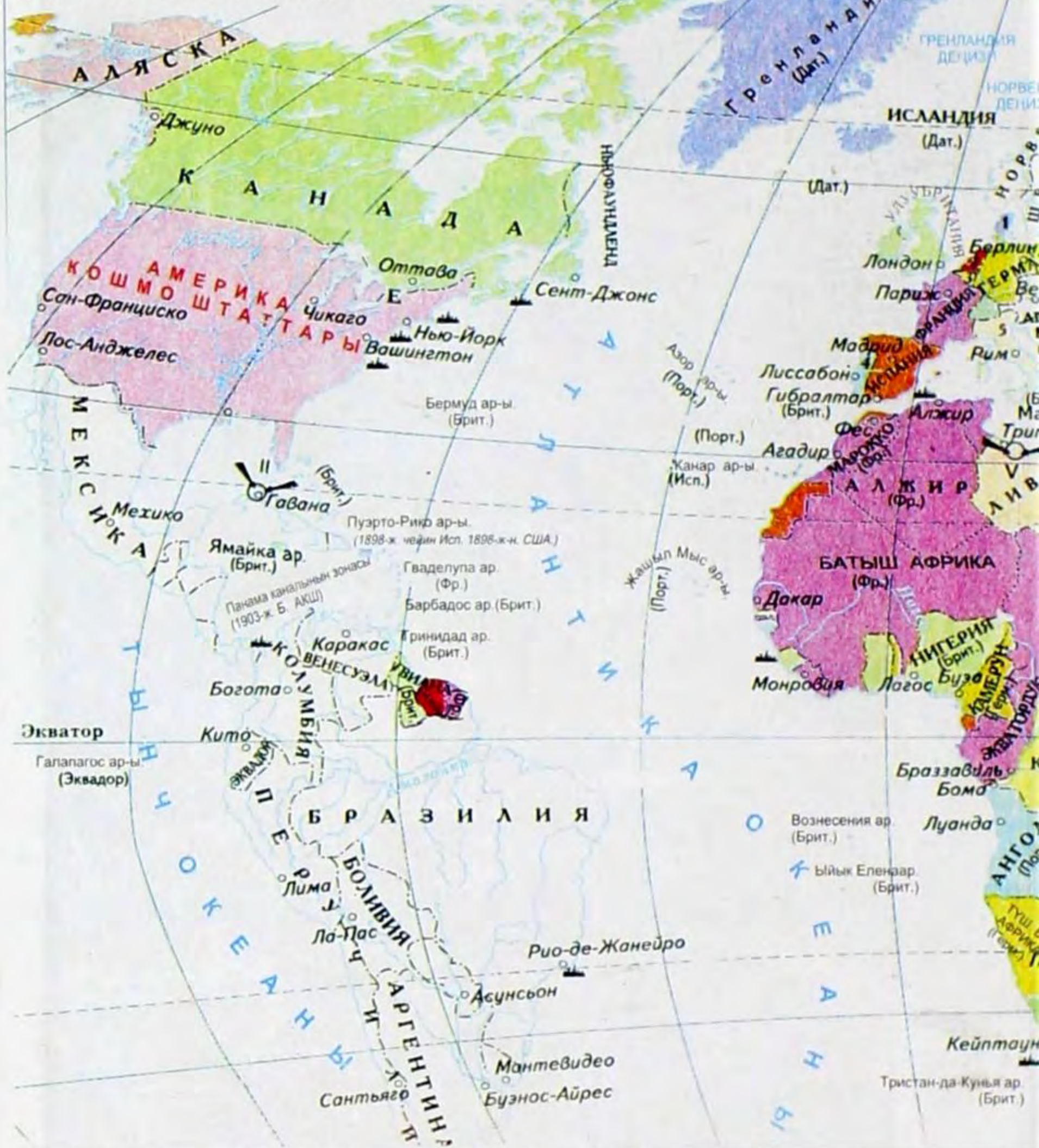

XX

1900-2000

ДУЙНӨ ЖУЗУ XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА

Мамлекеттер жана анын ээликтери

- Улуубритания
- Орус империясы
- Франция
- Нидерланды
- Испания
- Португалия
- Дания

- Осмон империясы
- Германия
- Италия
- АКШ
- Япония
- Бельгия

- Дениз-аскер базалары
- Дүйнөнү бөлүштүрүү үчүн алгачкы согуштар:
 - I-япон-кытай (1894-1895)
 - II-испан-америка (1898)
 - III-англия-бур (1899-1902)
 - IV-орус-япон (1904-1905)
 - V-италия-түркия (1911-1912)

Картада цифралар менен белгиленген мамлекеттер:

- 1 Дания, 2 Нидерланды,
- 3 Бельгия, 4 Португалия,
- 5 Италия, 6 Урянхай крайы (1914-ж. баштап Орус протектораты), 7 Хива хандыгы, (Орус вассалы), 8 Бухара эмираты (Орус вассалы)

53.3
0-57

Т. ӨМҮРЗАКОВА

СОҢКУ ТАРЫХ

XX кылым

9-класс үчүн окуу китеби

Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги бекиткен

462

ОШУГАДА ТАРХ ИВЕРСИТЕТИ
12
ИНЕ 971088

«Учкун»
Бишкек — 2007

УДК 373.167.1
ББК 63.3 я 721
Ө - 99

Өмүрзакова Т.

Ө - 99 Сонку тарых: XX кылым. 9-класс үчүн окуу китеби. - Б.: Учкун,
2007. - 304-б. ил.

ISBN 978-9967-24-164-0

Жооптуу редактору:

Осмонов Ө.Ж., КРнын УИАсынын корр. мүчөсү,
тарых илим. доктору, проф.

Рецензенттери:

Өмүрбеков Т.Н., тарых илим. доктору, проф.,
Дөталиев А.К., Бишкек ш. «Себат» эларалык мекемесинин тарых
кафедрасынын башчысы,

Ниязалиева У., КР Билим берүү отличниги,
Ош ш. № 42 Керметоо орто мектебинин тарых мугалими.

*Бул окуу китеби 2005-жылы автор тарабынан сынак үчүн
чектелген санда чыгарылган.*

Окуу китеби «КРында мамлекеттик мектептик билим берүүнүн стандартынын» негизинде түзүлүп, тарыхыйлуулук жана модерндешүү теориясынын методологиялык принцибине таянып жазылды. 2003-ж. кабыл алынган КРнын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамында белгиленгендей, окуу китебиндеги материалдар концентрдик принциптин негизинде даярдалып, хронологиялык маалыматтар жана жаңы теориялык концепциялар мезгил талабына ылайык берилди. КРнын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген (2006-ж., төртүнчү басылышы) программага ылайык жазылды.

Ө 4306020600-07
ISBN 978-9967-24-164-0

УДК 373.167.1
ББК 63.3 я 721
© Өмүрзакова Т. 2007
© КР Билим берүү жана
илим министрлиги, 2007
© «Учкун» ААК. 2007
Бардык укуктар коргологон

УРМАТТУУ ОКУУЧУЛАР!

Адамзаттын тарыхындагы окуяларга эң бай XX к. негизги окуяларын камтыган Соңку тарых окуу китебин жазууда тарыхый билим берүүдөгү жаңы концепциялар, теориялар, көптөгөн жаңы маалыматтар кеңири мазмунда берилди. Анткени дүйнөлүк цивилизациянын өткөнү жана учурдагысы жөнүндө, анын өнүгүү тенденциялары жөнүндө бирдиктүү түшүнүгү болбосо, окуучулар коомдук-саясий турмушта туура багытты тандоого, жеке жарандык позициясын аныктоого мүмкүн эмес.

Чет өлкөлөрдүн соңку тарыхын окуп үйрөнүүдөгү өзгөчөлүк, мурдагы салттуу схемадан (евроцентристтик көзкараштан) баш тартып, Европа менен Американын тарыхына негизги көңүлдү буруу менен чектелбестен, Кытай, Индия, Түркия, Япония жана «Азия ажыдаарлары» атыккан өлкөлөрдүн өнүгүү өзгөчөлүктөрүн тарыхый объективдүүлүк принциптеринин негизинде көрсөтүүгө аракеттендик. Албетте, маалыматты хронологиялык ырааттуулукта учкай берүүгө жана программадан четтебөө аракетинен улам материалдын көлөмү кеңейди.

Тарыхый инсандарсыз тарых илими толук болбойт. Тарыхта жеке өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган, коомдо оң же терс иш-аракеттери менен көрүнүктүү из калтырган тарыхый инсандарга да орун берилди. Албетте, дүйнөлүк тарыхтагы эң эле драмалуу, окуяларга бай доорду билүү үчүн окуу китеби менен чектелүү жетишсиздик кылат.

Адамзаттын тарыхында өткөн XX к. болуп көрбөгөндөй өзгөчө из калтырды. Бул жүз жылдыкта дүйнөнүн көрүнүшүн түп-тамырынан бери өзгөрткөн окуялар болуп өттү. Алардын ичинен биринчи жана экинчи дүйнөлүк согуштарды, 1917-жылдагы Россиядагы Февраль, Октябрь революцияларын, дүйнөнү дүнгүрөткөн ири социалдык окуяларды, колониялык системанын кулашын, ядролук энергиянын ачылышын жана космосту өздөштүрүүнүн башталышын атоого болот.

Арийне, жакынкы жылдарга чейин эле жаңы тарых менен соңку тарыхты бөлүп турган чек катары 1918-жылды эсептеп келишкен. Бул баарынан мурда Россиядагы Октябрь революциясына жана биринчи дүйнөлүк согуштун аякташына байланыштырылып айтылып жүргөн. Социалисттик коомду курууга болгон аракеттин өзү эле жаңы доордун келишинин белгиси боло албастыгын, ал индустриялык цивилизациянын өнүгүүсүн токтото албаган тажрыйбалардын бири экендигин мезгил далилдеди.

Бул жүз жылдыктын ортосунда илимдин ролунун жогорулашы илимий-техникалык революциянын (ИТР) башталышына түрткү берди. Бирок, эки карама-каршы системанын (капитализм жана социализм) айыгышкан тирешүүсүнүн кырдаалында илимий-техникалык жетишкендиктердин бараандуу бөлүгү аскердик-согуштук максаттарда пайдаланылды. ИТР башталганга чейин эле жапырт кыйратуучу ядролук куралдар чыгарылгандыктан, тынчтык мезгилде да адам-

заттын өзүнүн жашоосуна коркунуч туулду. Дүйнөлүк эки согуштун жана көптөгөн майда согуштардын кайгылуу натыйжалары дүйнөлүк коомчулуктун аң-сезимин башка багытка – куралсыздануу жана конвергенция (жакындашуу) процесстерине карай бурулуусуна түрткү берди.

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Европада, андан соң дүйнөнүн башка аймактарында да интеграция (биригүү) кыймылы башталып, ага улам жаңы өлкөлөр кошулуп, азыр интеграция процесси бүткүл дүйнөлүк мүнөзгө ээ болду.

Өткөн кылым мындан башка да көптөгөн окуялар, көрүнүштөр менен эсте калды. Коомду революциялык жол менен өзгөртүү кооптуу экендиги айкындалып, эволюциялык жол менен өнүгүүнүн артыкчылыктары даана байкалды. «Борбор», «Батыш» жана «Чыгыш» деген түшүнүктөрдүн да мазмуну өзгөрдү. Эгерде XX к. башында батыш европалык «борбор» жөнүндө гана сөз болсо, азыр азиялык «борбор» (Япония, Кытай) пайда болуп, учурда дүйнөнүн саясий картасынан колониализмдин калдыктары да жоголду. Жакында эле «таптакыр артта калган» деп айтылып келген аймактарда жигердүү жаңылануу жүрдү. Натыйжада экономика менен илимдин, маданият менен коомдук ой жүгүртүүнүн жетишкендиктерин адамзаттын кызыкчылыгы үчүн пайдалануу максаты күн тартибине коюлду. Эң алдыңкы жалпыга маалымдоо каражаттары (ЖМК) бүткүл жер жүзүнө таркап, млндогон адамдардын таң каларлык мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөтүүдө.

XX к. аяк ченинде мурдагы СССРдин жана бир катар Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн социализмден рынок экономикасына өтүү эволюциясын башынан өткөрө баштаганда, кырдаалга байланыштуу чечиле турган татаал маселелер бар экендиги билинди. Ошону менен бирге айрым өлкөлөрдө жана аймактарда эларалык терроризм, улутчул жана экстремисттик (чектен ашкан) кыймылдар коркунучтуу мүнөзгө ээ боло баштады.

Жогоруда аталган жана башка факторлор XX к. өзгөчө доорго айлантты. Ошондуктан, XX к. бүткүл дүйнөлүк тарыхтын эң маанилүү доору катары окуп үйрөнүүгө тийишпиз.

Окуу китеби тарыхый булактардан үзүндү документтер, карталар, таблицалар жана иллюстрациялар менен жабдылды. Өз алдынча иштөө жана өтүлгөндөрдү бышыктоо үчүн колдонмо дептер түзүлдү.

Албетте, аталган окуу китебинде баарын жетишээрлик маалымдадык дегенден алыспыз. Окуучулар маалымат доорунда Интернет маалыматтарын, илимий-популярдуу эмгектерди, жаңы көзкараш менен чыккан тарыхый багыттагы китептерди, тарыхый-документтик фильмдерди, энциклопедиялык маалыматтарды алуу менен тарыхтын тарбиялык функциясынан пайдаланат деген үмүттөбүз.

Ошондой эле мугалимдерден, илимпоз адистерден жана коомчулуктан сонку тарых окуу китеби боюнча ой-пикирлерди күтөбүз.

Калыс айтылган сын-пикир окуу китебинин кийинки басылышынын сапатын жакшыртууга өбөлгө болоору бышык.

Анда эмесе, урматтуу окуучулар, мекенибиз Кыргызстанда өнүккөн өлкөлөрдүн катарына кошулуусу үчүн чаалыкпай билим алалы!

Автор

КИРИШҮҮ

Дүйнө жүзү XX к. башында. XX к. башында АКШнын жана Европанын алдыңкы өлкөлөрүндөгү экономикалык жана технологиялык тездик менен өнүгүүдөн улам, чоң өзгөрүүлөр жүрдү. *Ошол эле учурда өнөржайда экинчи технологиялык революция кулач жая баштады. Мындай революциянын маңызын өнөржай өндүрүшүнүн жаңы тармактарынын, жаңы техника менен технологиянын ылдам өнүгүүсү түзгөн¹*. Күрдөөлдүү өнүгө баштаган тармактардын катарына автомобиль өнөржайын камтыган машина куруу, электр-техникалык жана нефть-химиялык өнөржай кирди.

Революциялык өзгөрүүлөрдүн башталышынын себептери: бир жагынан, мурдагыдай буу менен иштөөчү машиналар жана көмүрдү негизги отун катары пайдалануу мезгил талабына жооп бербей калган. Экинчи жагынан, ошол жылдары орчундуу ачылыштар жана ойлоп табуулар жаралган эле.

Дагы бир белгилеп кетүүчү жагдай, көп эле техникалык жетишкендиктер, мисалы, генератор, ичинен күйүүчү кыймылдаткыч, телефон, радиотолкуну, электр жарыгы, рентген нуру, XIX к. эле ойлоп табылса да, жаңы ачылыштарды колдонуу, аларды массалык түрдө чыгаруу, дал ошол XX к. башында гана ишке ашырыла баштаган. Экинчи өнөржайлык-технологиялык төңкөрүштүн өзгөчөлүгү илим менен техниканын жаңы жетишкендиктерин тездик менен өндүрүшкө киргизүү жана өнөржайдын жаңы тармактарын өнүктүрүү болуп калды. Дээрлик бүткүл XX кылым ушундай ураандын астында өттү. Жүз жылдыктын аралыгында бул өзгөрүү дүйнөнүн чар-тарабына жайылды.

XX к. баш ченинде технологиялык жетишкендикти бир нече алдыңкы өлкөлөр – Улуу Британия, Германия, Франция, АКШ, Бельгия камсыз кылышты. Бул мамлекеттерде «көмүр жана болот доо-

¹ Бул дүйнөдөгү көп өлкөлөр үчүн XX к. экинчи жарымына чейин индустриялаштыруунун бирден-бир жалгыз жолу деп эсептелген көмүрдү жана болотту өндүрүү экинчи катарга жылды дегенди билдирген.

Нью-Йорктогу
көк мелжиген имарат

ру» аяктады. XX к. башында тездетилген индустриялаштыруу жолуна ошондой эле Россия, Швеция, Италия, Австрия-Венгриянын бир бөлүгү, Канада, Япония түштү.

Ошол эле учурда дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттери үчүн оор өнөржайын өнүктүрүү маселеси, XX к. экинчи жарымына чейин маанилүү бойдон кала берген.

Ошентип, кылымдын башында алдынкы өлкөлөрдө өнөржай өндүрүшү айыл чарбага караганда бир топ жогорку деңгээлге көтөрүлгөн. Айыл чарбасы да жаңы техниканы, жер семирткичтерди, жаңы агротехникалык ыкмаларды

колдонуу аркылуу индустриялык өндүрүштүн тармактарынын бирине айланды. Мисалы, 1914-ж. АКШнын айыл чарбасында 17 миң трактор пайдаланылса, 5 жылдан кийин ал 5 эсеге көбөйгөн. Капитализм айыл чарба тармагын өзгөртө баштады. Англия, Ирландия, Испания жана Германия жерлери үчүн жеке ишкердүүлүк, ижаралык жана фермер чарбалары мүнөздүү болуп, кооперация колдонула баштаган. Кылым башында калктын айылдан шаарга көчүүсү күчөп кеткен.

Элеттиктер биринчи кезекте тез өсүп жаткан өнөржай муктаж болгон жумушчулардын катарын толукташкан. XX к. башында өнөржайында иштегендердин саны көбөйүп, айыл чарба тармагында иштегендердин катары азайгандыгын белгилөөгө болот.

Кылымдын башында тейлөө тармагынын кызматкерлеринин саны да өскөн. Шаар калкы тейлөөнүн эң кеңири түрлөрүнө: дүкөндөр менен кафелерден тартып, чачтарач жана стадиондорго, кинотеатрларга, мектептерге жана ооруканаларга муктаж болгон. XX к. башында эле Улуу Британиянын ишке жарамдуу калкынын 40% га жакыны ушул тармакта эмгектенип калышкан.

Шаарлардын жана шаар калкынын өтө тездик менен өсүшү (урбанизация) индустриялык коом калыптана баштаган бардык өлкөлөр үчүн мүнөздүү болгон. 1880-ж. Европада калкы 1,5 млндон ашкан 8 шаар болсо, 1914-ж. алардын саны 29га жеткен. АКШда да шаарлар дүркүрөп өсө баштаган.

Кылымдын башында шаарлар соода, каржылык жана административдик борбор эле эмес, баарынан мурда өнөржай борборуна айлана баштаган. Жумушчулар шаар калкынын басымдуу бөлүгүн түзгөн топко айланышты. Айыл калкынын чоң шаарларга массалык түрдө көчүшү, олуттуу социалдык проблемаларды жаратты. Дүйнөнүн чоң

шаарларында да жакырдык өскөн. Индустриялык коомдун өнүгүүсүнүн мүнөздүү белгилери: өнөржай товарларын кеңири өндүрүү, өндүрүш менен капиталдын бир жерге топтоло баштоосу, мамлекеттин экономиканы жөнгө салуудагы ролунун күч алышы жана социалдык милдеттеринин кеңейиши болгон.

Генри Форд

Кылым башында тынымсыз кыймылдагы өндүрүш каражаттары жана конвейердик линиялар пайда болгон. Автомобиль чыгаруу боюнча биринчи конвейер Генри Форд тарабынан 1914-ж. ишке киргизилген.

Массалык өнөржай өндүрүшү адамдардын тиричилигин жана турмуш шарттарын өзгөрткөн. Англиядагы жумушчулардын үйлөрүндө газ плиталары, көп кабаттуу үйлөрдө лифттер пайда болуп, тигүү машиналарын жана жазма машиналарды массалык түрдө чыгаруу башталган. Телефондор кеңселерде гана эмес, үйлөрдө да колдонулуп, АКШда алардын саны млнго жеткен. Америка *көк мелжиген* имараттарды курууга катуу киришкен. Лондондо, Нью-Йоркто, Бостондо, Парижде, Будапештте жана башка чоң шаарларда метро жалпы транспорт катары колдонулган. Гезиттер млндогон нускада басылып турган.

Дүйнөнүн саясий картасы. Метрополиялар, колониялар жана жарым колониялар. Европалыктар XVI к. баштаган колонияларды басып алуулар кылым сайын өрүш алып, Чыгыштан улам жаңы аймактарды ээлей беришкен. Баскынчылардын максаты – Чыгыштын татымалдары, кымбат баалуу металлдар, кулдар болгон. Басып алуучулар негизинен өз пайдасын гана көздөгөн адилетсиз соода жүргүзүшкөн.

XX к. абал өзгөрдү. Эми өнөржай капитализминин колониялык баскынчылык доору келди. Фабрикалардан чыгарылган товарлардын агымы Чыгыш өлкөлөрүн рынокко тартып, чийкизаттардын булагына айландырды. Соода байланыштары бекемделген сайын батыштын фабрика товарлары Чыгыштын салттуу колөнөрчүлүгүн бүлүнтүп, каада-салттарын бузуп, элдеринин жашоо шартын өзгөрткөн. Чыгыштын дээрлик бардык өлкөлөрү өнүккөн индустриялык Батышка көзкаранды боло башташкан.

Колонияларга ээ болуу мамлекеттердин бёделин аныктоочу көрсөткүч катары бааланып калган. XIX к. аягында европалык дөөлөттөр менен АКШнын ортосунда дүйнөнү бөлүп алуу негизинен аяктаган. Африканын, Ортоңку жана Түштүк-Чыгыш Азиянын, Тынч океандын аралдарынын эбегейсиз зор аймактары колонияларга жана көзкаранды мамлекеттерге айландырылган. Эски колониялык система

эми империализмдин колониялык системасына орун бошоткон. Батыш колонияларды карактап эле тим болбостон, алардын жашоо турмушунун бардык тармактарына: саясий, экономикалык, социалдык, руханий чөйрөлөрүнө чейин кийлигишкен. Мындай саясаттан бир гана Япония сыртта калган. Ал эч кандай чет элдиктердин кийлигишүүсү жок эле илимий-техникалык жетишкендиктерди колдонуп, өнөржай өндүрүшүн жаңылап, өлкөнү башкаруу жана билим берүү системаларын өзгөрткөн.

Кытай, Осмон империясы, Иран жарым-жартылай колонияга айланган же Португалия, Балкан өлкөлөрү жана Латын Америкасынын айрым мамлекеттери сыяктуу өнүккөн дөөлөттөргө көзкаранды болуп калышкан. Сырттан караганда өздөрүнүн эгемендүүлүгүн сактап калгандай көрүнгөнү менен, алардын экономикасынын негизги тармактары, тышкы жана ички саясатынын багыттары чет элдик дөөлөттөр тарабынан көзөмөлдөнүп турган. Өнүккөн индустриялуу Батыштын Чыгыш өлкөлөрүнө каршы багытталган кысымы, жалпы каршылык көрсөтүү кыймылдарын жараткан.

XX к. экинчи он жылдыгында колониялардын аянты 50 млн чарчы км болуп, андагы калктын саны 500 млн адамга жеткен. Иш жүзүндө «бош» территория калбай калган.

Эгерде азыркы дүйнөлүк картаны XX к. башындагы картага салыштырып көрсөк, азыркы картанын кызыл-тазылдыгы (көп түстүүлүгү) жана мурдагысынын боёкторунун жардылыгы таң калтырат. Анткени европалык өлкөлөр Түштүк жана Түштүк-Чыгыш Азияны, Африканы, Океаниянын жана Кариб бассейнинин аралдарын өзара бөлүштүрүп алышкан. Ошондуктан метрополия мамлекеттеринин картадагы түстөрү басымдуулук кылган. Эң ири колония бирдигине Улуу Британия ээ болгон. Көлөмү боюнча экинчи колониялык империя болуп, Франция эсептелген. XV к. эле колониялык империяларын түзүүнү башташкан Испания менен Португалия XIX к. өздөрүнүн Борбордук жана Түштүк Америкадагы ээликтеринен ажырап, экинчи катардагы колониялык дөөлөттөрдүн катарынан орун алышкан. Баарынан артта калып, өзүнүн аймактарын бириктиргенден кийин гана колониялык баскынчылыкка киришкен Германия тез арада ири дөөлөткө айланып кеткен. Кичинекей Бельгия өзүнүн территориясынан 78 эсе чоң Конгону колонияга айландырып алган. Кээ бир европалык өлкөлөрдүн – Швейцариянын, Швециянын, Австрия-Венгриянын андай колониялык аймактары болгон эмес.

Колонияга айланган өлкөлөр өздөрүнүн эгемендүүлүгүнөн ажырашкан. Британиянын европалыктар (ак адамдар) жашаган колонияларында гана өзүн-өзү башкаруу статусу киргизилген. Австралия, Канада, Жаңы Зеландия, Түштүк Африка Союзу – *доминион*¹ деп

¹ Метрополиянын көзөмөлүндө өзүн-өзү башкаруу укугун алган колония.

аталышкан. Өздөрүнүн эгемендүүлүгүн сактап калган европалык эмес өлкөлөр – Кытай, Сиам (Таиланд), Афганстан, Иран, Осмон империясы да европалык үстөмдүктүн алкагында турушкан. Бул мамлекеттер бир учурда европалык дөөлөттөр тарабынан калкалоону же протектораттык абалды моюндарына алышкан. Мисалы, Афганстан өзүн Улуу Британиянын протектораты (жогорку бийликти колония ээлей тескеген) деп эсептөөгө аргасыз болгон. Башка кырдаалда европалыктар ошол мамлекеттердин аймактарында эркин соода жүргүзүүгө жана өздөрүнүн кызыкчылыктарын коргогон кеңселерди курууга укук бере турган келишимдерге кол койдурууга жетишишкен. Мындай учурларда европалык өлкөлөрдүн ортосунда атаандаштык пайда болгон. Алардын ар бири өз кызыкчылыктарына артыкчылык бериле турган таасир көрсөтүүчү чөйрөлөрдү түзүп алууга умтулушкан. Ошондой таасир этүү чөйрөлөрүнө Кытай, Сиам, Иран кирген. Дүйнөлүк чарба жана дүйнөлүк рынок ушундай негизде калыптанган. XIX–XX кк. чегинде колонияларды кайра бөлүштүрүү үчүн күрөш башталган.

Мамлекеттин экономикалык турмуштагы ролунун күчөшү. XX к. башында рыноктун өзүн-өзү жөнгө салуусунун жеке менчиктик түрү өз күчүн жоготкондугу маалым болду. XIX к. аяк ченинен тартып аралаш рыноктук-мамлекеттик экономика түзүлө баштаган.

Мамлекеттин жардамы менен же анын активдүү катышуусу аркылуу индустриялык коомдун инфраструктурасы, т. а. экономиканын бардык тармактары жана коомдун жашоо шарттарын камсыз кылып турган базалык системалар: транспорттук система – жолдор, каржы системасы – туруктуу улуттук валюта, энергетикалык система – электр кубатын өндүрүү, социалдык система – социалдык камсыздандыруу, билим берүү, саламаттык сактоо ж. б. калыптана баштаган.

Мамлекет мыйзамдарды кабыл алуу жолу менен экономикалык мамилелерди жөнгө салып, коммерциялык банктар жана корпорациялар, чакан бизнес жана жеке ишкерлер, товар сатуучулар жана керектөөчүлөр үчүн рыноктук мамиле эрежелерин аныктаган. Мамлекет иш таштаган жумушчулар менен капиталисттердин ортосундагы эмгектик чыр-чатактарды чечүүгө жигердүү катыша баштаган. Ошентип, мамлекеттик жөнгө салуу капиталисттик экономиканы өнүктүрүүдө маанилүү кыймылдаткыч күчтөрдүн бирине айланган.

Мамлекеттин экономикадагы ролунун күч алышы мамлекеттик чыгымдардын өсүшү менен коштолгон. Бул өз кезегинде салыктарды жогорулатууну талап кылган. Көп өлкөлөрдө салык реформасы үчүн күрөш башталган.

Кылым башындагы социалдык реформалар. XX к. башында экономиканын динамикалуу өнүгүшү, социалдык өзгөрүүлөр жана жаңы социалдык проблемалар индустриялык өлкөлөрдөгү социалдык реформа маселесин күн тартибине койду. Социалдык реформалар эл массасынын жумушчу кыймылынын кысымы менен ишке ашкан.

Социалдык реформалардын баштоочусу Германия болду. 1880-ж. эле Бисмарктын өкмөтү социалдык камсыздоону ишке ашыра баштаган. 1913-ж. баштап бардык Европа өлкөлөрүндө өндүрүштө майып болгондор үчүн тарткан зыяндын ордун төлөө (компенсация) жөнүндөгү мыйзам кабыл алынган. Жакыр үй-бүлөлөргө жардам көрсөтүү системасы калыптанган. Тоо кендеринде, түнкү нөөмөттө иштегендер үчүн 8 сааттык жумуш күнү киргизилген. Көптөгөн Европа өлкөлөрүндө балдардын иштөөсүнө тыюу салынып, жумушчулар үчүн карыганда пенсия төлөө жөнүндө мыйзамдар кабыл алынган. Бирок пенсия жашы 65–70 жаш болгон. 1913-ж. Швецияда өлкөдөгү калктын бардыгын пенсия менен камсыздоо киргизилген.

Индустриялуу өлкөлөрдөгү билим, илим, медицина – социалдык саясаттын маанилүү багыттарынан болуп калган. Биринчи дүйнөлүк согуштун алдында индустриялуу өлкөлөрдөгү сабаттуулук калктын $\frac{9}{10}$ бөлүгүн түзгөн. Мектептерде билим берүү орточо 8 жыл болгон.

Ошентип, XX к. башында социалдык реформалар көптөгөн индустриялуу өлкөлөр үчүн мамлекеттик саясаттын эң маанилүү элементтери катары алгачкы кадамын баштаган.

Илимий техникалык прогресс, коомдук өнүгүүнүн жетишкендиктери жана проблемалары. XX к. башында капиталисттик экономикалык өнүгүүдө жаңы технология, жаңы техника жана өндүрүштөгү жаңы тармак негизги багыт болуп калды. Эгерде XIX к. акыркы жылдарында маанилүү ачылыштар: телефон (1876), телеграф (1897), фонограф (1877), кинематограф (1895), радио, ичинен күйүүчү кыймылдаткычтар (1876, 1895), алгачкы автомобилдер (1886), биринчи самолёт (1903) жасалып, согуштук техника тездик менен өркүндөсө да, ойлоп табуулар XX кылымда гана массалык өндүрүшкө кирди. Машина куруу, автомобиль жана авиация өнөржайы, байланыш жана коммуникация каражаттарын өндүрүү, электр-энергетикалык өнөржай, нефть-химия өнөржайы, сапаттуу болот чыгаруу өндүрүшү жана жаратылыш чийкизаттарын алмаштырган товарлар, дары-дармек өнөржайы ж.б. тармактар техникалык прогрессти аныктаган. XX к. эки-үч жылынын аралыгында дүйнөгө таралган ушул жаңы көрүнүштөр капитализмдин өнүгүүсүндөгү экинчи өнөржай революциясы деп аталды.

Кылымдын башында өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдө да, ачылыштардын үзүрүн көрүүгө калктын бир аз гана бөлүгүнүн мүмкүнчүлүгү болсо, алар акырындык менен адаттагы турмуштук көрүнүшкө айланган. Кылымдын башында Г.Форддун ишканасы жылына 300 миң автомобиль (дүйнөлүк өндүрүштүн жарымын) чыгарып турган.

1908-жыл, Г. Форддун «Тин Лиззи» үлгүсүндөгү автомобили

Ошол учурда массалык өндүрүш жана массалык керектөө үчүн өнөржай пайдубалы түптөлө баштаган. XX к. башында коомдо жеке чарбадагы рыноктук өзүн-өзү тейлөө ыкмалары аяктап, аралаш рыноктук-мамлекеттик экономика түзүлө баштаган. 1913-ж карата ички дүн продукцияга болгон мамлекеттик чыгым Улуу Британияда, Францияда жана Италияда болжол менен 12,5% ды, ал эми Германияда – 18% ды түзгөн.

XIX к. аягы–XX к. башында экономика бир кылка эмес өнүгүп, Германия менен мурдагы «дүйнөнүн устаканасы» Англиянын ортосундагы карама-каршылык күч алды. Англиядан айырмаланып, АКШ жана Япония өнөржай революциясынын экинчи этабына тез ыңгайлашып кетишти.

Жалпысынан индустриялуу өлкөлөрдө өндүрүштүн өсүшү калктын өсүшүнө караганда эки эсеге ашып кеткен. Натыйжада, XX к. башында коомдук өнүгүүнүн жетишкендиктери коомдук проблемаларды жараткан. Индустриялуу өлкөлөрдө топтолгон экономикалык кубаттуулукту жүзөгө ашыруунун эки жолу аныкталган.

Б и р и н ч и с и, топтолгон күч-кубатын согуштук жана тышкы саясий таасирин жайылтууга пайдалануу, жаңы аймактарга ээ болуу жана өзүнүн таасирин жана коопсуздугун бекемдөө. Бул жол милитаризацияга алып барган. Германиянын жана Англиянын башкаруучу чөйрөлөрү мына ушул жолду тандап алышты. Германия XIX к. аягында эле, Улуу Британияны кууп жетүү максатын көздөп, деңиздеги жарыша куралдануунун демилгечиси катары чыкты. Германиянын тышкы иштер мекемесинин башчысы Б. Бюлов: «Биз да күнөстүү жерлерге ээ болгубуз келет», – деген.

Э к и н ч и с и, индустриализмдин кесепеттерин жоюу үчүн ресурстарды жана материалдык мүмкүнчүлүктөрдү социалдык реформаларга кайра бөлүштүрүү, урбанизация, курчап турган чөйрөнү жакшыртуу, тейлөө тармагын өнүктүрүү жана социалдык теңсиздиктен арылуу болгон.

? Суроолор жана тапшырмалар

Көп убакытка чейин тарыхый адабияттарда «сонку доордун» башталышын 1917-ж. же 1918-ж. деп эсептеп келишкен. Азыркы учурдагы тарыхчылар XIX к. менен XX к. чегин жаңы доор менен сонку доордун ортосундагы чек катары айтышууда.

1. Силердин оюңар боюнча сонку тарыхтын башталышы катары биринчи жана экинчи учурда кайсы окуялар каралган?
2. Сонку доор XX к. башталышы менен аныкталат деген жыйынтыкка кайсы көрүнүштөр жана процесстер түрткү болууда?
3. Экинчи өнөржай революциясынын мурдагы өнөржай революцияларынан өзгөчөлүгү кайсылар?
4. Техникалык ойлоп табуулар коомдун турмушуна жана адамдардын күндөлүк жашоосуна кандай таасир тийгизди?
5. Империализмдин колониялык системасынын эски колониялык системадан айырмасы эмнеде?
6. Мамлекеттин экономикадагы ролунун өсүшү эмне менен түшүндүрүлөт?
7. XX к. башында аралаш рыноктук-мамлекеттик экономиканын түзүлүшүнүн себеби эмнеде?

ДҮЙНӨ ЖҮЗҮ ХХ к. БИРИНЧИ ЖАРЫМЫНДА

§ 1. Индустриялуу өлкөлөр

ХХ к. башындагы алдыңкы дөөлөттөрдүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү. ХХ к. башында бирдиктүү дүйнөлүк чарба түзүлдү. Бул процессте аныктоочу ролду индустриялык өлкөлөр ойношту. Алардын экономикалык өсүүсү дүйнөнүн калган бөлүгүнөн үч эсе тез жүргөн.

Индустриялуу¹ өлкөлөр эларалык айырбаштоого бүткүл дүйнөнү тартышты. Планетанын эң алыскы булуң-бурчунда жашаган элдер да дүйнөлүк соодага тартылган. Капитал үчүн улуттук чектер тартык кылган. Ишкердүүлүк демилгесинин өнүгүшү катнаштардын жаны каражаттарынын – телеграф жана телефондун, автомобиль жана самолёттун пайда болушу менен тыгыз байланышта болгон. Кылым башында капиталды сыртка чыгаруу болуп көрбөгөндөй чекке жетти. Бүткүл дүйнө боюнча ири заводдордун алгачкы бөлүмдөрү, камсыздоо компанияларынын жана банктардын бөлүмдөрү ачыла баштады. Чийкизаттарды жана агрардык азыктарды өндүрүү мүмкүнчүлүгү бар жерлердин баарына автомобиль трассалары, порттор, товар сатуу рыноктору курулуп жатты.

Дүркүрөп өнүккөн экономика индустриялуу дөөлөттөрдүн ортосунда жаны мазмундагы мамилелерди жаратты. ХХ к. башында АКШнын экономикалык өнүгүүсүндө секирик жасалды. Биринчи дүйнөлүк согуштун алдында АКШ бүткүл дүйнөлүк өнөржай товарларынын дээрлик үчтөн бирин өндүрө баштаган.

1890–1914-жж. аралыгында өнөржай өндүрүшүнүн көлөмү эки эсеге көбөйдү. Ошондой эле, АКШ айыл чарба азыктарынын көлөмү жана экспорттоо боюнча да дүйнөдө биринчи орунга чыкты.

АКШнын экономикасынын дүркүрөп өнүгүүсү көптөгөн себептер менен түшүндүрүлөт. Баарынан мурда АКШнын кеңири жана улам өсүп жаткан ички рыногу бар эле.

Ал өнөржай жана айыл чарба товарларын өндүрүүнү үзгүлтүксүз кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн. Буга бала төрөлүүнүн өсүшү жана океандын ары жагынан адамдардын АКШга тынымсыз көчүп келүүсү да

¹Адамзат коомунун тарыхын: индустрияга чейин (агрардык), индустриялык (өнөржайлык) жана постиндустриялык (маалыматтуулук) деп үч этапка бөлгөн социалдык-экономикалык жана саясий концепция.

Америкага келген эмигранттар

өбөлгө болгон. XX к. алгачкы 15 жылында эле АКШга 15 млн жакын адам көчүп барган. Америкага көбүнчө өз күчүнө ишенген, алдына койгон мүдөөсүнө жетүүгө умтулган ишкер адамдар барышкан.

Американын экономикасынын күрдөөлдүү өнүгүүсүнүн дагы бир себеби – АКШда көпчүлүк европалык өлкөлөргө мүнөздүү болгон мамлекеттик төбөлдөрдүн бийликти чексиз ээлеп алуу салттары жок эле. Америкада карапайым калктын бардык катмары жол жана туракжай курулушунан тартып, жергиликтүү бийлик курамынын түзүлүшүнө – алардын кызматтык укуктарына чейинки маселелерге кийлигишип турган.

Биринчи дүйнөлүк согуштун алдында Германия өнөржай өндүрүшү боюнча Улуу Британияны басып өтүп, дүйнөдө АКШдан кийинки экинчи орунду ээлеп калды. Германиянын мынчалык тез өнүгүп кетүүсүнө бир нече маанилүү себептер түрткү болгон. Улуу Британия менен Франциядан айырмаланып, Германияда калктын саны тез темпте өстү. Эльзас-Лотарингия өзүнүн темир кендери менен Германияга кошулгандан кийин, Германиянын оор өнөржайынын тез өнүгүүсү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлдү.

Эгерде АКШда экономикалык өнүгүүнүн маанилүү кыймылдаткыч күчү экономикалык эркиндик болсо, Германиянын индустриялык секиригинде мамлекеттин ролу чоң болгон. Курал-жарактарга мамлекеттин муктаждыгынын өсүшү жана өлкөнүн куралданууга багытталган саясаты өнөржайын, биринчи кезекте оор өнөржайын өнүктүрүүгө өбөлгө түздү. Чоң колониялык ээликтин жоктугу да негизги күч-кубатты ички өнүгүүгө жумшоого мажбурлады.

Өлкө бириккенден кийинки бийик патриоттук жигер, белгилүү немистик эмгекчилдик, тартиптүүлүк, тыкандык да XX к. башында Германиянын экономикалык өнүгүүсүндөгү ургаалдуулукту камсыз кылган негизги кыймылдаткыч күч болгон.

Жалпы дүйнөлүк өнөржай өндүрүшүндө үлүшү төмөндөп кеткендигине карабастан, XX к. башында Улуу Британия дүйнөдөгү алдыңкы каржылоочу жана эң ири колониялык мамлекет бойдон кала берген. Британиянын фунт стерлинги (акча бирдиги) башкы дүйнөлүк валюта бойдон сакталып, өз өлкөсүн (1914-ж. 44%) бүткүл дүйнөлүк капиталдык салымдардын жарымына жакыны менен камсыз кылып турду.

Жер планетасынын төрттөн бир бөлүгүнөн көбүрөөгү Британ атластарында (Британия дөөлөтүнүн аймагы катары) кызыл түскө боёлгон бойдон кала берди. Британиянын экономикасы деңиздин ары жагындагы рыноктор менен кеңири байланышта өнүгүп жатты. Капиталды сыртка чыгаруу, индустриялык инфраструктураны өнүктүрүү өкмөттүк насыялар аркылуу гана ишке ашырылган. Суу кемелеринин оордугу боюнча (тоннаж) британиялык соода флоту башка европалык мамлекеттердин баарын кошкондо да алдыда турган.

Улуу Британиянын күчтүүлүгү да, алсыздыгы да анын империялык түзүлүшүндө эле. Империя бир жагынан анын кубаттуулугун камсыздап турса, экинчи жагынан аны начарлаткан. Британиялык зор күчкө Германия гана сес көрсөтүүгө жараган.

Германиянын улам күчөп баратышы **Францияны** кооптондурган. Франция Германияга мүнөздүү болгон индустриялаштыруу темпинен бир топ артта калган эле. 1914-жылга карата Франциянын дүйнөлүк өнөржай өндүрүшүндөгү үлүшү 6% га чейин төмөндөп кеткен. Мында 1871-ж. жеңилүүдөн кийин, Франция Германияга өтө чоң өлчөмдөгү репарация (согушка кеткен чыгым) төлөп бергендиги жана Эльзас менен Лотарингиядан ажырап калгандыгы негизги себеп болгон.

Франциянын артта калуусунун дагы бир себеби анын экономикасынын өнүгүүсүнүн өзгөчөлүгүндө эле. XX к. башында Франция шаардык жана айылдык майда менчик ээлеринин өлкөсү болгон. Агрардык калктын көптүгү жана массалык товарларды сатып алуучу катмарлардын калыптануу темпинин жай өсүшү экономикалык өнүгүүгө өзүнүн терс таасирин тийгизген. Ички рыноктун тардыгы да ачык көрүнүп турган. Ошол эле учурда Францияда эзелтеден калыптанган банк капиталы өнөржай капиталынан ажырап калган. Өнөржай ээлери «аз, бирок кымбат баада өндүрүү» деген ураанды жетекчиликке алышкан. Банкирлер болсо акчаларын четжактарда, ар кайсы өлкөлөрдүн өкмөттөрүнө карыз берип, зайым түрүндө сактаганды туура көрүшкөн. Алар жалаң баалуу кагаздардан түшүүчү рантье деп аталган киреше менен жашашкан. Алардын саны Францияда 2 млнго жакын эле. Капиталдарын мындайча жайгаштырууну Франция саясий максаттарда пайдаланууга, Россия менен Италияны өзүнө тартууга умтулган.

Ошентип, Франция көпчүлүк экономикалык көрсөткүчтөрү боюнча 4–5 орунду ээлеп, дүйнөдөгү экинчи колбониялык ири мамлекет жана калыптанып келе жаткан дүйнөлүк экономиканын экинчи борбору (Улуу Британиядан кийинки) болуп турган. Насыя берүүчүлөрдүн Лондондогу жана Париждеги клубдары XX к. башында эле маанилүү роль ойной башташкан.

Австрия-Венгрия. Кылым башында аймагы жана калкынын саны боюнча Австрия-Венгрия Европадагы ири мамлекеттердин бири катары эсептелген. Өнөржайынын өнүгүүсү боюнча ал Италиядан бир топ алдыда турган, бирок, Францияга жете алган эмес. Австрия-Венгрияны "курак империя" деп аташкан. Анткени Европанын алдынкы өлкөлөрүнөн айырмаланып, ал көп улуттуу мамлекет болгон. Анын аймагында ондон ашуун ар түрдүү улуттагы элдер жашашкан, алардын бирөө да калктын төрттөн бир бөлүгүн түзө алган эмес. Алардын эң көп деп эсептелгени австриялыктар (23,5%) жана венгрлер (19,1%) болгон. Андан кийин чехтер, словактар, сербдер, хорваттар, поляктар, украиндер, румындар, словендер, италиялыктар жана немистер эле. Улуттар аралык карама-каршылыктардын күч алышы Австрия-Венгрия монархиясын начарлаткан. Австрия, чех жана венгр аймактарында тез темптеги индустриялаштыруу процесси башталган. Ошол эле учурда украин, словак, хорват, румын жерлеринин айыл чарбалуу райондорунда сенектик жана жакырдык өкүм сүргөн. Италия сыяктуу эле Австрия-Венгрия да эмигранттардын саны боюнча алдынкы орунда турган. Млндогон адамдар жакырдыктан, жашоо-тиричилигинин начардыгынан жана улуттук кысымчылыктардын айынан империядан көчүп кете башташкан.

Италия. XX к. башында королдук Италия Европанын башка алдынкы мамлекеттерине караганда тездетилген индустриялаштырууга кечирээк киргендиктен, согуштун башталышына карата дүйнөлүк өнөржай продукциясынын 2,4%ын гана өндүргөн. XX к. башында Италия чет элдик капиталды жайгаштыруунун маанилүү объектисине айланды. Анын экономикасынын начардыгынын себеби – бул өлкө өтө чоң өлчөмдөгү өнөржай товарларын жана сырьёлорду сырттан ташып келип тургандыгында эле. Италиядо бири-биринен айырмаланып турган тарыхый эки регион калыптанып калган. Алар – тез өнүгүп жаткан өнөржайлуу Түндүк жана жакырдыкка баткан айыл чарбалуу Түштүк. Дал ошол Түштүк Италиядо жашаган, жакшы турмуш издеген адамдар океандын ары жагына кетүүгө умтулушкан. Биринчи дүйнөлүк согушка чейинки 15 жылдын ичинде 7 млн 700 миң адам, жалпы калктын бештен бири өлкөдөн эмиграцияга кеткен.

Демократиялаштыруу. Экономикалык жана социалдык мамилелерди жөнгө салууда мамлекеттин ролунун күчөшү менен мамлекеттик бийликте өздөрүнүн өкүлдөрү болушун каалаган коомдук катмарлар пайда болду. Демократиялаштыруу үчүн күрөшкө түрдүү саясий күчтөр: либералдык, социалисттик, жумушчу партиялар, аялдардын уюмдары чыгышты. Кылымдар тогошкон XX к. башында демократиялаштыруу негизги үч багытта: *парламенттердин укуктарын кеңейтүү, жарандардын шайлоо укуктарын кеңейтүү, ар кандай сая-*

ий партиялардын жана коомдук уюмдардын иш-аракетине
юлган чектөөлөрдү алып таштоо багыттарында өнүгө баш-
аган.

Дүйнө жүзү ХХ кылымга республикалар жана жүз жылдардан
ери келаткан монархиялар менен кирди. Францияда (парламенттик
еспублика) жана АКШда (президенттик республика) калыптанган
еспубликалык демократиядан айырмаланып, Европанын башка
өөлөттөрү, ошондой эле Япония кылым башында монархтын өкүл-
үлүктүү бийлиги жүргүзгөн парламенттик монархия болчу. Бирок,
арламенттик монархиялар да бири-биринен айырмаланып турушкан.
герде Улуу Британияда королеванын бийлиги кылым башталышын-
а эле чектелсе, Германия менен Японияда өкмөт башчысын кызмат-
а дайындоону жана кызматтан кетируүнү император чечкен.

Индустриялык өнүгүү жолуна түшкөн мамлекеттер үчүн мүнөздүү
өрүнүш жарандардын шайлоо укуктарынын кеңейиши болуп
алды.

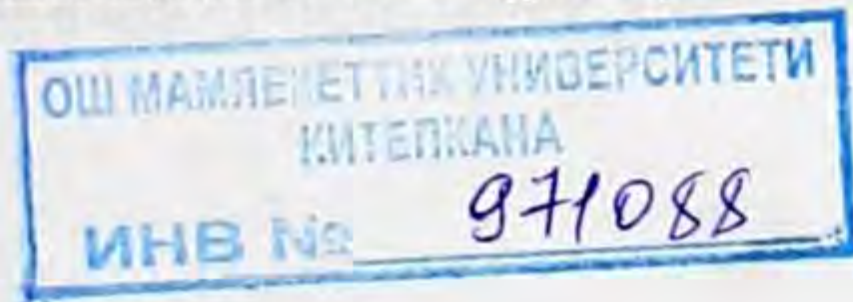
ХХ к. башында жалпы шайлоо укугу киргизилип, саясий иш-
ердүүлүккө болгон чектөөлөр алынып салынгандан кийин жаңы
аясий доор башталды.

ХХ к. башындагы саясий күрөш жана саясий партиялар. XIX к.
артиялар көбүнчө талаш-тартыш (дискуссиялык) клубдар же шай-
оолордо айрым инсандарды колдоочу убактылуу уюмдар катары
аракеттенишчү. ХХ к. башында массалык мүнөзгө ээ болгон партия-
ык аппарат түзүлүп, партиялык казынадан кызматкерлерине
йлык акы төлөнө баштаган. Басма сөздө, парламентте, өкмөттө
айыма баягы эле тааныш ысымдар аталып, саясат кесипке айла-
ып кеткен. Партиялардын коомдогу ролу да өзгөргөн. Партиялар
массалык нускада гезит-журналдарды чыгарышып, өздөрүнүн көзка-
аштарын жайылтуу үчүн үгүт жүргүзүшүп, коомдук пикирди жара-
ышкан. Германиянын социал-демократтары күн сайын чыгуучу 49
езит, италиялык социалисттер бүткүл Италия боюнча 200гө жакын
басылмаларын чыгарышчу.

Партиялар бүгүнкү күндүн тар программасын иштеп чыгууга гана
эмес, өздөрүнүн көзкараштарындагы принциптерин билдирүүгө,
дүйнөлүк өнүгүүнүн келечегине саресеп салууга да умтулушкан.

Кылымдын башындагы саясий күрөш бир нече идеологиялык ба-
гыттарда – консервативдик, либералдык, социалдык, маркстык
багыттарда өнүккөн. Дин жана улутчулдук да айрым партиялардын
саясий-идеологиялык платформаларына кире баштаган. Улутчул, про-
тестанттык, католикттик уюмдар консерваторлорго же либералдарга,
ал эми көпчүлүк учурда социалисттерге жан тартып турушкан.

Социалисттик уюмдардын таасиринин кеңейиши жана социализм
идеяларынын тарай башташы менен саясий күрөштүн башкы багы-

ты да өзгөргөн. XX к. башында эркиндик менен теңдик идеяларын коргошкон либералдык программалар ишке ашып, парламенттик демократия өнүккөн сайын, консерваторлор менен либералдардын ортосундагы саясий күрөш экинчи катарга өтө баштаган.

Марксизм кубаттуу жаны саясий күч катары XIX к. аягында жаралып, XX к. башында өсүп жетилди. Ал биринчи күндөрдөн баштап эле, аракеттеги бийликке жана консервативдик да, либералдык да баалуулуктарга, идеологиялык жоболорго, дүйнө жөнүндөгү көнүмүш түшүнүктөргө оппозицияда болду. Марксизм жана социалисттик жумушчу партиялар, капитализмге альтернатива катары социализмди, социалдык адилеттүүлүккө жетишүүнү сунуш кылышты. Жумушчу табынын өкүлдөрүнүн кызыкчылыктарын билдирүүгө талаптануу менен, буржуазиялык партияларды социалисттик партияларга айлантууга, капитализмди социализм багыттарында өнүктүрүүгө бүткүл күч-аракеттерин жумшашты.

Жумушчу кыймылы. XIX к. аягында бардык индустриялуу өлкөлөрдө жумушчу кыймылы көтөрүлө баштаган, профсоюздар түзүлүп, алардын саны жана таасири көзкөрүнөө өсүп жатты. Эмгек шарттарын жакшыртууну жана маянаны көбөйтүүнү талап кылган иш таштоо кыймылы башкаруучу чөйрөлөргө олуттуу таасир этип турду. Профсоюздар либералдардын калкалоосунан баш тартышып, негизинен социалисттик партиялар менен жакындаша башташты.

Либералдар бийлик башында. XX к. башында реформаларды талап кылган социалисттик партиялар оппозицияда турушкан, реформаларды консерватордук күчтөр жүргүзүшкөн. Согуш башталар алдында консерваторлор чегинүүгө аргасыз болушуп, бийликке либералдар келишти. Алар же өкмөттөрдү өздөрү түзүштү, же өкмөттүк коалицияда чечүүчү күчкө айланышты. Бул өзгөрүүлөр дээрлик бир эле мезгилде АКШда, Улуу Британияда, Францияда, Италияда ж.б. өлкөлөрдө болуп өттү.

АКШда 1912-ж. президенттик шайлоодо демократтардын талапкери В. Вильсон жеңип чыгып, мамлекеттик жөнгө салуу жана социалдык реформалар саясатын жүргүзө баштаган.

Улуу Британияда консерваторлордун узакка созулган башкаруусу XX к. бүттү. Либералдык партия парламенттик шайлоодо жеңип чыгып, 1906-ж. бийликке келди. 1910- жана 1911-жж. шайлоолордо да көпчүлүк добуш алды. Реформалык саясатты жүргүзүүчү башкы күч катары Ж. Лойд Жорж алдыга чыкты.)

Германияда консерваторлор башкы саясий күч бойдон турду. Өкмөттүк коалиция консерваторлордун либералдар же католикттик партия менен союздашуусунун негизинде түзүлүп жатты. Германиядагы либералдар өздөрү бөлүнүп-жарылып тургандыктан, социал-

демократтардын улам күчөп жаткан таасиринен чочулашып, консерваторлор менен биригүүгө умтулушту. Согуш башталганга чейин туруктуу либералдык реформаларды жүргүзө алышпады.

Францияда айланасына парламенттик көпчүлүктү чогулта алган күч катары 1901-ж. түзүлгөн радикалдар партиясынын өнүтү бекемделди. 1902-ж. тартып коалициялык өкмөттөр түзүлүп (премьерлер Э. Комб, Ж. Клемансо), либералдык реформалар жүргүзүштү. Коалициялык партиялар көпкө жашай алган жок, ал эми реформалар жарым-жартылай гана ишке ашты.

Италияда көптөгөн майда партияларды бириктирген көп партиялуу система түзүлдү. 1901-ж. бийликке либералдык демократиялык реформа жүргүзүү программасы менен реформачылар келишти. Италиялык реформачылардын лидери Ж. Жолитти Италиянын өкмөтүн биринчи дүйнөлүк согушка чейин жана андан кийинки мезгилде да башкарып турду. Кылым башында өкмөт таянган парламентти түрдүү либералдык партиялар түзүп турган.

Улутчулдук. XX к. башында улутчулдук маанайдын өсүшү жана улутчул уюмдардын таасиринин күч алгандыгы байкалды. Бирок, бул патриоттуулук идеясы же республикалык жана улуттук мамлекеттерди түзүү менен байланышкан улутчулдук эмес эле. Улутчулдук агрессивдүү согуштук мүнөзгө ээ болуп, улуттук жек көрүүнү касташуунун чегине жеткирди. Германияда Пангермания союзу аракеттенип, пангерманизм идеологиясын – немис улутунун башкалардан жогору тургандыгын жана немистер башка элдердин үстүнөн өз бийлигин орнотуу керектигин үгүттөшкөн. Францияда улутчул уюмдар монархияны калыбына келтирүү үчүн күрөшүшкөн. Согуштун алдында улутчулдук бардык өлкөлөрдө гүлдөп, карама-каршылыкка чыгууга даяр болушкан.

Индустриялуу өлкөлөр ортосундагы атаандаштыктын күч алышы, колониялар үчүн күрөштүн курчушу. XIX к. аягы – XX к. башындагы капитализмдин жаңы көрүнүштөрүнүн бирин замандаштар «жаңы империализм» деп аташкан.

XIX к. акыркы отуз жылында – XX к. башында индустриялуу мамлекеттердин анчалык чоң эмес тобунун ичинде жаңы аймактарды басып алуу жана дүйнөнү таасир этүү чөйрөлөрүнө бөлүштүрүү үчүн күрөш башталды. Натыйжада XX к. башталышына карата – Улуу Британиянын, Франциянын, Германиянын, Италиянын, Нидерландынын, Бельгиянын, АКШнын, Япониянын, Россиянын ортосунда дүйнө аймактарын бөлүштүрүү аяктады.

Ошентип, XX к. баш ченинде колонияларды жана таасир этүү чөйрөлөрүн кайра бөлүштүрүү үчүн башталган күрөш биринчи дүйнөлүк согуштун белгиси болуп калды. Испания–Америка (1898), Англия–

Бур¹ (1899–1902), Орус–япон (1904–1905) жана дүйнөнү кайра бөлүштүрүү үчүн болгон башка согуштар локалдуу мүнөздө – аймагы жагынан да, катышуучулардын курамы жагынан да чектелүү болгон.

Биринчи дүйнөлүк согушка чейин бүткүл Африканы (Эфиопия, Либерия Республикасы жана Марокконун бир бөлүгүнөн башкасы) толугу менен Улуу Британия, Франция, Германия, Италия, Бельгия, Португалия жана Испания бөлүп алышкан эле.

Азияда баарынан чоң колониялык ээликтер Улуу Британиянын, Франциянын жана Россиянын карамагында болгон. Германия менен Япония колониялуу дөөлөттөрдү четтетүүгө умтулушкан.

Үстүртөн караганда, Борбордук Американын мамлекеттери, Кариб бассейниндеги аралдардан башкасы эгемендүү деп эсептелген. Куралдуу күчтөрдүн жардамы аркылуу АКШ Кубанын, Никарагуанын, Гватемаланын, Сальвадордун ж. б. өлкөлөрдүн ички иштерине кийлигишип турган. Бирок бул региондо да Пуэрто-Рико жана Панама каналы басып алынган, канал боюнча биринчи кеме 1914-ж. августта гана өткөн. Кошмо Штаттар бул аймакта согуштук басып алуусуз эле үстөмдүк кылышкан, анткени америкалык жемиш компанияларынын Борбордук Американын өлкөлөрүндө аябагандай чоң банан, кофе, кант камыш плантациялары болуп, портторду жана шоссе жолдорун курушуп, почта жүктөрүн ташышкан. Ошентип ал өлкөлөрдүн экономикалык турмушун көзөмөлдөгөн.

Замандаштары «жаңы империализм» деп атаган көрүнүш кандайча пайда болгон жана анын башкы себептери эмнеде? Жогорку технологияны, татаал жана кымбат техниканы пайдалануу ири ишканаларга гана мүмкүн болгон. Алардын ортосунда атаандаштыктын күч алышы ири корпорациялардын пайда болуусуна алып келген. Алар өз учурунда товарларды өндүрүүнү, сатууну тейлешкен. Атаандаштыкка туруштук берүү үчүн өндүрүлгөн продукциялардын өлчөмүн, баасын, ал тургай сатуунун жолдору жөнүндө да өзара макулдашып алышкан.

Натыйжада, рыноктогу товардын сатылышын жана баалар жөнүндө макулдашып, ошол эле учурда өндүрүштүк өз алдынчалыкты сактап калышкан – *картелдер*, продукцияларды сатуу максатында бириккен – *синдикаттар*, продукцияны биргелешип өндүрүп жана чогуу сатуу үчүн менчиктерин бириктирген – *тресттер* жана кандайдыр бир монополиялык тайпаларга көзкаранды болгон ири ишканалар менен тресттердин бирикмеси – *концерндер* пайда болгон.

¹ Түштүк Африкадагы англдар менен голланддардын ортосундагы согуш 1902-ж. англдардын жеңиши менен аяктаган. Бурлар – голландиялык колониячылардын укум - тукумдары

Эгерде өнөржай жана каржы корпорациялары биригип чарбанын кайсы бир тармагына өз үстөмдүгүн орнотсо, алар *монополиялык бирикмелер* болуп калышкан. Коомдук турмуштун экономикалык, саясий, идеологиялык, маданий тармактарына өзүнүн үстөмдүгүн орнотуп, башка мамлекеттердин үстүнөн саясий жана экономикалык көзөмөл орнотуу менен колонияларды, жаңы жерлерди басып алууга умтулган монополисттик капитализм – жаңы империализм болуп саналган.

Бардык индустриялуу өлкөлөр дүйнөдөгү күчтөрдүн тең салмактуулугунда өздөрүнүн абалын (саясий, экономикалык, социалдык) бекемдөөгө аракеттенишкен. Германия өзүнүн күчөп бараткан экономикалык кубаттуулугуна жараша жаңы эларалык саясий абалга жетишүүгө умтулган. Италия да колониялык ири мамлекет деген толук кандуу статус алып, «улуу дөөлөт» деп аталуу мүмкүндүгүнө жетүүгө аракеттенген.

Саясий максаттардан сырткары, «жаңы империализм» саясатынын негизин түзгөн экономикалык себептер да болгон. Өнөржайлуу өлкөлөр үчүн чийкизаттар жана азык-түлүк керек болуп, аларды колониялык жана көзкаранды өлкөлөрдөн эбегейсиз көп алып турушкан. Көп өлкөлөр үчүн чектелген адистешүү мүнөздүү эле: Кубада – шекер жана сигаралар, Гондураста жана Гватемалада – банан, Уругвай менен Жаңы Зеландияда – эт, Бразилия менен Колумбияда – кофе жана каучук, Чилиде – жез жана селитра, Малайзияда – каучук жана коло, Индияда – чай жана пахта ж. б. Товарлардын аттары да аларды өндүрүүчү өлкөлөрдүн ылакап аттарына айланган. Көп мамлекеттердин экономикасынын агрардык-чийкизаттык мүнөзү көбүнчө сырттан, өнөржайлуу мамлекеттер тарабынан танууланып, биринчи кезекте ошолордун керектөөлөрүнө жана кызыкчылыктарына жооп берген.

Индустриялык мамлекеттердин товарлары сатылып өткөрүлүшү керек эле, өнөржайлуу ири мамлекеттер баарынан мурда товар сатылуучу жаңы рынокторго ээ болууга умтулушкан. «Жаңы империализмдин» маңызы – «ашыкча жердин бир бөлүгүн ээлеп алуу», ошол эле жерде өзүнүн товарлары, компаниялары үчүн артыкчылыкты камсыз кылуу жана башка өлкөлөрдү ошондой мүмкүнчүлүктөн ажыратуу эле. Индустриялуу өлкөлөрдөн чыгып жаткан товарлардын агымы тездик менен өсө берген. Мисалы, XX к. башында англиялык текстиль продукцияларынын 60% ы Индияга жана Ыраакы Чыгышка жиберилип турган. Бирок, улам көбөйүп жаткан товарларды колониялык өлкөлөр толук сатып ала алышкан эмес. Индустриялуу дөөлөттөрдүн өкмөттөрү чыгарылган товарларды сатуу үчүн компанияларга, банктарга насыялар берип турушкан. Ошол товарларды дүйнөнүн алыскы булуң-бурчтарына чейин жеткирүү үчүн жолдор, порттор керек эле. Алар индустриялык мамлекеттерден карызга алынган акчага курулган. XX к. башында дүйнөнүн көп өлкөлөрү өнүккөн мамлекеттердин тар чөйрөсүнө карызга батып, көзкаранды абалда калышкан.

Ошентип, индустриялык экономиканын кылым башында дүркүрөп өсүшү турмуш шарттарын жакшыртууга жана социалдык өнүгүүгө ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөрдү гана түзбөстөн, олуттуу проблемаларды жана карама-каршылыктарды да жараткан. Аларды чечүүгө европалык өлкөлөрдүн чарк-чамасы жетпей калган. Индустриялык экономиканын өсүшүн улам жаңы рынокторду басып алуусуз, согушсуз элестетүүгө мүмкүн болбой калды. Натыйжада европалык дөөлөттөрдүн көпчүлүгү индустриялык экономиканын бүткүл кубатын дүйнөнү кайра бөлүштүрүү үчүн согушка даярдоого багыттаган. Индустриялык экономика млндогон автомобилдер менен тигүүчү машиналарды гана чыгарууга эмес, млндогон мылтыктарды жана снаряддарды да чыгарууга жарамдуу экендигин көрсөткөн. Натыйжада, массалык өндүрүш массалык кыйраткыч каражаттарды өндүрүү менен алмашылды. Дүйнө XX к. алгачкы он жылдыгында эле европалык өнүккөн дөөлөттөрдүн ортосунда боло турган дүйнөлүк согушту кооптонуу менен күтүп калды.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Индустриялык коомдун аныктоочу белгилери кайсылар?
2. XX к. башында индустриялуу өлкөлөрдүн саясий жана социалдык экономикалык өнүгүүсүндө жалпы кандай окшоштуктар жана өзгөчөлүктөр болгон?
3. АКШнын тез өнүгүүсүндөгү негизги факторду аныктагыла. 1800—1914-жж. аралыгында Европаны 50 млн адам таштап чыгып кеткен, алардын ичинен 35 млну Америкага келишкен (М. Лернер). Кандай деп ойлойсунар эмне үчүн алар АКШга көчүшкөн?
4. XX к. башында Германиянын экономикасынын тез өнүгүүсүнө эмне өбөлгө болгон?
5. Картадан Франциянын колониялык ээликтерин тапкыла. Франция индустриялаштыруу темпинен эмне үчүн артта калган?
6. Австрия-Венгрияны «курак империя» деп аташкандыгынын себебин түшүндүргүлө?
7. Австрия-Венгриянын ички жана тышкы саясатындагы багытты аныктоодо улуттук проблемалар кандай мааниге ээ болгон?
8. Королдук бийлик менен демократиялык бийликти айкалыштырууга болобу? Италиянын мисалында талкуулагыла.
9. Эмне үчүн Улуу Британия доминиондор менен болгон мамиледе экономикалык артыкчылыгын сактап калган?
10. XX к. башындагы дүйнөдө түзүлгөн негизги карама-каршылыктарды жана алардын себептерин атагыла.
11. Эмне үчүн башкы дөөлөттөрдүн ортосунда дүйнөнү биротоло бөлүштүрүү үчүн күрөш күчөп кеткен?
12. Эгерде өтө тез өнүккөн техникалык прогресс жана индустриялык экономика массалык жок кылуучу каражаттарды жана экологиялык проблемаларды пайда кылса, анын коомго кереги барбы? Жолдошторунар менен талкуулагыла.

§ 2. Колониялык жана көзкаранды өлкөлөр

Салттуу коом жана колониализм, индустриялуу өлкөлөрдүн соода-экономикасынын кеңейиши. «Колония» (лат.) «жайгаштыруу, байыр алдыруу, борбордон алыс жайгашкан кыштак» деген маанини билдирген. XV к. аягынан баштап XVIII к. чейин португалиялыктар, испандар алардан кийин голланддар, англдар жана француздар улам барган сайын Азияны, Африканы, Латын Америкасын жана океандар дүйнөсүн басып алып, планетанын бардык булуң-бурчтарына умтулуп, колониялык ээликтерин кылым сайын кеңейтип олтурушкан. Эгерде колониялык басып алуулар алгач жеке байлыкка, атак-даңкка умтулуу, соодага жана кул сатуудагы кызыкчылыктарга байланышса, барган сайын байлыктарын пайда алып келүүчү капиталга айландырууга багытталган. XIX к. өнөржай капитализминин колониялык басып алуучулук кылымы болгон. Колониализмдин экинчи этабы XIX к. ортосунан XX к. ортосуна чейин созулган.

XX к. башында Улуу Британиянын ээлигинде дүйнө калкынын $1/4$ бөлүгү жашап, анын территориясы метрополиянын аянтынан 100 эсе чоң болгон. Франциянын көзөмөлүнө Түндүк жана Экватордук Африка, Индокытай кирген. XX к. ири колониялык ээликтер Бельгияга, Голландияга, Португалияга да тиешелүү эле.

Бирок АКШ, Германия, Япония, Россия жана Италиянын индустриялык жактан тездик менен өнүгүүсү, алардын экономикалык жана аскердик жактан күчтүү борборлорго айланышы, индустриялык дөөлөттөрдүн ортосунда чийкизат булактары үчүн, ресурстар, рыноктор жана колонияларды бөлүштүрүү, таасир этүү чөйрөлөр үчүн карама-каршылыктарды жараткан. Талаш-тартыштарды чечүүгө болгон аракеттер бөлүнгөн дүйнөнү кайра бөлүштүрүү үчүн согуштарга алып келген.

Колониялык саясатын европалыктар артта калган Азияга жана Африкалыктарга «цивилизациялык миссия» аткарып жатабыз деп жымсалдашкан. Ошол эле учурда Чыгыш элдери европалыктарды «жапайылар» дешкен, анткени алар жергиликтүү калкка орой жана одоно мамиле жасап, маданият байлыктарын наадандык, ырайымсыздык менен талкалаган учурлар көп болгон.

Натыйжада азиялык-африкалык, латын америкалык өлкөлөрдү жана элдерди саясий-экономикалык жана маданий байланыштардын жалпы дүйнөлүк тутамына тартуу процесси алар үчүн оор кырдаалда өтүп, европалыктарга каршы ар түрдүү формада жүргүзүлгөн массалык чыгуулар менен коштолгон: европалык үлгүдөгү кийимдерди кийүүдөн ачыктан-ачык баш тартуудан куралдуу көтөрүлүштөргө чейин жеткен.

Ошентип, колониялык бийликтердин Азиядагы жана Африкадагы иш-аракеттери карама-каршылыктуу көрүнүштө болгон. Бир жагынан, заманбап шаарларды, темир жана шоссе жолдорун, мектептерди жана ооруканаларды куруу түпкүлүктүү калкты учурдун цивилизациясына аралаштырып, прогрессивдүү мааниге ээ болсо, экинчи жагынан жергиликтүү калк үчүн түшүнүксүз, улуттук менталитетине жат европалык тартиптер жана салттар алардын өз алдынчалуу маданиятынын кедерин кетирген. Ошондой эле, европалык эмес калктардын арасында миссионерлер христиан идеяларын таратышкан.

Метрополиялар колонияларда экономикалык эзүүнүн ар кандай түрлөрүн колдонушкан: мажбурлап иштетүү, айрым жерлерде кулчулукка сатуу сакталып калган. Европага алып чыгып сатуудан эзүүчүлөргө эбегейсиз көп пайда берүүчү тропиктик жер-жемиш өсүмдүктөрүн (банан, кофе, пахта, жыттуу өсүмдүктөр) өстүрүшкөн. Ошол эле учурда жаратылышты коргоо боюнча чара көрүлбөй, жер байлыктарын иштетүү (көмүр, нефть, темир кендери) өзгөчө күч алган.

Азия жана Африка өлкөлөрүнүн экономикалык турмушунда заманбап ишканалардын пайда болушу жана шаарлардын тышкы көрүнүшүнүн өзгөрүүсү жаңы көрүнүш катары кабыл алынган. Ошого ылайык, салттуу дыйканчылык жашоо турмушунан кол үзүп, этелин, ата-бабаларынын динин, маданий нарк-насилин жана салт-санааларын жарым-жартылай сактап калышкан, өздөрүнүн жергиликтүү ишкерлери жана жумушчулары жана четжактан билим алган улуттук интеллигенциянын өкүлдөрү пайда болгон.

Агартуучулук иштеринде колониялык бийликтердин тоскоолдук көрсөтүүсүнө дуушар болгон жаш интеллигенттердин бир бөлүгү реформаларды талап кылышкан. Социалдык теңчилик ураандарынын астында көзкарандысыздык үчүн жашыруун боштондук күрөшкө өтө башташкан. Улуттук кыймылдардын тарыхына кытай Сунь Ятсендин, индус Махатма Гандинин, түрк Мустафа Кемалдын жана колониализмдин зордук-зомбулугуна каршы күрөшкөн ж. б. көптөгөн тарыхый инсандардын аттары тарых барактарына жазылып калды.

Колониялык жана көзкаранды өлкөлөрдө боштондук кыймылдарынын өсүшү. Кытай. Кылымдар тогошкон учурда Кытайдын байыркы цивилизациясы оор мезгилди башынан өткөрүп жаткан эле. Бир кездердеги күчтүү, бай мамлекет 1900-ж. карата европалык дөөлөттөргө жана Японияга көзкаранды болгон бир нече аймактарга бөлүнүп кетүүнүн чыныгы коркунучуна дуушар болду. Башкаруучу Цинь династиясынын Япониянын үлгүсү боюнча өз өлкөсүн өсүп өнүктүрүүгө кудурети жетпей тургандыгына, кытай армиясынын XIX к. аягында болгон согуштардагы жеңилүүлөрү айкын мисал болду. Мындан тышкары, империя өзүнүн бир катар эзелки жерлеринен (Тайвань аралы) жана көзкаранды аймактарынан (Вьетнам, Корея)

ажырады да, европалыктарга оной эле басып ала турган жем сыяктуу сезилип калды. Ошондон улам Улуу Британия, Франция, Германия жана Россия императордук өкмөткө тең укуктуу эмес концессиялар (чарбалык иш уюштуруу максатында чет элдиктерге белгилүү шарттар менен берилген уруксат) келишимдерин таңуулай башташты. Ал келишимдерде Европага пайдалуу кен байлыктарын ташып кетүү жана чет элдиктерге иштетүү үчүн айрым жерлерди берүү каралган. Концессиялык аймактарда кытайлык мыйзамдар жана тартиптер күчсүз болуп калган. Ал жерлердеги бүткүл бийлик европалык кожоюндар дайындаган башкаруучулардын колуна өткөн.

Өлкөдө европалыктар менен батышка каршы маанайда аракеттенишкен кытайлык патриоттор *ихэтуандардын* (кытайчадан которгондо «адилеттик жана макулдашуу отряддары») ортосундагы тирешүү кандуу кагылышууга алып келди. Чет элдиктер аларды «боксёрлор» деп аташкан, анткени көтөрүлүшчүлөр Чыгыштын сырдуу магиялык кыймылын пайдаланышкандыктан, европалыктарга бокс кыймылдарын жасап жаткандай көрүнгөн. Ихэтуандардын көтөрүлүшү 1899-ж. акырында немистер кожоюндук кылган Шаньдун провинциясында башталган. Немистердин көтөрүлүштү басып салуу аракети ишке ашкан жок. Тескерисинче 1900-ж. жазында көтөрүлүш бүтүндөй борбордук провинцияларды кучагына алды.

Көтөрүлүшкө ошол кездеги кытай коомунун бардык катмарларынын өкүлдөрү: дыйкандар, шаар калкы, аскерлер, ал тургай, мамлекеттик төбөлдөр жана жер ээлери да кошулуп кетишкен. Көтөрүлүшчүлөр европалыктарды жана христиан-кытайларды өлтүрүшүп, алардын үйлөрүн жана чиркөөлөрүн талкалап, темиржолдорду жана телеграф линияларын бузушкан. 1900-ж. борбор калаа Пекиндин өзүндө боксёрлор чет элдик дипломаттар жашаган элчилер шаарчасын курчап алышкан. Европалыктардан, япондордон жана америкалыктардан турган бириккен отряддардын өз убагында жардамга жетип барышы гана курчоодогуларды өлүмдөн сактап калган.

1900-ж. аягында – 1901-ж. башында императордун жесири Цы Си башында турган чоң кызматтардагы төбөлдөр колдоо көрсөткөнүнө карабай ихэтуандардын кыймылы жеңилип калды. Кытайдын чыгыш аймактарында жайгашкан баскынчы отряддар «көтөрүлүшчүлөр менен байланышы бар» деп шектенген жергиликтүү калкты аёосуз жазалашкан, элдик ыйык жайларды талап-тоноо, өрттөө адаттагы көрүнүшкө айланган. Өлкөдө коркунучтуу кырдаал пайда болгон. Борбордук бийлик

Конция Цы Си (1835–1908)

Сунь Ятсен
(1866-1925)

начарлап, көпчүлүк аймактарда кытайлар «де-низ артынан келишкен шайтандар» деп атаган европалыктар кожоюндук кылып калышкан. Эбегейсиз чоң сырткы карыз байыркы империяны батышка көзкаранды кылган.

Реформаларды жогортон жүргүзүүгө болгон кезектеги аракет майнаптуу болгон жок. Ошол эле учурда өкмөттүн өлкөнү кризистен алып чыгууга жөндөмсүз экендигине кыжырданышкан кытай интеллигенттери жашыруун улуттук-боштондук уюмдарын түзүштү. Алардын ичинен эң ириси тажрыйбалуу революционер, доктор Сунь Ятсен башында турган «Кытайдын кайра жаралуу союзу» болгон.

Ал Цы Синин бийлигине каршы күрөштө үч ураан: улутчулдук-чет элдик көзкарандылыктан бошонуу, таза кытай бийлигин орнотуу; демократия-монархиялык түзүлүштү жоюп, республиканы орнотуу; элдин жыргалчылыгы-жерге болгон тең укуктуулук, элге мамлекет тарабынан социалдык жардам берүү маселелерин көтөргөн.

1905-ж. Сунь Ятсендин жетекчилиги астында бир нече революциялык жана улуттук уюмдар биригишкенден кийин, Кытайдын айрым аймактарында өкмөткө каршы чыгуулар болуп өттү. Чет элдик империалисттер өлкөнү таасир этүү чөйрөсүнө бөлүүнү уланта беришкен. Натыйжада элдин кеңири бөлүгүнүн кыжыры келип, улуттук буржуазиянын да нааразылыгын пайда кылган. 1911-ж. Ухан шаарында революция башталган! Көтөрүлүш бүткүл өлкөнүн аймагын

кучагына алган. Бийликтеги династияны кулатууга ыңгайлуу шарттар түзүлгөн.

Маньчжур бийлиги армияда кеңири белгилүү генерал Юань Шикайга революциялык кыймылды басуу сунушу менен кайрылды. Генерал Юань Шикай өзүнүн диктатурасын орнотуу үчүн түзүлгөн ыңгайлуу кырдаалды пайдаланууну көздөдү.

1911-ж. 29-декабрда Сунь Ятсен эмиграциядан кайтып келген. Революциялык провинциялардан конференцияга келген делегаттар өлкөдө Республиканы жарыялап, Нанкин шаарында өкмөт түздү. Бирок өлкөнүн ыдырашына жол бербөө үчүн Сунь Ятсен өз ыктыяры ме-

Кытайдын президенти
Юань Шикай

нен жогорку бийликти Юань Шикайга өткөрүп берди. Ал 6 жаштагы акыркы Кытай императору Пу Индин атынан анын энесин тактыдан баш тартууга мажбурлады. Өлкөдө конституция кабыл алынып, борбор калааны Пекинге которуу жөнүндө чечим кабыл алынган. Генерал Юань Шикай 1916-ж. каза болгонго чейин президенттик кызматта турган. Кытайда улуттук, антимонархиялык революция жеңип чыкты.

Иран. Иран XIX к. аягында – XX к. башында Чыгыштагы ири мамлекеттердин бири болгон. Экономикалык жактан денгээли төмөн экендигине карабай, бул өлкө өзүнүн стратегиялык (нефть запасы) абалы боюнча европалык дөөлөттөр үчүн өзгөчө мааниге ээ эле. Бул жерде Россиянын, Улуу Британиянын, Франциянын жана Германиянын кызыкчылыктары кагылышып турган. Алардын ар бири Иран менен экономикалык жана аскердик мамилелерин өнүктүрүүгө умтулган. Бул кырдаал рыноктун калыптанышына, жергиликтүү майда өнөржайдын жаралышына өбөлгө түзгөн. Ошол эле учурда өлкөдө феодалдык мамилелер сакталып, ал агрардык тармакта (сектордо) өзгөчө сезилген.

Ири жер ээлеринин чексиз бийлиги жана мамлекеттик кызматкерлердин паракорчулукка батышы Ирандын калкынын ансыз да оор абалын ого бетер начарлаткан. Өнөржайынын негизги тармагы болгон килем чыгаруу жана текстилде жалданма жумушчулар, алардын катарында аялдар жана балдар иштешкен. Алардын эч кандай укуктары болгон эмес. Иш күнү 14–16 саатка созулуп, маяналары батыш европанын жумушчуларына караганда 10–15 эсе аз эле. Толугу менен чет элдиктерге көзкаранды шахтын өкмөтү жооптуу кызматтарга тигил же бул батыш европалык мамлекеттин өкүлдөрүн дайындаган. Өлкөдөгү кырдаалга коомдун кеңири катмары нааразы болгон.

1905-ж. декабрда дыйкандардын, колөнөрчүлөрдүн массалык көтөрүлүшү башталды. Жергиликтүү дин кызматчылары өлкө башчысын «Иранды чет элдиктерге сатып жиберди жана паракорчулуктун келип чыгышына жол койду» деп күнөөлөп, шахка каршы жигердүү үгүт иштерин жүргүзүшкөн. Бийлик күч менен басууга аракеттенгендигине карабай, толкундоолор бүткүл өлкөдө улантылып, 1906-ж. 5-августта шах Мухаммед Али парламентти – межилисти чакыруу жөнүндө жарлыкка кол койду. Межилис кабыл алган конституция шахтын бийлигин жана укугун чектеген. Ошондой эле мыйзам тарабынан өтө жогорку мүлккө чек коюлду.

Нааразычылык толкунун басууга болгон бийликтин аракеттери анча-мынча болсо да ишке ашты. Бирок, Тавризде, Гилянда көтөрүлүшчүлөр түзгөн өздөрүнүн бийлик органдары пайда болгон. 1909-ж. биринчи жарымында Иранда революциялык кыймыл күчөп, июлдун башында көтөрүлүшчүлөр Тегеранды ээлешти. Шах Мухаммед Али

Россиянын элчилигине кире качты. Курамына межилистин мурдагы депутаттары, ири буржуазиянын жана жер ээлеринин өкүлдөрү кирген Өзгөчө кеңеш шахтын кулатылгандыгын жарыялады. 1909-ж. ноябрда бийликке келген жаңы шах Ахмед II межилисти чакырды.

Ирандагы кырдаал кооптуу бойдон калып, негизин жергиликтүү буржуазия, мамлекеттик кызматчылардын бир бөлүгү, дин өкүлдөрү жана дыйкандар менен интеллигенциядан чыккан козголоңчулар түзгөн бийликтин күчтөрү бир кылка болбой, алардын ортосунда олуттуу карама-каршылыктар кала берген. 1911-ж. декабрда кезектеги мамлекеттик төңкөрүш, Ирандагы революциялык окуяларды аягына чыгарды. Канткен менен 1906–1911-жж. болуп өткөн коомдук саясий өзгөрүүлөр, конституциянын кабыл алынышы жана парламенттин түзүлүшү бул өлкөнүн келечектеги өнүгүүсү үчүн маанилүү болгон.

Түркия. Осмон империясы үчүн XIX к. аягы – XX к. башы алсыздануунун мезгили болду. Анын аймактык ээликтери Алдынкы Азия, Балкан, Жакынкы Чыгыш жана Түндүк Африка региондорун камтып турган. Осмон империясына баш ийген элдер жигердүү улуттук-боштондук күрөшүн жүргүзүшкөн. Аймагы кең болгон элет жерлериндеги көтөрүлүштөр мамлекеттин экономикасын жана саясий абалын алсызданткан.

XX к. башында экономиканын артта калуусу менен шартталган кризис тынымсыз кайталанып турган. Мамлекеттик жогорку башкаруучу султан башында турган чексиз бийлик түзүлгөн кырдаалга, өлкөнү жаңылоо талаптарына жооп бере албай калган. Айыл чарбасында жана өнөржайында жаңы социалдык катмар – түрк буржуазиясы калыптана баштаган. Ошол эле учурда буржуазиянын арасында түрк эместердин саны да абдан көп эле, офицердик корпустун ролу да жогорулай берген.

1900–1907-жж. султан үстүртөн, жеңил-желпи реформаларды жүргүзүүгө аргасыз болгон. Ал реформалар салыктын оордугун жеңилдетүүгө, калктын жалпы катмарынын укуктарын кеңейтүүгө багытталган эле. Бирок мамлекеттик түзүлүш жана башкаруунун абсолюттук формасы өзгөрүүсүз кала берген. Ошол эле учурда осмон коомчулугунда султандын жана ал дайындаган төбөлдөрдүн чексиз бийлигин чектөө жөнүндөгү талаптар коюла баштаган.

Түрк жана түрк эмес буржуазиядан, аскердик адамдардан, интеллигенциядан турган саясий каршылаштар чет өлкөлөрдө бир нече партияларды жана бирикмелерди түзүшүп, Абдул Хамиддин бийлигине каршы биргелешип күрөшүү, аны кулатуу жана 1878-ж. Конституцияны калыбына келтирүү боюнча аракет кыла башташкан. Кыймылга жетекчи болгон негизги саясий уюм – «Биримдик жана прогресс» деп аталган коомдун курамына офицерлер жана буржуазиянын өкүлдөрү киришкен. Жаш түрктөр деп аталган анын мүчөлөрү

1908-ж. июлда аскерлер арасында даярдыкты жана үгүт иштерин ийгиликтүү жүргүзүшкөндөн кийин, көтөрүлүштү башташкан. Түркиянын Европа бөлүгүндө болуп өткөн окуялар убактылуу келишимдерге барууга аргасыз кылды. Көтөрүлүштүн очогун талкалоого аракет жасаган Абдул Хамид алардын кысымынын натыйжасында 1908-ж. 24-июлда конституцияны калыбына келтирүүгө аргасыз болгон.

Султан Абдул Хамид II

Парламенттик шайлоодон кийин жаш түрктөрдүн өкмөтү түзүлдү. Социалдык тармакта алардын аракеттери ондуу өзгөрүүлөргө алып келген жок. Султан улуттук маселе боюнча берген убадаларын да аткарган жок, тескерисинче, улуттук азчылыкка каршы багыт жүргүздү. Абдул Хамиддин тарапкерлери Улуу Британиянын колдоосуна таянышып, 1909-ж. 13-апрелде төңкөрүш уюштуруп, чексиз бийликти калыбына келтиришкен. Көп узабай козголоң талкаланып, Абдул Хамид бийликтен кулатылган. Анын ордун жаш түрктөрдүн көзөмөлүндөгү султан Мехмед V Решад ээлеген. Жаңы бийлик тарабынан жүргүзүлгөн реформалар парламенттин ролун бекемдөөгө, армияны кайра түзүүгө жана чет элдик инвестицияларды тартууга багытталган. 1913-ж. жаш түрктөр кайрадан мамлекеттик төңкөрүш уюштурушкан. Алар султанды өздөрүнүн бийлигинин көргөзмөсү катары сактап, иш жүзүндө жеке бийлигин орнотушкан.

Тышкы саясатта жаш түрктөр Үчтүктөр биримдигине кирген мамлекеттер менен жакындашуу багытын көздөп, Германия менен активдүү кызматташып, немистерди Россияга каршы союздаш катары көргөн.

Мексикадагы революция. XX к. башында Мексика олуттуу саясий кризисти баштан кечирип жаткан эле. 1877-ж. бери Мексиканы башкарып келе жаткан генерал Порфирио Диастын согуштук диктатурасы жүргүзгөн саясат өлкөнү социалдык жарылууга алып келди. Ал башкарган отуз беш жылдын (1876–1911) ичинде Мексиканын АКШга жана европалык дөөлөттөргө болгон көзкарандылыгы кескин күчөдү, жашоо деңгээли көз көрүнөө төмөндөдү. Айрыкча дыйкандардын абалы оор болуп, алардын арасында дайыма толкундоолор чыгып турду. Кээ бир аймактарда дыйкандардын куралданган отряддары пайда болуп, алар жерлерди жана помещиктердин короо жайларын басып алып жатышты. Шаарларда иш таштоолор көбөйүп кетти.

1910-ж. өткөн кезектеги президенттик шайлоодо либералдык буржуазия өзүнүн талапкери катары Франсиско Модерону көрсөттү. Бирок Диас Модерону төңкөрүш даярдады деп күнөөлөп, аны АКШга качып кетүүгө аргасыз кылган. Натыйжада шайлоодо диктатор женишке жетишкен. Модеро АКШда жүрсө да, мексикалыктарды куралдуу көтөрүлүшкө үндөөсүн токтоткон эмес. Көтөрүлүш 1910-ж. ноябрда башталды. Ал тургай, көтөрүлүшкө айрым аскер бөлүктөрү да катышышкан, бирок анын негизги күчүн Эмильяно Сапата жана Франсиско Вилья башында турушкан дыйкандардын күчтүү армиясы түзгөн. Бул армиялар түштүктөн жана түндүктөн жүрүшкө чыгышып, өлкөнүн борбору Мехикону көздөй жөнөшкөн. Коркуп кеткен диктатор чет өлкөгө качып кетип, дыйкандардын армиялары 1911-ж. июнда Мехикого киришкен. 2-октябрда Модеро өлкөнүн президенти болуп шайланган.

Бирок эл арасында абдан белгилүү болуп калышкан Сапата менен Вилья адегенде Модерону колдошсо да, кийинчерээк анын жер маселесиндеги чечкинсиз саясатына нааразычылык билдире башташты. Ошол эле учурда Модерого каршы реакциячыл күчтөр чыгышып, 1913-ж. февралда мамлекеттик төңкөрүш жасашты. Бийликке генерал Уэрта келди да, Модерону жана анын бир нече министрин аттырып салды.

Ушунун баары массалык каршылык көрсөтүү толкунун жараткан. Сапата менен Вильянын армиялары эми бирге аракеттенип калышты. Мындан тышкары, ири жер ээси В. Карранса башында турган үчүнчү армия пайда болду. Каррансаны буржуазия жана помещик-либералдар колдошту. Көтөрүлүшчүлөр кайрадан борборду көздөй жүрүштөрүн башташты. Дал ушул учурда, Уэртанын англиялыктар менен жакындашып баратканынан чочулаган АКШ, бул чырчатакка кийлигише баштады. 1914-ж. апрелде Веракрус шаарына америкалык десант түшүрүлдү. Карапайым Сапата менен Вилья америкалыктар Уэртаны кулатууга жардам беришет деп ойлоп, десанттардын түшүрүлүшүн колдошкон. Карранса бул баскынчылыкка чечкиндүү нааразылык билдирди, натыйжада өлкөдө анын кадыр-баркы кескин түрдө көтөрүлүп кетти. 1914-ж. июлда көтөрүлүшчүлөрдүн армиясы борборду курчап, Уэртанын диктатурасы кулады. Карранса өзүн президент деп жарыялады, бирок анын Сапата жана Вилья менен болгон мамилелери чиеленишип кетти. Мындай кырдаал кийинчерээк куралдуу күрөшкө алып барды. 1917-ж. башында өкмөттүк аскерлер дыйкандар армияларын талкалашты. Бир аз убакыттан кийин Сапата, андан соң Вилья жалданма киши өлтүргүчтөрдүн колунан каза болушкан.

1917-ж. 31-январда Мексикада буржуазиялык конституция кабыл алынды. Анда улуттук өнөржайга артыкчылык берүү менен өнүктүрүү, акырындык менен ири жер ээлөөчүлүктү жоюу, эмгекти мыйзамдаштыруу жаатында маанилүү чаралар каралган. Демократиялык конституция 1910-ж. башталган мексикалыктардын күрөшүнүн жыйынтыгын чыгаргандай болду. Жалпысынан бул окуяларды ички мазмунуна жараша Мексикадагы 1910–1917-жж. буржуазиялык-демократиялык революция деп мүнөздөөгө болот. Бул революция өлкөнүн индустриялык цивилизациянын дооруна биротоло киргендигин белгилеген.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Европалыктардын колониялык басып алуучулук кысым саясатын канча этапка бөлсө болот?
2. Эмне үчүн XIX к. өнөржай капитализминин колониялык басып алуучулугунун башталышы болгон?
3. Колониялык көзкарандылык Азия, Африка жана Латын Америка өлкөлөрүнүн экономикасына, социалдык абалына, саясатына жана маданиятына кандай таасир тийгизген? Оң жана терс жактарынан мисалдарды келтиргиле.
4. XX к. башындагы Кытайдын экономикалык жана саясий абалына мүнөздөмө бергиле.
5. Ихэтуандардын көтөрүлүшү эмне үчүн женилип калган?
6. Эмнеге реформа үчүн аракеттердин баары ишке ашкан эмес?
7. Эмне үчүн экономикалык жактан артта калгандыгына карабастан Европа дөөлөттөрү Иранга кызыгышкан?
8. "Жаш түрктөр" кандай максатты көздөшкөн? Азия өлкөлөрүндөгү жана Мексикадагы улуттук-боштондук күрөштөрдү мүнөздөгүлө.
9. Силердин оюнарча күрөштүн кайсы түрү натыйжалуу?
10. Бул өлкөлөрдүн саясий жана экономикалык артта калуусунун себептерин талкуулагыла.
11. Алардын руханий маданияты, диний окуулары, цивилизациялык баалуулуктары артта калган деп айтуунун жөнү барбы?

§ 3. Россия империясы XX к. башында

Россия империясынын аймактык жана административдик бөлүнүшү. XX к. башында Россия империясы аймактык жактан куралып бүткөн. Анын курамына Балтика бою, Украинанын оң жээги, Белоруссия, Польшанын бир бөлүгү, Финляндия, Бессарабия, Түндүк Кавказ жана Закавказье, Казакстан жана Орто Азия кирген. Андан сырткары Бухара эмирлиги жана Хива хандыгы Россияга вассалдык көзкарандылыкта болгон. 1914-ж. Россиянын протектораттыгына Уранхай крайы (Тыва) өткөн. Жеринин өлчөмү 22 млн чарчы кмди

түзүп (кургак жердин 16,8%), дүйнөдө Улуу Британиядан кийинки экинчи орунда турган.

Өлкөнүн аймагы губернияларга жана облустарга бөлүнгөн. 1914-ж. Россия империясында 81 губерния жана 20 облус болгон. Губерниялардын жана облустардын бир бөлүгү генерал-губернаторлуктарга (Варшава, Иркутск, Киев, Москва, Амур бою, Степной, Түркстан жана Финляндия генерал-губернаторлуктары) бириктирилген.

Россия империясы ХХ к. башында бардык бийлик императорго тиешелүү болгон мурастык монархия бойдон калган. Мамлекеттик кеңеш падышанын алдындагы кеңеш берүүчү орган болгон. Көзөмөлдөөчү жогорку орган – Сенат болуп саналган. Ички иштер министрлигинин карамагына өлкөнүн бардык полиция башкармалыгындагы мекемелер кирген. Өкмөт иштерин **Министрлер комитети** башкарган. Бардык министрлер түздөн-түз падышага баш ийген.

Саясий системасы. XIX–XX кк. аралыгында Россияда патриархалдык мамилелерди жана капитализмдин жаңы формаларын, падышанын катаал бийлигин жана өнүгүп бараткан социал-демократиялык кыймылды, сабатсыздыкты, дыйкандардын басмырланышын жана маданияттын өнүгүшүн байкоого болот эле. Европада мамлекеттик бийлик парламентаризм жана шайлоо багытын көздөй өнүгүп баратса, Россия империясы жеке бийликтин акыркы таянычы болуп, падышанын бийлиги эч кандай шайланган органдар менен чектелген эмес. Падыша жеке бийликке ээ болуп, бардык жашоочулар анын букаралары болуп саналышкан. Ал мыйзам чыгаруучу аткаруучу жана соттук жогорку бийликти ээлеп турган.

Орус падышасы
Николай II Романов

Жергиликтүү башкарууну жер-жерлерде падышанын өкүлдөрү деп эсептелген колунда эң жогорку бийлик укугу бар, бирок Ички иштер министрлигине баш ийген губернаторлор жана генерал-губернаторлор жүргүзүшкөн. Алар императордук династиянын ишенимдүү адамы катары анык чийген сызыгынан чыкпай, идеологиясын таратуучу да болушкан.

Өлкөдө өкүлчүлүк мекемелери жана демократиялык эркиндик дээрлик болгон эмес. 1892-ж. жарыяланган Россия империясынын Мыйзамдар жыйнагында «жеке бийлик чексиз болуп эсептелет» деп белгиленген.

Россиянын экономикалык өнүгүүсү. Россиянын маанилүү өзгөчөлүгү экономикасында мамлекеттик сектордун эбегейсиз чоң роль ойногондугу болгон. Анын чордонун согуштук өндүрүшкө адистештирилген мамлекеттик заводдор түзгөн. XX к. башында 30га жакын ири заводдор мамлекет тарабынан каржыланган. Алардын арасынан Тула, Ижевск, Сестрорецк, Обухов, Ижор заводдорун атоого болот.

Бул заводдордун буюртма берүүчүсү да, сатып алуучусу да мамлекет болуп, аны мамлекеттик төбөлдөр башкарышкан.

Андан сырткары мамлекетке темиржолдордун үчтөн эки бөлүгү, эбегейсиз жер аянты, токойлуу жерлер, почта жана телеграф байланыштары тиешелүү болгон.

Мамлекет жеке ишканалардын бардык чөйрөсүнө жигердүү кирип, темиржол курулуштарына, кара металлургиянын, көмүр өнөржайынын өнүгүүсүнө салымын кошкон. Өкмөт бааны зордук жолу менен жөнгө салып турган эң жогорку бажы төлөмдөрүн коюу менен, Россиянын өнөржайын атаандаштыктан коргоону камсыз кылган. Мамлекет жеке фирмаларга, компанияларга мамлекеттик буюртмаларды берип, аларга Мамлекеттик банк аркылуу насыя акчаларды берип турган.

Россия банктарынын өнөржайды каржылоого кирүүсү банк капиталы менен өнөржай капиталынын биригишине жана каржы капиталынын пайда болуусуна алып келген.

Ошол эле учурда орус экономикалык турмушунун бүтүндөй катмары жаңылануу зонасынан сыртта калган. Фабрика-заводдук ири өнөржай алдынкы орунду ээлегендигине карабастан, майда өнөржайы орус экономикасында бекем орун алган эле. Курулуш, тигүүчү, тери ийлөөчү, өтүк оңдоочу, нан бышыруучу ж.б. 150 миң майда ишканаларда 600 миң майда колөнөрчүлөр иштешкен. Алар жылына 700 млн сомдук продукция чыгарышчу, ал эми кышында ишсиз калган, 3,5–4 млн дыйкан (көпчүлүгү кыштактын жашоочулары) устаканаларда иштеп, алардын санын толукташар эле.

XX к. башында Россиянын эбегейсиз аймагында 20 млндон ашуун дыйкан чарбалары жана 130 миң помещиктик ээликтер болгон.

1909-ж. узакка созулган экономикалык депрессия аяктап, өнөржай дүркүрөп өсө баштаган. Ошол учурдагы Россияны орточо өнүккөн капиталисттик өлкөгө кошууга болот болчу. Анткени, Россияда эң эле артта калган жер ээлөөчүлүктү, өтө жапайы кыштактарды жана алдынкы өнөржайдын каржы капиталы менен айкалышканын көрүүгө болот эле.

Россиядагы көп партиялуулуктун өзгөчөлүктөрү. Саясий агымдар жана саясий партиялардын түзүлүшү. Саясий партия – бул элдин белгилүү бир бөлүгүнүн кызыкчылыгын көздөгөн жана мамле-

кеттик бийликти жеңип алуу менен мамлекеттин ички жана тышкы саясатына катышууга умтулган пикирлеш адамдардын уюмдашкан тайпасы болуп саналат.

XX к. башындагы бардык саясий партияларды Россиянын келечегин эмнеден көргөндүгүнө карап социалисттик, либералдык, монархиялык тайпаларга бөлүүгө болот эле.

Алгачкы социалисттик партиялар революцияга чейин эле пайда болуп, улуттук жана социалисттик багытты карманышкан. Либералдык жана монархиялык партиялар революция жылдарында түзүлгөн. Революциялык-социалисттик багыттагы көптөгөн уюмдардын арасынан жалпы россиялык ири партияларды Россиялык социал-демократиялык жумушчу партиясын РСДЖП (б) жана социалист-революционерлер (эсерлер) партиясын бөлүп көрсөтүүгө болот.

1903-ж. РСДЖПнын II съездинде партиянын программасы жана жобосу кабыл алынып, уюмдашуу жагынан калыптануусун аяктаган. Партиянын программасы эки бөлүктөн турган. Биринчи бөлүгү (минимум программасы): буржуазиялык-демократиялык революцияны ишке ашыруу, падышаны кулатуу, демократиялык республиканы орнотуу, жалпы шайлоо укугу жана демократиялык эркиндик, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу, улуттардын өз тагдырын өзү чечүү укугу жана алардын тең укуктуулугу, 8 сааттык жумуш күнү, жумуш убактысынан ашыкча иштөөнү жана жазаналарды алып таштоо милдеттерин чечүү.

Экинчи бөлүгү (максимум программасы): пролетардык революциянын жеңишин ишке ашырууну, коомду социалисттик кайра куруу үчүн пролетариат диктатурасын орнотууну көздөгөн.

Программалык, өзгөчө жоболук маселелерди талкуулоо учурунда В. И. Ульянов (Ленин) башында турган радикалдык жана Ю. О. Цедербаум (Л. Мартов) жетектеген реформачыл агымдардын ортосунда олуттуу пикир келишпестиктер келип чыккан.

В. Ульянов өз укуктары үчүн күрөштү саясий күрөш менен кошо алып бара турган, жумушчулар мүчө болуп кире ала турган, маркстык партия түзүү керек деп эсептеген.

Ульянов (Ленин) Владимир Ильич (1870–1924) Симбирск губерниясында училищанын директорунун үй-бүлөсүндө туулган. 1887-ж. Казан университетинин юридика факультетине тапшырып, декабрда студенттик башаламандыкка катышкандыгы үчүн университеттен чыгарылып, Казандан айдалган. 1891-ж. Петербург университетине тапшырган, бирок ошол жылдары профессионал революционер болууну чечет. 1895-ж. Плехановдун «Эмгекти боштондукка чыгаруу»

В.И. Ленин (Ульянов)

тобу менен байланыш түзүп, сентябрда Петербургда «Жумушчу табын боштондукка чыгаруу күрөшүнүн союзу» деп аталган маркстык уюмду уюштуруучулардын бири болгон. 1895-ж. камакка алынып, 1897-ж. Сибирге сүргүнгө айдалган. 1900-ж. июлда чет өлкөгө кеткен. Эмиграцияда жүргөндө Россиядагы социал-демократиялык жумушчу партиясын уюштуруу жана анын II съездин чакыруу боюнча демилгечи болгон.

Маркстык кыймылдын өнүгүшүнүн олуттуу этабы болуп 1900-ж. декабры эсептелет. Анда Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, В. И. Засулич, Л. Мартов жана В. И. Ульянов-Ленин (В. И. Ульянов бул псевдонимди 1901-ж. тартып колдоно баштаган) Мюнхенде «Искра» деп атаган жаңы гезитти чыгара башташат. Көп өтпөй В. И. Ульянов ага башкы редактор болуп, макалаларында партияны уюштуруу боюнча өзүнүн концепциясын иштеп чыгат. 1902-ж. В. И. Лениндин «Эмне кылуу керек?» деген эмгеги жарыкка чыгып, анда Ленин өзүнүн революциялык стратегиясынын башкы багыттарын көрсөткөн. Ленин партия профессионалдардан туруп, катуу тартипте борбордоштурулушу керек деп баса белгилеген. Бул концепция 1903-ж. Россиянын социал-демократиялык жумушчу партиясынын адегенде Брюсселде, кийин Лондондо өткөн II съездинде большевиктерге жана меньшевиктерге бөлүнүүсүнө алып барды. Съездде добуш берген делегаттардын пикирлери негизги маселе боюнча кайчы чыккан.

Меньшевиктер батыш европалык демократиянын тажрыйбасына таянып, партияга кирүүгө калктын бардык катмарына жол берүү керек, анда ар түрдүү көзкараштар жана пикирлер жанаша жашоого тийиш, Россияда башталган революция мүнөзү боюнча буржуазиялык болгондуктан, анын гегемондук ролу буржуазияга таандык болот деп эсептешкен. Меньшевиктер пролетариатты буржуазиянын союздашы катары көрүшкөн, ал эми дыйкандарды феодалдык коомдун калдыгы болгон эскичил күч катары карашкан.

Ленин жана анын жактоочулары партия катуу тартиби бар, жабык, жашыруун, азчылыктын көпчүлүкө баш ийүүсү зарыл болгон уюм болууга тийиш деп эсептешкен. Большевиктер Россияда революция буржуазиялык-демократиялык мүнөздө болсо да, анын гегемону жана кыймылдаткыч күчү пролетариат болуп саналат, ал эми дыйкандар анын союздашы болууга тийиш, орус буржуазиясы падыша менен тыгыз байланышта болгондуктан, революцияга каршы күч болот деп эсептешкен. Большевиктер куралдуу көтөрүлүш аркылуу падышалык бийликтин ордуна пролетариат диктатурасын орнотууга умтулушкан.

Л. Мартов
(Ю. О. Цедербаум)

РСДЖП өзүнүн курамы боюнча пролетардык-интеллигенттик болуп, көп улуттардан турган. 1907-ж. партиянын большевиктик канатында 46 миңге жакын мүчөсү болсо, меньшевиктердин саны 100 миңден көбүрөөк болгон.

Социалист-революционерлер (эсерлер) партиясы. 1901–1902-жж. народниктердин ийримдеринен келип чыккан социалист-революционерлер (эсерлер) партиясынын бир уюмга биригүүсү аяктады.

Эсерлер элди революцияга даярдоону өздөрүнүн негизги милдети деп жарыялашты. Алар орус буржуазиясын большевиктер сыяктуу эле реакциялык күч деп эсептешкен. Эмгекчи элди өздөрүнүн социалдык базасы катары карашып, ага пролетариатты, дыйкандарды, интеллигенцияны, окуучу жаштарды кошушкан. Менчикти тартып алып, коомдоштурууну жана коомду жамааттык (общиналык) негизде кайра түзүү керек деп, революцияны жана революциялык диктатураны жакташкан.

Эсерлердин программасында борбордук орунду агрардык маселе ээлеген. Алар бүткүл жерди ким иштетип жатса, ошолорго берүү жөнүндөгү идеяны көтөрүп чыгышкан. Алар улуттардын өз тагдырын өзү чечүү ураанын биринчи болуп көтөрүшкөн.

Эсерлер күрөшүү каражаты катары жеке террорду тандап алышкан. Алар аны элди революциялаштыруу жана өкмөттү коркутуу үчүн зарыл деп эсептешкен. 1905–1907-жж. эсерлер 204 террордук операцияларды жүргүзүшкөн. Ошондон тартып өлкө абдан кооптуу террорчулук аракеттер коркунучунда калган. Бул партиянын өзөгүн мугалимдер, инженерлер, агрономдор, ветеринарлар, врачтар түзүшкөн. 1905–1907-жж. алардын саны 50–65 миң адам болгон.

Кадеттер партиясынын түзүлүшү. Октябрдагы Бүткүл россиялык саясий иш таштоо күч алып турганда, 1905-ж. 12-октябрда Россиядагы биринчи ачык саясий партия – Конституциялык-демократиялык (кадеттер) партиясынын Уюштуруу съезди ачылды. Анын Борбордук Комитетинин курамына 11 ири помещик, интеллигенциянын 44 өкүлү кирген. Алардын саясий идеалы – жалпы шайлоого укуктуулуктун негизинде конституциялык түзүлүштү орнотуу болгон. Алар өздөрүнүн союздаштарын ушул принцип боюнча тандашкан.

Кадеттердин программасы төмөнкү талаптарды камтыган:

– бардыгы мыйзам алдында бирдей, катмарларга бөлүүнү алып таштоо, дин эркиндиги, саясий эркиндик, жеке керт башына колтийбестик, чет өлкөгө чыгууга жана ары-бери көчүүгө эркиндик, жергиликтүү тилдерди орус тили менен бирдей, эркин өнүктүрүү;

– жумушчу союздарга эркиндик берүү, иш таштоого укуктуулук, 8 сааттык жумуш күнү, балдардын жана аялдардын эмгегин коргоо, жумушчуларды камсыздандыруу ж. б.

Партиянын лидери П. Н. Милюков болгон. Кадеттер өздөрүнүн программасын өкмөткө Дума аркылуу ачык кысым көрсөтүү менен ишке ашырууну көздөшкөн.

Партиянын чордонун университеттердин окутуучулары, интеллигенция, врачтар, адвокаттар, мугалимдер, кызматкерлер түзүшкөн. Ошондой эле аларга батыштык маанайдагы буржуазия, либералдык помещиктер да мүчө болушкан. Түрдүү булактарга караганда, 1905–1907-жж. бул партиянын мүчөлөрүнүн саны 50 миңден 100 миңге чейин жеткен.

П. Н. Милюков

Либералдык кыймылдын консервативдик канатында «17-октябрь Союзу» (октябрчылар) партиясы болгон. Октябрчылардын I съезди 1906-ж. февралда Москвада чакырылган. Анда партия ачык уюм катары расмий таанылган. 1906-ж. октябрда анын Борбордук комитетинин төрагасы болуп А. И. Гучков шайланган.

Октябрчылар 17-октябрдагы падышалык Манифестти Россиянын тарыхындагы бурулуш учур катары баалашкан. Өздөрүнүн башкы максатын алар «куткаруучу реформалардын жолу менен бараткан өкмөткө жардам берүү» деп жарыялашкан. «17-октябрь Союзунун» программасы Россия мамлекетинин биримдигин жана бөлүнбөстүгүн, «анын тарыхый калыптанган унитардык мүнөзүн» сактап калуу талабы менен башталган.

Октябрчылар партиясы 8 сааттык жумуш күнү талабын койгон эмес, орус жумушчулары ансыз да абдан көп дем алышат, ошондуктан 8 сааттык жумуш күнү негизги маселе эмес деген пикирди айттышкан. Октябрчылар мамлекеттик маанидеги ишканаларда иштешкен жумушчулардын иш таштоо укуктарын чектешкен.

Партиянын социалдык курамы да бирдей болгон эмес. Ага ири, негизинен москвалык соода-өнөржай жана каржы буржуазиясы, помещиктер тартылышкан. 1906-ж. партиянын саны 50–60 миң адамды түзгөн.

Монархиячылар. Монархиячылардын катарына «ээзелки орус башатын» калыбына келтирүү жана бекемдөө талабын койгон көптөгөн уюмдар жана оңчул партиялар кирген. Алар өздөрүн бийлик ээси падышаны революциялык кол салуулардан коргоочуларбыз деп жар салышып, бардык кыймылдар үчүн жалпы болгон «Россия орус-тар үчүн! Падыша жана Ата Мекенге ишеним үчүн! Православие, Жеке бийлик жана Эл! Жоголсун революция!» деген ураандарды жарыялашып, башаламандыктарды уюштурушкан.

Мисалы, 1905-ж. октябрдагы башаламандыкта 1622 адам өлүп, 3544 адам жарадар болгон. Монархиячылар өздөрүн «кара жүздүктөр» деп аташкан.

Бирок башаламандыкты уюштуруу монархиялык маанайдагы адамдарга да жагымсыз пикир туудурган. Партиянын негизги мүчөлөрү майда соодагерлер, көчө шыпыргычтар, жүк ташуучулар болушкан. Кээ бир булактарга караганда 1905–1906-жж. алардын саны 400 миңден 3 млн адамга жеткен.

Ошентип, 1905-ж. революциялык окуялардын кысымы менен бийлик тарабынан кабыл алынган саясий өзгөрүштөр өлкөнү салттуу, эски абалдан, либералдык саясий абалга бир далай алга жылдырган.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. XXк. башында Россия империясынын калкынын курамы жана территориясынын структурасы кандай өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлгөн?
2. Кыргызстан кайсы генерал-губернаторлуктун курамында болгон?
3. Россия империясынын XX к. башындагы коомдук-саясий турмушуна мүнөздөмө бергиле. Анын негизги карама-каршылыгы эмне менен түшүндүрүлөт?
4. XX к. башындагы Россия экономикасынын өзгөчөлүгүнө мүнөздөмө бергиле.
5. Россиянын экономикалык турмушундагы мамлекеттин ролун жана анын оң жана терс жактарын көрсөткүлө?
6. Эмне үчүн Россия экономикасында маанилүү орунду колөнөрчүлүк өндүрүшү ээлеген?
7. Социалисттик маанайдагы партиялардын программасына жана тактикасына мүнөздөмө бергиле. Алардагы жалпылыктарды жана өзгөчөлүктөрдү аныктагыла.
8. Монархиялык партиялардын иш-аракеттери жөнүндө айтып бергиле.
9. Силердин оюңар боюнча кайсы партия элге кызмат кылууну көздөгөн?
10. Саясий партиялардын жана кыймылдардын Россиянын тарыхый тагдырына карата көзкараштарын салыштыргыла.

§ 4. Россиядагы 1905–1907-жж. революция

Россиядагы революциялык кырдаал. 1901–1904-жж. Россияда революциялык кырдаал бышып жетилди. Жакырданган эл массасынын муктаждыгынын курчушу жана саясий жигердүүлүгүнүн өсүшү анын белгилери болгон. Тагыраак айтканда, «*төмөнкүлөр*» эскиче жашагысы келбей, ал эми «*жогоркулар*» учурдагы абалды сактап калууга бардык күч-аракеттерин жумшагандыгына карабастан, эскиче башкара албай калышкан.

Россиянын өнүгүүсүндөгү негизги карама-каршылык коомдук турмуштун бардык чөйрөсүндө ачыкка чыкты.

Социалдык-экономикалык тармакта акча-товар мамилелеринин чөйрөсүн кеңейтүүнүн зарылдыгы анын өнүгүү жолундагы бүтүндөй тоскоолдуктардын ортосундагы карама-каршылыктан көрүнгөн. Эркин рыноктук атаандаштыкка феодалдык калдыктар да, падышалыктын экономикалык саясаттагы жасалма монополиялаштыруусу да тоскоолдук кылган. Өлкөдөгү өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүн бийлик колдогон өндүрүштүк мамилелер системасы артка тарткан. Капитализмдин «туурасынан» өсүшү белгилүү деңгээлде анын «тереңдеп» өнүгүүсүн токтоткон.

Социалдык-таптык мамилелер жаатында бүтүндөй карама-каршылыктардын жыйындысы пайда болгон. Алардын ичинен эң эле курч карама-каршылык дыйкандар менен помещиктердин ортосундагы карама-каршылык эле. Аны чечүү үчүн адегенде дыйкандарды экономикалык жактан эзүү системасын жоюу зарыл болгон.

Жумушчулар менен капиталисттердин ортосундагы карама-каршылыктарды жумушчу күчүн сатуунун пайдалуу шарты менен: 8 сааттык жумуш күнү, иш таштоого укуктуулук, аялдардын эмгегин коргоо, балдардын эмгегине тыюу салуу менен жеңилдетсе болмок.

Падышалык менен Россия империясынын чет-жакаларындагы элдердин ортосундагы карама-каршылык өзгөчө курчтугу менен айырмаланган. Анткени чет-жакадагы элдер автономиялык өз алдынчалыкка ээ болууну гана эмес, өз алдынча улуттук мамлекет катары бөлүнүп кетүү укугуна ээ болуу талаптарын да коюшкан.

Саясий багытта болсо, бийлик менен калыптанып келе жаткан жарандык коомдун ортосунда карама-каршылык көрүнөө ачыкка чыкты. Россия ири капиталисттик мамлекеттердин ичиндеги же парламенти жок, же саясий ачык партиясы жок, же жарандардын эркин укугу жок жалгыз мамлекет болгон.

Кандуу жекшемби. 1905-ж. 9-январдагы Петербургдагы окуялар революциянын башталышына түздөн-түз шылтоо болуп калды. 1905-ж. борбордо поп Г. Гапон уюштурган «Фабрикалык-заводдук жумушчулардын орус коому» нааразы болгон элдин муктаждыгын падышага билдирүү үчүн петиция алып барууну сунуш кылган.

Ал петицияда социал-демократтардын сунушу менен экономикалык талаптардан сырткары саясий талаптар: уюштуруу жыйынын чакыруу, сөз эркиндиги, чогулуш, басмасөз эркиндиги, саясий эркиндик, жерди элге берүү, согушту токтотуу, 8 сааттык жумуш күнү, профсоюздарга эркиндик берүү ж. б. талаптар да көрсөтүлгөн. 9-январда эртең менен 140 миңден ашуун жумушчулар үй-бүлөлөрү менен Кышкы сарайды көздөй жол тартышкан. Бирок жолду полиция жана аскерлер тосуп, Сарайдын алдындагы аянттан куралсыз элди көздөй ок атышкан.

Кандуу жекшемби, 1905-ж. 9-январь,

Питердик жумушчуларды аткандыгы жөнүндөгү кабар бүткүл өлкөгө тарап, калктын бардык катмарынын кыжырын келтирди. Көптөн бери топтолгон нааразылык революцияга айланды.

10-январда баш калаанын бардык жумушчу табы иш ташташкан. Алардын артынан Москва, Рига жана Украинанын, Польшанын, Закавказьенин бир нече шаарлары иш таштоочулардын кучагында калды. Көптөгөн чыгууларда экономикалык талаптар гана эмес, саясий талаптар да коюлган.

Революциянын күч алышы. 1905-ж. күзүндө жана кышында коомчулук кыймылга келди. Ушул учурда түрдүү агымдагы революциялык жана либералдык кыймылдар биригип кетишти.

1905-ж. январь-февраль айларында Россия боюнча 810 миң жумушчу 66 шаарда иш таштап, акыркы он жылдагыдан да көп адам көтөрүлүшкө чыккан.

Темиржол мекемелеринин жалпы россиялык маанидеги темиржолдо иштеген 30 миң жумушчулары иш ташташкан. 1905-ж. январдан тартып мартка чейин иш таштагандардын саны 1 млнго жеткен.

Революциянын түпкү маселеси – дыйкандар маселеси болгон.

Россиянын европалык бөлүгүнүн 85 уезди дыйкандардын толкундоолорунун кучагында калган. Аларды революциялык дыйкан-

дар комитеттери жетектешкен. Алар помещиктердин жерлерин тартып алышып, мектептерде өз тилинде окутууну киргизишип, дыйкандардан өз алдынча коргонуу кошуундарын түзүшкөн.

1905-ж. күзүндө дыйкандардын чыгуулары – жер маселесин күч колдонуу жолу менен чечүүгө аракеттенген Революциялык дыйкандар комитетин түзүүгө алып келди. 1905-ж. 31-октябрда Москва губерниясынын Волокаламск уездинин Марково кыштагында дыйкандар, толук бийликтеги элдик Думаны түзүүнү жана калкты катмарга бөлүүдөгү теңсиздикти жоюуну талап кылышкан. Анда **Марково республикасы түзүлгөн**, анын президенти болуп староста И. А. Буршинди шайлашкан. **Дыйкандар республикасы** бир жыл жашаган. Ошентип, дыйкандар кыймылы бир баскычка көтөрүлүп, революциянын жүрүшүндө олуттуу из калтырды.

Бүткүл россиялык Октябрь иш таштоосу негизинен саясий ураандар алдында өтүп, негизгиси «Жоголсун падышалык!» деген ураан болгон. Жумушчулар койгон талаптарынын 30%ынын аткарылышына жетишишкен, ал эми 60%ы күрөштү келишимге баруу менен аякташкан.

Ошентип, иш таштоо – жалпы улуттук мүнөзгө өтүп, падышалыкка каршы бардык оппозициялык күчтөр бириккен.

Бүткүл россиялык дыйкандар союзу. Дыйкандардын чыгуулары алгач башаламан мүнөздө болгон. 1905-ж. Бүткүл россиялык дыйкандар союзу түзүлгөн. Анын талаптарында: жерге болгон жеке менчикти алып таштоо, чиркөөлөрдүн жерлерин конфискациялоо, помещиктердин жерлерин тартып алуу, Уюштуруу жыйынын чакыруу, саясий эркиндик берүү чагылдырылган. Бул талаптар дыйкандардын өз алдынча күч катары саясий, таптык аң-сезиминин өскөндүгүн айгинелеген. Падыша өкмөтү революция башталгандан тартып саясий репрессия тактикасын келишим тактикасы менен айкалыштырууга аргасыз болгон.

1905-ж. 19-январда Николай II жумушчулардын делегациясын кабыл алып, аларды «козголоң үчүн кечиргендигин» жана 9-январда жабыр тарткандарга таратып берүү үчүн 50 миң сом кайыр бергендигин билдирди.

Ошондой эле падыша мыйзам чыгарууга кеңеш берүүчү жогорку өкүлчүлүк органдын долбоорун – Думаны – түзүү жөнүндөгү келишимге кол койгон.

17-октябрдагы Манифест. Октябрь айындагы Бүткүл россиялык саясий иш таштоо мезгилиндеги коомдогу түрдүү катмарлардын биргелешип аракеттенүүсү падышалык өкмөттүн сесин алган.

1905-ж. 17-октябрда падыша эң жогорку манифестке кол койдү. Анда мындай деп жарыяланган: «Жарандык эркиндиктин негизинде жеке адамдарга чыныгы колтийбестик менен сөз, чогулуш, союз түзүү жана ишеним эркиндиги берилсин». Манифест калктын

шайлоо укугунан ажырап калган бөлүгүнө кайрадан шайлоо укугун берди. Келечектеги Дума мурдагы кеңеш берүү мыйзамынын ордуна **мыйзам чыгаруу** укугуна ээ болду.

17-октябрдагы Манифест Россиянын коомдук-саясий чөйрөсүндө ар түрдүү кабыл алынган. 18-октябрда РСДЖПнын «Орус элине» деген чакырыгы чыкты. Анда мындай деп айтылган: «Россиянын күрөшүп жаткан пролетариаты жеңип чыкты. Октун жана токмок-тун падышасы, түрмө жана дарга асуулардын падышасы, шпиондордун жана канкорлордун падышасы элдердин укугу жөнүндөгү манифестке кол койду. Падыша менен анын манифести эки жүздүү алдамчы, ага ишенүүнүн кереги жок. Алар элди кагаз жүзүндө алдап, акырындык менен берген убадаларынан таят. Жеңишке жеттик, бирок бул аздык кылат...»

Падышалык манифест чыккандан көп өтпөй, **17-октябрь союзу (октябрчылар) партиясы** түзүлдү, ага А. И. Гучков, Д. Н. Шипов ж. б. ири өнөржай ээлери, соодагерлер, помещиктер кирген. Октябрчылар падышалык манифестти толук колдошту.

Мамлекеттик Дума. 1906-ж. революциялык толкундун басандашы байкалды. Өлкөнүн аймагынын 80%ына аскердик абал киргизилди. 1906-ж. иш таштагандардын саны январдагы иш таштоочуларга караганда 7 эсе аз болгон. Ошондой эле дыйкандар кыймылы да басандай баштаган. Эгерде 1905-ж. октябрь–декабрь айларында дыйкандар кыймылынын саны 1590го жетсе, 1906-ж. январь–апрель айларында 286 жолу гана байкалган. Революциянын басандашы либералдардын революциялык демилгесинин төмөндөөсүнө алып келген. Декабрь куралдуу көтөрүлүшү жеңилгенден кийин, алардын көпчүлүгү маанилүү маселелерди Дума аркылуу тынч жол менен чечүүгө үмүттөнүшкөн.

Дума – Россиядагы өкүлчүлүктүү башкаруунун (коомдогу түрдүү катмарлардын өкүлдөрүн шайлоо) эң алгачкы тажрыйбасы. Аны Россиядагы буржуазиялык парламентаризмге – конституциялык түзүлүшкө өтүүгө байланыштырышкан. Думаны аткаруу бийлигине баш ийген мыйзам чыгаруучу орган катары көрүшкөн. Акырында, бийлик төбөлдөрүнүн пикири боюнча, Дума революциялык кыймылга жол бербей турган каражат болуп калууга тийиш болгон.

Көтөрүлүш күч алып турган учурда падышанын Мамлекеттик Думага шайлоо жөнүндөгү буйругу чыкты. Бул буйрук боюнча чет-жакада жашаган элдердин көп бөлүгү шайлоого укуксуз бойдон калышкан.

Шайлоо тен укуктуу болгон эмес. Бардык шайлоочулар катмарларга бөлүнгөн. Буржуазия үчүн – *эки баскычтуу*, жумушчулар үчүн – *үч баскычтуу*, дыйкандар үчүн – *төрт баскычтуу* шайлоо системасы киргизилген.

1906-ж. 20-февралда Мамлекеттик Кеңеш – мыйзам чыгаруу палатасы түзүлгөн. Мамлекеттик кеңештин мүчөлөрүнүн жарымы падыша тарабынан дайындалган, анын $\frac{3}{4}$ бөлүгү помещиктер болгон. Жумушчулар жана дыйкандар кеңешке киргизилген эмес. Думанын ачылышына бир нече күн калганда өкмөт «Мамлекеттик негизги мыйзамды» жарыялады, анда падышанын «жеке башкаруучу» ардактуу титулу сакталып калган.

Думадагы агрардык маселе. 1906-ж. 27-апрелде Думанын биринчи жыйыны ачылды. Андагы орундар төмөндөгүдөй бөлүнгөн: октябрчыларга – 16, кадеттерге – 179, трудовиктерге – 97, партияда жокторго – 105, улуттук чет-жакадагылардын өкүлдөрүнө – 63, социал-демократтарга – 18 орун таандык болгон.

Парламенттик курамдагы трудовиктерге дыйкандар, айыл жериндеги мугалимдер, фельдшерлер, уезддик врачтар кирген. Алардын көпчүлүгү Бүткүл россиялык дыйкандар союзу менен байланышта болгон эсерлер эле.

Жумушчулар РСДЖПнын жана эсерлердин чакырыгы боюнча Думага шайлоого нааразылык жарыялашкан.

Агрардык комиссиянын 57%ы кадеттер болгон. Алар Думага өздөрүнүн мыйзам долбоорун киргизишкен, анда помещиктердин дыйкандарга ижарага берилген жерлерин эң оор келишимдер менен зордоп бөлүп алуу жөнүндө сөз жүргөн. Бардык жер мамлекеттик жер фондусуна өткөрүп берилип, андан кийин дыйкандарга жеке менчик катары бөлүштүрүлүп берилүүгө тийиш эле. Кадеттердин пикири боюнча жер комитеттериндеги өкүлдөрдүн $\frac{1}{3}$ дыйкандар, $\frac{1}{3}$ помещиктер жана $\frac{1}{3}$ бийлик өкүлдөрү түзүүгө тийиш болгон.

Трудовиктердин долбоору боюнча жер жалпы элдик жер фондуна берилүүгө тийиш, т. а. аны жеке эмгеги менен иштеткендерге берилет. Трудовиктердин кээ бирлери жерге акы төлөп сатып алууну да колдошкон, кээ бирлери бардык жер дыйкандарга акысыз өткөрүлүүгө тийиш деп эсептешкен. Талкуунун акырында агрардык комиссия «жерди зордоп бөлүп алуу» принцибин кабыл алган.

Жалпысынан, агрардык маселедеги талаш-тартыш кадеттер, трудовиктер менен падыша өкмөтүнүн ортосунда жүргөн.

1906-ж. Министрлер Советинин төрагасы болуп П. А. Столыпин дайындалат. Августта Столыпин аскердик-талаа сотторун киргизүү жөнүндө буйрук чыгарат. Буйрук чыккандан кийин 8 айдын ичинде 1100 адам өлүм жазасына тартылган. Профсоюздар жабылып, революциялык партиялар куугунтукталып, басмасөзгө каршы жазалоолор башталган.

Столыпиндин жоругу революционерлердин кыжырдануусун пайда кылган. 1906-ж. 12-августта ага кол салуу уюштурушкан. Кол салгандар баш болуп, бир нече адам каза болгон, бирок премьер аман калган.

П. А. Столыпин

Ошол эле учурда Столыпин бир нече маанилүү маселелердин демилгечиси болгон. 1906-ж. 24-августта өкмөттүн программасын сунуштаган. Анда ишеним эркиндиги, жарандык тен укуктуулук, жумушчулардын жашоо шартын жакшыртуу, жергиликтүү өзүн-өзү башкарууну реформалоо, башталгыч билим берүүнү киргизүү, мугалимдерди материалдык жактан камсыздоону жакшыртуу ж. б. айтылган. Дыйкандар маселеси боюнча да, 9-ноябрда *"Столыпиндин агрардык реформасы"* деп аталган реформанын негизги жоболору иштелип чыккан. Анда дыйкан жамааттан чыгып кетүүгө

жана үлүштүк жерин жеке менчикке алууга укук алган. Ошондой эле отрубдук (дыйкан ар кайсы участоктон жеке менчикке алган жерлерин бир тилкеге бириктирүүгө акылуу болгон) жана хутордук чарбаларын түзүүгө мүмкүнчүлүк берилген. Столыпиндин пикири боюнча жерди жеке менчикке алган дыйкандар хуторлорго бөлүнсө, революциялык маанайда биригүүгө тоскоол болот деп эсептеген. Столыпиндин агрардык реформасынын социалдык маңызы коомдо саясий туруктуулукка жана тынчтыкка ынтызар майда менчик ээси болгон катмар түзүүнү каалаган.

1907-ж. 20-февралда Экинчи Дума ачылган. Дума 9-ноябрдагы өкмөттүн программасын бекитүүдөн баш тарткан. Падыша, 1907-ж. 3-июнда Думаны таркатуу жана шайлоо мыйзамын өзгөртүү жөнүндөгү манифестке кол койгон. Ошол эле күнү социал-демократиялык фракциянын кээ бир мүчөлөрү камакка алынган. Мамлекеттик Дума 1907-ж. 3-июнда революция аяктагандыгын билдирген.

1905–1907-жж. биринчи орус революциясынын натыйжасы. 1905–1907-жж. революциянын негизги жыйынтыгы, эл массасынын аң-сезиминдеги урунттуу жылыш болгон. Патриархалдык Россиянын ордуна революциялык Россия келген.

Революция мүнөзү боюнча буржуазиялык-демократиялык революция болгон. Ал падышалыкка катуу сокку урган. Падышалык биринчи жолу өлкөдөгү буржуазиялык демократиянын элементтерине ээ болгон, Дума көп партиялуулукка жол берүүгө аргасыз болду. Россиялык коомчулук адамдын негизги укуктарынын таанылышына жетише алды. Эл эркиндик жана демократия үчүн күрөшүү тажрыйбасына ээ болду.

Кыштактарда капиталисттик өнүгүүнүн шарттарына ылайык мамилелер түзүлдү. Төлөм акылар алынып салынды, помещиктик зомбулук кыскарды, жерди сатуу жана ижара баалары төмөндөдү. Дыйкандар эркин жүрүү жана жашаган жерин өзгөртүү укугуна ээ болуп,

жарандык кызматка, окуу жайларында окууга да башка катмарлар менен бирдей укукка ээ болду. Бирок негизги маселе – жер маселеси – чечилбеген бойдон калган, дыйкандар жер алышкан жок.

Эмгекчилердин бир бөлүгү шайлоо укугун алышты. Пролетариат профсоюздардын уюмун түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, иш таштоолорго катышкандыгы үчүн жумушчулар мурдагыдай жазаланбай калышты.

Жумуш күнү негизинен 9–10 саатка чейин, ал эми кээ бир жерлерде 8 саатка чейин кыскарды. Падышалык орусташтыруу саясатын жумшартууга мажбур болду, улуттук чет-жакадагылар Думада өз өкүлчүлүктөрүнө ээ болушту.

1905–1907-жж. революциянын чыгышына түрткү болгон карама-каршылыктар бир аз жумшарды, бирок толугу менен чечилген жок.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Россиядагы биринчи революциянын себептерин айтып бергиле.
2. Эмне үчүн ХХ к. башында Россияда «төмөнкүлөр» эскиче жашагысы келбей, «жогоркулар» эскиче башкара албай калган?
3. Дыйкандар республикасынын бир жыл жашагандыгы дыйкандардын саясий, таптык аң-сезиминин өскөндүгүн айгинелегендигин далилдегиле.
4. 1905-ж. 17-октябрдагы падышалык Манифестти Россияны башкаруунун жеке формасынан монархиялык конституциялык формасына өтүү менен байланыштырганы туура деп ойлойсунарбы?
5. Манифест Россиянын саясий турмушуна кандай жаңылыктарды киргизди?
6. Россиянын коомдук жана мамлекеттик түзүмүндө Дума кандай орун ээлеген?
7. Эмне үчүн Дума толук кандуу парламент болгон эмес?
8. П.А. Столыпиндин «Конституция – орус кыртышында эч качан өспөй турган чоочун гүл» деген сөзүнө түшүндүрмө бергиле.
9. Россиядагы 1905–1907-жж. революциялык окуялардын хронологиялык таблицасын түзгүлө.

§ 5. Биринчи дүйнөлүк согуш

Германиянын тышкы иштер министри Бернхард Бюловдун (1897–1900-жж. тышкы иштер министри, 1900–1909-жж. рейхсканцлер) 1899-ж. 11-декабрындагы сөзүнөн: *«Биз эч кимге тоскоол болгубуз келбейт, бирок, биздин алдыбызды тосууга да эч кимге жол бербейбиз. Башкалар дүйнөнү бөлүштүрүп жаткандыгына биз бечара катары мажүрөөлүк менен карап тура албайбыз. Дүйнөнүн бардык бөлүктөрүндө биздин кызыкчылыктарыбыз бар. Эгерде англдар –*

Улуу Британия, француздар – жаңы Франция жөнүндө маселе көтөрүп, орустар Орто Азияны басып алып жатса, биз Улуу Германияны түзүүнү талап кылабыз... Биз эбегейсиз зор күч-кубаттуу армиясыз, күчтүү флотсуз жакшы турмушка жетишпейбиз... Келе жаткан кылымда немис эли же балкага, же дөшүгө айланат».

Согуштун себептери жана үстөмдүккө умтулган өлкөлөрдүн кызыкчылыктары. ХХ к. башында эларалык мамилелердин абалы жана Биринчи дүйнөлүк согуштун келип чыгышы экономикалык жактан өнүккөн, аскердик дарамети күчтүү дөөлөттөрдүн ортосундагы атаандашуу менен аныкталган. Алар: АКШ, Улуу Британия, Франция, Россия, Германия, Австрия-Венгрия, Италия, Япония болгон. Алардын саясатынын түпкүрүндө окшош умтулуу бар эле. **Биринчиден** – ар бири товарларын сатып өткөргөн өлкөлөрдүн аймагына көзөмөл орнотууну, ошол өлкөлөрдү капиталын жүгүртүүчү жана арзан азык ташыган агрардык булакка айландырууну каалаган;

Экинчиден – атаандашкан дөөлөттөр өзүнүн гана территориясын эмес, таасир этүү чөйрөлөрүн да коргоп калууга умтулушкан;

Үчүнчүдөн – колониялык жана көзкаранды өлкөлөрдөгү элдердин эгемендүүлүк үчүн күрөштөрүн атаандаштары менен кызматташуу аркылуу басууга аракеттенишкен.

АКШ өнүккөн индустриялуу өлкөлөрдүн ичинен экономикалык жактан алдыда тургандыктан, атаандаштарынын ичинен талашсыз артыкчылыкка ээ болгон. Географиялык жактан океан менен бөлүнүп тургандыктан, АКШ үчүн территориясына кол салуу коркунучу болгон эмес. Сыйымдуу жана тез өсүп бараткан ички рынок экономиканын андан ары өнүгүүсүн камсыздаган. АКШ Европа дөөлөттөрүн Америка континентиндеги мамлекеттердин ички иштерине кийлигишүүгө жол бербестен, Латын Америкасынын рыногун пайдаланууда өзүнө артыкчылыкты камсыздаган. Обочолонуу саясатынын шарты боюнча «АКШ эч кандай согуштук уюмдарга кошулбайт, батыш жарым шарынын чегиндеги чыр-чатактарга аралашпайт, кургактыкта ири аскердик куралдуу күчтөрдү түзбөйт» деп каралган.

Улуу Британия дүйнөдөгү эң ири колониялык дөөлөт болсо да, империясынын аймагын андан ары кеңейтүүдөн баш тарткан эмес. ХХ к. башында трансафрикалык Каир – Кейптаун темиржолун куруу долбоору өтө белгилүү болгон. Египеттен Индияга чейинки ээликтеринин тутамын түзүү идеясын алып чыгышкан. Ошол эле учурда Улуу Британиянын башкаруучу чөйрөлөрү Германия, Россия жана Франция тарабынан империяга кол салуу коркунучу бар деп чочулашкан.

Дүйнөдө экинчи колониялуу дөөлөт деп эсептелген **Франция** Борбордук Африкада жана Түштүк Чыгыш Азияда таасир этүү чөйрөсү

үчүн Улуу Британия менен чатакташкан. Ал Германияга 1870–1871-жж. франк-пруссия согушунда алдырып койгон Эльзас жана Лотарингияны кайтарып алууну эңсеген. Франция 1893-ж. Россия менен түзүлгөн өзара жардамдашуу жана аскердик колдоо жөнүндөгү конвенцияга чоң маани берген жана Англия менен Италиянын колдоосунан да үмүттөнгөн.

XX к. башында дүйнө жүзү Россияга экономикалык жактан алсыздыгын жана товарларынын атаандаштыкка туруштук бере албастыгын аскердик күчү менен ордун толтурууга аракет жасаган дөөлөт катары карашкан. Эзелтеден эле ал түштүктөн болуучу коркунучтан сактануу үчүн Кара деңиз кысыктары – Босфор жана Дарданеллдин үстүнөн көзөмөл орнотууга умтулган. XIX к. ортосунан баштап Россия Орто Азия багытында басып алуучулугун жигердештирген, ал эми XX к. башында басып алуучулук багыты Ыраакы Чыгышка бурулган.

Россиянын колониялык талаш-тартыш маселесинде Улуу Британия жана Япония менен өзгөчө курч карама-каршылык пайда болгон. Ошол эле учурда Россиянын башкаруу элитасынын пикири боюнча Батыш Европада негизги коркунуч туудурган өлкө катары Германия каралган. Ошондуктан Россия Франция менен болгон союзга кызыкдар болгон.

Германия аскердик күчү жагынан Европадагы эң күчтүү өлкө деп эсептелген. Ал колонияларды жана таасир этүү чөйрөлөрүн кайра бөлүштүрүүгө жетише алган. Германиянын башкаруучулары алардын Европадагы саясатынын башкы максаты Францияны талкалап, аны экинчи катардагы өлкөлөрдүн катарына түшүрүү экендигин жашырышкан эмес. Германия менен Австрия-Венгриянын 1879-ж. түзүлгөн союзу германдык капиталды жана товарларды сатууда Австрия-Венгрияны маанилүү рынокко айландырып, Россияга жана Балкандагы славян мамлекеттерине каршы багытталган эле. Германиянын Түркия менен жакындашып, анын армиясын кайра куралданууга жардам берүүсү, Берлин–Багдад–Басра темиржолунун курулушу, Россия менен Улуу Британиянын кыжырын келтирген. Германиянын аскер-деңиз флотун куруу боюнча кабыл алган бир нече программалары Улуу Британия тарабынан «деңиз кожоюнуна» карата олуттуу коркунуч катары кабыл алынган.

Австрия-Венгрия XX к. башында улам барган сайын алсыздана берген. Габсбургдардын династиясы Германиянын аскердик жана экономикалык күчтүүлүгүн өздөрүнүн бийлигинин таянычы катары карашкан. Көп улуттуу Австрия-Венгрияны элдердин улуттук көзкарандысыздык үчүн болгон күрөштөрү да алсыраткан. Россия менен союздаш болгон Сербияны славян мамлекеттеринин очогу катары карап, ага өзгөчө кастык менен мамиле жасаган.

Италия үчүн биринчи орундагы маселе өлкөнү аймактык жактан бириктирүүнү аяктоо болгон. Италиялыктар көпчүлүктү түзгөн (Түштүк Тироль) калктын бир бөлүгү Австрия-Венгриянын курамында эле. XIX к. ортосунда Францияга өтүп кеткен Ницц жана Савойяны кайтарып алуу үмүтү өчкөн эмес. Экономикалык жана аскердик алсыздык Италияны ири дөөлөттөр менен чыр-чатактардан алыс болууга мажбурлаган. 1882-ж. Италия, Германия жана Австрия-Венгрия менен Үчтүктөр союзун түзгөндүгүнө карабастан, 1912-ж. Франция менен жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Италия башкаруучуларынын союздаштарды тандоодогу туруксуздугу анын саясатына ыраатсыз мүнөз берген.

XIX–XX кк. чегинде экономикалык өнүгүү жактан башка дөөлөттөрдөн артта калган Япония жаратылыш ресурстары жетишпегендиктен, колониялык империяны түзүүнү Кытайды басып алуунун эсебинен курууга умтулган. Азиядагы таасир этүү чөйрөлөрү боюнча Япония белгилүү артыкчылыкка ээ болгон. Анткени анын атаандаштары алыста жайгашкан эле. Эң эле коркунучтуу душманы катары Япония Россияны эсептеген.

Европада карама-каршы блоктордун түзүлүшү. Чектелген, локалдык чыр-чатактардын дүйнөлүк согушка айланып кетүү коркунучу европалык дөөлөттөрдүн союздарынын кеңейүүсү менен кескин өстү. 1882-ж. Германия, Австрия-Венгрия жана Италия, 1915-ж. Түркия кирген Үчтүктөр союзу негизделгендиги силерге маалым.

Германиянын башка дөөлөттөр менен болгон каршылыгы өзгөчө курч болгон. Германиядан кооптонуу 1904-ж. тарыхка Антанта (французча «entente» – макулдашуу) макулдашуусу деп аталган англиялык-франциялык келишимин түзүүгө алып келген. 1893-ж. түзүлгөн орус-француз келишими жана 1904-ж. англия-француз келишимдери англия-орус мамилелерин да жөнгө салууну талап кылган. Натыйжада 1907-ж. курамына Англия, Франция, Россия кирген Антанта союзу түзүлгөн. 1912-ж. союздаштардын ортосунда Германия менен Австрия-Венгрияга каршы согуш чыкса, куралдуу күчтөрдүн аракеттерин жөнгө салуу жөнүндө кеңешме өткөрүлгөн.

Ошентип негизги дөөлөттөрдүн ортосундагы атаандашуу согуштук-саясий эки блоктун – Антанта жана Үчтүктөр союзунун каршылашуусу менен алмашкан. Ар бир блок өзүнүн таасирин жаңы союздаштарды тартуу менен бекемдөөгө аракет кылган.

Биринчи дүйнөлүк согуштун башталышы. 1914-ж. 28-июнда Босниянын борбору Сараево шаарында биринчи дүйнөлүк согуштун башталышынын шылтоосуна айланган окуя болуп өттү. Австрия тагынын мурасчысы эрцгерцог Франц-Фердинанд менен анын аялын сербиялык террордук «Кара кол» уюмунун мүчөсү студент Гаврило Принцип атып өлтүргөн. Австрия-Венгрия менен Германия каршылык

көрсөтүп жаткан сербдерди талкалоого жана Балканды ээлеп алууга өтө ыңгайлуу шылтоо табышты.

23-июлда Австрия-Венгрия Сербияга ультиматум коюп, австриялыктарга каршы акцияларды, үгүт иштерин токтотууну жана эки сутканын ичинде жооп берүүнү талап кылды. Согушту каалабаган Россия Сербияга бул

Франц-Фердинандга кол салуу
1914-жыл, 28-июнь

ультиматумду кабыл алууга кеңеш берди. Сербия ультиматумдун бардык шартын аткарууга макул болгондугуна карабастан, Германия менен Австрия-Венгрия согушууга катуу ынтызар эле. Ошондуктан Германия 28-июлда Сербияга согуш жарыялап, артиллериясы менен сербдердин борбору Белградды аткылады. Анын эртеси эле Николай II армияны толук аракетке келтирүү жөнүндөгү буйрукка кол койду.

Германия 1-августта Россияга согуш жарыялады. Бул күн биринчи дүйнөлүк согуш башталган күн катары тарыхка кирди. Анын алдында немистер өз мүдөөлөрү жөнүндө Францияга билдирип, аны бейтараптыкка чакырган. Бирок, Россия менен келишим аркылуу байланышта болгон Франция да армиясын мобилизациялоого киришти. Буга жооп кылып Германия 3-августта Францияга, анын эртеси 4-августта Англия Германияга согуш жарыялады. 6-августта Германиянын талап кылуусу боюнча Австрия-Венгрия Россияга согуш жарыялады.

Ошентип, Сараеводогу адам өлтүрүү дүйнөлүк согушка алып келди. Бул согушка Антанта тарабында 34 мамлекет, ага каршы блокто 4 мамлекет (Германия, Австрия-Венгрия, Түркия жана Болгария) катышты.

Согуштун мүнөзү жана тараптардын пландары. Биринчи дүйнөлүк согуш ири империалисттик мамлекеттердин Европадагы жана колониялардагы үстөмдүк үчүн карама-каршылыктарынын чегине жете курчугандыгын билдирди. Согуштун биринчи эле жумасында ири дөөлөттөр Европанын жана бүткүл дүйнөнүн карталарын кайра бөлүштүрүүнү пландаштыра башташкан. Германиянын негизги максаты—Англиянын соодадагы жана деңиздеги кубаттуулугун жок кылып, өзү үстөмдүк кылуу эле. Германия ошондой эле Африкада жана Азияда бир топ колонияларга ээ болууну каалаган. Европада немис-

XXк. башындагы эларалык чыр-чатактар жана колониялык басып алуучулуктун багыттары

Өлкө	Басып алуучулуктун негизги багыттары	Согуштарга, чыр-чатактарга катышуусу
АКШ	Түштүк-Чыгыш Азия (Филиппин)	Испания-Америка согушу. 1899-ж.
Улуу Британия	Афганстан, Түштүк-Чыгыш Азия (Сиам), Кытай, Тибет, Персия, Түштүк Африка	Англия-Бур согушу. 1899-1902-жж.
Франция	Түштүк-Чыгыш Азия (Сиам), Түндүк Африка (Марокко).	
Россия	Түндүк Кытай (Маньчжурия), Корея, Афганстан, Жакынкы жана Ортоңку Чыгыш (Түркия, Иран), Тибет	Орус-Япон согушу. 1904-1905-жж.
Германия	Түндүк Африка (Марокко), Жакынкы жана Ортоңку Чыгыш, Кытай, Балкан	
Италия	Түндүк-Чыгыш Африка (Ливия, Эфиопия)	Италия-Түрк согушу. 1911-1912-жж.
Япония	Корея, Кытай	Орус-Япон согушу. 1904-1905-жж.

тер Бельгиянын үстүнөн протекторат орнотуп, Атлантика жээгине чыгуу үчүн Франциянын бир катар ири аймактарын ээлеп алууну көздөгөн. Чыгышта болсо Германия Россиянын аймагы деп эсептелген Балтика боюна, Крымга, Украинанын бир бөлүгүнө жана Кавказга көз арткан.

Австрия-Венгрия да Россиянын бир катар чектеш аймактарын, Сербияны басып алууну эңсеген. Эгерде окуялар ийгиликтүү өнүгүп кетсе, Вена өкмөтү Италиянын түндүгүнөн бир кыйла жерлерди басып алууну пландаштырган. Германиянын союздашы Болгария биринчи Балкан согушунун жүрүшүндө жоготкон жерлерин кайтарып алууну жана аларга кошуп «бир аз жер өөнөп калууну» ойлогон.

Антанта өлкөлөрү 1914-ж. күзүндө эле согуштан кийинки өзгөрүүлөр маселелери боюнча жалпысынан бир өнүттү иштеп чыгышкан. Россиянын макулдугу менен Польшанын эгемендүү мамлекети түзүлмөк. Союздаштардын планы боюнча Германия Францияга Эльзас жана Лотарингияны, Дания Шлезвиг менен Гольдштейнди, Бельгия бир катар чектеш аймактарды кайтарып берүүлөрү керек эле.

Антанта жана Үчтүктөр союзу

Германиянын Тынч океандагы жана Кытайдагы жерлери Японияга берилмек, калган колониялары Англия менен Францияга өтмөк. Сербия Босния менен Герцеговинаны, ошондой эле Албаниянын түндүгүн кошуп алмак. Албаниянын түштүгүн Грецияга, Серб Македониясын Болгарияга өткөрүү пландаштырылган.

Биринчи дүйнөлүк согуш. Согушкан тараптардын пландары

Россия Польшаны берүүгө макул болгондугу үчүн, Австриядагы Галицияга жана Пруссиянын бир бөлүгүнө ээ болмок. Россияга Түркиянын Закавказьедеги жерлерин берүү да убада кылынган.

1915-ж. жазында Англия менен Франция Босфордун батыш жана чыгыш жээктерин, ушул аймактагы дагы башка түрк жерлерин Стамбул менен бирге Россияга өткөрүп берүүнү көздөшкөн. Англия менен Франция Түркиянын Жакынкы Чыгыштагы ээликтерин басып алууну да пландаштырышкан.

Албетте, жогорудагы пландардын бардыгы согуштун катышуучулары үчүн кошумча түрткү, адамдык жана материалдык чоң жоготуулардын ордун толтуруу катары каралган. Жеңип чыккан Антанта бул пландардын дээрлик бардыгын ишке ашырган. Бир гана Россия Октябрь революциясынын натыйжасында коомдук-саясий түзүлүшү өзгөргөндүктөн, кошумча жер алмак турсун, өзүнүн бир катар жерлеринен да ажырап калган.

1915-жылдагы согуш аракеттери. Германия менен Австрия-Венгрия Россияны талкалап, өздөрү согуштан чыгып кетүү максатында Чыгыш фронтунда стратегиялык жигердүү аракеттерди жүргүзүшкөн. Австрия-Германия союзунун куралдуу күчтөрүнүн жарымынан көбү Россияга каршы багытталды. Бирок, алар чабуулун күчөтө алышкан жок. Чыгыш фронтундагы абал татаалданып кетти.

Ошол эле учурда Германия суу астында жүрүүчү кемелерин колдонуу менен Улуу Британиянын бир нече жүздөгөн кемелерин сууга чөктүрдү. 1915-ж. 7-майда океанда жүргүнчүлөрдү ташуучу «Лузитания» лайнери немистердин суу астында жүрүүчү кемесинин чабуулунун натыйжасында талкаланып, бейтарап өлкөлөрдүн, айрыкча АКШнын кыжырын кайнатты. Ошол эле учурда Германия кылмышкерлик менен Гаага конвенциясын бузуп, 1915-ж. 22-апрелде Бельгиянын Ипр шаарынын жака белинде «иприт» деген атка конгон ууландыруучу химиялык газдуу куралды колдонду. Натыйжада 15 миң адам ууланып, алардын ичинен 5 миңи набыт болгон.

Согуш учурунда жаңы союздаштарды тартуу үчүн күрөш улантылды. Италия 1915-ж. апрелде жашыруун келишим түзүп, Антантага кошулду, анткени Антантанын башкаруучу чөйрөлөрү ага согуштан кийин Балкандан жаңы жерлерди берүүгө убада беришкен эле. 1915-ж. сентябрда Германия Болгария менен келишим түзүп, Сербия менен Грециянын аймактарынын бир бөлүгүн берүүгө убада берип, аны согуш учурунда өз тарабына тартып кетти, натыйжада Үчтүктөр союзунун ордуна курамында Германия, Австрия-Венгрия, Болгария жана Түркия кошулган Төрттүктөр союзу түзүлүп, Антантага каршы согушту улантышты.

«Вердендеги салгылаш» жана 1916-ж. согуш аракеттери. 1916-ж. февралдан декабрга чейин Верден чебинин жанында аябагандай чоң салгылаш улантылды. Француздар башкы командачысы Ф. Ф. Жоффридин «өлсөк да чегинбейбиз» деген буйругун аткарышты. Бир жылдын ичинде «Верден салгылашында» бир млндон ашуун жоокерлер курман болушкан. Верден туруштук берди.

Герман армиясынын Верденге көрсөтүп жаткан кысымын начарлатуу максатында 22-июнда англиялык-француздук аскерлер Сомма дарыясындагы немистердин коргонуусун жарып өтүүгө аракеттениш-

ти. Соммадагы салгылаш 1916-ж. күзү бою улантылды. Ушул жерде англдар биринчи ирет танктарды колдонушту. Ошол болот машиналар англдар аскерлерине дем берип, чабуулдун ийгилигин камсыз кылган, бирок негизинен кырдаал өзгөргөн жок.

1916-ж. жайында орус армиясынын Түштүк-Батыш фронттогу чабуулу башталды. Генерал А. А. Брусиловдун армиясы Галициянын чегарасын жарып өтүп, австриялыктарды 100 км сүрүп салды. 400 миңден ашуун солдаттар колго түшүп, жарадар болгондордун жана өлгөндөрдүн саны 500 миңге жеткен. Брусиловдук жарып өтүү Австрия-Венгриянын согуштук аскерлерин толук талкалабаса да, англ-француз аскерлерине Вердендин жана Сомманын алдында туруштук берүүгө жардам берди.

1916-ж. аяк ченинде Европадагы стратегиялык аракеттерде демилге Антантага өттү. Жакынкы Чыгышта англ-орус аскерлери Түркияга каршы чабуулун күчөтүштү. Германия Африкадагы жана Тынч океандагы бардык колонияларынан ажырап, аларды Улуу Британия, Франция, Япония ээлеп алды. 1917-ж. Германиянын суу алдында жүрүүчү 2700дөн ашуун кемелери чөктүрүлүп, 1917-ж. 6-апрелде АКШ Германияга согуш жарыялады.

Согушуп жаткан өлкөлөрдөгү ички абал. Бул согуш согушуп жаткан бардык мамлекеттерден бүткүл материалдык жана адам ресурстарын жумшоону талап кылды. Жумуш күнү 12 саатка узартылып, бир тарабынан элди эзип иштетүү күчөп, эмгек шарттары начарласа, экинчи жагынан, корпорациялардын кирешелери жана согуштагы сүткорлугу көбөйүп, коррупция менен демагогия күчөдү, мындай көрүнүштөр согушуп жаткан 2 блоктун бардык өлкөлөрүнө мүнөздүү болгон.

Согуштун алгачкы мезгилинде бир катар мамлекеттердин өкмөттөрү Ата Мекенди коргойбуз деген ураандардын жардамы менен элинин көпчүлүгүнүн колдоосуна ээ болушкан эле. Бирок, согуш узакка созулган сайын карапайым элдин абалы начарлап, нааразычылыгы өскөн, иш таштоолор менен согушка каршы аракеттердин саны арбый берди. Антанта жана анын союздаш өлкөлөрүндө согушка каршы чыгуулар күчөп, армияда да олку-солкулуктар пайда боло баштады.

1917-ж. Батыш фронтундагы согуштук аракеттер. Батыш фронтто аскерлер салгылашты улантып жатышты. Франциялык башкы командачы Нивель 1917-ж. апрелде Аррас менен Реймс аймактарында күчтүү чабуул уюштурду. Ага 100дөн ашуун дивизиялар катышып, артиллерия, танктар, самолёттор пайдаланылды. Бирок, Нивель улам жаңы дивизияларды кармашка салса да, немис фронтун

жарып өтө алган жок. Көптөгөн француздардын өмүрүн алып кеткен бул ийгиликсиз чабуул «Нивель кыргыны» деп аталып калды.

1917-ж. ноябрда Камбре деген жерде англдар жапырт танк чабуулун колдонушту (400 танк катышкан). Немистер да жаны куралды колдонушуп, жөө аскерлер жалын бүрккүчтөрдүн калкалоосу менен согушка киришти.

Италия армиясы да натыйжага жетише алган жок. 1917-ж. октябрда Капореттонун жанында италиялык аскерлердин жеңилиши азыркыга чейин Италиянын тарыхындагы эң оор кыйроо, айыкпаган жараат катары айтылып калган.

Төрттүктөр союзунун жеңилиши. Германиянын 1918-ж. жаз жана жай айларында Марне дарыясында ири чабуул операциясын ишке ашырып, Парижге жакындап, согуштун жүрүшүндө бурулуш жасоо аракети ишке ашкан жок. Бул салгылаштарда Германия 800 миңден ашуун жоокерлеринен ажырады.

АКШ 1917-ж. 6-апрелде Германияга согуш жарыялады, АКШ согушка киргенден кийин Антанта күчтөрүнүн үстөмдүгү ачык байкалды. Кошмо Штаттар Европанын согуш театрына бир нече жүз миң жоокер жиберип, Россиянын согуштан чыгып кетүүсүнүн ордун толтурду. Немистер суу астындагы согуштук жана соода кемелерин гана эмес, жүргүнчүлөрдү ташыган кемелерге да кол салып, АКШнын Атлантикадагы кемелеринин жүрүшүнө тоскоолдук кылган. Ал арзан жумушчу иммигранттардын келүүсүнө тоскоол болмок.

Сентябрда Антантанын армияларынын чабуулу башталды. Герман фронту жарылды. Алардын союздаштары да согуштан чыгып кетишти. Сентябрьда Болгария, октябрда Осмон империясы тынчтык келишимине кол коюшту.

1918-ж. 5-октябрда Германиянын өкмөтү АКШнын президенти Вудро Вильсонго өзү сунуш кылган «14 пункт» деген документтин негизинде (Вильсон 1918-ж. январда тынчтык программасы катары сунуш кылган) тынчтык келишимине кол коюу өтүнүчү менен кайрылды.

ДОКУМЕНТТИК МАТЕРИАЛ

Вильсондун программасы Советтик Россиянын Тынчтык жөнүндөгү декретине жооп болгон. Ал большевиктердин империалисттик согушту жарандык согушка айландыруу чакырыгына каршы багытталган. Ал программада: тынчтык жөнүндө ачык келишимдерди түзүү, деңиздеги жана суудагы эркиндик, куралданууну кыскартуу, Германия басып алган бардык аймактарды бошотуу, тынчтыкты колдогон эларалык уюм – Улуттар Лигасын түзүүнү сунуш кылган.

Революциялар. 1918-ж. ноябрда Германияда революция башталып, монархия кулап, Вильгелм II өлкөдөн качып кетти. 9-ноябрда Германия Республика болуп жарыяланды.

Австрия-Венгриядагы революциянын натыйжасында империя бытырап, монархиялык бийликтер кулады. Империянын урандысында жаңы мамлекеттер Чехословакия республикасы, сербдердин, хорваттардын, словендердин королдугу (кийин Югославия королдугу деп аталган) пайда болду. Осмон империясынын бытырашы да тездеди. Түркияда революция башталды.

1918-ж. 11-ноябрда Компьень токоюнда француз маршалы Фоштун штабдык вагонунда Германиянын жаңы республикалык өкмөтүнүн өкүлдөрү багынып берүү (капитуляция) жөнүндөгү келишимге кол коюшту. 1918-ж. ноябрда Совет өкмөтү Брест тынчтык келишимин жокко чыгарды.

Биринчи дүйнөлүк согуштун натыйжалары. Биринчи дүйнөлүк согуш европалык цивилизациянын терең кризисинен улам келип чыккан. Россия, Германия, Австрия-Венгрия жана Осмон империяларынын кулашы, революциялык чыгуулар, жаңы мамлекеттердин пайда болушу жана көп өлкөлөрдөгү социалдык тирешүүлөр согуштун түздөн-түз натыйжасы болуп эсептелет.

Биринчи дүйнөлүк согушта илим менен техниканын натыйжасындагы массалык кыргын салуучу каражаттар: тез атуучу куралдар, пулеметтор, артиллерия, танктар, самолёттор, абадан бомбалоочу жалын бүрккүчтөр, газдар, ууландыруучу заттар колдонулду. Анын натыйжасында млндогон адамдар согуштун курмандыктарына айланышты.

Биринчи дүйнөлүк согуш адамзат тарыхындагы эң көп кан төгүлгөн кыйраткыч согуш болду. Согушка баардыгы болуп 1,5 млрд калкы бар 38 мамлекет катышкан. Согушта 10 млндон ашуун адам курман болду, бул буга чейин курман болгондордон 2 эсе көп жоготуу дегенди билдирген. Согуштук чыгымдар жана талкалоолордун натыйжасы ошол кезде 300 млрд долларды түзгөн. Миндеген шаарлар жана айылдар, темиржолдор жана көпүрөлөр, турак үйлөр талкаланып, көптөгөн аймактар, эгин талаалар кангыраган ээн жерге айланды, млндогон адамдар үй-мүлкүнөн ажырашып, жарандыгын, адистик кесиптерин жоготушуп, селсаякка айланышты. Согуш алып келген моралдык жана социалдык жоготууларды эсептөөгө сан жетпейт.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Биринчи дүйнөлүк согуштун чыгышына алып келген согуштук-саясий блоктордун түзүлүү процессин мүнөздөгүлө, алардын кандай кызыкчылыктары жана карама-каршылыктары болгон?
2. Картадан 1900–1914-жж. аралыгындагы негизги өлкөлөрдүн басып алуучулук багыттарын көрсөткүлө. Алардын кызыкчылыктары кагылышкан аймактарды белгилегиле.

3. Согушкан тараптардын пландары кандай максаттарды көздөгөн?
4. Согуштун Россиядагы ички окуяларга тийгизген таасирин жана Россиядагы революциялык окуялардын дүйнөлүк согуштун жүрүшүнө тийгизген таасирин аныктагыла.
5. Россиянын согуштан чыгып кетүүсүнүн себептери эмнеде болгон?
6. АКШнын согушка кириши кандай себептер менен түшүндүрүлөт?
7. Кандай деп ойлойсунар, эмне үчүн Антанта өлкөлөрү жеңип чыккан?
8. Президент В. Вильсондун «он төрт пункт» программасынын мааниси эмнеде?
9. Согуштун кесепеттери жөнүндө айтып бергиле.

§ 6. Россиядагы 1917-ж. революциялык окуялар

1917-ж. Февраль революциясы. 1917-ж. карата Россияда 130 млн адам айыл жеринде жашашкан. Агрардык маселе мурдагыдан да курчуган. Дыйкан чарбаларынын жарымынан көбүн жакырлар түзгөн.

Эгерде турмуш зарылдыгынан чыккан маселелер өз убагында чечилбесе же жарым-жартылай чечилсе, анда экинчи, үчүнчү, же андан да көп ирет кайра коюлушу мүмкүн. Россиядагы дыйкандар маселеси ж. б. проблемалар дал ушундай абалда болгон:

1. Жеке бийлик өзүнүн акыркы, кризистик чегинде олтурса да, башкаруусун уланта берген.

2. Жумушчулар эмгек шарттарын жакшыртууга жетишүүгө аракеттенишкен.

3. Чет-жакадагы колониялары бир топ кеңири автономияга ээ болууну каалашкан.

4. Эл кандуу согуштун токтотулушун каалаган.

5. Калк ачарчылык менен жакырчылыктан чыгууну эңсеген.

Бул жаңы проблемалар эскилердин катарын толуктады.

Россиянын башкаруучу чөйрөлөрү падышалыкты сактап калуунун эң негизги мүмкүнчүлүгүн Германия менен болгон согушта жеңип чыгуудан көрүшкөн.

14-февралда Думанын жыйыны болуп, Дума мүчөлөрү өкмөттү алмаштырбасак абал оор деп билдиришти. Мамлекеттик Думанын төрагасы М. Родзьянко падышадан кабыл алуусун суранып, Россияны коркунуч күтүп тургандыгы жөнүндө эскертет.

25-февралда иш таштоочулардын саны 306 миңге жеткен. 26-февралда Петроградга кошумча аскер бөлүктөрү чакырылып, шаардын айрым райондорунда жумушчулардын полиция жана аскерлер менен кагылышуулары болуп өткөн. Падыша Мамлекеттик Думаны таратуу жөнүндөгү буйрукка кол койду.

1917-ж. Петрограддагы демонстрация

27-февралда эртең менен жумушчулар курал сакталган кампаларды басып алышып, Петропавловск чебин ээлешти. Петроград гарнизону көтөрүлүшчүлөргө кошулуп кетти. Куралдуу жумушчуларды колдогон солдаттар почтаны, телеграфты, телефон станциясын ээлешти.

Монархиянын кулашы. Кош бийлик. Убактылуу комитет 28-февралда солдаттардын казармаларга кайтып келүүсү жана офицерлерге баш ийүүсү жөнүндө буйрук чыгарды. Өз кезегинде Жумушчу депутаттардын совети №1 буйругунда офицерлердин солдаттарга орой мамиле жасоосуна тыюу салып, командирлер солдаттар тарабынан шайлануусун бекитти. Буржуазия өз бийлигин Советтин колдоосу болбосо бекемдей албастыгын түшүндү. Совет да өз кезегинде Мамлекеттик Думанын комитети менен эсептешпей коё албайт эле.

Ошентип, февраль окуяларынын жүрүшүндө аракеттерге жетекчилик кылуучу эки борбор, эки бийлик түзүлдү, ал тарыхта **кош бийлик** деп аталып калган: Мамлекеттик Думанын Убактылуу комитети (Родзьянко башында турган Думанын 11 мүчөсү) жана жумушчу депутаттардын Петроград совети. Ал экөө тең бир имаратта – Таврия сарайына жайгашкан эле.

Бул кырдаал алардын биргелешип аракеттенүүсүнө негиз түздү. Ошондон улам Мамлекеттик Думанын Убактылуу комитети менен

Советтин кошмо кенешмеси чакырылды да, тез эле Убактылуу өкмөттү түзүү жөнүндө бир пикирге келишти.

Падыша менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн Думанын комитетинин макулдугу менен Псковго монархиячылар Гучков жана Шульгин жөнөп кетишти. Алар монархияны сактап калууну же революция менен падышаны эпке келтирүүнү көздөшкөн. 2-март күнү кечинде Гучков жана Шульгин император менен жолугушкан. Бул жолугушууда Николай II мындай деген: «Мен кечээ, бүгүн кечке ойлонуп олтуруп, тактыдан баш тартууну чечтим. Мен бир тууганым Михаил Александровичтин пайдасына тактыдан баш тартууну чечтим».

3-март күнү Николайдын бир тууганы улуу князь Михаил Александрович да өзүнүн тактыдан таптакыр баш тарткандыгы жөнүндөгү чечимин билдирди. Тактыдан баш тарткан соң ал Гатчинага барып, 1918-ж. март айынын орто ченине чейин жашаган, көп узабай большевиктер тарабынан камакка алынып, Пермь губерниясына сүргүнгө жиберилип, ошол жерде өлтүрүлгөн.

1917-ж. 1-августта Убактылуу өкмөттүн буйругу менен падышанын үй-бүлөсү Тобольскиге жөнөтүлгөн. Кийинчерээк Сибирге, Совет бийлиги орногондон кийин Екатеринбургга которулуп, ал жерде 1918-ж. июлдун 16сынан 17сине караган түнү атылган.

Саясий партиялардын иш-аракеттери. Петроградда башталган демонстрациялардын, митингдердин, нааразылыктардын толкуну бүткүл өлкөгө таркап кетти. Бардык падышалык министрлер камакка алынып, падыша тактан баш тарткандан кийин Россия жаңы өкмөткө муктаж эле. Белгилүү болгондой, Таврия сарайында эки борбор, эки бийлик – кадеттерден, октябрчылардан турган Убактылуу өкмөт жана революциялык жана либералдык эки агымды чагылдырган Жумушчу депутаттарынын совети бар эле.

1917-ж. күзүнө карата күчтөрдүн тең салмактуулугу түзүлүп, мындайча бөлүнүштү: сол тарапта – большевиктер, оң жагында – кадеттер менен октябрчылар турушту, ал эми меньшевиктер менен эсерлердин блогу борбордук багытты ээлешти. Арийне, бул борбор кырдаалга жараша онго же солго ооп турду. 2-март күнү Мамлекеттик Думанын Убактылуу комитети – Убактылуу өкмөт түзүлгөндүгү жөнүндө билдирди.

Совет бийлигин орнотуу. 1905-ж. советтер тибиндеги жумушчу депутаттарынын советин түзүү идеясы 25-февралда кайра жаралды. Ага солдаттар да киргендиктен, расмий түрдө Жумушчулар жана солдаттар совети деп аталып калды. Советтин биринчи жыйынында 27-февраль күнү Советтин революциялык органы – Аткаруу комитети түзүлүп, ага Дума депутаттарынан меньшевик Н. С. Чхеидзе (төрага), меньшевик М. И. Скобелев (орунбасар), А. Ф. Керенский (орунбасар), советтин пленумунан 8 адам, революциялык партиялардын өкүлдөрү киришти.

Убактылуу өкмөттүн курамы, ортодо А. Ф. Керенский. 1917-жыл.

Аткаруу комитети чечкен биринчи маселе – бийликти уюштуруу жана жумушчуларды куралдандыруу болду. Аткаруу комитети Убактылуу өкмөттүн ишине катышуудан баш тартты.

1917-ж. март айында бүткүл өлкө боюнча советтер чаржайыт түзүлө баштады. Аларда да эсерлер менен меньшевиктер үстөмдүк кылып кетишти.

Петроград советинде большевиктер азчылыкты түзүшкөн, алар өздөрүнүн милдеттерин ачык аныктап ала элек болчу. Советтин аткаруу комитетинде болсо эки эле большевик: Сталин менен Молотов болгон.

1917-ж. мартта Убактылуу өкмөт мыйзам чыгаруу аракеттеринин багытын тактоо үчүн атайын юридикалык кеңешме өткөрдү. Ал кеңешме Россияга эки саясий системаны сунуш кылды: 1) күчтүү президенттик бийлик; 2) эки палаталуу парламент. Ошол эле учурда Убактылуу өкмөт өлкөнү экономикалык кыйроодон сактап калуу үчүн нан монополиясы жөнүндө мыйзам чыгарды. Элди жана армияны азык-түлүк менен камсыз кылуу аркылуу туруктуу бааны киргизди. Убактылуу өкмөт менен Жумушчу советинин ортосунда көп маселелер боюнча келишпестиктер болгон.

Убактылуу өкмөт: жакынкы максат Уюштуруу жыйынын чакыруу, ал толук мыйзамдуу бийликке ээ болуп, өлкөнү башкаруу формасын аныктайт десе, Жумушчу совети Россияны тез арада республика деп жарыялоону, өзүн-өзү башкарууну жана 8 сааттык жумуш күнүн киргизүүнү талап кылган.

Февраль революциясынын жеңиши сүргүндө жана эмиграцияда жүргөн революционерлердин Петроградга кайтып келишине мүмкүнчүлүк түздү. 3-апрелде Россияга Ленин, Зиновьев ж. б. кайтып келишти. 4-апрелде Ленин большевиктердин алдында «Апрель тезистерин» деген аталыш менен белгилүү болуп калган «Азыркы революциядагы пролетариаттын милдеттери» жөнүндө сөз сүйлөдү.

ДОКУМЕНТИК МАТЕРИАЛ

Апрель тезистери:

«Убактылуу өкмөт жүргүзүп жаткан согуш империалисттик, та-лоончулук согуш, ал өкмөттү кулатмайынча согушту тынчтык жол менен токтотууга мүмкүн эмес.

Азыркы учурдун өзгөчөлүгү буржуазияга бийлик берген революциянын биринчи этабынан экинчи этапка өтүү, ал этап бийликти пролетариат менен кедей дыйкандардын колуна өткөрүп бериши керек.

Убактылуу өкмөткө эч кандай колдоо көрсөтүү болбоого тийиш, анын бардык убадалары толугу менен жалган экендигин түшүндүрүү зарыл.

Жумушчу депутаттарынын советтери – революциялык өкмөттүн мүмкүн болгон жападан жалгыз формасы.

Парламенттик республика эмес, советтердин республикасы.

Жерди толугу менен мамлекеттештирүү.

Бардык банктарды жалпы улуттук банкка бириктирүү».

Г. В. Плеханов «Апрель тезистерин» «жөөлүгөн сөз» деп атады. Ал «...социализмдин тоочу бышырыла турган унду тарыхтын те-гирмени азырынча дандан жанча элек...», – деп айткан.

Тезистердин айланасында жүргөн талаш-тартыш РСДЖПнын 7-апрелдеги конференциясында резолюция кабыл алуу менен аякта-ды. Конференцияда социалисттик революцияга карай багыт алуу колдоого ээ болду.

Февралдын алгачкы күндөрүндө большевиктер партиясынын ка-тарында 24 миң адам болсо, октябрдын баш ченинде алардын саны 400 миңге жеткен. 1917-ж. сентябрда Петроград советине шайлоо болуп өттү, анда большевиктер көпчүлүк добушту алышты. Петро-град советинин Аткаруу комитетинин төрагалыгына Л. Д. Троцкий шайланды.

Бронштейн Лев Давидович (Троцкий) (1879 –1940).

Херсон губерниясында бай еврейдин үй-бүлөсүндө туулган. Училищаны аяктагандан кийин революция-лык кыймылга катышып, социал-демократтарга ко-шулган. 1905-ж. революция убагында Троцкий Пет-роград советинин жумушчу депутаттарынын жетек-чиси болгон. Камакка алынгандан кийин, сүргүнгө ай-далып, чет өлкөгө кеткен. Троцкий «перманенттик революция» жөнүндөгү теорияны иштеп чыккан. Анын манызы Россиядагы буржуазиялык-демократиялык революция социалисттик революцияга өсүп чыгууга тийиш. Ал дүйнөлүк социалисттик революциянын башталышы болот. Женип чыккан европалык проле-тариат социалисттик коомду курууга Россия пролета-риатына жардам берет деген. Февраль революциясы-нын учурунда Троцкий АКШда эле. 1917-ж. майда Рос-сияга кайтып келген.

Л. Д. Троцкий
(Бронштейн)

Олку-солку социалисттик партиялардан айырмаланып, большевиктер революцияга кубаттуу бүтүн организм болуп келишти. Ленин дүйнөлүк революциянын башталышы болуп эсептеле турган социалисттик төңкөрүш үчүн күрөшкө чыгуу зарылдыгына жолдошторун ынандыра алды. Лениндин партиясы элге тынчтыкты, нанды, жерди берүүгө убада кылды. 24-октябрда большевиктердин Петроград комитетинин жыйыны болуп, анда чабуулга өтүү чечилди.

Жашыруун квартирада турган Ленин Борбордук Комитетти күтүп олтургандыгы үчүн сындап: «Ишти сөзсүз түрдө бүгүн кечинде жетүнүндө чечүү керек, күтүп олтуруу өлүмгө тете», – деген. 24-октябрь күнү кечинде Ленин Эйно Рахьянын коштоосу менен Смольныйга келди.

Эртең мененки саат 10до Аскердик Революциялык комитет Ленин кол койгон «Россиянын жарандарына» деген кайрылууну жарыялады: «Убактылуу өкмөт кулатылды. Мамлекеттик бийлик Аскердик-Революциялык комитеттин колуна өттү. Эл күрөшкөн максат... токтоосуз демократиялык тынчтыкты сунуштоо, помещиктердин жерге болгон менчигин жокко чыгаруу, өндүрүшкө жумушчу көзөмөлүн коюу, Совет өкмөтүн түзүү ишке ашырылды».

25-октябрда Смольныйдын жыйындар залында Петроград Советинин II съезди ачылды. Съездге катышкан 739 делегаттын 338 большевиктер, 211 куралдуу көтөрүлүштү колдогон солчул эсерлер, 69 меньшевиктер жана жумушчу солдаттардын жана чет-жакадагы элдердин өкүлдөрү эле. Бардык социалисттик партиялардын өкүлдөрүнөн турган «бирдиктүү демократиялык бийликти» түзүү жөнүндө Л. Мартовдун сунушуна большевиктер да, солчул эсерлер да макул болушпады. Колдоого ээ болбогон меньшевиктер жана оңчул эсерлер жыйынды таштап чыгып кетишти.

Ленин съездге жер жөнүндө, тынчтык жөнүндө, бийлик жөнүндө декретти кабыл алуу сунушун киргизди.

Тынчтык жөнүндө декретте Россиянын согуштан чыгышы жарыяланды. Съезд согушуп жаткан өлкөлөргө аннексиясыз жана контрибуциясыз тынчтыкты сунуш кылган. Жер жөнүндө декреттин маңызы жерге болгон жеке менчикти жоюу, помещиктик жер ээлигин жок кылуу, жерди мамлекеттештирүү, аны дыйкан уюмдарынын карамагына өткөрүп берип, жерди тең пайдалануу болгон.

Советтердин II съездинде Совет өкмөтү түзүлгөн. Өкмөттүн мүчөлөрүн эл комиссарлары деп, ал эми жалпы өкмөттү – Эл Комиссарлар Совети (ЭлКомСов) деп аташкан. Каменев ББАКтын (Бүткүл россиялык борбордук аткаруу комитети) төрагасы болуп, В. И. Ленин – Эл Комиссарлар Советинин төрагасы кызматын ээлеген. Эл Комиссарлар Совети убактылуу жумушчу жана дыйкан өкмөтү бо-

В. И. Ленин Совет бийлигин жарыялап жатат. 1917-ж., октябрь.

луп, өзүнүн иш-милдетин Уюштуруу жыйыны чакырылганга чейин аткарууга милдеттүү болгон.

Уюштуруу жыйыны жана анын тагдыры. Уюштуруу жыйынынын идеялары үчүн революционерлердин канчалаган муундары башын оорутушкан. Ал калктын түрдүү катмарларынын арасында белгилүү болгон. Уюштуруу жыйыны өлкөдөгү мыйзам чыгаруу бийлигин толугу менен өз колуна топтоону көздөгөн. Прогрессивдүү коомчулук демократияга, мамлекеттин укуктук негизде курулуусуна, жарандардын саясий укуктарына, коомдогу ынтымакка карата үмүттөрдү Уюштуруу жыйыны менен байланыштырышкан. Уюштуруу жыйынынын чакыруу мөөнөтү алгач Убактылуу өкмөт тарабынан, кийин Совет өкмөтү тарабынан бир нече жолу жылдырылган. Россиянын бардык саясий партиялары шайлоонун жыйынтыгын күтүшкөн. Большевиктер жеңишке жетүүгө үмүттөнүшкөн эмес. Ленин революцияга аз калганда Уюштуруу жыйыны «биз менен бирге болбойт» деп жазган. Бирок большевиктер революцияга баруудагы максат Уюштуруу жыйынын чакырууну тездетүү деп элди ишендиришкен.

Уюштуруу жыйынынын мүчөлүгүнө Россиядагы бардык улуттук, либералдык, демократиялык партиялардын лидерлери шайланыш-

кан. Шайланган 715 депутаттын 412си эсерлер, 183ү большевиктер, 17си меньшевиктер, 81и улуттук топтордон, 16сы кадет, 2 депутат элдик социалисттер болгон. Эл Комиссарлар Совети Уюштуруу жыйынын 1918-ж. 5-январда ачууну чечти. 3-январда ББАКтын төмөндөгүдөй токтому чыкты.

«Россия республикасында бүткүл бийлик Советтерге жана советтик мекемелерге таандык. Ошондуктан кимдир бирөөлөр тарабынан мамлекеттик бийликти өзүнө ыйгарып алуу үчүн болгон кандайдыр бир аракеттер контрреволюция катары каралат. Мындай аракеттер Совет бийлигинин карамагындагы колдо болгон бардык каражаттарды, ал тургай, куралдуу күчтөрдү колдонуу менен басылат».

Мына ошентип, большевиктердин өтө айлакердигинин шартында 1918-ж. 5-январда Таврия сарайында Уюштуруу жыйыны ачылды. Жыйын кандуу кагылышуу менен башталды. «Бүткүл бийлик Уюштуруу жыйынына!» деген ураанды көтөрүп сарайды көздөй келе жаткан демонстранттардын чоң тобун көздөй большевиктик сакчылар ок атып, натыйжада 10 адам өлүп, 23 жарадар болгон. Уюштуруу жыйынынын төрагалыгына эсер В. М. Чернов шайланган эле. Уюштуруу жыйыны Советтердин бийлигин тааныбагандыгын көргөндөн кийин, большевиктер жыйынды таштап чыгып кетишти.

Уюштуруу жыйыны кворум болбой калгандыгына карабастан, ишин уланта берген. Өлкөдө Россиянын курамына кирген элдердин улуттук эгемендүүлүгүн тааныган *демократиялык республика* жарыяланды. Большевиктердин декларациясы четке кагылганынын себеби, ал Россияны жумушчу, дыйкан жана солдат депутаттарынын республикасы деп жарыялап, борбордогу жана жер-жерлердеги бийлик Советтерге берилген эле.

Депутаттар эртеси, 6-январда саат 17де кечки жыйынга чогулуу жөнүндө макулдашып тарашкан. Бирок ББАК Уюштуруу жыйынын таркатуу жөнүндөгү декрет кабыл алган: «Эмгекчил таптар иш жүзүндө көрүп-билип турган эски буржуазиялык парламентаризм өз жашоосун жашап бүттү, ал социализмди ишке ашыруунун милдеттери менен такыр дал келбейт, жалпы улуттук эмес, таптык мекемелер гана социалисттик коомдун негиздерин түзүп, мүлктүү таптарды жеңе алат». Таврия сарайына келген депутаттар кулпу салынган эшикте Уюштуруу жыйыны таркатылгандыгы жөнүндө декрет чапталып турганын көрүштү. Большевиктерди тынчтык жол менен бийликтен четтетүү үмүтү үзүлдү. Большевиктер кырдаалды пайдаланып кетишти. Уюштуруу жыйынында карапайым элдин чындыкты көрө билбеген саясий сабатсыздыгы диктатуралык бийликти бекемдеп койду.

Россиядагы мамлекеттик түзүлүш. Бир партиялуу системага өтүү. Россияда 1917-ж. октябрда бийликти ийгиликтүү ээлеп алуу жана анын өлкөнүн кеңири аймагына жайылышы Ленин башында турган

большевиктер партиясын өздөрүнүн өнүтүн бекемдөө үчүн чечкиндүү аракеттерди жасоого түрттү. Жаңы түзүлгөн Совет өкмөтүндө өлкөнү башкаруунун бардык системасына таасир эте турган аспабы болгон эмес. Октябрдан кийинки мезгилдеги эң биринчи милдеттер: жер-жерлерге эмиссарларды жөнөтүү, байланыш түйүндөрүн ээлөө, борбордон буйрук берүү системасын калыптандыруу жана анын аткарылышын көзөмөлдөө болгон. Чечкинсиздик большевиктерге мүнөздүү эмес эле. Эми алар өздөрү бийликке келген ураандар «эмгекчилердин жалпы куралдануусу, жаңы армияны ыктыярдуулуктун негизинде түзүү, жумушчулардын өзүн-өзү башкаруусу» сыяктуу тажрыйбаларын токтотушту.

Бийликти колдон чыгарбай, бекем кармап калуу үчүн большевиктерге аракеттеги жазалоочу машина керек эле. Ошол максатта контрреволюция менен күрөшүү үчүн **Өзгөчө кырдаалдар боюнча комиссия, трибунал системасы түзүлдү**. Мурдагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу жоюлду. Акырында, жаңы бийликке күчтүү армия керек эле. Эгерде 1917-ж. октябрга чейин большевиктер мамлекетти армияга катуу тартип киргизгендиги үчүн айыптаса, эми Л. Троцкий Кызыл Армияны түзүүгө киришип жатып, буйрукту аткарбагандыгы үчүн өлүм жазасын киргизүүнү жеке солдат үчүн гана эмес, бүтүндөй бөлүктүн жоокерлерине колдонууга санкция (уруксат) алууга жетишкен.

Октябрга чейин большевиктер басмасөз эркиндигин кызуу жактоочулар болушкан, эми алгачкы декрет бардык оппозициялык басмаларды жок кылуу жөнүндөгү декрет болгон.

1917-ж. октябрга чейин большевиктер Уюштуруу жыйынынын идеяларын туруктуу жактоочуларбыз деп жар салышкан. Ленин 25-октябрда Советтердин II съездинде чыгып сүйлөп, Жер жөнүндөгү жана Тынчтык жөнүндөгү декреттерди Уюштуруу жыйынында бекиттирүүгө убада берген. Шайлоого даярдыктын учурунда большевиктер солчул эсерлер партиясы түзгөн өкмөттүк коалицияга кирип, аларга бир нече өкмөттүк портфелдерди берип, маанилүү саясий амал жасашкан. Бул коалиция 1918-ж. мартына чейин, солчул эсерлер Эл комиссарлар советинен чыгып кеткенге чейин жашаган.

Шайлоолор ошол учурдагы цивилизациялык дүйнөдөгү эң эле демократиялык мыйзамдын чегинде өткөн. Социалисттик партиялар – 60% добуш алышкан, большевиктер – 25%, буржуазиялык-либералдык партия – 16% га жакын, калган добуштар улуттук партияларга, кооперативдик ж. б. союздарга тийген. Большевиктер үчүн бул жеңилүү эле, бирок алар бул жеңилүүнү моюндарына алгылары келген эмес. Уюштуруу жыйыны ачылган күнү 1918-ж. 5-январда, Петроградда чогулушту колдогон интеллигенциянын, студенттердин жана жумушчулардын демонстрациясы атылган. Жогоруда белгилегендей, 6-январга караган түнү Уюштуруу жыйыны кворумдун

жоктугуна байланыштуу деген шылтоо менен таркатылган. Көп өтпөй, Жумушчу, дыйкан, солдат депутаттарынын советинин III съезди чогулган, анда большевиктер көпчүлүк добушту камсыз кылышкан. Съезд «Эмгекчилердин жана эзилген элдердин укугу жөнүндө декларациянын» негизинде, федеративдүүлүктүн принциптери көрсөтүлбөсө да, Россияны Федеративдүү мамлекет деп жар салып, эң негизгиси, ушул документ менен Россия «пролетариат диктатурасынын» мамлекети деп жарыяланган.

Пролетариат диктатурасынын бийлиги. Диктатура ачыктан-ачык партиялык мүнөзгө ээ болду. 1918-ж. декабрда Л. Д. Троцкий РКП(б) жөнүндө минтип жазган: «Ал (большевиктер партиясы) өлкөнүн бүткүл турмушуна жетекчилик кылат, ал тынчтык орнотот, ал согушка жетекчилик кылат, ал армияны түзөт, ал чоң жана кичине командирлерди көзөмөлдөп турат». Бир дагы маанилүү саясий кадам же уюштуруу маселеси РКП(б) Борбордук Комитетинин катышуусуз чечилген эмес. Ушуга байланыштуу Ленин мындай деген: «Биз бир партиянын диктатурасын жактайбыз! Биз ушул пикирде турабыз жана бул чектен чыгып кете албайбыз!».

Жаңы бийликтин мыйзам чегинде бекитилиши 1918-ж. 10-июлда РСФСРдин конституциясы кабыл алынганда биротоло бекемдеген, жаңы мамлекет **Россия Советтик Федеративдик Социалисттик Республикасы (РСФСР)** деп атала баштаган.

Бул конституцияга ылайык, жарандар тең укуктуу болгон эмес. Соодагерлер, дин кызматчылары, полициянын мурдагы кызматкерлери, жалданма жумушта иштегендер жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү шайлоо укугунан ажыратылган. Адамдын социалдык теги көптөгөн жылдарга анын тагдырын чечкен. Пролетариат дыйкандарга караганда артыкчылыкка ээ болгон. Советтердин съездине бир жумушчу депутатты 25 миң шайлоочу шайласа, бир дыйканды 125 миң шайлоочу шайлаган. Добуш берүү ачык жүргөн. Мыйзам таптык мүнөзгө ээ болуп, таптык демократиянын принциптерин жактаган. Анда адамдын жеке укугун коргоо боюнча эч кандай кепилдик жазылган эмес. Советтик типтеги жаңы укуктук система ушундайча пайда болгон.

ДОКУМЕНТТИК МАТЕРИАЛДАР

«Тынчтык жөнүндө» декрет:

«24–25-октябрдагы революцияда түзүлгөн жана Жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын советине таянган жумушчулардын жана дыйкандардын өкмөтү бардык согушуп жаткан элдерге жана алардын мамлекеттерине тез арада адилеттүү демократиялык тынчтык жөнүндөгү сүйлөшүүлөрдү баштоону сунуш кылат.

Өкмөт аннексиясыз (башкалардын жерин зордук менен кошуп албоо, басып албоо) жана контрибуциясыз тынчтыкты орнотууну каалайт».

«Жер жөнүндө» декрет:

«Жерге болгон помещиктик жеке менчик тез арада, эч кандай сатуусуз алынат. Помещиктик ээликтер, бардык жеке ээликтер, монастырлык, чиркөөлүк жер ээликтери, алардын буюмдары, мүлктөрү, чарба курулуштары жана бардык эмеректери Дыйкан депутаттарынын уезддик советтерине жана жер боюнча комитеттерге, андан кийин Уюштуруу жыйынынын карамагына өткөрүлүп берилет».

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Революциянын алдындагы өлкөдөгү экономикалык абалды мүнөздөгүлө. Жаңы шарттарда эски проблемаларды чечүү жеңилби же оорбу?
2. Февраль революциясынын алдында кандай проблемалар жана милдеттер турган эле?
3. Эмне үчүн падыша тактыдан салыштырмалуу оной эле баш тартты?
4. Февраль революциясынын жүрүшүндө Россияда кош бийлик орногон, ушул саясий феномендин себепин түшүндүргүлө.
5. Документтик материалдарды пайдаланып, Совет бийлигинин алгачкы декреттеринин мазмунун мүнөздөгүлө. Тынчтык жана жер жөнүндөгү маселелерди чечүүнүн зарылдыгы эмне менен шартталган?
6. Силердин оюңар боюнча большевиктердин Уюштуруу жыйынына карата ээлеген багыты эмне үчүн өзгөрүп кеткен?
7. Эмне үчүн Уюштуруу жыйынына болгон шайлоодо эсерлер партиясы көпчүлүк добуш алган? 1917-ж. Октябрь революциясынан кийин Россияда тоталитардык мамлекет калыптанган деген көзкарашка силердин пикириңер кандай?

§ 7. Россия 1918–1920-жж.

Брест тынчтыгы. Россияда эбегейсиз кайра курууларга киришкен большевиктер сырткы чегараларындагы тынчтыкка өтө муктаж эле. Антанта өлкөлөрү «Тынчтык жөнүндөгү» большевиктик декретти тааныгылары келген эмес. Ошол эле учурда жеңилүү абалында турган Германия жана анын союздаштары согушууну токтотууга аргасыз болгон. Ошондуктан, Германия большевиктердин сунушун кабыл алып, 1917-ж. 2-декабрда Брест-Литовскиде жарашуу келишими түзүлүп, тынчтык жөнүндөгү сүйлөшүүлөр башталган.

Большевиктер «Аннексиясыз жана контрибуциясыз» тынчтык келишимин сунуш кылышкан. Бирок Германия жаш Россия мамлекетинин алсыздыгынан пайдаланып калууну чечкен. 1918-ж. 1-январда немистик делегация Германияга Польшаны, Балтика өлкөлөрүн жана Белоруссияны өткөрүп берүү ультиматумун койгон. Большевиктик жетекчиликте бул талап айыгышкан талаш-тартышты

пайда кылган. Анда «Бийликти сактап калуубу же дүйнөлүк революциябы?», деген маселе турган. Ленин башында турган большевиктердин бир бөлүгү немистердин шартын толугу менен кабыл алууну сунуш кылышкан. Алар үчүн эң негизги маселе, кандай болбосун Совет бийлигин жана жакында боло турган дүйнөлүк пролетардык революциянын «социалисттик форпосту» болгон Россияны сактап калуу керек эле.

Ошол эле учурда негизги бөлүгүн дыйкандар түзгөн, согуштан чарчаган солдаттар найзаларын большевиктерге каршы буруудан кайра тартпайт эле. Большевиктик бийликти сактап калуу үчүн «дыйкандар армиясынын» бейтараптыгына жетишүү зарыл эле. Ал үчүн: «Тынчтык, кандай болбосун тынчтык» керек болчу.

Бирок тышкы иштер боюнча эл комиссары Л. Д. Троцкий, немистердин ультиматумунан баш тартты. Ал «согушту токтотобуз, армияны таркатабыз, тынчтык келишимине кол коюудан баш тартабыз», – деп билдирген. Ага жооп кылып 1918-ж. 18-февралда немистик армия чабуулга өтүп, эки жуманын ичинде Минск, Полоцк жана Таллинди ээлеп алышты. Ушул окуялар аркылуу Ленин Борбордук Комитетте немистер менен тынчтык келишимге баруучу резолюцияны кабыл алууга жетишти.

1918-ж. 3-мартта Брестте тынчтык келишимине кол коюлган. Берлин катаал талаптарды койду. Советтик Россиядан Украина, Финляндия, Грузия, Польша, Балтика өлкөлөрү бөлүнүп кетти. Россия 3 млрд контрибуция төлөөгө милдеттүү болду.

6–8-марттагы Россиянын коммунисттик партиясынын (РКП)нын VII съезди жана Советтердин чукул чакырылган IV съезди Бресттеги Тынчтык келишимин бекитти.

Большевиктердин социалдык жана экономикалык саясаты. Совет өкмөтү өзү жашаган алгачкы күндөрдөн тартып эле социалдык маанидеги бир нече иш-чараларды жүргүздү. 1917-ж. 30-октябрда 8 сааттык жумуш күнү жөнүндө декрет чыкты, аялдардын жана балдардын эмгегин коргоо боюнча система киргизилди, ооруп калган учурда, жумушсуз калганда камкордук, медициналык тейлөө жана мектептерде окутуу бекер болуп калды. 1917-ж. декабрда Эмгек кодекси жөнүндө, 1918-ж. 20-январда Ишеним эркиндиги жөнүндө мыйзам кабыл алынып, динди мамлекеттен жана мектептерден бөлүп салуу каралган.

20-ноябрда Эл Комиссарлар Совети «Россиянын жана Чыгыштын бардык мусулман эмгекчилерине» кайрылуу жарыялаган. Ал кайрылууда: *«Өзүңөрдүн улуттук турмушуңарды эркин жана тоскоолдуксуз кургула... Эсиңерде болсун, силердин укугуңар Россиянын бардык элдеринин укугу сыяктуу эле революциянын жана анын бардык күч органдары – Жумушчулардын, солдаттардын жана дыйкандардын советтери тарабынан корголот»*, – деп айтылган.

Февраль революциясынан көп өтпөй ишканаларда фабрика-заводдук комитеттер пайда болгон. Алардын максаты – ишканалардагы ишти токтотпоо, аларды туруктуу иш менен камсыздоо жана азык-түлүктү бөлүштүрүү болгон. Октябрга чейин эле Россияда 2 миңге жакын фабрика-заводдук комитеттер болгон.

1917-ж. 14-ноябрда Эл Комиссарлар Совети «Жумушчу көзөмөлү жөнүндө» декрет кабыл алган.

1917-ж. 1-декабрда БАК (Борбордук Аткаруу Комитети) Эл Чарбасынын Жогорку Кеңеши жөнүндө жобону бекитип, анда экономикалык саботажга каршы ишканаларды конфискациялоо каралган. Адегенде жеке менчик заводдор, 1918-ж. январдан баштап бүтүндөй тармактар мамлекеттештирилген.

Карапайым эл тарабынан бул социалисттик кайра куруулардын башталышы катары кабыл алынган. Бирок өлкөдө, өзгөчө шаарларда азык-түлүк маселеси кескин курчуй баштаган. Өнөржай толугу менен иштебей, акчага сатып алууга эч нерсе жок эле, күндөн-күнгө акчанын өздүк наркы да төмөндөй берген. Ошондуктан нан акчанын эквиваленти катары пайдаланылып, нанга өнөржай буюмдарын алмаштырууга аргасыз болушкан.

Шаарларда жумушчулардан азык-түлүк кошуундары түзүлүп, ашыкча эгин-тегинди тартып алуу жана соодага жол бербөө үчүн кыштактарды көздөй жөнөтүлгөн. 1918-ж. 11-июнда «Айылдык кедейлерди уюштуруу жана аларды эң биринчи кезекте нан, зарыл буюмдар жана айыл чарба куралдары менен камсыз кылуу» деген декрет чыгарылган. Иш жүзүндө кедей менен орто дыйкандын, орто дыйкан менен бай дыйкандын айырмасын ажыратуу деле кыйын эле. Азык-түлүк кошуундары өз чегин билишпей «бөрк ал десе, баш алып», зомбулук көрсөтүп, курал колдонушкан учурлар көп болгон. Дыйкандар чөйрөсүндө жумушчуларга каршы маанай жаралган, орто дыйкан азык-түлүк кошуундарына өтө шектенүү менен караган. Көптөгөн катачылыктар, орто дыйкандарды экспроприациялоо (мамлекет тарабынан дайкандардын мүлкүн мажбурлап тартып алуу) бир жагынан, экинчи жагынан дыйкандардын бирдиктүү чыгуулары өлкөдөгү оор абалды ого бетер курчуткан.

Өлкөдөгү экономикалык абалдын барган сайын оордошу коомдун жектелишин тереңдетип, өлкөнү кылмыштуулуктун толкуну каптап кеткен.

1918-ж. 4-июлда Москвада Советтердин V съезди ачылды. Эсерлердин съезддин чечимдерине өзгөртүү киргизүү жөнүндөгү үмүттөрү акталбай калгандан кийин, Брест келишимин бузуп, Советтик Россияны Германия менен согушка түртүү үчүн, эсерлер Я. Блюмкин жана Н. Андреев 6-июлда немистердин элчиси Мирбахты өлтүрүп салышты. Абал татаалданып кетти. Натыйжада, Советтик Россия Брест тынчтыгына кошумча кемсинтилген, катаал келишимге кол коюуга аргасыз болду.

Жарандык согуш. Таптык карама-каршылык жарандык согушту жаратат. Адаттагы согуштардан айырмаланып, жарандык согушта мезгил боюнча да, мейкиндик боюнча да аныкталган чек болбойт. Анын башталган убактысын так аныктоого мүмкүн эмес, фронттун чегин да белгилөө кыйын. Жарандык согушта баарын артка сүрүп, алдыңкы орунга таптык кызыкчылыктар чыгат. Россиядагы жарандык согуш жумушчулар менен капиталисттердин, дыйкандар менен помещиктердин ортосундагы каршылыктардан да татаал болгон. Ал өз ичине социалисттик, анархисттик, буржуазиялык-демократиялык, реакциячыл-монархиялык, улуттук жана саясий багыттарды камтыган. Адамдык баалуу сапаттар: кайрымдуулук, сабырдуулук, боорукердик, гумандуулук, адеп-ахлактык артка жылып, «Ким биз менен болбосо, ал бизге каршы» деген принципке орун бошоткон.

Жарандык согуш өлкөнүн тагдырындагы эң эле оор трагедия болгон. Бул күрөштө мыкаачылык, террор, ашынган канкордук чегине жеткен. Жарандардын жана коомдук тайпалардын таптык каршылыгы октябрдан кийин да басандаган жок. Красновдун жана Керенскийдин Петроградга жүрүшү, казак-орустардын, жашыруун комитеттердин жана уюмдардын контрреволюциясы – ушунун баары жарандык согуштун көрүнүшү эле.

1918-ж. экинчи жарымынан 1920-ж. чейин согуш өлкөнүн турмушунун негизги мазмуну болуп калган. Большевиктер Октябрь революциясынын жеңишин сактап калышты. Алардын каршылаштары – «бирдиктүү жана бөлүнбөс» монархиялык Россиядан, советтик бирок, коммунисттерсиз Россия үчүн деген максаттар менен күрөшкөн. Революциянын жана жарандык согуштун жүрүшүндө адамдардын көзкараштары бир нече жолу өзгөрүп турган. Жарандык согуштун күч алышына согуштук интервенция да көмөкчү болгон.

Антанта интервенциясынын жайылышы. Совет Республикасына каршы күчтөрдү 1917-ж. ноябрдан баштап жашыруун аракеттенип жаткан кадеттер партиясы жетектөөгө аракет жасады. Брест тынчтыгы алар тарабынан орус мамлекетинин эң эле чоң маскарачылыгы катары кабыл алынды. 1918-ж. февралда кадеттер конституциялык монархия идеясына кайра кайрылышкан. П. Н. Милюков Киевде немистер менен биргеликте Москваны бошотуп, монархияны калыбына келтирүү жөнүндө сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Кадеттер партиясынын улуттук комитети интервенция тарапта болгон.

1916–1917-жж. Россияга жөнөтүлгөн согуштук жүктөрдү немистерден коргоо деген шылтоо менен 1918-ж. мартта Мурманскиге жана Архангельскиге англиялык, француздук жана америкалык аскерлер түшүрүлгөн.

Архангельскиде алар Совет бийлигин кулатып, эсерлердин жана кадеттердин өкмөтүн түзүшкөн. 1918-ж. апрелде Ыраакы Чыгышка япондук десанттар түшүрүлгөн. Совет өкмөтүнүн чечкиндүү каршылыгынан кийин гана алар өздөрүнүн кемелерине кайтышкан.

Сибирде англдар өзүн Ыраакы Чыгыштагы орус армиясынын башкы командачысымын деген казак-орус атаманы Г. Семёновго таянышкан. 1918-ж. апрелде анын кошуундары Забайкальеге басып киришип, катаал террордук бийлик орнотушуп, укмуштай мыкаачылыктарды жасашкан. Май айында советтик аскерлер С. Лазонун башчылыгы астында аларды Манчжурияга сүрүшкөн. Бирок сентябрда семёновчулар япондор менен бирге Читага киришип, өлкөнүн алтын запасын уурдап кетишкен.

Англдар Закавказьеге жана Түркстанга түшүрүлгөн. Бакуда Совет бийлиги жоюлган. Бакунун алынышы менен Совет республикасы согуш курчоосунда калган.

1918-ж. 2-сентябрда ББАК РСФСРди бирдиктүү согуш лагери деп жарыялаган декрет кабыл алды. Фронттогу жана тылдагы согуштук аракеттерди координациялоо үчүн 1918-ж. ноябрдын аягында **Жумушчу жана дыйкан Коргонуу кеңеши** түзүлдү. Социалисттик Ата Мекенди коргоого өлкөнүн бардык ресурсун топтоо керек эле. Коргонуу кеңешине бардык эл комиссарлары жана РРСК да баш ийген. Коргонуу кеңешинде жумасына эки жолу курал-жарактарды чыгаруу, фронтту жана тылды камсыздоо, адам ресурстарын бөлүштүрүү жөнүндөгү маселелер каралган.

1918-ж. Чыгыш фронтундагы согуштар.

Чыгыш фронтундагы Казань, Самара, Симбирск үчүн болгон согуштар өтө оор жана кандуу болгон. 10-сентябрда Кызыл Армия Казанды бошоткон. Чыгыш фронтунун аскерлерине В. К. Блюхер башчылык кылган 10 миңдик партизан отряды чоң жардам берген. Блюхер кызыл гвардиялык кошуундар менен Челябинскиге келип, Совет бийлигин калыбына келтирген. Атаман Дутовго сокку уруп, эң эле оор шарттарда өзүнүн кошуундарын актардын тылы менен алып өткөн. Ошондогу эрдиги үчүн Блюхер эң биринчи болуп Кызыл Туу ордени менен сыйланган.

В. К. Блюхер

Түштүк фронттогу салгылаш. 1918-ж. эрте жазында эле Л. Г. Корниловдун жана А. И. Деникиндин Ыктыярдуу армиялары Кубанга умтулуп жатышты. 1918-ж. апрелде Корнилов набыт болгондон кийин анын ордун А. И. Деникин ээледі. 1918-ж. экинчи жарымында советтик аскерлерди ал бир нече женилүүлөргө дуушар кылып, Түндүк Кавказды толук ээлеп алган. 1918-ж. майда Дондо казак-орустардын Совет бийлигине каршы көтөрүлүшү чыкты, аларга П. Н. Краснов атаман болуп шайланган.

Россияга ачык интервенцияны уюштуруу идеясынын демилгечиси У. Черчилль болгон. Ал большевиктер менен күрөшүү үчүн

А. В. Колчак

Германиянын армиясын кайра түзүүгө, Совет мамлекетин кулатуу үчүн контрреволюциянын күчүн бириктирүүгө жана Россияны бир нече майда бөлүктөргө бөлүп салууга күч топтоого умтулган. Бул пландарды АКШнын мамлекеттик департаменти кубаттаган. Париж тынчтык конференциясына АКШнын делегациясы «Россиянын болжолдуу чегаралары» деп аталган картаны алып келген. Анда Карелия жана Кола жарым аралы, Балтика бою, Украина, Белоруссиянын бир бөлүгү, Закавказье, Сибирь, Орто Азия ж. б. жерлер Россиядан сыртта калган.

1918-ж. ноябрда Колчак Омскиде согуштук төнкөрүш уюштурду. Колчакты АКШ, Англия, Франция, Япония жарак-жабдыктар менен камсыздаган. Англиялык адистер Колчактын аскерлерин согуштук даярдиктан өткөрүшкөн. 1919-ж. 14-мартта колчакчылар Уфаны алышкан, 13-апрелде Ижевск багынды. Колчактын 135 миң армиясына Кызыл Армиянын 100 миң аскерлери каршы согушуп жатышты. Колчакты биротоло талкалоо 1920-ж. кышында башталган. 13-январда Колчактын көзөмөлчүлөрү куралсыздандырылып жана алтын запасы менен бараткан поезд Колчак менен бирге партизандардын коштоосу астында Иркутскиге жеткирилген. 1920-ж. 7-февралда Иркутск Аскердик революциялык комитетинин токтому менен Колчак атылган.

Түркстан крайы көпкө чейин Борбордук Россиядан бөлүнүп калган. Жергиликтүү бийлик органдары өздөрүнүн акчаларын чыгара башташкан. 1919-ж. 14-августта Түркстан фронту түзүлүп, ага башкы командачы болуп М. В. Фрунзе дайындалган.

1919-ж. 15-майда генерал К. Н. Юденичтин армиясы Псковду, Гдовду ээлеп алды. 1919-ж. июлда деникиндик армиянын Москвага чабуулу башталган. 20-сентябрда алар Курскини, 6-октябрда Воронежди, 13-октябрда Орёлду ээлешкен.

А. И. Деникин

РКП(б) БК партиянын бардык мүчөлөрүнө жана эмгекчилерге «Бардыгы Деникинге каршы күрөшкө!» деген ураан менен кайрылды. Түштүк фронтто С. М Будённыйдын атчандар корпусу, казак-орустар бригадасы, латыш аткычтар дивизиясы күрөштү улантышты. 20-октябрдагы Кызыл Армиянын жеништүү чабуулунун натыйжасында Орёл, Воронеж, Курск, ал эми 1920-ж. башында—Донбасс, Таганрог, Царицын, Ростов-на-Дону бошотулду.

1920-ж. мартта Новороссийск, Екатеринодар бошотулган. 1920-ж. 4-апрелде Деникин бийликти генерал Врангелге өткөрүп берип, өзү Россияны биротоло таштап кетти.

Актар кыймылынын олуттуу ийгилигине карабастан, жеңилип калышынын себеби, актардын жетекчилери эл массасын өзүнө тарткан ураандар менен чыга алган эмес. Ак гвардиячылардын ички саясатындагы «боштондукка чыгаруучулар» урааны тез эле өз маанисин жоготту. Анан калса, алардын күчү чачыранды болуп, бирдиктүү жетекчиликке баш ийген эмес.

Ошентип, Россиядагы жарандык согуш большевиктердин жеңиши менен аяктады. Алар экономикалык жана адам ресурстарын фронттун керектөөсүнө жумшап, эң негизгиси адамдардын массалык бөлүгүн "элдин кызыкчылыгын коргоочуларбыз" деп, алардын келечеги кең жаны турмушка карата ишеничине жетише алышкан.

Совет бийлигинин Орто Азияда орношу. Колчактын негизги күчтөрүн талкалоо учурунда эле Кызыл Армия Совет бийлигин Казакстанда жана Орто Азияда орнотууну баштаган. Ал жерде ак гвардиячылар жана улуттук жана диний ураандар менен түрдүү тайпалар аракеттенишкен. Алардын бир бөлүгү кадеттик кошуундар менен байланышта болушкан.

Жалпысынан, Түркстан крайы көпкө чейин Борбордук Россиядан бөлүнүп калган. Жергиликтүү бийлик органдары өздөрүнүн акчаларын чыгара башташкан. Түркстанда абал ак гвардиячылардан сырткары Совет бийлигине каршы жергиликтүү басмачылар жана интервенттердин кошуундары да аракеттенишкендиги менен татаалданган. 1919-ж. 14-августта Түркстан фронту түзүлүп, ага башкы командачы болуп М. В. Фрунзе дайындалган.

М. В. Фрунзе

1920-ж. февралда советтик аскерлер ак гвардиячылардын Орто Азиядагы таяныч жери болгон Красноводскини ээлеп, андан кийин актар Орто Азиянын чегинен чыгарылган. Түркстандагы Советтердин IX съезди мыйзам кабыл алган, анда Түркстан Советтик Социалисттик Республикасын түзүү жарыяланган.

1920-ж. августта Кыргызстанда Совет бийлиги калыбына келтирилип, адегенде РСФСРдин курамындагы Кыргыз автономиялык облусу, 1926-ж. 1-февралда Кыргыз Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасы жарыяланып, 1936-ж. 5-декабрда Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы болуп кайра түзүлгөн.

Түркстандагы күрөштүн жеткен чегин Кызыл Армия колдогон Бухарадагы көтөрүлүш болгон. Англдардын жардамына таянган Бухара эмиринин бийлиги 1920-ж. жайында кулаган. Ошол эле жылы Хива хандыгынын бийлиги кулатылган.

«Аскердик коммунизм». Ленин «аскердик коммунизм» жөнүндө 1921-ж. жазында биринчи жолу айтып чыгып, аны азык-түлүктү бөлүштүрүү менен байланыштырган, бирок анын элементтери 1919-ж. 11-январда «Азык-түлүктү жана тоютту бөлүштүрүү жөнүндөгү» декреттен башталган. Социализмге өтүүнүн максатын большевиктер рынокту, акча жүгүртүүнү жоюп, аларды борбордоштурулган өндүрүш жана бөлүштүрүү менен алмаштыруудан көрүшкөн. Рыноктун ордун бүткүл чарбалык турмушту жөнгө сала турган пландоо-бөлүштүрүү механизми ээлеш керек эле. Ал үчүн «пролетариат диктатурасы» талап кылынган, башкача айтканда, борбордун бирдиктүү эркин эң бир алыскы булуң-бурчтарга чейин жеткирип, чийкизат менен ресурстардын агымын көзөмөлдөп туруучу борбордоштурулган катаал система керек болгон. Бардык нерсе талашсыз «эсеп-кысапка» жана «көзөмөлгө» алынышы керек эле. Аны ишке ашыруу үчүн өзгөчө даярдиктан өткөн жана ишенимдүү административдик аппарат, бул системаны жападан-жалгыз туура жол катары кабыл ала турган калк керек болгон. Менчикке болгон укукту мындайча чектөө идеалдуу болмок: жер участогунан тартып тигүү машинасына чейинки бир да буюм, административдик-бөлүштүрүү механизми жол бербесе, киреше алуу максатында продукция өндүрүп сатууга, пайда табууга пайдаланылбайт эле. «Аскердик коммунизм» саясатынан өзгөчө дыйкандар катуу жабыр тартышкан, алардын азык-түлүгүн ашыкча болбосо да тартып алып турушкан.

Мамлекеттин колуна азык-түлүктү бөлүштүрүүнү берүү терс көрүнүштү пайда кылып, төрөпейилдиктин (бюрократизмдин) өсүшүнө алып келди. Буйрукчул-административдик системанын элементтери дал ошол жарандык согуштун жылдарында калыптана баштаган.

1920-ж. экинчи жарымы «аскердик коммунизм» саясатынын эң жогорку чегине жеткен мезгили болду. Өкмөт акча системасын алып таштоого киришти: унааларда акысыз жүрүү, ишканалардагы почта-телеграф операциялары үчүн акы төлөө алынып ташталды. Коммуналдык кызмат көрсөтүүнү: телефонду, суу түтүктөрүн, газды, электр жарыгын, жылытууну акысыз пайдалана башташты. Ал тургай, дары-дармекке, кенири пайдалануучу товарларга акы төлөөнү алып салуу жөнүндө декрет кабыл алынган.

Ошентип, дыйкандардын азык-түлүктөрүн тартып алуу, же азык-түлүк бөлүштүрүү, рынок мамилелериндеги алып-сатуу системасын жок кылуу, товарларды зордоп алмаштыруу, кооперацияларды бөлүштүрүүчү органга айландыруу, теңдемечилик, акысыздык – мына ушунлардын баары «Аскердик коммунизм» деп аталган системанын элементтери болгон.

1920–1921-жж. өлкөдөгү экономикалык абал. Жарандык согуштун жыйынтыктары. Төрт жылга созулган дүйнөлүк согуш, революция, жарандык согуш, интервенция жана «аскердик коммунизм»

саясаты өлкөнү таптакыр бүлүндүрдү. Терең кризис коомдук турмуштун бардык жагын, өнөржайды, айыл чарбасын каптады. Эгин талаалары кыскарып, түшүм алуу төмөндөдү. Айыл чарбасында дүн продукция 2 эсеге азайып нан, туз, шеренке жетишкен эмес. Кант өндүрүү согушка чейинки мезгилге салыштырганда 45 эсеге кыскарган. Кыштак менен шаардын ортосундагы байланыш үзүлгөн. Дыйкандардын азык-түлүктү бөлүштүрүүгө болгон нааразылыгы өскөн.

Жарандык согуштун аякташы күн тартибине айыл чарбасын калыбына келтирүү маселесин койду. Көптөгөн экономикалык маселелерди жакырдыктын негизинде чечүү мүмкүн эместиги айкын болду. Түзүлгөн кырдаалдан чыгуу үчүн жол издөө Россияны электрлештирүү планын (ГОЭЛРО) жаратты.

1920-ж. декабрда ачылган Советтердин Бүткүл россиялык VIII съезди ГОЭЛРО планын бекитти. Бул планы Ленин «партиянын экинчи планы» деп атап, ал 10–15 жылдык мөөнөткө белгиленген.

Бирок өлкө жетекчилигинин көпчүлүгү кризистин тереңдигин түшүнгөн жок. Ал үчүн дыйкандардын жана армиядагылардын – Кронштадт аскер моряктарынын көтөрүлүшү керек эле.

1917-ж. октябрынан бери революциянын ар-намысы деп эсептеп келишкен Кронштадттын моряктары 1921-ж. 1-мартта көтөрүлүшкө чыгышты. Алар сөз, басмасөз эркиндигин, «дыйкандардын жерге болгон толук эркиндигин», соода-сатык эркиндигин талап кылышты. Алар Убактылуу революциялык комитет түзүшүп, бардык жарандарга кайрылуу жарыялашты.

Кронштадттык моряктардын көтөрүлүшүн басуу Революциялык аскердик советтин төрагасы, аскер иштери боюнча эл комиссары Л. Д. Троцкийге тапшырылган.

1921-ж. жазындагы окуялар большевиктер тарабынан олуттуу саясий кризис катары бааланды. Кронштадт козголоңу Лениндин аныктамасы боюнча, «большевиктердин бийлиги үчүн Деникин, Юденич, Колчактын козголоңун бириктиргенден да коркунучтуураак» болгон. Анткени ал көтөрүлүштө дыйкандардын нааразылыгы армиянын аскердик күчү менен биригип кеткен жана алардын ураандары меньшевиктер менен эсерлердин ураандарына төп келген. Кронштадт бул үч күчтүн биригип кетүү коркунучун пайда кылган. Бул коркунучту биринчилерден болуп В. И. Ленин түшүндү. Большевиктердин бийлигин сактап калуу үчүн, б и р и н ч и д е н, дыйкандар менен келишимге баруу керек, э к и н ч и д е н, бардык оппозициялык күчтөргө каршы аёсуз күрөштү баштоо керек болду. Өлкөдөгү оор абал большевиктерди экономикалык саясатта ийкемдүү болууга мажбурлады. 1921-ж. Россиянын калкы 1917-ж. салыштырганда 10 млнго кыскарган, өнөржай өндүрүшү 7 эсеге азайган, көмүр жана нефть өндүрүү XIX к. аягындагы деңгээлде болгон. Айыл чарбасынын дүн продукциясы согушка чейинки деңгээлдин 67%ын түзгөн. Бир нече жылдар бою адамдар ач-жыланач абалда жашашкан. 1921-ж.

жазында жана жайында Волга боюнда коркунучтуу ачарчылык башталды. Ал кургакчылыктан гана эмес ашыкча эгинди тартып алуунун кесепетинен, эгин эккенге үрөндүн жоктугунан келип чыккан. Жарандык согуштун кесепетинен, шаарларда чийкизаттын жана отундун жетишсиздигинен Петроградда 64 эң ири завод жабылган. 1921-ж. Москва өзүнүн жумушчуларынын жарымын, Петроград үчтөн экисин жоготкон. Согуштун эң эле кайгылуу кесепети – кароосуз калган жаш балдардын саны 7 млнго жеткен. Ошентип, «аскердик коммунизм» саясатына турмуш өзү чек койду.

ДОКУМЕНТТИК МАТЕРИАЛ

Кронштадттык моряктардын кайрылуусу

«Бардык бийлик дыйкандарга, жумушчуларга, моряктарга жана кызыл аскерлерге!

1921-ж. 2-мартта кронштадттык моряктардын жана кызыл аскерлердин кеңири массасы тарабынан бийлик коммунисттерден убактылуу революциялык комитеттин колуна өттү. Жашыруун шайлоонун негизинде Советтерге шайлоо жүргүзүү зарыл. Өлкөнү бүлгүндөн жана кыйроодон силер, моряктар, кызыл аскерлер менен биргеликте гана алып чыга аласыңар.

Коммунисттик партия биздин адилет талаптарыбызга керендик кылды. Жумушчулар, моряктар, кызыл аскерлер бири-биринер менен бекем, тыгыз байланыш түзгүлө. Силер далайдан бери жаны турмушту күттүнөр. Коммунисттик партия аны силерге берген жок. Ошондуктан аны өзүнөр түзгүлө.

Бийлик партияга эмес, Советтерге берилиши керек. Коммунисттердин 3 жылдык бийлигинде партиялык диктатура эмнеге алып келерин биз оор тажрыйбадан улам түшүндүк. Бийликте кандай партия турбасын, ал диктатордун ролунан алыс кете албайт, ал канчалык социалисттик болбосун, баары бир анын программасы жана тактикасы турмушта эмес, кабинетте иштелет. Ошондуктан элди башкарууга бир дагы партиянын моралдык да, юридикалык да укугу жок.

Эгерде бийликте бир эмес бир нече партия турса, абал андан да жаман болот, анткени алар башкарууну биринен экинчиси талашып жатып, эмгекчилер жөнүндө ойлогонго убактылары да болбойт. Ошондуктан биз, Кронштадттын көтөрүлүшчүлөрү, желегибизге «Бардык бийлик партияларга эмес, Советтерге!» деген ураан жаздык».

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Германия менен болгон сепараттык тынчтык келишиминин тарапкерлеринин жана каршы чыккандардын ынандыруучу далилдерин келтиргиле. Алардын кайсынысы бийликти большевиктердин колунда кармап калуу максатына жооп берген?
2. Россиядагы жарандык согуштун себептерин жана негизги этаптарын атагыла. Большевиктик өкмөттүн кайсы кадамдары коомдогу карама-каршылыктардын отун тутандырды?
3. Антанта өлкөлөрүнүн интервенциясынын түпкү максаты эмнеде эле?
4. «Аскердик коммунизм» саясатынын маңызы эмнеде жана ал кандай себептер менен шартталган?
5. Адам «аскердик коммунизм» диктатурасынын шартында» деген темада реферат жазгыла.
6. Документтеги материалдарды пайдаланып, Кронштадт көтөрүлүшүнүн ураанын талкуулагыла. Аны антисоветтик, антибольшевиктик деп атоого болобу?
7. «Биздин айыл жарандык согуштун жылдарында» деген темада билдирүү жазгыла.
8. Деникин, Колчак, Врангель, Юденич жана Красновдорду «орус патриоттору» деп атоого болобу? Диспут уюштургула.
9. Жарандык согуштун кесепеттери жөнүндө айтып бергиле.

§ 8. Согуштан кийинки дүйнө жүзү

Европадагы империялардын кыйрашы. Биринчи дүйнөлүк согуш аскердик-саясий чыр-чатактын катышуучуларынын ортосундагы саясий жана социалдык карама-каршылыктарды андан-ары курчутту. Көп улуттуу империяларда маданияты, каада-салттары жана жашоо шарттары ар түрдүү элдердин улуттук-мамлекеттик өз алдынчалыгы биринчи орунга чыкты. Империялардын кыйрашы жана улуттук мамлекеттердин пайда болушу дүйнөнүн саясий картасын өзгөртүп, жаңы эларалык блокторду жана союздарды түзүүгө шарт түзгөн. Борбордук жана Чыгыш Европада эгемендүү мамлекеттердин калыптануу процессинде эларалык факторлор: биринчи дүйнөлүк согуш, Россиядагы 1917-ж. Февраль жана Октябрь революциялары, Германиядагы 1918-ж. революция чоң мааниге ээ болгон.

1918-ж. ноябрда Германияда башталган революциялык чыгуулар акырындык менен басандады. Ал эми 1919-ж. январда коммунисттердин (Германия компартиясы көтөрүлүшкө бир нече күн калганда эле түзүлгөн) Берлинде куралдуу көтөрүлүш чыгарууга жасаган аракетин бийликтер оңой эле басып салышкан. Ырас, андан көп өтпөй, апрелде, Бавариядагы көтөрүлүш женишке жетишип, ал жерде башкаруу органдарын советтик үлгү боюнча түзүүгө аракет кы-

лышты. Бирок, үч жумага жетпей Баварияга жиберилген өкмөттүк аскерлер Бавария Совет республикасын да жок кылды.

Революциялык чыгуулар көп улуттуу Австрия-Венгриянын райондорунда да болуп өттү. 1918-ж. 12-ноябрда империя кулагандан кийин Австрия республика болуп жарыяланды. Көп өтпөй анда коалициялык өкмөт түзүлүп, ага социал-демократтар да киришти. Австрияда Германиядагыдай куралдуу кагылышуу болгон жок жана 1920-ж. демократиялык конституция кабыл алынды.

Венгриядагы окуялар башкача жүрдү. Ал жерде 1918-ж. 16-ноябрдагы толкундоолордун натыйжасында республика жарыяланып, кийинки жылы мартта биригип кетишкен социал-демократтар жана коммунисттер өкмөт түзүштү. Өкмөт Венгрия Совет республикасын жарыялап, негизги ишканаларды, банктарды, помещиктердин жерлерин мамлекеттештирген. Бул реформаларга жооп катары алардын каршылаштары чет элдик аскерлердин (румыниялык жана чехословакиялык) колдоосу менен солчул өкмөткө каршы чыгышты да, 1919-ж. 1-августта өкмөт кулады. Венгрияда бийликке адмирал Миклош Хорти келип, ал иш жүзүндө диктатордук бийликти орноткон.

Кулаган Австрия-Венгриянын башка аймактарында 1918-ж. аягында көзкарандысыз Чехословакия (28-октябрь) жана сербдердин, хорваттардын жана словендердин королдугу (1-декабрь) пайда болуп, ал 10 жылдан кийин Югославия деп аталып калды. Россия империясынын мурдагы батыш аймактарында да Финляндия, Латвия, Литва, Эстония жана Польша эгемендүү мамлекеттери түзүлдү. Антанта өлкөлөрү менен жеңилген Германиянын жана анын союздаштарынын ортосунда түзүлгөн тынчтык келишимдерде аймактык өзгөрүүлөрдүн бекитилиши өтө чоң мааниге ээ болгон.

Версаль тынчтык келишими жана анын кесепеттери. Биринчи дүйнөлүк согуштун натыйжаларын жыйынтыктоо үчүн **1919-ж. январда Парижде** эларалык конференция чакырылды. Анын ишине жеңип чыккан негизги өлкөлөр АКШ, Англия жана Франция, алардан сырткары 24 мамлекет катышты. Жеңилген өлкөлөр катышкан жок. Москва ооз жүзүндө чакырык алса да, Советтик Россиянын өкүлдөрү барышкан эмес. Бирок Россия Германия империясынын кулашы менен 1919-ж. 13-ноябрда Брест келишимин жокко чыгарып, Компьень келишимине кол койду. Натыйжада Россия ажырап калган аймактарынын бир аз бөлүгүн кайтарып алды.

Конференциянын башында Германия жана анын союздаштары менен тынчтык келишиминин шарттары тез эле макулдашылып, кол коюлат деп күтүлгөн эле. Бул үмүт алдыңкы үч мамлекеттин делегацияларынын лидерлери—АКШнын президенти В. Вильсон, Англиянын премьер-министри Д. Ллойд Жорж жана Франциянын премьер-министри Ж. Клемансого байланыштуу болгон.

Бирок көп убакыт өтпөй бул «чон үчтүктүн» ичинде келишпес карама-каршылыктар бар экендиги маалым болду. Анын себеби: ар бири ушул конференцияда эле эмес, деги эле бүткүл эларалык саясатта өзүнө башкы, чечүүчү ролду алгысы келген. «Орус маселеси» конференциянын жетекчилерин абдан тынчсыздандырган, ошондуктан Россиядагы интервенцияны улантуу жана анын аймагын бөлүштүрүп алуу негизги маселе болгон.

Чечимдер курч талаштардын жүрүшүндө кабыл алынып жатты, анткени катышуучулардын максаттары карама-каршы эле. Француз делегациясы өзүнүн эзелки душманы Германиянын көбүрөөк начарлашына жетишүүнү каалады, анткени анда Франция Европада үстөмдүк кылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болмок. Англиянын премьер-министри Ллойд Жорж күчтүү Германияны сактап калууну сунуш кылды, анткени ал Германияны Франциянын Европадагы үстөмдүгүнө теңтайлаша турган күч катары караган жана аны «большевизм коркунучуна» каршы пайдаланууну көздөгөн. Вильсон Германияга карата өтө эле аша чаппаган, солгун талаптарды коюуну жактады, себеби АКШ согуштан кийинки Европада Франция менен Англиянын үстөмдүк кылуусун каалаган эмес.

Версаль тынчтык келишими Антантанын лидерлери убада кылган «адилеттүү жана демократиялуу» тынчтыктан алыс болуп чыкты. Версаль сарайында кол коюлган келишим боюнча Германия согушту баштоочу катары айыпталып, жазаланышы керек эле. Германия бардык колонияларынан ажырап, анын аймагынын бир бөлүгү коңшулаш мамлекеттерге өткөрүлүп берилип, өзү Антантанын бир катар өлкөлөрүнө согуштун кесепетинен келтирген зыяны үчүн репарация төлөп берүүсү жөнүндө чечим кабыл алынган.

Келишимдин аймактык абалы. Германия Францияга Эльзас менен Лотарингияны кайтарып берди, ал эми Саар облусун башкаруу 15 жылдык мөөнөткө Улуттар Лигасына берилген. Германиянын аймагынын сегизден бир бөлүгү тартып алынып, Данциг (Гданьск) «эркин шаар» деп жарыяланды. Өз кезегинде Германия өзүнө ыйгарып алган Польша жерлеринин бир бөлүгүн (Познань, Пруссиянын жана Помераниянын кээ бир райондору) кайтарган. Эйкен, Мальмери жана Морене округдары Бельгияга өткөрүлүп берилди. Германия ошондой эле Мемелден (Клайпеда) баш тартып, кийин ал Литвага өттү.

Германиянын колонияларын Англия, Франция жана Япония бөлүп алышкан. Англия менен Франция Осмон империясынын «мурастарын» да өздөрүнө ыйгарышты.

Натыйжада, Англия Палестинаны, Трансиорданияны, Иракты жана Танганиканы алууга, Франция Сирия менен Ливанга Улуттар Лигасынан мандат алган. Англия менен Франция Того менен Камерундун аймагын бөлүп алышкан. Япония Мариана, Каролин жана

Маршалл аралдарына, ошондой эле Шаньдун жарым аралына ээлик кылып калган. Англиянын доминиондору да бир катар аймактарга ээ болушкан.

Улуттар Лигасынын түзүлүшү. 1919-ж. январда Париж конференциясында, В. Вильсондун талабы боюнча, тынчтыкты жана эларалык коопсуздукту камсыздоо милдети жүктөлгөн эларалык уюмду – **Улуттар Лигасын түзүү** жөнүндө чечим кабыл алынган.

Улуттар Лигасынын жогорку органы – Ассамблея түзүлүп, ага Лиганын мүчөлөрүнүн бардык өкүлдөрү кирген. Лиганын кеңеши – чоң укуктарга ээ болгон орган эле. Беш мамлекет – АКШ, Улуу Британия, Франция, Италия жана Япония кеңештин туруктуу мүчөлөрү болуп калышкан. Улуттар Лигасынын жобосу боюнча, агрессор мамлекеттерге каршы тынчтыкты жана коопсуздукту бузгандыгы үчүн санкцияларды (саясий жана экономикалык) колдонуу каралган. Мындан тышкары, Улуттар Лигасынын жобосу Эларалык укук боюнча жаңы институт түзүүнү пландаштырган. Бул мандаттык системага ылайык, колонияларды өз алдынчалыкка даярдоо үчүн Улуттар Лигасынын колонияны башкарууну бул же тигил мамлекетке тапшыруу укугу каралган (мандат берүү). Иш жүзүндө бул кытмыр формула колонияларды кайра бөлүштүрүүнүн айласы болгон. Ошентсе да, Улуттар Лигасынын түзүлүшү согуштан кийинки биринчи он жылдыкта «пацифизм доорун» жаратууга өбөлгө болду (пацифизм – тынчтык урааны астында ар кандай согуштарга каршы агым).

Вильсон Улуттар Лигасынын Жобосунун киришүү бөлүгүнө Версаль тынчтык келишимин киргизүүнү катуу талап кылган.

Бирок, Париждеги тынчтык конференциясынан кийин да мемия реген тынчтык өкүм сүргөн эмес. Японияга Шаньдун жарым аралынын берилишине нааразычылык билдирген Кытай, Германия менен түзүлгөн келишимге кол коюудан баш тарткан. Алдынкы мамлекеттерге Ыраакы Чыгыштагы жана Тынч океандын бассейниндеги карама-каршылыктарды жөнгө салуу менен алек болууга туура келген.

АКШга өзү үчүн пайдалуу жана мааниси зор чечимдерди кабыл алуу үчүн Вашингтондо конференция чакырууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

Версаль–Вашингтон системасы. Вашингтон конференциясы (1921-ж. ноябры – 1922-ж. февралы). АКШдан тышкары конференцияга Улуу Британия, Франция, Япония, Италия, Бельгия, Португалия, Голландия жана Кытай катышты. Советтик Россия тынч океандык ири мамлекет болсо да конференцияга чакырылган жок. Кабыл алынган чечимдер бир нече башкы маселелерди, анын ичинде, АКШнын алдында турган маселелерди чече алмак. «Төрт ири мамлекеттин келишими» (Англия, АКШ, Франция, Япония) колдонилуу мамлекеттердин Тынч океан бассейнинин аралдарындагы ээликтеринин өзгөрүүсүз калуусун бекемдеген.

Мындай кепилдиктер адатта аймактардын сакталып калышына коркунуч туулган учурда кабыл алынат. Бул жерде өсүп бараткан америкалык япондук карама-каршылыктар жана башка мамлекеттердин Япониядан чочулоосу жөнүндө да сөз болгон.

«*Беш мамлекеттин келишими*» (Англия, АКШ, Франция, Япония жана Италия) формалдуу түрдө суу сыйымдуулугу 35 000 т ашкан аскердик кемелерди курууга тыюу салган, кемелердин оордугу 35 000 т ашпоого тийиш эле.

Кабыл алынган макулдашуу жарыша куралданууну чектөө катары каралган.

«*Тогуз мамлекеттин келишими*» чоң мамлекеттердин Кытайга болгон мамилесин жана Версаль тынчтык келишимин белгилүү деңгээлде кайра кароону билдирген. Б и р и н ч и д е н, анда сөз жүзүндө болсо да Кытайдын өзалдынчалыгын жана эгемендүүлүгүн урматтоо жөнүндө жобо бар эле. Э к и н ч и д е н, тараптар Кытайдын бүткүл аймагында сооданы жана өнөржайын өнүктүрүүдө «ачык эшик» жана «тең мүмкүнчүлүктөр» принциптерин кармоо жөнүндө макулдашышкан. Бул Кытайды «таасир этүү чөйрөлөрүнө» бөлүштүрүүдөн баш тартуу эле. Акырында, Япониядан Шаньдун жарым аралын басып алуудан баш тартууну жана аны Кытайга кайтарып берүүнү АКШ кайра-кайра талап кылган.

Вашингтондо кол коюлган келишимдер Версаль системасын толуктап, жалпысынан **Версаль-Вашингтон системасы түзүлгөн**; ал Европадагы, Азиядагы, Африкадагы жана Тынч океандагы согуштан кийинки тынчтыкты жөнгө салуунун шарттарын аныктаган жана эларалык мамилелер тармагын убактылуу болсо да турукташтырууга негиз түзгөн.

Тарыхый жаны доордун башталышы. Европа өлкөлөрүндөгү согуштан кийинки социалдык жана саясий абал. Жаңы замандын маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири катары бул мезгилди «массалардын жана массалык кыймылдардын кылымы» деп мүнөздөөгө болот. Жалпы шайлоо укугунун жана демократиялык эркиндиктин өнүгүшү көптөгөн эл массаларын саясий турмушка жана саясий күрөшкө тартты. Жаңы коомдук көрүнүштөрдү ошол учурда эле «массалардын кылымы», «башаламандык кылымы» деп да атап жүрүштү.

Уюштурулган саясий жана чачкын социалдык кыймылдарга калктын кеңири массаларынын катышуусу талашсыз түрдө прогрессивдүү көрүнүш болгон. Бирок анын экинчи тарабы да бар эле: саясий жана экономикалык толкундоолордун шарттарында калктын эмоцияга алдырган бөлүгүн реакциячыл кыймылдарга тартып, «башаламандуу бийлик идеяларынын» фанаттары жана авантюрист (элдин көзүн будамайлап, алдоочулар) саясатчы сөрөйлөр пайдаланып кеткен учурлар болгон.

Ошондой тенденциялар үчүн европалык коомдо жетиштүү негиз бар эле. Согуш учурундагы кыйынчылыктар жана жакырдануу ондогон млн адамдарды көнүмүш турмуш абалынан чыгарып, эң бир жакыр абалга чейин жеткирген. Баарынан мурда мындай азап-тозокторго шаарларда жашаган жумушчулар, кызматчылар, соодагерлер, колөнөрчүлөр дуушар болушкан. Согушта аман калып, фронттон кайтып келген солдаттардын абалы да жеңил эмес эле. Европа өлкөлөрүндө калктын басымдуу катмарлары айласыз абалда, көчөдө ишсиз кангып калышкан. Мына ошолор ар кандай социалдык демагогияга, утопиялык идеяларга, улуттук артыкчылык деген ашкере шовинизмге тез, оной тартылышкан. Калктын бул маргиналдык топтору ар кандай козголоңчу аракеттерге аралашып кетүүгө даяр турушкан.

Тоталитардык бийликтердин өзгөчөлүктөрү. Дүйнөлүк эки согуштун (1914–1918-жж. жана 1939–1945-жж.) ортосунда Европада саясий бийликтин эки түрү: коомду өнүктүрүүнүн авторитардык-тоталитардык жана либералдык-демократиялык үлгүлөрү өкүм сүргөн.

Тоталитардык бийликтер белгилүү бир максатты: экономикалык жана саясий оор кризистен чыгуу үчүн, элди куралдандырып, согушка даярдануу үчүн индустриялаштырууну тездетүү же күн мурунтан аныкталган идеологиялык курулуш (конструкция) боюнча коомду жана адамды өзгөртүүнү көздөп түзүлгөн. «Тоталитаризм» деген түшүнүк 1920–1930-жж. СССРде калыптанган административдик-тескөөчүлүк жана сталиндик диктатурага дал келет. Тоталитаризм либерализмге, демократияга, пикирлердин ар түрдүүлүгүнө, ойдун жана уюмдашуунун эркиндигине карама-каршы келип, эч айкалышпайт. Тоталитаризм мамлекет коомдук турмуштун бардык тармагын көзөмөлдөп, жөнгө салып турушун көздөйт. Мындай учурда жеке адамдын эркиндиги ушунчалык чектелгендиктен, жеке менчик экономикалык негизге ээ болбойт.

Авторитардык саясий режимдер. Согуштар аралыгында Борбордук жана Түштүк Чыгыш Европада бекемделген авторитардык саясий бийликтер (Венгрия, Австрия, Болгария, Румыния, Югославия, Польша ж.б.) өткөөл мүнөзгө ээ болушкан. 1940-ж. аяк ченинде, гитлердик армия Францияга басып киргенден кийин, бүткүл континенттик Европада Атлантикадан СССРдин чектерине чейин фашисттик же авторитардык бийликтеги мамлекеттер орун алып, бейтарап өлкөлөр катары Швеция менен Швейцария гана четте калышкан. Эгерде ошол кездеги Европа менен Азиянын картасын карап көрсөк, XX к. 40-жж. дүйнөдө демократия менен эркиндиктин кичинекей эле аралчалары калганына ынанабыз.

Фашизм жана нацизм. Фашизм – тоталитаризмдин корпоративдүү (көбүнчө кесиптештик негизде түзүлгөн бирикме, союз) варианты.

Идеология жаатында фашизм менен нацизм улутчулдук, шовинисттик жана социалисттик идеялардын, демократияга каршы, либерализмге каршы жана марксизмге каршы эклектикалык (эклектика – бири-бири менен байланышпаган түрдүү көзкараштарды негизсиз эле бириктирүү) аралашмасы болуп саналат. Фашизм – бул тануу идеологиясы жана ошол эле учурда күч колдонуп коркутуу аркылуу «жаңы тартип» деген ой жоруу концепциясынын негизинде коомду кайра курууга болгон ишеним дегендикке жатат.

Башка радикалдык кыймылдардан айырмаланып, фашизм массалык база түзүүгө жетишкен. Коомдун бир катмары фашисттик идеяларды, расалык теорияны жакташып, материалдык пайда табууну көздөшкөн, башкалары кылмыштуулук туткунунда калышкан. Ошол эле учурда фашисттик бийликтер жигердүү социалдык саясатты да жүргүзүшкөн. Алар экономикалык кризистен чыгуунун жолдорун да таба алышкан.

Италияда фашисттердин бийликке келиши. Бенито Муссолини. 1920–1930-жж. фашисттик саясий агымдагы партиянын бийликке келүүсүнүн мисалы катары Италияны алса болот.

Согуш бүлүнүүнү, өсүп бараткан инфляцияны, жумушсуздукту жаратып, аскерден кайткан жоокерлерди оор турмушка кирптер кылган. Өлкөдө терең социалдык-саясий кризис бышып жетилген. Түркиянын эсебинен турмушун оңдоп алабыз деген үмүттү 1918–1923-жж. Түркия революциясы таш каптырды. Италия жеңгендердин катарындагы жеңилген өлкө болуп калган. Бул кырдаал улуттук сыймыкты кемсинткен маанай жараткан. Ошондуктан, фашисттердин шовинисттик үгүттөрү кургакчылыкта жааган жамгырдай кабыл алынган.

Улуттук биригүүнүн натыйжасында түзүлгөн саясий бийлик өлкөнүн саясий турмушун көзөмөлдөй албады. Италиялык либералдык мамлекет начар чыгып калды. Баарынан мурда мамлекеттик бийлик менен элдин ортосунда байланыштын натыйжалуу механизми болгон эмес. Италия парламентиндеги буржуазиялык саясий агымдардын так программалары да, даана уюшулган бөлүмдөрү да болгон эмес. Жападан-жалгыз чыныгы саясий уюм деп эсептөөгө боло турган күч – Италия социалисттик партиясы эле.

1919-ж. Ватикандын колдоосу менен алгачкы буржуазиялык партия – Массалык католикттик кыймылдын элдик партиясы уюшулган. Италиядагы фашисттик партиялар 1919-ж. жазында түзүлө баштаган.

Алардын лидери социалисттик партиянын мурдагы мүчөсү **Бенито Муссолини** болгон. Өздөрүнүн үгүт иштерин жүргүзүүдө фашисттик уюмдар улуттук сезимдерди козгоону эске алышып, антикапиталисттик маанайды, анын ичинде социалисттик деп эсептелген теңчилик жана социалдык адилеттүүлүк деген түшүнүктөрдү кеңири колдонушкан. Алар ошондой эле жаңы замандын жаңы байларына жана

Бенито Муссолини жана
Адольф Гитлер

ири капиталга карата жек көрүүнү пайдаланышып, ошол эле учурда «эмгекчил буржуазияны» колдоо жөнүндө айтышкан. Бул майда буржуазияга абдан жаккан. «Күжүрмөн союздар» деп аталган фашисттик уюмдар (фашизмди комбатименто) шаарларда түзүлгөн. Ал эми ири жер ээлери айыл жерлеринде жалчылар лигалары менен күрөшүү үчүн «өзалдынча коргоо отряддарын» уюштурушкан. Бул уюмдар террорду, зордук-зомбулукту, коркутууну кеңири пайдаланышкан.

Фашисттик террор (жумушчу уюмдарынын имараттарын өрттөө, профсоюздардын жана солчул партиялардын

активисттерин өлтүрүү, жергиликтүү бийлик органдарын коркутуп таратуу) эч кандай жазага тартылган эмес. Фашисттер өздөрүн большевизм коркунучуна каршы күрөшүүчүлөрбүз деп жарыялашкан. Алар бийликтердин көрмөксөнгө салуусун пайдаланып, жумушчулардын уюмдарын, митингдерин, чогулуштарын күч колдонуп таратууну ишке ашырышкан.

Жумушчу уюмдарынын, коммунисттердин жана социалисттердин бирдиктүү аракети фашисттик террорду токтото алат болчу. Бирок аларда андай биримдик болгон эмес. Социалисттер өздөрүнүн, коммунисттер өздөрүнүн коргоочу отряддарын түзүшкөн. Айрым бир аз сандагы кошуундар фашисттерге каршылык көрсөтүүгө алсыз болушкан. Ошол эле учурда Италияда өкмөттүк курч кризис бышып жетиле баштаган. Бир жылдын ичинде 1922-ж. башынан августка чейин үч кабинет (өкмөт) алмашкан. Италия социалисттик партиясындагы (ИСП) реформачылар буржуазиялык партияларга кызматташуу жөнүндө сунуш киргизишип, өкмөткө кирүүгө даяр экендиктерин билдиришкен. Бирок, бул сунуш четке кагылып, ИСПнын өзүндө да реформачылардын демилгеси жазаланууга татыктуу кадам катары бааланып, реформачылар партиядан чыгарылган. Партиядан айдалгандар социалисттик унитардык партияны түзүшкөн. Мындай бөлүнүү солчул күчтөрдү начарлатып, жумушчу кыймылындагы бөлүнүп-жарылууну күчөткөн. Ошонун өзү фашизмге каршылык көрсөтүүнү алсыраткан. Ал эми буржуазиялык чөйрөдө «күчтүү бийлик» идеясынын тарапкерлери үстөмдүк кылып кетишкен. Ошентип, реакцияга жол ачуучу шарттар бышып жетилген.

1922-ж. октябрда фашисттердин съезди өкмөттөн бир нече министрлик орун талап кылды. Өкмөткө кысым көрсөтүү максатында

фашисттер «*Римге жүрүш*» акциясын баштаган. Бийлик фашисттик партиянын колуна өткөн. Кабинеттин коалициялык формасы эч кандай принциптүү мааниге ээ болбой калган.

1924–1926-жж. конституциялык монархия террордук диктатурага айланды. 1926-ж. ноябрда бардык жарандык жана саясий эркиндиктер жокко чыгарылып, адамдар толук укугунан ажырашты. Мамлекеттик аппарат фашисттик партия менен биригип, бир механизмге айланган. Укуктар жана эркиндиктер «бийликке жана дучеге толугу менен берилгендик» деген түшүнүктү билдирип калган.

1926-ж. кийин фашисттик диктатура коомду корпорациялык башталышка ыңгайлаштырып реформалоого өткөн. Корпорацияга төмөндөн жогору карай бардык тармактар биригип, ага жумушчулар, кызматчылар, ишкерлер да кошулушкан. Иерархиялык (төмөнкү чиндерди жогорку чинге багынтуу тартиби) принциптеги корпорация министрлиги дуче жетектеген 20 корпорацияны бириктирген.

Ошентип, Италия фашизм бийликке келген биринчи өлкө болуп калды. Иш жүзүндө бул өкмөттү гана алмаштыруу эмес, бир саясий түзүлүштү – буржуазиялык-демократиялык түзүлүштү, башка түзүлүш – тоталитардык диктатура менен алмаштыруу болгон.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Париж тынчтык конференциясынын катышуучуларынын кандай мүдөөлөрү болгон? Келишимди иштеп жатканда алар кандай максаттарды көздөшкөн?
2. Версаль келишими кандай аймактык өзгөрүүлөрдү караган? Ушул өзгөрүүлөрдү картадан көрсөтүп бергиле.
3. Улуттар Лигасынын түзүлүшү жана эларалык мамилелердеги ролу жөнүндө айтып бергиле.
4. Вашингтон конференциясындагы келишимдердин мазмунун ачып көрсөткүлө. Эмне үчүн АКШ анын натыйжаларын өзүнүн жениши катары баалаган?
5. Версаль-Вашингтон системасы эмне үчүн бекем болгон эмес?
6. Биринчи дүйнөлүк согуштун алда канча олуттуу кесепеттери катары силер эмнени эсептейсиздер – «башаламандык кылымыбы», революцияларбы, жаңы мамлекеттердин түзүлүшүбү же Европа цивилизациясынын кризисиби?
7. Эмне үчүн бир катар Европа өлкөлөрүндө авторитардык-тоталитардык бийлик орногон?
8. Италиялык фашизмдин негизги мүнөзүн атагыла.

§ 9. Америка Кошмо Штаттары

1929–1933-жж. дүйнөлүк экономикалык кризистин себептери жана анын өзгөчөлүктөрү. XX к. тарыхындагы дүйнөлүк эң чоң экономикалык кризистин чыгышы бир катар маанилүү окуялардын жыйындысы менен шартталган. Алардын эң негизгиси – мамлекет тарабынан жөнгө салуу механизми жок учурда экономиканын өнүгүүгө жөндөмсүздүгү эле.

Жакындап келе жаткан бүлүнүү 1920-жж. көп мамлекеттерде тышкы соодадан жана салыктардан бюджетке түшүүчү кирешенин армияны каржылоого жана куралданууга көп чыгымдалышынан улам башталган.

Өкмөттөрдүн бул тартыштыкты – *дефицитти* (лат. deficit – жетишсиздик, бир нерсенин тартыштыгы) мамлекеттик карыз облигацияларынын эсебинен жабуу аракети чоң ички карыздын пайда болушуна алып келген.

Кризистин дагы бир себеби – айыл чарба азыктарына болгон суроо-талап мурдагы деңгээлде сакталып турса да, Европада, Америкада жана Австралияда аны өтө эле көп өндүрүүнү уланта берүү болгон. Мындай көрүнүш агрардык продукциялардын баасынын төмөндөөсүнө жана көптөгөн фермердик чарбалардын бүлүнүүсүнө алып келген.

Кризис 1929-ж. октябрда Нью-Йорк фонд биржасында акциялардын баасы көптөгөн млрд долларга төмөндөп кеткенде пайда болгон дүрбөлөндөн башталган (акция – голландиянын *aktie* деген сөзүнөн – баалуу кагаз). Кризис капиталисттик системанын борбору, экономикалык өсүү темпи эң жогору, дүйнөлүк өнөржай өндүрүшүнүн жарымы топтолгон Америкада башталган. Анткени АКШнын өзүндө Улуу Британия, Германия, Франция, Италия, Япония биригип чыгарган көлөмдөгүдөй товар чыгарылчу. Кризис жылдарында 85 миң ишкана жана банк банкротко учурап, дүйнөлүк экономиканы да банкроттукка тарткан. Ал кризис капитализмдин шартында эң эле узакка – беш жылга созулган.

1929–1933-жж. дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүн кучагына алган экономикалык кризис Улуу депрессия деп аталып калды (лат. *depressio* – басуу, токтотуу). Ашыкча өндүрүүнүн кризиси мурда деле болуп келген. Бул жолу, Улуу депрессия узакка созулушу боюнча да, тереңдиги жана масштабдуулугу боюнча да иш жүзүндө баары үчүн күтүлбөгөн окуя болду. Кризистин түздөн-түз себеби: биржалык чайкоочулук, көптөгөн кылмыштуу бүтүмдөр, ошонун натыйжасында акциялардын сатылуу курсу өзүнүн реалдуу баасынан бир топ кымбаттап кеткендигинде болгон.

Бирок, Улуу депрессиянын башкы себептери ушуну менен чектелген эмес. XX к. алгачкы он жылдыктарында өнөржай өндүрүшүнө илим менен техниканын жаңы жетишкендиктери, соңку технологиялар жигердүү киргизилген. Бул өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүүгө гана мүмкүнчүлүк түзбөстөн, анын бүткүл мүнөзүн кескин өзгөрүүлөргө дуушар кылган. Натыйжада өндүрүштүн бир катар тармактарында сатыкта өтпөгөн товарлар жыйылып, топтоло берген. Бул абал товарларды аргасыз жок кылууга, өндүрүштүн көлөмүн кыскартууга алып келип, анын натыйжасында массалык жумушсуздук келип чыккан.

Массалык өндүрүштүн бекемделиши үчүн массалык аларман, массалык керектөөчү талап кылынды. 1929–1933-жж. экономикалык кризис өндүрүш менен керектөөнүн, сунуш менен суроо-талаптын шайкеш келбегендигинин айкын мисалы болуп калды.

Экономисттер кризистен чыгуунун жолун теориянын жардамы менен табууга аракеттеништи. Ар түрдүү көзкараштардын кагылышуусу болуп жатты. Бул изденүүлөрдө көбүрөөк ийгилик англиялык экономист Ж. Кейнстин шыбагасына туура келген. Ал өзүнүн теориясынын негиздерин «Иш менен камсыз болуунун, акчанын жана проценттин теориясы» (1936) деген китебинде жазып чыккан.

Кейнстик теория, баарынан мурда, өкмөттөрдүн жана ишкерлердин экономикалык стратегиясын өзгөртүүнү көздөгөн. Кейнс «жаңы өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөр коомдун мүмкүнчүлүгүнүн чектелүүсү менен кагылышып калды» деп, абалды туура баалаган. Массалык өндүрүштү туруктуу өнүктүрүү үчүн ага массалык керектөө дал келүүгө тийиш. Калктын жакырдыгы эмгекке аз акы төлөп «терин сыгып алып» иштетүү менен коштолгон. Сатып алуу мүмкүнчүлүгү төмөн элге товарларды массалык түрдө чыгаруу аркылуу кризистен чыгып кетүү мүмкүн эмес эле. Мындай абалдан чыгарып кете турган бир гана жол болгон, ал – эмгекчилердин сатып алуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу эле. (Кейнсте – натыйжалуу суроо-талап түзүү). Мындай макроэкономикалык милдетти мамлекеттик бийлик гана чече алмак. Ал үчүн мамлекет эмгек акыны көбөйтүп, салыкты, банктык проценттерди төмөндөтүп жана ашыкча ресурстарды (мамлекеттик төлөмдөр аркылуу) коомдук иштерге, тейлөөгө, билим берүүгө ж. б. жумшоого тийиш эле.

Башка вариант болушу да мүмкүн, ал – милитаризация (куралдануу) эле. Кейнс керектөөнүн көлөмүн көбөйтүүнү, мамлекеттик төлөмдөрдү көбөйтүү менен жалпы суроо-талапты арттырууну сунуш кылган. Мындай жол өндүрүштүн төмөндөп кетишине жол бербейт, товарлардын сатылбай жыйылышынан да сактап, ошол эле учурда каражаттарды коомдук иштерди уюштурууга, жаңы иш орун-

дарын түзүүгө жумшап, өзгөчө муктаж адамдарга кайра бөлүштүрүп берүүгө мүмкүндүк берет. Ушул жол менен жумушсуздукту кыскартып, ал тургай, баарын жумуш менен камсыз кылууга болот эле.

Кейнс профсоюздардын өз алдынчалыгын бир кыйла кеңейтүүнү сунуш кылган. Ишкерлер менен болгон мамилелердеги чыр-чатакты алар өздөрүнчө чече албай калган учурда гана мамлекет кийлигишүүгө тийиш деген. Кейнстин теориясынын эң маанилүү ийгилиги: анын ийкемдүүлүгүндө, экономикалык жана каржылык процесстердин эң бир татаал бурулуштарына ыңгайлаша алуусунда эле.

Кризистин америкалык коомго тийгизген кесепеттери. Ф. Рузвельттин "Жаңы багыты". 1930-жж. баш ченинде АКШ капиталисттик дүйнө тааныган экономикалык борборго айланып, техникалык прогресстин ээси болуп калды. Капитализм бышып жетилген дал ушул өлкөдө экономикалык кризистин канчалык оор экендиги билинди. 1929-жылдан 1932-ж. чейин мында өнөржай өндүрүшүнүн көлөмү 50% га кыскарып, 13 млнго жакын адам жумушунан айрылды. Социалдык проблемалар өтө курчуп кетти.

АКШдагы кризис капитализм дүйнөсү үчүн эски капиталисттик доордун бүткөндүгүн билдирди. Терең кризис бүткүл дүйнөнү кучагына алып, чукул жана масштабдуу чараларды көрүүнү талап кылды.

Бул жылдарда АКШда бийликте республикалык партия турган. Президент Герберт Гувердин (1929–1932-жж.) администрациясы кыйрап бараткан экономиканы аябай көп мамлекеттик карыз (зайым) берүү менен сактап калууга аракеттенди. Бирок бул аракет өлкөнүн бюджетин курутуп, өөрчүп жаткан кризисти токтото албады.

1933-ж. ноябрдагы президенттик шайлоодо Гуверге демократиялык партиядан Франклин Делано Рузвельт атаандаштыкка чыкты.

Ф. Д. Рузвельт

Ф. Рузвельт 1882-ж. туулган, үйүндө билим алып, тарбияланган. Немис жана француз тилдеринде эркин сүйлөөчү. Гарвард университетин бүтүргөндөн кийин өмүрүн саясий ишмердикке арнаган. 1910-ж. Нью-Йорк штатынын сенатына шайланып, Вильсондун өкмөтүндө Дениз министринин орунбасары болгон. Париждеги тынчтык конференциясына америкалык делегациянын мүчөсү катары катышкан. 1921-ж. балалык шал оорусу менен ооруп баспай калган жана өмүр бою майып бойдон жашаган. Рузвельт 1928-ж. Нью-Йорк штатынын губернаторлугуна шайланган. АКШнын тарыхында президент болуп төрт ирет (1932, 1936, 1940, 1944) шайланган жалгыз саясатчы.

1932-ж. президенттик шайлоонун алдында демократиялык партиядан талапкер болгон Ф. Рузвельт социалдык-экономикалык реформалардын кеңири программасын сунуш кылып, өлкөнү кризистен алып чыгып, америкалыктарды татыктуу турмуш денгээлине жеткирүүгө убада берген. Ак үйдө олтурган би-

ринчи айларда эле (1934-ж. март-июнундагы 100 күн деп аталган мезгил) жаны президент кризиске каршы «Жаны багыт» деп аталган реформалардын комплексин ишке ашыра баштаган. Өзүнүн ишинде президент тажрыйбалуу экономисттер менен бизнесмендердин кеңешине таянган. Д. Рузвельт 100 күндүн ичинде конгресс аркылуу мыйзамдардын бүтүндөй бир пакетин өткөрдү. Анын башкы мааниси – Америка жана капиталисттик дүйнө үчүн болуп көрбөгөндөй эбегейсиз масштабда экономиканы мамлекеттик жөнгө салууда эле.

Президенттин алгачкы иш-чаралары *банк системасын турукташтыруу жана жумушсуздарга жардам көрсөтүүнү уюштуруу* болгон. Жардам берүү федералдык деңгээлде тийиштүү мамлекеттик мекемелерде, штаттарда жана муниципалитеттерде жүргүзүлгөн. Бул максатта каражат бөлүп берүүчү *Өзгөчө федералдык жардам берүүчү уюм* түзүлүп, муктаж болгон адамдарга бөлүп берүү үчүн 500 млн доллар бөлүнгөн.

Рузвельт өзү да сыймыктанган, чоң маанилүү иш-чара – шаарлардагы жумушсуз жаштар үчүн токойлуу райондордо лагерлердин уюштурулушу болду. Бул программа резервдерди сактап калуу боюнча *Жарандык корпус* деп аталган лагерлерге жыл сайын 500 миңге чейин жумушсуздар жайгаштырылып, аларга тамак-аш, кийим жана күнүнө бир доллардан акча берилип турган. Алар көчөттөрдү тигип сугарышып, токойлорду тазалашкан, көлмөлөрдү жасашып, улуттук парктарды жана коруктарды көрктөндүрүшкөн, жол салышып, көпүрөлөрдү курушкан. Ошондой эле Канаданын чегарасынан тартып Техас штатына чейин токой коргоочу тилке түзүлүп, анда 200 млн дарак отургузулган.

Жеке менчик бизнес дүйнөсүндө Теннесси өрөөнүн кайра жанырта баштаган кубаттуу мамлекеттик корпорация пайда болгон. Ал жерде 25 электр станциялары курулуп, дарыя кеме жүрүүчү артерияга айланган, жаңы токойлор өсүп чыгып, кыртыштын эрозиясы токтогон, адамдар мурдагыдан жакшы жашай башташкан.

Кризистен чыгууда «Улуттук өнөржайды калыбына келтирүү жөнүндөгү» мыйзам мындан да чоң ролду ойногон.

Бул мыйзам үч бөлүктөн турган. Биринчи бөлүгүндө «Ак ниет атаандашуу кодексин» киргизүү каралган. Тигил же бул тармактын ишмерлери чогуу отуруп, продукция өндүрүүнүн бардыгы үчүн бирдей шарттарды иштеп чыгышкан. Бул атаандаштыкты мажбурлап чектөө дегенди билдирген. Ошол эле мезгилде баалар жана өндүрүштүн көлөмү рыноктун көлөмүн эске алуу менен аныкталган. Бул болсо чыгарылган продукцияны сатууга мүмкүнчүлүк түзгөн. «Ак ниет атаандашуу кодекси» президент тарабынан бекитилип, мыйзамга айланган. Мындай кодекс АКШнын өнөржайынын 95%ын камтыган. Өндүрүштүн

көлөмү менен керектөөчү рыноктун көлөмүнүн тең салмактуулугу өнөржайын кризистен чыгаруу боюнча көрүлгөн чаранын башкы өзөгү болгон.

Улуттук өнөржайды калыбына келтирүү боюнча мыйзамдын экинчи бөлүгү ишкерлер менен жумушчулардын ортосундагы мамилелерди жөнгө салган. Мыйзамдын статьяларынын биринде профсоюздарды таануу каралган, жумушчулар ишкерлер менен сүйлөшүүлөр жүргүзүшүп, алар менен жалдоо жана эмгек шарттары жөнүндө жамааттык келишимдерди түзүү укугуна ээ болушкан. Ишкерлерге өздөрүнүн компаниясынын «ынак» профсоюздарын түзүүгө жана «арамза, жазгырма эмгек тажрыйбасын» колдонууга тыюу салынган.

Кризиске каршы чаралардын үчүнчү бөлүгү – коомдук иштерге ири каражат бөлүп берүүнү жана мамлекеттик өнөржайды, аскердик жана башка мекемелерди курууну караган.

1935-ж. *Эмгек мамилелери жөнүндөгү акт* кабыл алынып (*Вагнердин мыйзамы*), жамааттык келишим тажрыйбасынын принциптери АКШнын улуттук саясаты катары каралган.

Айыл чарбасын жөнгө салуу жөнүндө мыйзам. Андан кийинки маанилүү мыйзамдык акт *айыл чарбасын жөнгө салуу мыйзамы* болгон. Анда фермердик чарбаларга материалдык жардам көрсөтүү, жер кыртышынын түшүмдүүлүгүн сактоо, фермерлерге сыйлыктарды берүү каралган. Айыл чарба продукцияларынын баалары менен өнөржай продукцияларынын бааларынын ортосундагы айырмачылыкты кыскартуу үчүн фермерлердин продукцияларын сатып алуу белгиленген.

Улуттук өнөржайды калыбына келтирүү боюнча мыйзам жана Айыл чарбасын жөнгө салуу жөнүндөгү мыйзам эки жыл гана колдонулган, андан кийин алар Жогорку сот тарабынан Конституцияга туура келбейт, анткени эркин ишкердүүлүктүн принциптерин бузган деп таанылган.

1936-ж. президенттик шайлоо кампаниясынын жүрүшүндө Рузвельтке эң кубаттуу күчтөр, мамлекеттик жөнгө салууга кыжырданган ири бизнес, гезиттердин көпчүлүгү, республикалык партияны жактоочулар жана башка «Союздук лига» дегенге биригишкен тараптар каршы чыгышкан. Алар «жаңы курстун» бардык мыйзамдарына жана иш-чараларына, ал тургай, социалдык камсыздоого да асылышкан. Бирок 1936-ж. шайлоодо америкалык шайлоочулардын көпчүлүгү Рузвельтти колдошкон.

«Жаңы багыттын» социалдык реформалары. 1937-ж. жаңы мөөнөткө президенттик бийликке отурган Рузвельт өзүнүн шайлоо алдындагы убадаларын жана коомдогу жалпы мамилелерди реформалоо планын аткарууга киришкенде конгресстин жана жогорку сот-

тун каршылык көрсөтүүсүнө дуушар болгон. Жыйынтыгында, 1930-жж. бир катар маанилүү социалдык реформалар кайра кабыл алынган: эмгек мамилелери жөнүндө мыйзам, социалдык камсыздоо жөнүндө мыйзам (1935-ж. августу), жалдоонун адилеттүү шарттары жөнүндө мыйзам, балдардын эмгегин пайдаланууга тыюу салган, минималдуу эмгек акы төлөө жана жумушчулар менен кызматчылар үчүн жумушчу аптанын максималдуу убактысы белгиленген. 1938-ж. кризис кайрадан өкмөттү мамлекеттик курулуштарга жана коомдук иштерге бир нече млрддаган доллар бөлүп берүүгө мажбурлаган. Айыл чарбасын көтөрүү боюнча маанилүү чаралардын бири кыртыш түшүмдүүлүгүн калыбына келтирүү боюнча программа болду. Анткени 1930-жж. чандуу бороондор менен кургакчылык көп зыян келтирген эле. Жумушсуздук боюнча камсыздандыруу менен бирге АКШда пенсия менен камсыз кылуу жөнүндө да мыйзам кабыл алынган.

АКШнын дүйнөлүк саясаттагы обочолонуу багыты. 1930-ж. АКШнын тышкы саясатына 1929–1933-жж. дүйнөлүк экономикалык кризис жана күтүлгөн дүйнөлүк согуш коркунучу ачык таасир көрсөткөн. Коомдогу маанай АКШны экономикалык жана саясий обочолонууга түрткөн. Бул саясат 1935-ж. *Бейтараптык жөнүндө мыйзамды* кабыл алууга алып барган. Ал мыйзам боюнча АКШнын Европалык саясий союздарга кошулбоосу жана согушуп жаткан өлкөлөргө эч кандай аскердик же экономикалык жардам көрсөтпөөсү каралган. Ошондуктан АКШ 1930-жж. тышкы саясатында, экинчи дүйнөлүк согушка чейин Германия менен Япониянын агрессиялык аракеттерине көңүл бурбай, «обочолонуу» принцибин карманган.

Дүйнөдөгү кырдаал өзгөрүп турган шартта 1939-ж. Рузвельт СССР менен дипломаттык мамиле түзүү жөнүндө чечим кабыл алган. Бирок ошол эле учурда СССР менен болгон мамилелердеги этияттануу 1941-ж. чейин сакталган.

АКШнын тышкы саясатынын артыкчылык багыты болуп Латын Америкасы эсептелген. Ф. Рузвельт бул континенттин өлкөлөрүнө карата да бурулуш жасаган. «*Ак ниеттүү коңшу*» деген жаңы саясат Латын Америкасындагы өлкөлөрдүн ички иштерине кийлигишпөө принциптерине таянып, өзара пайдалуу соода жүргүзүү жана техникалык жардам көрсөтүүнүн негиздеринде жүргүзүлгөн. Мындай акыл-эстүү саясий багыт АКШнын «латын америкалык системада» үстөмдүк кылуучу абалды кылдаттык менен ээлөөсүнө мүмкүнчүлүк түзгөн.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. 1929–1933-жж. дүйнөлүк экономикалык кризистин себептерин жана өзгөчөлүктөрүн атагыла.
2. Демократиялык жана тоталитардык бийликтер кризистен чыгуунун кандай жолдорун сунуш кылышты?
3. Кейнстик теория деген эмне?
4. Европанын бир катар өлкөлөрүндө авторитардык-тоталитардык бийликтердин орношу эмне менен түшүндүрүлгөн?
5. Эмне үчүн ошол учурдагы техникалык прогресстин күзгүсү болгон АКШ дүйнөлүк экономикалык кризистин борбору болуп калган?
6. Ф. Рузвельттин саясий багытында жаны эмнелер болгон?
7. Эмне үчүн АКШ Европадагы жана Ыраакы Чыгыштагы саясатка жигердүү киришпей обочо турган?

§ 10. Борбордук жана Түштүк-Чыгыш Европа өлкөлөрү

Чыгыш Европадагы авторитардык бийликтер. Дүйнөлүк экономикалык кризис жана 1920-жж. пайда болгон коомдук, саясий өнүгүүнүн тенденциялары мамлекеттик үч негизги – тоталитардык, авторитардык жана либералдык багыттагы моделдердин ишке ашуусуна түрткү болду.

XX к. мамлекеттик өнүгүүнүн авторитардык модели бир нече негизги белгилерге ээ болгон. Алардын ичинен эң башкысы өзүн жолбашчы же лидер деп атаган мамлекеттик жетекчинин жеке бийлиги, жалгыз ошол адамга сыйынуу болуп, анын кылган иштери мыйзам тарабынан көзөмөлгө алынган эмес. Мамлекеттик аппарат, армия, полиция өлкөнүн жетекчисинин жеке бийлигине баш ийет. Саясий партиялардын жана уюмдардын иш-аракеттерине уруксат берүүдө же тыюу салууда полиция пайдаланылат. Бийликтин жетекчиси айрым саясий күчтөргө же калктын экономикалык жактан өзгөчө абалды ээлеп турган бөлүгүнө таянат.

Чыгыш Европа регионунун өлкөлөрүндө авторитардык бийликтерди орнотуу процесси бүткүл 1920–1930-жж. аралыгында жүрдү. Алардын баары патриархалдык салттар үстөмдүк кылган көпчүлүктү айылдык калк түзгөн агрардык өлкөлөр болгон.

Иш жүзүндө Чехословакиядан башка бардык Чыгыш Европа мамлекеттеринде аскердик-монархиялык бийлик же жеке бийликтин диктатурасы орногон. Мындай бийликтердин башында монархтар, генералдар жана консервативдик партиялардын лидерлери турган. Алар коомдогу өзгөчө абалды ээлеген авторитардык режимди колдогон чөйрөлөргө таянып, массалык саясий партияларды түзүүгө ара-

кеттенишкен. Бирок, алардын бул мүдөөлөрү ишке ашкан эмес. Себеби бирөөлөр үчүн түзүлгөн өзгөчө шарттар, башкалар үчүн көп учурда адилетсиздик катары кабыл алынган.

Авторитардык лидерлер ар кандай социалдык топтордун ортосундагы экономикалык жана саясий маселелер боюнча карама-каршылыктарды жөнгө салып турушкан. Иш жүзүндө Чыгыш Европанын бардык авторитардык бийликтери, кайсы өлкөдө болбосун — Польшадабы, Венгрия, Болгария, Греция же Румыниядабы, коомдо жалпы колдоого ээ боло албаган учурларда репрессия жүргүзүшүп, күч колдонушкан.

Авторитардык бийлик стратегиялык жактан маанилүү тармактар боюнча экономикага да кийлигишкен. Алар экономиканы жана каржыны мамлекеттик уюмдар жана бирикмелер аркылуу, же түздөнтүз мамлекеттик кийлигишүү аркылуу көзөмөлдөп турушкан. Ошол эле учурда, экономиканын мамлекеттик секторун өнүктүрүүгө чон көңүл бурушкан.

Германияда улутчулдардын бийликке келиши. Экономикалык кризис жана анын социалдык натыйжалары. 1929–1933-жж. кризис Германияда өзгөчө курч мүнөзгө ээ болгон. Өндүрүш дээрлик 40%, айлык акы 50%га кыскарган. Жумушсуздардын саны 9 млндон ашып кеткен. Алардын бештен бири гана социалдык камсыздандыруу жардамын алышкан. Жүз миндеген кызматкерлер күнүмдүк жашоого каражаты жок калышкан. Көптөгөн майда жана орто ишкерлер жана соодагерлер банкрот (карызын төлөөгө кудуретсиз) болушту. Бир топ ири банктардын банкрот болушу кредиттик-каржылык системанын үрөйүн учурду. Германиянын тышкы өлкөлөргө каржылык көзкарандылыгы, ички рыноктун тардыгы, репарациялык төлөмдөр кризистен чыгууга тоскоолдук кылган. Экономикалык кризис жана анын социалдык натыйжалары Веймар республикасынын партиялык саясий системасында терең кризисти пайда кылды.

Экономикалык кризистин башталышы менен парламентте өкмөт таянган партиялардын коалициясы (бирикмеси) таркап кетти. Германиянын Социал демократиялык партиясы оппозициялык багытка өттү.

Ошол учурда Улуттук социалисттик немистик жумушчу партиясынын (УСНЖП) саны кескин өсүп, массалык партияга айланган.

Улутчулдардын таасири эмне үчүн тез өскөн?

Мында эки кырдаалды: партиянын өзүнүн жигердүүлүгүн, аны ири бизнестин каржылоосун жана шайлоочулардын жүрүш-турушундагы социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрдү белгилей кетүү керек.

Бардык кыйынчылык үчүн улутчулдар республикалык бийликти жана саясий партияларды, биринчи кезекте Германиянын социал-демократиялык партиясын күнөөлөшкөн. Кризис башталганга чейин улутчулдардын идеологиясы эл арасында көп деле колдоого ээ болгон эмес, бирок кризистин социалдык кесепеттери тереңдеген сайын массалык шайлоочулардын улутчулдарга карата мамилеси өзгөрө баштады.

Улутчулдук пропаганданын эң маанилүү куралы улутчулдук жана жумушчу партиялардын документтеринен алынган: социалдык адилеттүүлүк, уурдалган кирешелерди жок кылуу, коомду революциялык жол менен жаңылоо, тресттерди мамлекеттештирүү, чайкоочулук жана сүткорлукту жоюу сыяктуу ураандар болгон. «Улуттук социализмди үгүттөө» менен УСНЖ партиясы жалпы улуттук кызыкчылыкты көздөөчү катары көрүнүүгө умтулган. Иш жүзүндө бир гана «өзгөчө арий расасынын» кызыкчылыктарын көздөгөн. Күчтүү даңктоо, расалык үстөмдүк, антисемитизм (еврейлерге карата түзүлгөн улуттук жек көрүү) жана душмандын образын ойлоп таап элге тануулоо улутчулдук идеологиянын өзөгүн түзгөн. Шовинисттик идеялардын таралышына немистердин улуттук сезимине шек келтирген Версаль келишими да түрткү берген. Улутчулдардын социалдык демагогиясы коомдун ар түрдүү катмарларына багытталып, жумушчуларга толук иш орун, орто катмарларга – «дени сак орто катмар» түзүп берүү, жери аз дыйкандарга Чыгыштан жер берүү убада кылынган. «Дүйнөдө жаңы тартип» орнотуу идеясы ошол убадалардын туу чокусу болуп калды.

«Фюрер» тарабынан берилген көрсөтмө төмөнтөн жогору карай аткарылып, улутчулдук партиянын мындан тышкары атайын аскердик отряддары болгон, алар фашисттердин митингдерин жана жүрүштөрүн коргоо менен чектелбестен, солчул партиялар жана профсоюздар менен күрөшүүчү террордун куралы да болгон.

Ири бизнес чөйрөсүндө бийликти УСНЖ партиясынын лидери, ошол учурда белгилүү чечен атыккан Адольф Гитлерге өткөрүп берүү чечими бышып жетиле баштаган.

Германияда фашисттик диктатуранын орнотулушу. Улуу депрессиядан Веймар республикасы европалык башка мамлекеттерге караганда көбүрөөк жабыр тарткан. Дүйнөлүк согуштун Версалдагы жыйынтыктары көптөгөн немистердин улуттук намысын козгоп, ызалык сезимин күчөткөн.

Улуу депрессия жылдары млндогон немистер аргасы куруп, жакшылыктан үмүттөрү үзүлгөн оор абалда калышкан. Веймар республикасынын өлкөнү кризистен алып чыгышынан элдин үмүтү үзүлгөн. Мына ушундай кырдаалда 1920-ж. түзүлгөн фашисттик Улуттук-социалисттик немистик жумушчу партиясынын (УСНЖП) атагы алыс-

ка кетти. Анын лидери тажрыйбалуу саясатчы А. Гитлер эле. Ал өзүнүн өкүм мүнөзү, жигердүүлүгү, таасирдүү чечендиги менен адамдардын эркин бийлеп, ишенимине ээ боло алган.

Адольф Гитлер (1889–1945) (өзүнүн фамилиясы Шикльгрубер) – Улуттук-социалисттик партиянын фюрери (1921), фашисттик Германия мамлекетинин башчысы. 1933-ж. рейхсканцлер, 1934-ж. президент болгон. Австрияда (Линцте) майда чиновниктин үйбүлөсүндө туулган. Сүрөтчү болууну каалаган, бирок сүрөтчү Академиясына өткөн эмес. Илимге жакын, өзгөчө окульттук жана маркстык адабияттарга кызыккан. Аны бардык немистер бирдиктүү империяда жашоого тийиш деген-пангермания идеясы кызыктырган. 1919-ж. Германиянын жумушчу партиясына мүчө болуп кирип, өзгөчө чечендик жөндөмдүүлүгү менен ошол партиянын лидерине айланат жана Улуттук социалисттик немистик жумушчу партиясы деп кайра түзөт. 1933–1945-жж. фашисттик Германиянын башчысы.

Адольф Гитлер

Фашисттер кылдат айла-амалдар менен немистердин улуттук сезимдерин козгошуп, аларга биринчи дүйнөлүк согушта женилүү үчүн өч алууну гана эмес, Европада «жаны тартип» орнотууга убада берип жатышты. Гитлердин 1924-ж. чыгарылган «Менин күрөшүм» деген программалык эмгегинде жана башка фашисттик документтерде «Жаны тартип» доорунда алдынкы ролду «жашоо мейкиндиги» адилетсиздик түрдө чектелген Германия ойнойт деп белгилеген. УСНЖП немистерди «эн жогорку раса» – арийлер деп атап, алар «төмөнкү расаларды» башкарууга жаралган деген. Фашисттик теория боюнча, «төмөнкү расага» иш жүзүндө немистерден башка бардык элдер кирген. Фашисттер еврейлерди жана славяндарды өзгөчө жек көрүшкөн. Кийинчерээк фашисттер еврейлерди кырып жок кылмакчы болгон (Гитлер бул саясатты «еврей маселесин биротоло аягына чейин чечип бүтүү» деп атаган). Аларды Германиянын экономикасын иштетүүгө жетишерлик санда гана калтырмак болушкан.

Немис калкынын көпчүлүгүн фашисттердин социалдык убадалары: өлкөнү кризистен чыгаруу, жумушсуздукту жоюу, жеке секторду кенири масштабда мамлекеттештирүү, «адилеттүү» жумушчу жана агрардык мыйзамдар да өзүнө тарткан. Фашисттер өздөрүнүн пландарын катаал күч колдонуу аркылуу ишке ашыра тургандыктарын жашырышкан эмес. Өздөрүнүн италиялык өнөктөштөрүнүн жолун жолдоп, УСНЖ партиясы бийликке келгенге чейин эле эн күчтүү күжүрмөн топтор – чабуулчу отряддарды (СА) жана «коргоочу отряддарды» (СС) түзгөн.

Фашисттердин атак-даңкы барган сайын өсүп баратса да, алар күчтүү каржылык жана саясий колдоого муктаж эле. Өлкөдөгү экономикалык жана саясий башаламандыктын кесепетинен эбегейсиз зыян тартып жатышкан Германиянын ири өнөржай ээлери өздөрүнүн кызыкчылыгын көздөп, экономиканын катаал көзөмөлгө алынышына муктаж болушкан. Алар УСНЖП лидерлери менен сүйлөшүүлөрүндө фашисттик жетекчилер бийликке келишсе «керектүү жардам берүүгө» убада беришкен. Өнөржай ээлеринин кысымы менен 85 жаштагы президент П. Гинденбург 1933-ж. 30-январда Гитлерди өкмөттүн башчылыгына (рейхсканцлердикке) дайындаган. Ал эми мартта УСНЖП солчул партияларга саясий кысым уюштуруп, парламенттик шайлоодо атаандаштарынан алдыга озуп чыккан.

Шайлоого чейин эле өздөрүн бийлик ээлери катары эсептеген фашисттер эми саясий каршылаштарын жазалоого өтүшкөн. 1933-ж. 27-февралда алар Рейхстагды өрттөөнү уюштуруп, ал үчүн компартияны күнөөлөп, адегенде компартияга, кийинчерээк башка партиялардын да иш-аракетине тыюу салышкан. 23-марттагы мыйзамга ылайык Гитлерге өзгөчө (абдан кеңири) ыйгарым укуктар берилип, парламент декорациялык (кооздук үчүн коюлган) органга айланып калган. Башка шайлоолор өткөрүлгөн эмес. Фашисттер өздөрүнүн күч түзүмдөрүн бекемдешип, СА менен ССке кошумча жашыруун саясий полицияны – *гестапо*ну түзүшкөн.

Экономика жаатында фашисттер мамлекеттеги жаңыланууну кескин түрдө тездеттишти. Өнөржайдын дээрлик бардык тармактары тигил же бул деңгээлде келечектеги аскердик-согуштук экспансия (жаңы аймактарды басып алуу аракети) үчүн иштей баштаган. Профсоюздар толугу менен УСНЖ партиясына баш ийген «эмгек фронту» менен алмаштырылган. Ал эми гитлердик бийликке оппозиция түзүү аракети эң бир мыкаачылык менен басылып турган. Германиянын калкынын негизги бөлүгү патриоттук демилгелерди колдоого алышкан. Фашисттер чындыгында эле өлкөнү кризистен алып чыгышты, жумушсуздук эң төмөнкү чекке жеткирилди, жашоо деңгээли улам жогорулап жатты. Президент Гинденбург өлгөндөн кийин (1934-ж. август) бул кызмат да Гитлерге өтүп, анын ыйгарымдуу укуктары диктатордук мүнөзгө ээ болгон. Ошондон тартып Гитлерди герман улутунун «фюрери» («жолбашчы», «лидер» деген түшүнүк) деп атай башташкан.

Ошентип, 1930-жж. ортосунда Германияда классикалык тоталитардык бийлик орногон. Өлкөдөгү кыбыр эткендин баары фашисттик партияга жана анын фюреринин эркине баш ийип калган. Немистерге берилген убада боюнча «жашоо мейкиндигин» женип алуу үчүн тез даярдык көрүлүп, көп өтпөй эле алгачкы кадамдар жасалган.

Экономиканын милитаризацияланышы жана согушка даярдануу. Гитлердик бийликтин ички жана тышкы саясаты. Тоталитардык диктатураны калыптандыруу менен бирге мамлекеттик көзөмөл жана пландоо боюнча чоң масштабдагы саясат жүргүзүлгөн. 1933-ж. кабыл алынган «Азык-түлүк жөнүндөгү мыйзам» өлкөнүн айыл чарбасын азык-түлүк жана дыйканчылык министринин карамагына өткөрдү. Өнөржайы 7 тармакка бөлүнүп, аларга мажбурлоо жолу менен бириктирилген ишканалар тобу – энергетика өнөржайы, колөнөрчүлүк, соода, транспорт, банк жана камсыздандыруу тармактары кирген. Аны ири өнөржай ээлери жана банкирлер жетектеп калышкан. Таркатылган профсоюздардын ордуна түзүлгөн «Эмгек фронту» мажбурлап иштетүү системасын көзөмөлдөгөн.

1936-ж. тартып Германияда экономикалык өнүгүүнүн төрт жылдык планы ишке киргизилген. Анын башкы максатын Гитлер Германияны согушка даярдоо катары аныктаган. Фашисттерге каршы күчтөрдүн «Фашизм – бул согуш» деген урааны Германиядагы окуялардын маңызын даана аныктаган. Бийликке каршы чыккандарга карата зомбулук көрсөтүлгөн. Фашисттик бийлик улутчул-шовинисттик пландарды ишке ашыруу үчүн социалдык багытта да иш жүргүзгөн.

1930-жж. улутчулдук Германиянын тышкы саясатында эки мезгилди бөлүп караса болот. Биринчи мезгилде (1933–1935-жж.) – Германия өлкөдөгү Версаль келишиминде жазылган кайра куралданууга коюлган чектөөлөрдү алып таштаган. Келишимди кайра карап чыгуу Германияга аскердик жалпы кызмат өтөө милдетин киргизүүгө, оор куралдарынын санын көбөйтүүгө, куралсыздандырылган Рейн зонасын ж. б. басып алууга жол ачкан.

Экинчи мезгилде (1936–1939-жж.) Германия Европада түздөнтүз агрессиялык басып алууга өттү. Чехословакияны басып алуу, Австрияда аншлюсту (кошуп алуу) ишке ашыруу, Франконун Испанияда бекем орношуна жардам берүү ошол мезгилдин башкы окуялары эле. Дал ошол агрессивдүү аракеттердин түрмөгү 1939-ж. 1-сентябрда Польшага кол салып, экинчи дүйнөлүк согушту баштоо менен аяктаган.

Ошол эле учурда экинчи дүйнөлүк согуштун очогу Ыраакы Чыгышта алоолду. 1934-ж. Япония Манчжурияны басып алып, 1937-ж. Борбордук Кытайга басып кирген. 1935-ж. Италия Эфиопияны ээлеп, бул үч агрессивдүү мамлекет союздук мамилелерди түзүшүп, «Берлин–Рим–Токио» биримдиги жаралган.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. 1930-жж. Германиядагы экономикалык кризистин пайда болушунун өзгөчөлүктөрү кайсылар?
2. Ушул жылдарда Германиядагы саясий күчтөрдүн жайгашуусу кандайча өзгөргөн?
3. Эмне үчүн Германияда демократиялык күч фашисттердин бийликке келүүсүнө тоскоолдук кыла алган жок?
4. Силердин оюнарда төмөндөгү кайсы факторлор Германияда фашисттердин бийликке келүүсүндө чечүүчү мааниге ээ болгон:
 - а) экономикалык кризистин тереңдиги;
 - б) биринчи дүйнөлүк согуштан кийинки Германиянын дискриминациялык статусу;
 - в) солчул күчтөрдүн өзара күрөшү жана бөлүнүшү; Веймар республикасынын саясий режиминин алсыздыгы жана туруксуздугу?
5. Германиядагы фашисттик бийликтин ички жана тышкы саясатына мүнөздөмө бергиле. Эмне үчүн аны көпчүлүк немистер колдогон?
6. Улутчулдар өздөрүнүн үгүт иштеринде жумушчу жана социалисттик партиялардын кандай ураандарын пайдаланышкан?
7. Фашизм менен согуш ажырагыс байланышта экендигин негиздегиле.

§ 11. Франциядагы элдик фронт. Испаниядагы жарандык согуш

Экономикалык кризистин жылдарындагы Франциядагы мамлекеттик саясат. Францияда экономикалык кризис көпчүлүк капиталисттик өлкөлөрдөн кечирээк, 1930-ж. аягында башталды. Өндүрүш жана соода он жыл бою сенек абалда сакталып турган.

Кризис айыл чарбасына катуу сокку урду. Айыл чарба азык-түлүктөрүнүн: эттин, шараптын, мөмө-жемиштердин баасы кескин төмөндөгөн. Дыйкандар азыктарын сатып өткөрө албагандыктан жок кыла башташкан. «Баа кайчылаштыгы» (айыл чарба азык-түлүктөрү менен өнөржай товарларынын ортосундагы баалардын айырмасы) пайда болгон. Дыйкандардын банктарга болгон карыздары кескин жогорулаган. Жумушсуздук туруктуу мүнөзгө ээ болгон.

Шаарларда жумушчулар жана кызматчылардын гана эмес, колөнөрчүлөрдүн, майда жана орто ишкерлердин да турмушу начарлап кеткен. Жокчулуктун каарына пенсионерлер, интеллигенциянын бир бөлүгү, ишке жөндөмдүү жаштар, согуш ардагерлери, көп балалуу үй-бүлөлөр дуушар болушкан.

Өлкөдөгү саясий абал да туруксуздугу менен өзгөчөлөнгөн. 1929-ж. майдан 1932-ж. майга чейин оңчул партиялар башкарган

сегиз өкмөт алмашкан. 1932-ж. майдагы кезектеги парламентке болгон шайлоо социалисттер менен бирге чыгышкан радикалдарга жеңиш алып келди.

Алардын программасында согуштук чыгымдарды азайтуу, социалдык камсыздоонун бирдиктүү системасын түзүү, 40 сааттык жумуш жумалыгы, аскердик өнөржайларды камсыздоо жана темиржол компанияларын мамлекеттештирүү жөнүндөгү пункттар бар эле. Бирок радикалдардын бийлиги да туруктуу боло алган жок, 1934-ж. январга чейин 6 кабинет алмашкан. Радикалдар мурдагы өкмөттөрдүн экономикалык саясатын улантышып, мамлекеттик чыгымдарды жана бюджеттик тартыштыкты кыскартуу, пенсияларды жана маяналарды азайтуу, салыктарды көтөрүү менен программага каршы иштешкен.

Парламенттик кризис жана фашизм коркунучу. Экономикалык кризис жана Германиянын кайрадан куралдана баштаганына байланыштуу Версаль келишиминин кайра каралышы өлкөдөгү идеялык-саясий кырдаалды олуттуу өзгөрүүлөргө алып келди. Ар түрдүү буржуазиялык жана социал-реформатордук топтор коомдук кайра куруу долбоорлорун сунуш кылышкан. Алардын ичинен эң башкысы—экономиканы мамлекет тарабынан жөнгө салуу жана 1935-ж. парламенттик системаны жана мыйзамды кайра кароо (парламенттин укуктарын чектөө, президенттик бийликти күчөтүү) болгон.

Парламенттик бийлик жана демократиялык эркиндиктер фашисттик уюмдар тарабынан өзгөчө агрессивдүү асылууларга дуушар болду. Германия жана Италия фашисттеринин ураандарын кайталашып, француз фашисттери өздөрүнүн максаттары катары «коммунизмди жок кылуу», «чириген парламентти» жоюу, бийликти басып алуу жана фашисттик диктатураны орнотуу экендигин билдиришкен. Алардын идеологиясында негизги орунду антипарламентаризм, «партиянын бийлигин» айыптоо, антисемитизм, зөөкүрлүккө сыйынуу жана социалдык демагогия маанилүү орунду ээлеген.

Бирок Франциядагы фашизмдин бир нече өзгөчөлүктөрү болгон. Анын массалык базасы жок эле. Бирдиктүү партия түзүлгөн эмес. Бул кыймылда ондогон фашисттик жана жарым-жартылай фашисттик уюмдар ат салышышкан. Негизги фашисттик уюмдар «Аксьон франсез» («Француз аракети») жана «Күжүрмөн кресттер» эле.

Экономикалык кризис жылдарында фашисттик уюмдар бир топ чыңдалып, саны жагынан да өстү. Германиядагы улутчулдардын ийгилигине шыктанышып, өкмөттүн отставкага кетүүсүн жана парламентти таркатууну талап кылышкан.

1934-ж. 6-февралда «Күжүрмөн кресттер», «Француз аракети» ж. б. фашисттик уюмдардын 40 миңге жакын мүчөлөрү парламенттин жыйыны болуп жаткан Бурбон сарайына чабуул жасашкан. Полиция кечке чейин бул кысымга араң туруштук берген. Бурбон са-

райын ээлеп ала алышкан жок, бирок фашисттер радикал Даладьенин өкмөтүн отставкага кетирүүгө жетишишкен.

Массалык антифашисттик кыймыл. Элдик фронт. Француз фашисттеринин 6-февралдагы саясий төңкөрүш жасоо аракети бүткүл өлкөнү көтөрүп, кубаттуу фашисттерге каршы кыймыл кулач жайган.

12-февралда солчул партиялардын жана профсоюздардын чакырыгы боюнча 4,5 млндон ашык адам катышкан жалпы улуттук иш таштоо өткөрүлгөн. Париждин өзүндө гана 150 миңден ашуун адам (коммунисттер, социалисттер, радикалдар, партияда жоктор) демонстрацияга чыгышкан. Фашисттик күчтөргө каршы кеңири коалиция түзүлүшүнө жол ачылган.

Жалпы улуттук фашисттерге каршы фронт түзүүнүн кийинки кадамы радикалдардын партиясынын фашисттерге каршы акцияларга кошулушу болуп калган. 1934-ж. октябрда М. Торез радикалдар партиясындагы бардык фашисттерге каршы «Нан, эркиндик жана тынчтык үчүн күрөштүн чегинде элдик фронттун биргелешип аракеттенүүсүн» сунуш кылганда «Элдик фронт» деген жаны ураан пайда болгон.

Франциянын улуттук майрамында – Бастилия алынган күнү, 1935-ж. 14-июлда Парижде демонстрация болуп, ага 500 миңге жакын адам катышты. Демонстрациянын башында компартиянын лидери Морис Торез, социалисттердин лидери Леон Блюм, радикалдардын лидери Эдуард Даладье бир катарда баратышты. Демонстрация абдан чоң митинг менен аяктап, анын катышуучулары «фашисттик лигаларды куралсыздандырууга жана таркатууга, демократиялык эркиндиктерди коргоп, өнүктүрүү жана жалпы тынчтыкты камсыз кылууга» салтанаттуу ант беришкен. Бул демонстрация жана массалык митинг Элдик фронтту түзүүнүн символу болуп калган. Франциянын эң ири партияларынын жана уюмдарынын өкүлдөрүнөн турган Элдик фронттун Улуттук комитети түзүлгөн.

1936-ж. шайлоодо Элдик фронттун жениши. 1936-ж. апрель-май айларында өткөн кезектеги парламенттик шайлоодо коммунисттер, социалисттер, радикалдар жана Элдик фронттун башка уюмдарынын өкүлдөрү бирге катышууну чечишип, жалпы программаны сунуш кылышкан. Программанын саясий бөлүгүндө фашисттик лигаларды куралсыздандыруу, экономикада жумушчу аптаны кыскартып, жумушсуздар жана дыйкандар үчүн коомдук иштерди жана жардам уюштуруу, каржыны оңдоо, салык реформасын жүргүзүү, Франция банкын мамлекеттештирүү жана башка социалдык өзгөрүүлөрдү киргизүү талап кылынган.

Шайлоо шайлоочулардын болуп көрбөгөндөй жигердүүлүгү жана демилгеси астында өткөн. Элдик фронт үчүн 57% шайлоочулар добуш беришип, ал улуттук чогулуштагы орундардын үчтөн экисин жеңип алган. Франциянын тарыхында биринчи жолу өкмөткө социалист Леон Блюм башчы болду. ФКП жетекчилигинин чечими менен коммунисттер өкмөткө кирүүдөн баш тартышкан.

Элдик фронттун жеңишин француздар турмуш шарттарын жакшыртуу үмүттөрү менен байланыштырып жатышты. Блюмдун өкмөтүнүн профсоюздардын өкүлдөрү менен сүйлөшүүлөрү «Матиньон келишимин» (Матиньон сарайы – Франциянын премьер-министринин резиденциясы) кабыл алуу менен аяктады. Келишим боюнча айлык акы орто эсеп менен 7–15% көбөйтүлдү, ал эми айлыгы төмөн эмгекчилердин айрым катмары үчүн ал эки эсе өстү. Ошондой эле жамааттык келишимдердин системасын өнүктүрүү, профсоюздардын укугун коргоо каралган.

Л. Блюмдун өкмөтү парламент аркылуу фашисттик лигаларга тыюу салуу жана саясий күнөө менен камалгандарга мунапыс берүү жөнүндө эки чоң маанилүү мыйзамды өткөргөн. 40 сааттык жумуш жумалыгы, акы төлөнүүчү эмгектик эс алуу жана жамааттык келишимдер жөнүндө мыйзамдар кабыл алынган. Өкмөт темиржолдордун бир бөлүгүн жана Француз банкын мамлекеттештирүү жөнүндө жарыялаган.

1936-ж. элдик фронт кыймылы Бастилия алынган 14-июлду майрам күн деп жарыялаган. Париждеги демонстрацияга 1 млнго жакын адам катышты, анын ичинде Л. Блюм баштаган өкмөт мүчөлөрү да болушкан.

Элдик фронттогу карама-каршылыктар жана анын кулашы. Элдик фронт кыймылы Франциянын сонку тарыхындагы эң ири коомдук-саясий кыймыл болуп калган. Элдик фронт фашизмдин бийликке келүүсүнө бөгөт койгон. Анын эң маанилүү жетишкендиги – фашисттик лигаларга тыюу салып, Францияда ири социалдык реформаларды ишке ашыргандыгы болгон.

Бирок, Элдик фронттогу эларалык саясат жана ички проблемалар боюнча карама-каршылыктар 1938-ж. аягында анын кулашына алып келген. 1936-ж. жай мезгилинен баштап Франциянын эларалык абалы начарлай баштаган. 1936-ж. июлда Испаниядагы Франконун козголоңу Францияга фашисттик мамлекеттердин курчоосунда калуунун чыныгы коркунучун пайда кылган. Ошондой болсо да, Франция Улуу Британиянын кысымы менен республикалык Испанияга карата кий-

Леон Блюм

лигишпөө саясатын колдогон. Социалисттер жана радикалдар Блюмдун саясатын колдошсо, коммунисттер тескерисинче кескин күнөөлөштү. Элдик фронттун катышуучуларынын ортосундагы ошондой эле терен келишпестиктер 1938-ж. 30-сентябрда Мюнхендеги келишимге кол коюудан келип чыкты. Бул келишимге ылайык, Чехословакиядагы Судет облусун фашисттик Германия тартып алган. Франция тараптан келишимге радикал Даладьё кол койгон.

Элдик фронтто француз фашисттеринин жигердүү аракеттерине байланыштуу да олуттуу карама-каршылыктар пайда болгон. Согуштук маанайдагы уюмдарга каршы кабыл алынган мыйзамдардын саясий партияларга тиешеси жок эле. Фашисттик лигалар партияга «айланып», республикага каршы аракеттерин уланта беришти. Бийлик аларга көз жумуп көрмөксөнгө салган.

Бюджеттин тартыштыгы курч маселеге айланган. Каражаттын жетишсиздиги Блюмдун өкмөтүн программаларды аткарууда «тыныгуу» жарыялоого түрттү. Бул кадам Элдик фронттун катышуучуларынын ортосундагы мамилелерди ого бетер курчуткан.

Блюмдун Элдик фронтко таянган акыркы өкмөтү 1938-ж. апрелде отставкага кетти. Жаңы өкмөттү радикал Э. Даладьё башкарып калды. Даладьенин Мюнхен келишимине кол коюшу өзара жардамдашуу жөнүндөгү Франция-Чехословакия келишимин жокко чыгаруу дегенди билдирген. 1938-ж. ноябрда радикалдык партия Элдик фронттон чыккандыгы жөнүндө расмий түрдө жарыялаган. Даладьенин өкмөтү коммунисттер менен социалисттердин колдоосунан ажырап, оңчул күчтөргө таяна баштаган.

1938-ж. декабрда ал өкмөт Италиянын Эфиопияны басып алышын тааныган. 1939-ж. мартта Германия Чехословакияны басып алганда да, өкмөт тарабынан эч кандай аракет жасалган жок. Ырас, коңшулаш фашисттик мамлекеттер тарабынан коркунуч күчөп жаткандыктан, аларга каршы тура алган англиялык-франциялык аскер союзун түзүү жөнүндө Франция менен Англия 1939-ж. мартта нота алмашышты. Бирок бийликке келген оңчул күчтөр 1940-ж. өлкөнүн аймактык биримдигин да, эгемендүүлүгүн да сактап кала алган жок. 1940-ж. 14-июнда немистик аскерлер Парижге кирип, француздар жеңилгендигин моюндарына алышты.

Испаниядагы жарандык согуш. XX к. алгачкы 30 жылында Испания өнөржайы жагынан эң эле начар мамлекеттердин катарында кала берген. Бул өлкө 1932-ж. чейин монархия эле. Кескин социалдык карама-каршылыктар, өзгөчөлөнгөн патриархалдык салттар үстөмдүк кылып, өлкөдө согуштук төңкөрүштөр тез-тез болуп турган. 1929–1932-жж. экономикалык кризис саясий кризиске өтүп, иш таштоо кыймылдарынын жана дыйкандар көтөрүлүшүнүн на-

тыйжасында Республика жарыялангандан кийин, фашисттик кыймылдардын таасири өсө баштаган. «Испандык фалангачылар» деп аталган фашисттик партия «катуу тартипке жана бийликке кайтууну» талап кылышкан. Фашисттердин таасиринин өсүшү солчул партиялардын биригүүсүн тездеткен. 1936-ж. социалисттер, коммунисттер, республикачылар жана кесиптик кошуундар биригип, Элдик фронтту түзүшкөн. Февралдагы шайлоодо Элдик фронт жеңип чыккан. Фашисттик партия төңкөрүш даярдай баштаган. Генерал Ф. Франко баштаган төңкөрүш 17-июлда башталды. 1936-ж. Испанияда жарандык согуш башталганда, сөз өлкөдөгү ички күрөш жөнүндө гана болуп жатпаганы, анда демократия менен фашизмдин кагылышы жүрүп жатканы тез эле түшүнүктүү болду. Ошондуктан тигил же бул тараптын жеңиши, испан фалангачыларынын же республикачылардын жөнөкөй ийгилигине караганда, бир топ ири масштабга ээ болору анык эле.

Германия менен Италия согуштун алгачкы эле күндөрүнөн тартып фалангачыларга жардам бере башташкан. 1936-ж. июлдун аягында алар, Испанияга тийиштүү Мароккодон (козголоң ошол жерден башталган эле) Испанияга фалангачылардын аскерлерин ташуу үчүн 20 жүк ташуучу самолёт жиберешкен жана заманбап куралдарды жөнөтүп турушкан. Италиялык жана немис учкучтары, танкисттери да салгылашышкан.

АКШ жана европалык өлкөлөр Испанияда башталган жарандык согушту анын ички иши экенин, ошондуктан катуу бейтараптыкты сактай тургандыктарын ошол замат билдиришкен. Ошентсе да, бул өлкөлөрдүн бийлик төбөлдөрү көптөгөн ыктыярдуулардын Испанияга барышына тоскоолдук кылышкан жок. Алардын курамында америкалыктар жана француздар, шведдер жана чехтер, ал тургай, немистер жана италиялыктар согушуп жатышты.

СССР ооз жүзүндө өзүнүн бейтарап экендигин билдирсе да, 1936-ж. октябрда эле испаниялык республикага курал-жарак жибере баштаган. Бардыгы болуп Испанияда болжол менен алганда советтик ыктыярдуулардын саны 3 миңге жакын болгон. СССР испаниялык республикачыларга 806 самолёт, 362 танк, 120 броневик, 1555 замбирек жана 500 миң мылтык берген. Республикачылардын катарында советтик чалгын жигердүү иштеп, испан коммунисттеринин таасирин күчөтүү менен бирге алардын бардык аракетин көзөмөлдөп турган.

Ошентип, Испания фашизм менен демократиянын күчтөрү ачык кармашкан биринчи майдан болуп, ошол учурдагы кырдаалга байланыштуу СССР демократиялык күчтөрдү колдогон. Бул кармашуу 1939-ж. мартында Франконун жеңиши менен аяктаган. Бирок, ошол кармаштын башталышы эларалык мамилелерде жаңы доордун келе жатканын билдирген. Агрессия жана милитаризм күчтөрү кеңири

чабуулга өтүштү. Ошондуктан аларга каршы турган тынчтык күчтөрүнүн жана демократиянын тарапкерлеринин биригиши маанилүү маселе болуп калган.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Экономикалык кризис Франциянын саясий жана социалдык-экономикалык турмушуна кандай таасир тийгизди?
2. Француздук фашизмдин өзгөчөлүгү эмнеде эле?
3. Эмне үчүн француздук фашисттер бийликке келе алышкан жок?
4. Элдик фронт деген эмне? Анын социалдык жана саясий базасын аныктагыла.
5. Элдик фронттун кулашынын себебин анализдегиле.
6. Франциядагы Элдик фронттун иш-аракети менен Ф. Рузвельттин «Жаны багыт» курсун салыштыргыла жана жыйынтык чыгаргыла.
7. 1930-жж. Испаниядагы жарандык согуш көпчүлүк Европа өлкөлөрүнүн карапайым калкын жана өкмөттөрүн тынчсыздандырган окуя болгон. Силер мындай «даңктуулуктун» себебин кантип түшүндүрөсүңөр?

§ 12. СССР 20–30-жж.

«Аскердик коммунизм» саясатынын кризиси жана экономикалык артта калуу. 1921-ж. башында жарандык согуш аяктап, Совет бийлиги бекемделди. Бирок, өлкөдөгү абал барган сайын оор кыйроого жакындап баратты. Улантылып жаткан «аскердик коммунизм» айыл жерлеринде нааразычылык толкунун жараткан. Партиянын ичинде жикке бөлүнүүчүлүк байкала баштады. Ал тургай, Октябрь революциясынын авангардында болушкан кронштадттык моряктардын көтөрүлүшкө чыгышы, жаңы бийлик үчүн эң бир катаал өкүм болгон. «Аскердик коммунизм» эксперименти экономика толугу менен кыйраган учурда өткөрүлгөндүктөн, өндүрүштүн болуп көрбөгөндөй төмөндөшүнө алып келген. 1921-ж. башында өнөржай өндүрүшүнүн көлөмү согушка чейинки денгээлдин 13%, ал эми темир жана болот чыгаруу 2,5% ын түзгөн. 1920-ж. февралда түзүлгөн Борбордук пландоо органы жана Айыл чарбасынын Жогорку Кеңеши (ВСНХ) ири масштабдагы пландоого жана башкарууга жарамсыз болуп чыгышты. Азык-түлүктү бөлүштүрүү, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн дүн жыйымынын жана эгин эгүүнүн кыскарышына алып келди. Өлкөдө ачарчылык кулач жайды. Товарлар жетишсиз болгондуктан, кымбаттап кеткен. Дыйкандар сатып алууга мүмкүндүк жок эле, анын үстүнө ар кандай ашыкча товар күч менен тартып алынып турган. Чаржайыт товар алмашуу күчөп «көмүскө базар» өнүгүп кеткен.

Согушка чейинки мезгилге салыштырганда сатууга чыгарылып жаткан азык-түлүктүн көлөмү 92% га кыскарган.

Ири ээликтердин бүлүнүшү, айылдык бийлик тарабынан танууланган теңдемечилик, азык-түлүктү бөлүштүрүү, булардын баары дыйкандардын четтеп, обочолонушуна жана натуралдык чарбага кайтуусуна алып келген.

Азык-түлүк бөлүштүрүүнү создуктуруу менен мамлекеттик казынаны 80% га толтуруу, дыйкандар үчүн чыдай алгыс жүк болду. Ушулардын баары кыштактардагы нааразылыктардын негизги себебине айланды. 1918-ж. советтик статистика большевиктик бийликке каршы дыйкандардын 245 козголоңун каттаган. 1919-ж. көптөгөн райондор көтөрүлүшкө чыккан дыйкандардын көзөмөлүнө өткөн. Алар уюмдашкан отряддарды түзүп, саны он миңге жеткен. Алар бирде кызылдар менен (Волга боюнда, Белоруссиянын токой тилкесинде), бирде актар менен (Сибирде, Уралда) салгылашып жатышты. Махнонун алгач актарга каршы, кийинчерээк кызылдарга каршы күрөшү убактысы боюнча да (үч жылга созулган), кулач жайышы боюнча да (50 миң партизан бүтүндөй армияны түзүшкөн), социалдык курамынын ар түрдүүлүгү боюнча да (Махнонун армиясындагы аскерлердин арасында дыйкандар, темиржолчулар, кызматкерлер, Украинаны жердеген түрдүү улуттар – еврейлер, гректер, орустар, казак-орустар) жана өзүнүн саясий анархиялык программасы боюнча да анын масштабдуулугун көрсөтөт. «Биз большевиктерди жактайбыз, бирок коммунисттерге каршыбыз», – деген Махно. Бул дыйкандар тарабынан жердин тартып алынышын колдогон большевиктерди жактап, бирок, Советтерге далдаланып алышып, бийликти колуна алып, колхоздорду уюштурган коммунисттерге каршыбыз дегенди түшүндүргөн. Махно «бир дагы бийлик өзүнүн эркин эл массасына тануулоого акысы жок» деп билдирген.

Борбордоштуруу дайыма саясий диктатура коркунучун жаратат. 1920–1930-жж. аралыгында Советтик Россия борбордоштурулган пландуу экономикага кайтып, тоталитардык коммунисттик бийликти орното баштаган.

Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин эле жарандык согушту башынан кечирип жаткан Россиянын шартында, «массалык өндүрүү каражаттары» жок эле. Согуштун кесепетинен товар-акча мамилелери бузулуп, акчанын баасы түшүп кеткен. «Аскердик коммунизмдин» натыйжасында чарба толугу менен кыйрап, жапырт ачарчылык өкүм сүргөн. Жакындап келе жаткан эң коркунучтуу ачарчылык башкы проблемага айланган. 1921–1922-жж. эзелтен данга бай Волга боюнда ачарчылыктан 5,4 млн адам өлгөн.

1921-ж. мартта азык-түлүк бөлүштүрүү алынып ташталган. Анын ордуна мурдагыдан бир топ азайтылган азык-түлүк салыгы, согуштан чарчап бүткөн дыйкандарга кандайдыр бир өлчөмдө иштөөгө

түрткү берген. Дыйкандар акырындап жерлерине кайтып келе башташкан.

Бийликти сактап калуу үчүн Ленин жана анын айланасындагылар бир нече келишимдерди түзүштү. Дыйкандарга азык-түлүгүн толук албай өздөрүнө калтырууга, жумушчуларга майда жана орто мамлекеттик эмес ишканаларда иштөөгө уруксат берилген. Батыш өлкөлөрүндөгү дүйнөлүк революция саясатын токтото турууга, же мурдагы каражаттарды колдонбой аракеттенүүгө милдеттенишкен.

Жаңы экономикалык саясат. 1921-ж. мартта В. И. Ленин тарабынан РКП(б)нын X съездинде жаңы экономикалык саясатка өтүү жарыяланган. Жаңы экономикалык саясаттын алгачкы кадамы азык-түлүк тапшырууну алып салуу болгон. Анын ордуна натуралдык салык киргизилген. Ал азык-түлүк салыгына караганда эки эсе аз болуп жана анын өлчөмү алдынала (эгин эгүүгө жакын) кулактандырылган. Салыкты жыл ичи көбөйтүүгө уруксат берилген эмес. Салыктан ашкан азык-түлүк дыйкандын карамагына берилип, ал өзү каалагандай пайдаланган. Бул айыл чарба азыктарын өндүрүүнү көбөйтүүгө материалдык өбөлгө түзгөн.

Түп-тамырынан бери өзгөрүү өнөржай өндүрүшүндө да жүрдү. Баарынан мурда, өнөржайды толук мамлекеттештирүү жөнүндөгү декрет алынып салынган. Эми майда, ал тургай, орто ишканалар жеке менчикке кайтарылып берилген. Кээ бир ири өнөржай ишканаларын жеке адамдарга ижарага берүүгө жана айыл чарбасында жалданма эмгекти пайдаланууга уруксат берилген. Акча реформасы жүргүзүлгөн, туруктуу валюта – червонец киргизилип, айлык акы бериле баштаган. 1921-ж. Мамлекеттик банк калыбына келтирилген. Кооперативдик жана жергиликтүү банктардын тутамы түзүлгөн. Ошол эле учурда өнөржайдын орчундуу бөлүгү, сырткы өлкөлөр менен болгон соода мамлекеттин колунда калган.

СССРди түзүүнүн себептери жана өбөлгөлөрү. 1917-ж. 2-ноябрдагы «Россия элдеринин укуктарынын декларациясы» жана «Эзилген жана эмгекчи элдердин укуктарынын декларациясында» (1918-ж. январь) бардык элдер жана майда улуттар тең укуктуу, улуттар бөлүнүп кетүү укугуна ээ болгон. Волга боюнун, Крымдын, Сибирдин жана Түркстандын, Кавказдын жана Закавказьенин элдеринин салттары, диний ишенимдери, улуттук жана маданий өзгөчөлүктөрү эркин жана колтийгис деп жазылышы, калктын 57%ын түзгөн чет-жакадагылар гана эмес, Европа жана Азия өлкөлөрүнүн элдеринин да ишенимин пайда кылган. Өз алдынча жашоо укугуна 1917-ж. Польша жана Финляндия да ээ болгон эле. Большевиктер алгачкы учурда өздөрү түзгөн Совет республикасын, бүткүл дүйнөлүк советтик федерациянын келечектеги очогу катары карашкан. Бирок бар-

ган сайын дүйнөлүк революция жөнүндөгү үмүттөрү кыйрап, алар мурдагы Россия империясынын территориясына кирген аймактарга көбүрөөк көңүл бурууга аргасыз боло башташты.

Жарандык согуш жана чет элдик интервенция большевиктик бийликти сактап калуу үчүн Россиянын жана улуттук региондордун коргонуу союзун түзүүнүн зарылдыгын көрсөттү. 1919-ж. 1-июнда «Дүйнөлүк империализм менен күрөшүү үчүн советтик республикалар: Украина, Латвия, Литва, Белоруссиянын биригүүсү жөнүндө» декретке кол коюлган. 1921-ж. Лениндин көрсөтмөсү боюнча Грузия, Армения, Азербайжан чарбалык биригүүнүн негизинде Закавказье Федерациясы түзүлгөн.

Ошентип, өлкөнүн аймагында шарттуу түрдө, бир нече көзкарандысыз мамлекеттер: РСФСР, Украина, Белоруссия, Азербайжан, Армян, Грузин Советтик Социалисттик Республикалары пайда болгон.

Ар бир республикада өзүнүн башкаруу органдары бар эле. Өздөрүнүн мыйзамдары иштеп, бирок иш жүзүндө бийлик РКП(б)нын курамына кирген улуттук коммунисттик партияларга тиешелүү болгон. Бул республикалардын бирдиктүү мамлекетке биригүүсүн жеңилдеткен. Ошону менен бирге мамлекеттик биригүүгө экономикалык шарттар: кылымдардан бери келе жаткан чарбалык байланыш жана Россияга көзкарандылык да түрткөн. Борбордук пландоо органынын жана Айыл чарбасынын Жогорку Кеңешинин (ВСНХ) түзүлүшү менен Россиядагы бардык республикалардын чарбасын бирдиктүү башкаруучу органга айланган.

СССРди түзүүнүн принциптери. Партияда советтик мамлекет куруу маселесинде түрдүү көзкараштар бар эле. РКП (б) БКнын саясий бюросу Улут иштери боюнча эл комиссары И. В. Сталиндин жетекчилиги алдында РСФСРдин курамына совет мамлекеттеринин автономиялык республикалар укугунда кирүү жөнүндөгү долбоорун даярдаган. Автономия - саясий жактан өзүн-өзү башкаруу укугу. Бирок В. И. Ленин бул «автономия долбоорун» кескин сынга алган. Ал бардык элдер мамлекеттик биримдикке эркин жана тең укуктуулуктун негизинде, федеративдик союздук формада биригүүгө тийиш, ар бир республиканын тең укуктуулугу, эгемендүүлүгү жана мамлекеттик союздан эркин чыгып кетүү укугу сакталуу керек деп эсептеген, РКП(б) БК лениндик принципти жактаган.

Төрт республиканын РСФСР, Украина, Белоруссия жана Закавказье Федерациясынын ортосундагы 1922-ж. 27-декабрда түзүлгөн келишим жаңы мамлекетти – Советтик Социалисттик Республикалар Союзун (СССР) түзүүнүн актысы болгон.

1922-ж. 30-декабрда Советтердин Бүткүл союздук I съезди ачылган. Съезд СССРди РСФСР, УССР, БССР, ЗФССР курамында түзүлгөндүгү жөнүндөгү келишимди бекиткен.

Бийликтин жогорку органы болуп – Советтердин Бүткүл союздук съезди жарыяланган. Ал эми съезддер аралыгында – Советтердин Борбордук аткаруу комитети (БАК) иш жүргүзгөн. Ал эки мыйзам чыгаруу палатасынан: Союздар совети жана Улуттар советинен туруп, анын жетекчи органы – БАКтын Президиуму болгон. Эң жогорку аткаруу жана административдик орган СССРдин Эл Комиссарлар Совети болуп эсептелген. Бул чечимдер СССРдин 1924-ж. 31-январда кабыл алынган биринчи Конституциясында бекитилген.

1920-жылдарда СССРдин улуттук-аймактык жайгашуусунда бир нече маанилүү өзгөрүүлөр болду. 1924-ж. РСФСРдин курамына кирген Түркстан АССРи түзүлүп, анын курамында Өзбек ССРи жана Түркмөн ССРи болгон. РСФСРдин курамындагы Кыргыз автономиялык облусу, 1926-ж. 1-февралда Кыргыз автономиялык ССРи деп жарыяланган. Мурда Өзбек ССРинин курамына кирген Тажикстан союздук республика статусун алган.

Ошентип, большевиктер Россия империясынын чоң аймагын бирдиктүү мамлекетке бириктиришкен. Советтик Социалисттик Республикалар Союзу (СССР) түрүндөгү мамлекет өнүгүүнүн жаңы этабын баштаган.

Бийлик үчүн күрөш. И. В. Сталиндин бийлик тепкичинде жогорулашы. Жаңы экономикалык саясат жылдарында калыптанган саясий бийлик авторитардык мүнөзгө ээ болгон. Советтик авторитаризм – бийликти борбордоштуруу, жетектөөнүн командалык усулу, коммунисттик партиянын чечимдерин мамлекеттик органдар тарабынан кынк этпестен аткаруу дегенди билдирген. Советтердин ролу бийликтин өкүлчүлүк органы катары формалдуу мүнөзгө ээ болгон. Өлкөдө саясий оппозицияга жол берилген эмес, идеологиялык ой жүгүртүүнүн бирдей болуусу талап кылынган, иш жүзүндө сөз эркиндиги жана басмасөз эркиндиги жок кылынган. Ошол жылдарда партия шексиз кадыр-баркка ээ болгон лидер катары В. И. Ленинди тааныган.

Бирок Ленин ооруган жылдан (1922-ж.) баштап, өзгөчө анын көзү өткөндөн кийин (1924-ж. 21-январь) өлкөдө жогорку бийликтеги абал олуттуу татаалдашкан. Лениндин жакындары катары Л. Д. Троцкий, Л. Б. Каменев, Г. Е. Зиновьев, И. В. Сталин эсептелишкен. Алардын ортосунда түзүлгөн чиелүү маселе, жаңы жолбашчыны биргеликте кеңешип тандоого тоскоол болгон. Экинчиден, большевиктер расмий жолбашчыны каалашкан эмес. Ошондо бир гана

жол – жамааттык башкарууга өтүү калган, бирок Россиянын тарыхында авторитардык башкаруудан башка жолду билишкен эмес. Натыйжада партиялык лидерлер жалгыз өзүнүн бийлиги үчүн айыгышкан күрөштү башташкан. Бул кармашта Саясий бюронун мүчөсү, РКП(б) БКнын Биринчи секретары И. В. Сталин жеңишке ээ болгон.

Иосиф Виссарионович Жугашвили (Сталин) (1879–1953). Грузиядагы Гори шаарчасында өтүкчүнүн үй-бүлөсүндө туулган. 1888-ж. диний училищага тапшырган. 1899-ж. өзүн революциялык күрөшкө арноону чечет. 1901-ж. Тифлис социал-демократиялык комитетинин курамына кабыл алынат. 1902–1913-жж. аралыгында 7 жолу сүргүнгө айдалган, (Сталин деген партиялык псевдонимди 1913-ж. алган). 1917-ж. 12-мартта Петроградга кайтып келип, «Правда» гезитинин редакциясына орношкон. Советтердин II съезди аны совет өкмөтүнүн курамына улут иштери боюнча эл комиссарлыгына дайындаган. 1919-ж. РКП(б) БК Саясий бюросунун мүчөсү жана Мамлекеттик көзөмөл комиссиясынын эл комиссары болгон. 1922-ж. РКП (б)нын генералдык секретарлыгына дайындалган.

И. В. Сталин
(Жугашвили)

В. И. Ленин дүйнөдөн өткөндөн кийин Сталин партияга лениндик чакырыктар менен чыкты. Ал партияга «станоктогу жумушчуларды» кеңири тартуу жөнүндөгү «Лениндин каалоосун» жарыялаган. 1924-ж. КП(б)нын катарына 203 миң адам кабыл алынып, анын курамы бир жарым эсеге көбөйгөн. Сталиндин баркы партияда бир топ жогорулай түшкөн.

Акырындык менен Сталин Лениндин кээ бир айткандарына таянып, большевизмдин негизги идеясын – дүйнөлүк революция идеясын – социализмди бир гана өлкөдө куруу мүмкүндүгү теориясына алмаштырууга өткөн. Сталин большевиктер үчүн ушундай ыңгайсыз абалды жаратып, «перманенттик революция теориясын» түзүүдөгү «күнөөкөр» катары Л. Д. Троцкийди көрсөттү. Ал троцкизмди «социализмди бир өлкөдө куруу» мүмкүн экендигине шектенгендиги үчүн да айыптады.

Троцкийге каршы күрөштө Сталин өз тарабына Саясий бюронун мүчөлөрү Каменев менен Зиновьевди тартты. Көп өтпөй «үчтүктөр» «жетилик» санга (Бухарин, Зиновьев, Каменев, Рыков, Сталин, Томский, Куйбышев) жеткен. Троцкийди «партиянын тарыхын аң-сезимдүү түрдө бурмалагандыгы үчүн айыпташты». Революциянын эки жолбашчысы – Ленин жана Сталин жөнүндөгү теория калыптана баштады.

1926-ж. социализмдин бир өлкөдө жеңүү идеясын кабыл албоо, кулактар менен эпке келүү, партиядагы бюрократиянын өсүшүнө тынчыздануу жана бийлик үчүн багыттын күч алышы «троцкийлик-зиновьевдик блоктун» түзүлүшүнө алып келген. 1927-ж. Октябрь революциясынын 10 жылдык юбилейиндеги демонстрацияга өздөрүнүн ураандары менен чыгууга жасаган аракети үчүн Троцкий, Зиновьев, Каменев 1927-ж. партиянын катарынан чыгарылышты. 1928-ж. башында оппозициячылардын Троцкий башында турган чоң тобу Алматыга айдалган. 1929-ж. Троцкий өлкөдөн куулган.

Ошентип, партия саясий бийликти катаалдаштырууга багыт алган. Ленин дүйнөдөн өткөндөн кийин башталган партиялык жетекчиликтеги бийлик үчүн болгон айыгышкан күрөш И. В. Сталиндин жениши менен аяктаган.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Жаңы экономикалык саясатка өтүүнүн себептери эмнеде болгон?
2. Большевиктердин жаңы экономикалык саясатында «аскердик коммунизм» мезгилине салыштырганда эмне жаңылыктар болду?
3. Жаңы экономикалык саясатка өтүү менен большевиктер кандай максаттарды көздөшкөн?
4. Өлкөнү өнүктүрүүнүн жаңы экономикалык үлгүсү кандай карама-каршылыктарды жараткан?
5. СССР кандай принциптердин негизинде түзүлгөн?
6. Сталиндин өмүр жолун, саясий ишмердүүлүгүн айтып бергиле.
7. Силердин оюңарча жеке инсан тарыхтын жүрүшүнө таасир эте алабы? Жообунардан далилдегиле.

§ 13. СССРде тоталитардык системанын калыптанышы

Индустриялаштыруу жана айыл чарбасын коллективдештирүү. 1925-ж. советтик экономика 1913-ж. деңгээлине чыккан, бирок СССРдин техникалык жана технологиялык базасы эски эле. Ошондуктан, СССРдин европалык мамлекеттерге технологиялык көз карандылыгынын деңгээли жогору бойдон кала берген. Өлкө 1929–1933-жж. тракторлорду жана автомобилдерди, кара металлды импорттоп алууга 1 млрдга жакын акча жумшаган. Армиянын техникалык жактан жабдылышы да төмөн эле. СССРдин алдынкы Батыш өлкөлөрүнөн жана АКШдан экономикалык жактан артта калуусу барган сайын өсө берген.

Ушундай шартта советтик экономикадагы эң биринчи милдеттердин бири катары индустриялаштыруу проблемасы 1925-ж. аягында коюлган. Анын негизги максаттары:

- өлкөдөгү техникалык-экономикалык артта калуучулукту жоюу;
- экономикалык көзкарандысыздыкка жетишүү;
- коргонууга жөндөмдүү күчтүү оор өнөржайын түзүү;
- айыл чарбасында коллективдештирүүнү жүргүзүү үчүн материалдык-техникалык базаны калыптандыруу;

- өнөржайында биринчи орунда базалык тармактарды (отун, химиялык, металлургиялык, машина куруу) өнүктүрүү болгон.

Бул маселелерди чечүү зарыл болгон материалдык жана каржылык каражаттын жоктугунан токтоп тургандыктан, өлкөнүн жетекчилиги колдо болгон ресурстарды борбордон бөлүштүрүү жолуна түшкөн.

1927-ж. экономисттер өлкөнү индустриялаштырууда бардык ресурстарды колдонуу үчүн беш жылдык планы иштеп чыгууга киришишкен. 1929-ж. декабрдагы эпкиндүүлөр съездинде Сталин «Беш жылдыкты төрт жылда!» деген ураан көтөргөн.

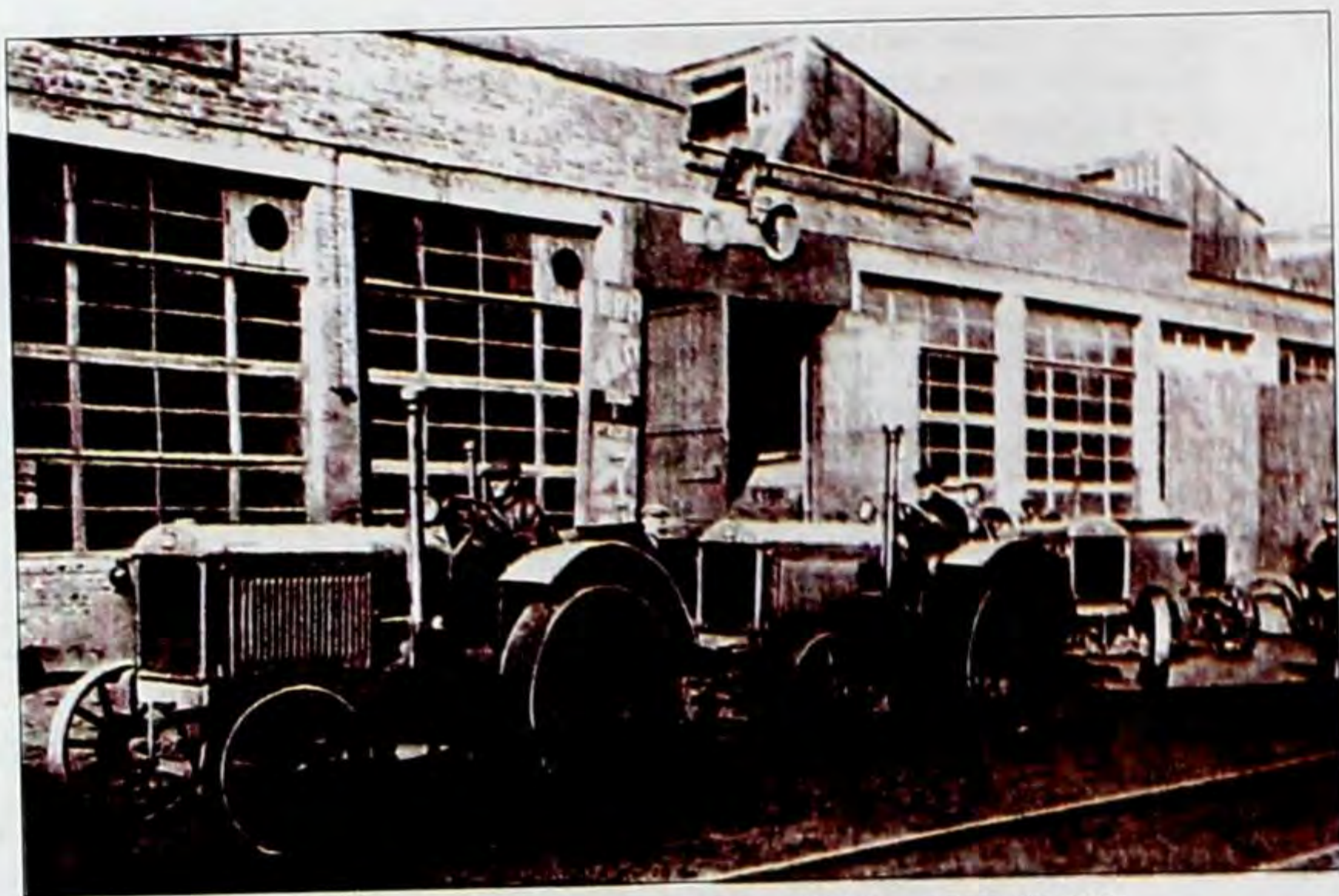
Сталиндик планы аткаруу үчүн эбегейсиз сандагы жумушчу күчү керек эле. Кыска аралыктын ичинде жумушсуздук жоюлуп, 1930-ж. СССРде эң акыркы эмгек биржасы жабылган.

Биринчи беш жылдык планы (1928–1932-жж.) иш жүзүнө ашыруу үчүн негизги каражаттын булагы «ички камылга» (запас) болгон. Тезарада жергиликтүү калктын керектөөсү кыскартылып, чийкизаттар, азык түлүк – нан, май, кант өлкөдөн сыртка чыгарыла баштаган. Ал гана эмес нефть, алтын, жыгач чыгарылып, баалуу музей буюмдарын сатууну уюштурушкан.

Тышкы сооданын эсебинен түшкөн валюталарга чет элдик фирмалар жаңы жабдууларды жөнөтө башташкан. 1928–1932-жж. өлкөнү индустриялаштырууда олуттуу кадам жасалды. Беш жылдын ичинде оор өнөржай продукциясын өндүрүү 2,8 эсеге, машина куруу 4 эсеге өскөн. ДнепроГЭС, Магнитогорскидеги, Кузнецкидеги металлургиялык комбинаттар, Донбасстагы, Кузбасстагы ири көмүр шахталары, Сталинграддагы жана Харьковдогу трактор чыгаруучу, Горькийдеги автомобиль заводдору ишке кирген, Түркстан–Сибирь темиржолу курула баштаган.

Экинчи беш жылдыктын (1933–1937-жж.) тапшырмаларын аткарууда өнөржай продукциясынын 80% ашыгын жаңы курулган ишканалар берген. Алардын саны Уралдагы, Краматоргорскидеги оор машина куруучу, Челябинскидеги трактор заводу, Москвадагы, Харьковдогу, Куйбышевдеги авиациялык заводдор, «Азовсталь» жана «Запорожсталь» металлургия заводдору менен толукталган. Сталин тарабынан белгиленген 10 жылдык мөөнөттө өлкө эбегейсиз зор аракети менен Европанын эң ири мамлекеттерин кууп жетип, ал тургай, өзүнүн индустриялык кубаттуулугу жагынан «озуп» кеткен.

Абдан зор индустриялаштырууну иш жүзүнө ашыруу айыл чарбасын да түп-тамырынан бери өзгөртүүнү талап кылган. Батыш өлкөлөрүндө агрардык революция өнөржай революциясынан кийин

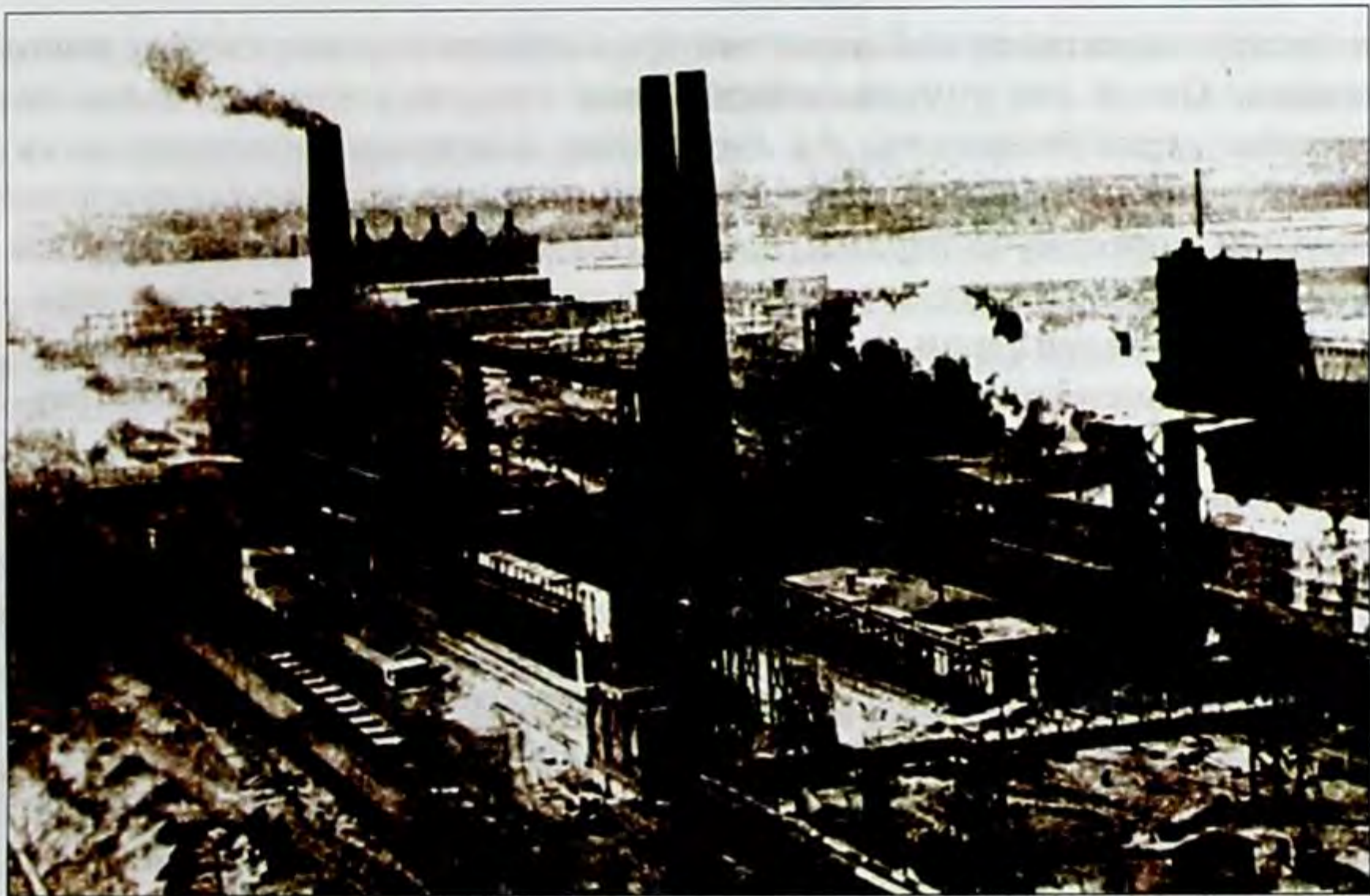

Сталинград трактор заводунун алгачкы тракторлору

болгон. СССРде бул эки процессти бир мезгилде ишке ашырышкан. Кээ бир партиялык лидерлер капиталисттик өлкөлөр өздөрүнүн өнөржайын колонияларды эксплуатациялоодон түшкөн каражаттын эсебинен курушса, социалисттик индустриялаштырууну «ички колониянын» – дыйкандарды эксплуатациялоонун эсебинен жүргүзсө болот деп чыгышкан. Кыштак жеке эле азык-түлүктүн булагы эмес, индустриялаштырууга керектелүүчү каражат алуучу негизги булак катары каралган. Ошондуктан индустриялаштырууну баштоо менен бирге, айыл чарбасын коллективдештирүү да кошо башталган. Партиянын расмий документтеринде коллективдештирүүнүн милдети «кыштактарда социалисттик кайра курууларды ишке ашыруу» деп жарыяланган.

1929-ж. декабрдын аягында Сталин ЖЭСтин (жаңы экономикалык саясаттын) аякташы жана «кулактарды тап катары жоюу» саясатына өтүү жөнүндө жарыялаган. 1930-ж. 5-январда БКП(б) БКнын «Коллективдештирүүнүн темпи жана мамлекеттин колхоз курулушуна жардам берүү чеги жөнүндө» токтому чыккан. Анда коллективдештирүүнү аяктоонун өтө чукул мөөнөтү белгиленген.

Бирок бул документ «Коллективдештирүүнү кандай жол менен ишке ашыруу керек? Кулакка тартуунун чен-өлчөмү кайсы? Кулакка тарткандарды эмне кылабыз?» деген негизги суроолорго жооп бере алган эмес.

Магнитогорск комбинаты 30-жж.

Коллективдештирүү 1928–1929-жж. башталган. 1929-ж. Сталин «туташ коллективдештирүү» деген ураан көтөргөн. Колхоздоштуруу үч формада (коммуна, артель жана ТОЗ) иш жүзүнө ишке ашырылган.

Коммуна – өндүрүштү коомдоштуруу, артель – жерди, кыймылсыз мүлктү, малды, кой-эчкилерди жана канаттууларды жалпы менчикке өткөрүү, ТОЗ – жерди иштетүүдөгү жалпы эмгек.

Колхозго кирүүдөн баш тарткандарды шайлоо укугунан ажыратып, кулакка тартышкан, мал-мүлкүн тартып алышкан, эркиндигинен ажыратышкан. Эркиндигинен ажырагандар 20% ды, кулакка тартылгандар 15% ды түзгөн.

1929-ж. 7-ноябрда «Правда» гезитине Сталиндин «Улуу бурулуш жылы» деп аталган макаласы жарык көрөт. Анда «Дыйкандар бүтүндөй кыштактар, болуштуктар, райондор менен колхозго киришти», – деп жазылган. Ошол эле жылы Сталин туташ коллективдештирүүдөгү кулактарды тап катары жоюу ураанын жарыялайт. Ошол жылдан баштап колхозго кулактардын үй-бүлөсүн кабыл алууга тыюу салынат.

Кулакка тартуу. 1929–1930-жж. 320 миң дыйкан чарбалары кулакка тартылган. Алардын 175 млн сомду түзгөн буюмдары колхозго өткөн.

Бийликтегилер кимдерди кулакка тартуу керектиги жөнүндө так көрсөтмө бере алышкан эмес. Жалпы кабыл алынган түшүнүк боюн-

ча жалданма эмгекти пайдалангандардын баарын кулак катары эсептешкен. Ошол эле учурда, кимдин эки ую, же аты бар болсо да кулакка тарта беришкен. Ар бир район коллективдештирүү жана кулакка тартуу боюнча милдеттенме алышкан. Коллективдештирүүнүн көрсөткүчү бардык жерде 100% болгон. Адатта кулакка орто дыйкандарды, ал тургай, кандайдыр бир себептер менен жакпай калган кедейлерди да тизмеге киргизип жиберешкен. Жергиликтүү бийликтегилерге жардам берүү үчүн кыштактарга 25 миң шаардык коммунисттер (25 миңчилер) жөнөтүлгөн.

Кулактарды тап катары жоюу кыштактарды ишкер, көзкарандысыз, жигердүү дыйкандардан ажыраткан, алардын каршылык көрсөтүү кайратын мококкон. Суук, жылытылбаган вагондордо түйүнчөктөрүн көтөргөн миндеген адамдар Уралдын, Сибирдин, Казакстандын алыскы райондоруна жөнөтүлгөн. Бир далай жигердүү «антисоветчиктерди» концлагерлерге айдашкан.

Коллективдештирүүнүн социалдык кесепеттери же «ийгиликтен баш айлануу». Көптөгөн райондордо, өзгөчө Украинада, Кавказда, Орто Азияда дыйкандар массалык кулакка тартууга каршы күрөшүшкөн. Толкундоолорду басуу үчүн Кызыл Армияны тартышкан. Көп учурда колхозго кирүүдөн баш тартышкан дыйкандар малын союз, буюмдарын өрттөшкөн. Жергиликтүү колхоз активдерине каршы террордук актыларды уюштурушкан.

Малдын кырылышы, кулакка тартуунун кесепетинен кыштактардын бүлүнүүсү, аба ырайынын жагымсыз шарттары, колхоз иштериндеги тартиптин такыр жоктугу, 1932–1933-жж. болжолдуу 25–30 млн адамды камтыган өтө коркунучтуу ачарчылыкка алып келген. Ал бийликтегилердин туура эмес саясатынын кесепетинен улам келип чыккан. Өлкө башчылары трагедиянын масштабын жашыруу максатында жалпыга маалымдоо каражаттарында ачарчылык жөнүндө маалымат берүүгө тыюу салышкан.

Ачарчылыкка карабастан ушул жылдарда индустриялаштыруунун керектөөсүн канааттандыруу максатында валюта алуу үчүн 18 млн центнер буудай чет өлкөгө чыгарылган.

1930-ж. Сталинге анын чакырыгы менен колхоздоштуруудагы ашкере жарыш кыйроо коркунучун пайда кылгандыгы түшүнүктүү болду. Нааразылык армияда да пайда болгон. 2-мартта «Правдада» Сталиндин «Ийгиликтен баш айлануу» деп аталган макаласы жарык көрдү. Түзүлгөн кырдаалдагы күнөөнүн баарын ал жергиликтүү кызматкерлерге, аткаруучуларга оодарып, «колхозду күч менен курууга болбойт» деп чыкты.

Бир кадам артка, ошол замат алдыга он кадам ташталган. Себеби, 1930-ж. сентябрда БКП(б) БК жергиликтүү партиялык уюмдар-

га кат жөнөттү, анда алардын аракетсиздиги күнөөлөнүп, «колхоз кыймылын катуу көтөрүү талап кылынган». 1931-ж. сентябрда коллективдүү дыйкан чарбалары дыйкан түтүндөрүнүн 60%ын, 1934-ж. 75%ын бириктирген.

Туташ коллективдештирүү саясаты 1929–1934-жж. буудай өндүрүүнү 10%га, ири мүйүздүү малдын жана жылкынын башынын үчтөн биринин, кой-эчкинин санынын 2,5 эсеге кыскарышына алып келген. Бирок Сталин жеңишти майрамдап жатты, өндүрүштүн кыскаргандыгына карабастан, буудайды сыртка чыгаруу 2 эсеге өскөн.

Ошентип, СССР оор өнөржайынын өнүгүүсүндө биринчи беш жылдыктарда гиганттык секирик жасаган. Бирок бул секирик бардык эл үчүн эбегейсиз кыйынчылыктарды жаратты. Экономикалык турмушту ашыкча борбордоштуруу, дыйканды мамлекетке толук көзкаранды кылуу, кызматкерлерге болгон мамилелерде мажбурлоо чарасын кеңири колдонууну улам кеңейтүү менен коштолгон.

Тоталитардык системанын калыптанышы. Партиянын ролу. Өлкөнүн алдына коюлган эң зор милдеттер бардык күчтү жумшап, чымыркануу менен иштөөнү талап кылган. Алар өлкөдө демократиялык эркиндикти, саясий оппозициянын пайда болуу мүмкүнчүлүгүн жок кылып, мамлекеттик бийликтин коммунисттик партиянын колуна топтолуусуна алып келген. Башкаруучу бийлик зордук-зомбулук, массалык репрессиялар, калкты руханий жактан баш ийдирүү менен коомдук турмушту өзүнүн кызыкчылыгына баш ийдирип, өз бийлигин сактап турган.

СССРдеги саясий бийликтин өзөгү большевиктик партия болгон. Партиялык органдар өлкөдөгү кызмат адамдарын дайындап жана алмаштырып, Советтердин түрдүү деңгээлине (шаардык, облустук, республикалык, союздук) депутаттыкка талапкерлерди көрсөтүп турушкан. Мамлекеттик бардык жооптуу кызматтарды БКП(б)нын мүчөлөрү гана ээлешип, армиянын, укук коргоо органдарынын жана сот органдарынын башында туруп, эл чарбасын жетектешкен. Өлкөдөгү бир дагы мыйзам Саясий бюронун макулдугусуз кабыл алынган эмес. Көптөгөн чарбалык жумуштар партиялык органдарга берилген. Саясий бюро мамлекеттин ички жана тышкы саясатын аныктаган, пландаштыруу маселелерин чечкен, чиркөөлөрдү жана мечиттерди жаап, аларды кампаларга же клубдарга айландырышкан.

Сталиндин керт башына сыйынуучулуктун калыптанышы. СССРдеги партиялык бийликти жүргүзүү натыйжасында 1930-жж. Сталиндин керт башына сыйынуучулук калыптана баштаган.

1929-ж. 21-декабрда Сталин 50 жашка чыккан. Ага чейин Саясий бюронун бардык мүчөлөрү «партиянын жолбашчылары» деп эсепте-

лишчү. Эми Сталин «Лениндин биринчи окуучусу», партиянын бирден-бир жалгыз жолбашчысы деп расмий жарыяланган. Сталинди Октябрь революциясынын уюштуруучусу, Кызыл Армиянын негиздөөчүсү, интервенттерди жана ак гвардиячыларды жеңген армиянын улуу колбашчысы, лениндик «башкы багытты» сактоочу, дүйнөлүк пролетариаттын жолбашчысы жана беш жылдыктардын улуу стратеги деп атай башташкан. Аны «акылман», «улуу», «кеменгер» дешкен. Академиктер, артисттер, жумушчулар жана партиялык кызматкерлер Сталинди мактоо боюнча биринчиликти алуу үчүн жарышка чыгышкан. Коммунисттик партиянын органы болгон «Правда» гезитине «Сталин – океандан терең, Гималайдан бийик, күндөн жарык. Ал – Ааламдын окутуучусу, – деп аша чаап жазышкан

Массалык репрессия. Сталиндик бийликтин идеология менен бирге башка да таянычы – «башкача ой жүгүрткөндөр» үчүн жазалоочу органдардын бүтүндөй системасы да болгон.

1930-жж. башында большевиктердин мурдагы оппоненттери (каршы тарап) – меньшевиктер жана эсерлерди жазалоочу акыркы саясий процесстер болуп өткөн. Алардын дээрлик баары атылган же түрмөлөргө, лагерлерге жөнөтүлгөн.

1930-жж. башынан тартып кулактарга каршы жапырт репрессия башталды. 1932-ж. 7-августта Борбордук Аткаруу Комитети жана Эл Комиссарлар Совети Сталин жазган «Мамлекеттик ишканалардын, колхоздордун жана кооперациялардын эмеректерин коргоо жана коомдук менчикти бекемдөө» мыйзамын кабыл алышкан. Бул тарыхка «бөрк ал десе баш алган» мыйзам катары кирди. Анткени болорболбос кылмыш үчүн узак жылдарга түрмөгө камоого же атууга өкүм чыгарылган.

Өлкөдөгү жапырт репрессиянын кеңири жайылышына 1934-ж. 1-декабрда БКП(б) БКнын Ленинград Саясий бюросунун мүчөсү, Ленинград губкомдун биринчи секретары С. М. Кировдун атылышы шылтоо болгон. Бул окуядан бир нече сааттан кийин эле террордук актылардын ишин кароо үчүн «тартипти чындоо» жөнүндө мыйзам кабыл алынган. Ал мыйзамга ылайык тергөө иштери тездетилген тартипте каралып, ар кандай иш он күндүн ичинде бүтүүгө тийиш болгон. Айыптоочу чечим, айыпталуучуга сотто каралууга бир сутка калганда берилген, иш прокурордун, адвокаттын катышуусуз угулган. Кечирим берүүнү суранууга тыюу салынган, ал эми атууга өкүм угулгандан кийин тез арада аткарылган.

1936-ж. оппозиция лидерлеринин үстүнөн *алгачкы чоң сот процесси* болду. Соттолгондордун отургучунда – Г. Зиновьев, Л. Каменевдер олтурушту. Аларга «Сталинди жана анын жакын жолдошто-

рун өлтүрүүгө» жана «Совет бийлигин кулатууга аракет жасаган» деген айып тагылган.

1937-ж. экинчи процесс болду, анда жабык соттун чечими менен башында маршал М. Н. Тухачевский турган жогорку офицерлердин тобу репрессиянын курмандыгы болушту.

1938-ж. мартта үчүнчү сот процесси башталды. Мурдагы өкмөттүн башчысы А. Рыков жана Н. Бухарин атылган. Ар бир ушундай процесстер он миндеген адамдарды репрессия толкунуна тартып, алар менен бирге туугандары жана тааныштары, чогуу иштегендер, коңшулары да камакка алынган. Ошол жылдары Кызыл Армиянын 40 миң офицери репрессияланган.

Репрессиянын жылдарында чет өлкөлөрдөгү бийликтин саясий душмандарын жок кылуучу Ички иштер эл комиссариатынын (ИИЭК) жашыруун бөлүмдөрү түзүлгөн. 1940-ж. августта Мексикада Л.Троцкий өлтүрүлгөн. Коминтерндин ишмерлери гана эмес, чет өлкөлөргө кетип калган актар кыймылынын катышуучулары да сталиндик бийликтин курмандыктары болушкан.

М.Н.Тухачевский

ДОКУМЕНТИК МАТЕРИАЛ

1937–1938-жж. армиянын эң жогорку бийлигинде гана:

5 маршалдын – үчөө;

I рангадагы 5 командармдын – үчөө;

II рангадагы 10 командармдын – бардыгы;

Корпустун 57 командиринин – элүү бири;

186 комдивдердин – жүз элүү төртү;

Армиянын I жана II рангадагы 16 комиссарынын – бардыгы;

26 корпустук комиссарлардын – жыйырма беши;

Дивизиянын 64 комиссарынын – элүү сегизи;

Полктун 456 командиринин – төрт жүз бири жок кылынган.

Бардыгы болуп Кызыл Армиянын 40 миң офицери репрессияланган.

Түрмөлөрдө бош орун калган эмес. Концентрациялык лагерлердин кеңири тутамы түзүлө баштаган. Расмий маалыматтарга караганда 1930–1953-жж. аралыгында контрреволюциялык жана мамлекетке каршы иштери үчүн деген жалаа менен 3,8 млн адам репрессияланып, алардын ичинен 786 миңи атылган.

Улут саясаты. Массалык репрессияларга карабастан советтик пропаганда СССРди дүйнөдөгү эң эле демократиялуу мамлекет деп даңктоону уланта берген. 1936-ж. 5-декабрда Советтердин чукул чакы-

рылган Бүткүл союздук VIII съезди СССРдин жаңы Конституциясын кабыл алган. Социализмди куруунун экономикалык критерийи – сталиндик Конституцияда жеке менчикти жоюу жана менчиктин эки – мамлекеттик жана колхоздук-кооперативдик формасын түзүү болгон. СССРдин саясий негизи – Эмгекчилер депутаттарынын совети деп таанылган. Коммунисттик партияга коомдогу жетекчиликтин өзөгү ролу берилген, марксизм-ленинизм расмий мамлекеттик идеология деп жарыяланган.

Жаңы Конституция СССРдин жарандарына алардын улутуна жана жынысына карабастан негизги демократиялык укуктарды жана эркиндиктерди – динге ишенүү-ишенбөө эркиндигин, сөз, басмасөз, чогулуш эркиндиктерин, жеке адамга жана турак-жайына кол тийбестик, ошондой эле түздөн-түз шайлоо укугун берген.

Өлкөнүн эң жогорку жетекчи органы – СССР Жогорку Совети болгон, ал эки палатадан – Союздар Советинен жана Улуттар Советинен турган. Анын сессияларынын аралыгында аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлигин СССР Жогорку Советинин Президиуму аткарган. СССРдин курамына 11 союздук республика: Россия, Украина, Белоруссия, Азербайжан, Грузин, Армян, Түркмөн, Өзбек, Тажик, Казак жана Кыргыз Советтик Социалисттик Республикалары кирген.

Жаңы советтик Конституция өзүнүн эки ачалуулугу менен таң каларлык болгон. Калктын демократиялык укугуна тиешелүү нормативияларынын чыныгы турмушка тиешеси жок эле. Экинчи жагынан, советтик жарандар үчүн Конституцияда жазылган социалдык укуктар: эмгекке укуктуулук, саламаттыкты сактоо тармагы акысыз болгон. Бирок «сталиндик» социализмдин максаты коомдун ар бир мүчөсүнүн эркин өсүп-өнүгүүсү үчүн экономикалык, саясий жана маданий шарттарды түзүү эмес, мамлекеттин жарандарынын кызыкчылыктарын кысымга алуунун эсебинен мамлекеттин күч-кубатын өстүрүүнү көздөгөн. Социалисттик менчикти тейлеп-тескөө, саясий бийлик Сталиндин жана партиялык-мамлекеттик аппараттын колуна топтолуп, элге эч тиешесиз болуп калган.

Ошентип, XX к. 30-жж. СССРде мамлекеттик бийлик толугу менен И. В. Сталин башында турган бир ууч партиялык ишмерлердин колуна топтолуп, жапырт репрессия, демократияны тебелеп-тепсөө менен мүнөздөлгөн өтө катаал саясий бийлик бирдей ой жүгүртүү идеологиясын орноткон.

Билим берүү жана маданият тармагындагы саясат. 1930-жж. өлкөнүн тарыхына маданий революцияны иш жүзүнө ашыруу мезгили катары кирген. Анткени революцияга чейинки мезгилге салыштырганда элдин билим деңгээли өсүп, маданий жетишкендиктерге карата мамилеси өзгөргөн. Билим берүү тармагына, илимге маркстык-лениндик окуунун үстөмдүгүн орнотуу маданий революциянын бир бөлүгү катары каралган.

1930-жж. башында БКП(б) БК жана СССРдин Эл Комиссарлар Совети мектеп жөнүндө бир катар токтомдорду кабыл алган. 1930–1931-окуу жылында өлкөдө милдеттүү 4 жылдык башталгыч билим алууга өтүү башталган. Ошол эле учурда шаарларда жана жумушчулар шаарчаларында 4 жылдык мектепти бүткөн балдар үчүн зарыл түрдө 7 жылдык мектепте окуу киргизилген. Мектеп программалары кайра каралып чыгып, жаңы окуу китептери пайдаланууга берилген. 1934-ж. болуп жаткан окуяларга жана көрүнүштөргө маркстык-лениндик негизде баа берген тарыхты жана географияны окутуу калыбына келтирилген.

1937-ж. өлкө 7 жылдык билим берүүгө өткөн. Мектептерди куруу башталган, 1933–1937-жж. аралыгында СССРде 20 миң жаңы мектеп ачылган. 1930-жж. аягында мектеп парталарында 35 млн окуучу окуп, 1939-ж. эл каттоодо СССРдеги сабаттуулук 87,4% ды түзгөн.

Бийликтегилер илимге өзгөчө көңүл бурушкан. Сталин бардык илим: математикалык жана так илимдер да саясий мүнөзгө ээ деп билдирген. 1936-ж. Илимдер академиясы «Биз алдыбызга коюлган милдеттерди бир гана илимий усул менен – Маркс, Энгельс, Ленин, Сталиндин усулу менен чечебиз» деген токтом чыгарган. Ушул жылдан баштап сталиндик идеологияга айкалышпаган педалогия, социология, психоанализ илимдерин жоюп салышкан.

Тарых илиминде СССРдеги жаңы, бирок негизги тармакка айланган партиянын тарыхы пайда болгон. 1938-ж. «БКП(б)нын тарыхынын кыскача курсу» чыгарылган. Аны Сталин кылдаттык менен басмага даярдап гана тим болбостон, анын бир параграфын өзү жазган. Окуу китебиндеги фактылар Сталинди ашыра мактап, ага жагынуу үчүн жазылып, анын ар бир сөзү акыркы чындык катары кабыл алынууга тийиш болгон.

Идеологиялык догмалар, партиялык көзөмөл коомдук илимдерге өтө олуттуу терс таасирин тийгизген. Ошондой болсо да так илимдерде партиялык жана жазалоочу уюмдардын кийлигишүүсүнө карабастан бир топ ийгиликтер жаратылган.

Маданий революциянын эң маанилүү белгиси советтик адамдардын искусствого болгон мамилеси эле. Ага театрлардын, кинотеатрлардын, филармониялардын, концерттик залдардын көбөйүүсү менен гана эмес, көркөм чыгармачылыктын кеңири жайылышы аркылуу да жетишилген. Өлкө боюнча клубдар, маданият үйлөрү, балдардын чыгармачылык үйлөрү курулган. Элдик таланттардын эң чоң кароолору өткөрүлүп, демилгелүү ийримдердин көргөзмөлөрү уюшулган. Денетарбия кыймылы кеңири кулач жайган.

Ошентип, 30-жж. советтик маданияттын өнүгүүсү карама-каршы көрүнүшкө ээ болгон. Билим, илим, адабият, көркөм маданият катуу партиялык көзөмөлгө алынып, идеологиялык кысым жасалып турган. Ошого карабастан советтик маданият бир топ жетишкендиктерге ээ болгон.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Айыл чарбасын коллективдештирүү менен тездетилген индустриялаштыруунун ортосундагы кандай байланышты көрүп турасынар?
2. Өлкөнү колхоздоштуруу өнүгүүнүн табигый жолу менен жүргөнбү же зордоп киргизилгенби, анын зарылдыгы эмнеден көрүнгөн?
3. Силер өлкөдөгү тездетилген индустриялаштыруунун кандай кемчилдигин жана жетишкендигин байкадынар?
4. СССРде катуу саясий бийликтин орношунун объективдүү себеби эмнеде?
5. Адамдын керт башына сыйынуу деп эмнени түшүнөсүңөр?
6. Массалык репрессиялардын өлкөгө тийгизген кесепеттери жөнүндө айтып бергиле.
7. СССРдеги 1936-ж. Конституцияны мүнөздөгүлө. Аны түзүүнүн себептери эмнеде болгон?
8. 1930-жж. билим берүү системасында кандай өзгөрүүлөр болду? Алар эмне менен шартталган?
9. Репрессиянын Кызыл Армияга тийгизген кесепетин талкуулагыла.

§ 14. Азия өлкөлөрү

Азия өлкөлөрүнүн өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү. XX к. башында, өзгөчө биринчи дүйнөлүк согуштун жылдарында Азия өлкөлөрүндө маанилүү өзгөрүүлөр болуп өттү. Жакынкы Чыгыш өлкөлөрү жана африкалык колониялар согуш аракеттеринин алкагында калышкан. Согуш майданынан алыс жайгашкан Азия элдерин оорук жумуштарына салышкан. Колонияларда улуттук-боштондук күрөштөр күч алган. Чаржайыт улуттук-боштондук кыймылынан уюшулган ансезимдүү күрөшкө өтүүгө шарт түзүлө баштаган.

Дүйнөлүк эки согуштун (1918–1939-жж.) ортосунда чыгыш азиялык бир аз өлкөлөр гана көзкарандысыздыгын сактап калууга жетише алышкан. Бирок колониялык системанын толук кулашы үчүн эларалык кырдаал бышып жетиле элек болчу.

Ошентсе да, 1920–1930-жж. өзгөчө экинчи дүйнөлүк согуштан кийин, Азиядагы үч ири маанилүү цивилизациялык-маданий алкакта колониялык система революциялык жол менен жоюлган. Бул үч алкак – өзүнчө цивилизацияга ээ болгон Индия, конфуцийлик Кытай жана исламдын тиреги болуп келген Түрк дүйнөсү эле.

1919–1923-жж. Индия колониялык түзүлүшкө каршылык көрсөтүү кыймылындагы күч колдонбоо теориясынын жана практикасынын үлгүсүн көрсөттү. М. Кемалдын революциясы Түрк коомун жаңылануу жана демократия жолунда бай тажрыйбага ээ кылды. Кы-

тайдагы революциялар, жарандык согуш жана анын биригиши капиталисттик өнүгүүсүн тездетти.

Индиянын социалдык-экономикалык өнүгүүсү. XX к. башында Британиялык Индия Африка, Азия дүйнөсүндөгү колониялык өлкөлөргө салыштырганда мамлекеттик саясий механизми жана партиялык-саясий түзүлүшү боюнча бир топ өнүккөн өлкө болгон.

XX к. башында Индиянын экономикасы Британия капиталын айландыруучу чөйрө катары метрополиянын кызыкчылыгында пайдаланылгандыктан, чийкизаттардын булагына жана британиялык товарлар сатылуучу рынокко айланган.

Индиялык экспорттун негизги бөлүгүн пахта, жүн, пальма буласы, күрүч, буудай, татымалдар түзүп, плантациялык маданий өсүмдүктөр негизги киреше булагына айланган. Колония менен метрополиянын ортосундагы эмгектин куну (эквивалент), теңсиз соода өлкөдөн эбегейсиз көптөгөн байлыкты, анын өзүнүн наркынан бир топ төмөн баада алып чыгып кетүүгө шарт түзгөн.

Англдар негизинен капиталын темиржолдорго, ирригациялык курулуштарга, плантациялык өсүмдүктөргө (чай, пахта, кофе, каучук), фабрика-заводдук ишканаларды курууга, кен байлыктарды казып чыгаруучу өнөржайга жумшашкан. Алар өлкөдөгү ири ишканаларды ээлеп алышкан. Аларга Калькуттадагы джут (кабыгынан таар, аркан жасалуучу өсүмдүктүн бир түрү) фабрикасы, Бомбейдеги текстиль өнөржайларынын көпчүлүгү, провинциялардагы көптөгөн темиржол, механикалык устаканалар жана шахталар тиешелүү болгон.

Индиянын Улуттук Конгресси (ИУК). 1885-ж. жалпы индиялык улуттук-буржуазиялык уюм болгон Индиянын Улуттук Конгрессинин түзүлүшү колониялык мезгилдеги Индиядагы эң маанилүү саясий окуя болгон. Ал Индиянын түрдүү аймагындагы коомдук-саясий ассоциациялардын, интеллектуалдык элиталардын – юристтердин, врачтардын, журналисттердин, жогорку окуу жайынын окутуучуларынын, мамлекеттик ишканалардын кызматкерлеринин кызыкчылыгын көздөгөн. Конгресстин социалдык негизи индиялык коомчулуктун жаңы катмарларынын колдоосуна алынып, улам кеңейе берген.

Конгресстин бардык социалдык, касталык жана түрдүү этностук катмарларга эшиги ачык болушу аны улуттук-буржуазиянын кызыкчылыгын көздөгөн уюмдан кеңири социалдык бирикмеге айланткан. ИУКту колдогон түрдүү социалдык тайпаларды жакындаштырган күч – колониялык түзүлүшкө карата каршылык эле. Натыйжада ИУК өзүнүн айланасына өлкөдөгү түрдүү катмардагы уюмдарды бириктире алган. XX к. башында ИУКтин иш-аракетинде эки багыт – либералдык жана радикалдык багыт пайда болгон.

Либералдар – мыйзамдык кайра куруулар аркылуу тынчтык жолу менен акырындап көзкарандысыздыкке жетишүүнүн тарапкерлери болушкан.

Радикалдар – жакыр жана шаардык орто катмарлардын социалдык жактан корголбогон бөлүгүн күрөшкө тартып, улуттук-боштондук кыймылга жапырт киришүүчү жолдорду иштеп чыгууну жакташкан.

Индия XX к. босогосун социалдык-экономикалык жана саясий карама-каршылыктар өтө курчуган шартта аттады. Өлкөдө шаардык төмөнкү катмарлар менен айылдык орто катмарлардын башаламан, уюшулбаган нааразылыктары ири өнөржай борборлорундагы иш таштоолор менен коштолгон. Колонизаторлорго каршы жапырт чыгуулар 1905–1908-жж. туура келет. 1905-ж. Бенгалияны бөлүү Индиянын калкын дүрбөлөңгө түшүрүп, «улуттук өндүрүш» деген ураандар менен чыккан улуттук кыймылдын массалык көтөрүлүшүнө алып келди.

Индиядагы британиялык башкаруу. XX к. башында дээрлик 300 млн калкы бар Индияда британиялык колониялык администрация чектелүү саясий иштерге жол берүү менен автократтык башкаруудан кыйла ийкемдүү башкарууга өтө баштаган. Метрополиянын кыраакы саясий ишмерлери аскердик-саясий үстөмдүк учурда натыйжа бербей тургандыгын түшүнө башташкан. Алар жеке ишкердүүлүктүн элементтерине интеллигенцияны, шаардык орто катмарларды тартуу менен алардын бейтараптуулугуна жетише алышкан. Колониялык саясаттын максаты улам жаңы аймактарды камтып, күч алып бараткан улуттук-буржуазиялык кыймылдарды жана элдин жакыр катмарын чаржайыт чыгуулардан алаксытуу болгон.

1919-ж. англиялык парламент тарабынан Индияны башкаруу маселеси боюнча «Монтегю-Челмсфорд реформасы» деп аталган мыйзам кабыл алынган. Анда борбордук жана провинциялык мыйзам чыгаруу чогулушуна шайлоочулардын курамын кеңейтүү каралган. Индиялыктарга вице-королдун жана провинциядагы губернаторлордун алдындагы аткаруу кеңештеринен орун берилген. Индустар менен мусулмандарды каршылаштыруу максатында азчылыкты түзгөн мусулмандарга Мыйзам чыгаруу палатасында көбүрөөк орун берилген.

Индия коомчулугундагы төбөлдөр өлкөнү башкаруу аппаратына кирүүгө мүмкүнчүлүк алгандыгына карабастан, англдар бүткүл бийликти: каржыны, армияны, полицияны толугу менен өз колунда кармаган. Вице-королдор жана губернаторлор мыйзам чыгаруу палатасын кааласа таркатып жиберүү, алардын чечимине veto коюу укугуна ээ болушкан.

Ошондой болсо да, реформа мыйзамдык мамлекеттүүлүктүн калыптануусундагы алга карай кадам таштоо дегенди билдирген. 1920-ж. Калькутта, Бомбей, Лахор, Мадрас сыяктуу ири шаарларда коммунисттик уюмдар пайда боло баштаган. 1925-ж. Индиянын **Коммунисттик партиясы (ИКП)** түзүлгөн. Бирок анын катарында

биримдик болгон эмес, натыйжада ИКП эки фракцияга Индиянын коммунисттик партиясына жана Индиянын Улуттук коммунисттик (ИУК) партиясына бөлүнүп кеткен.

Индиядагы көзкарандысыздык үчүн күрөш. М. Ганди. Колониялык бийлик ээлери өзүн-өзү башкаруу укугун берүүгө канча ирет убада беришсе да, «колония бермети» болгон Индияны колдон чыгаргылары келген эмес. Ошондуктан Индияда антиколониялык күрөштүн жаңы этабы башталган. Өлкөдөгү капиталисттик тартиптин өнүгүшү улуттук буржуазиянын ордун бекемдеди. Өнөржайдын өнүгүүсү менен жумушчу табынын катары да өскөн.

Бирок Индия коомчулугунун мүнөзүн жумушчу табы эмес, млндогон дыйкандар табы аныктаган. Анткени калктын басымдуу көпчүлүгү дыйканчылык менен тиричилик өткөрүп, өлкөнүн социалдык-экономикалык негизин кыштактар түзгөн. Кыштактардагы брахмандык биримдиктеги диний фактор, касталык түзүлүш, жамааттардагы уруулук, сословиелик тартип эзелтен бери элдердин сөөгүнө сиңип бүткөн.

Ошондуктан Индияда улуттук-боштондук күрөштүн негизги кыймылдаткыч күчү дыйкандар болушкан. Арийне, улуттук кыймылдын социалдык базасынын колөнөрчүлөр, майда соодагерлер, фабрикалык-заводдук жумушчулардын эсебинен кеңейиши саясий сахнага индия коомчулугунун бардык катмарынын кызыкчылыгын чагылдырууга жөндөмдүү ишмерлерди талап кылды.

Индиянын Улуттук Конгрессин массалык партияга айландырууда көрүнүктүү роль ойногон М. Карамчанд Ганди (1869–1948) болгон.

М. К. Ганди. 1869-ж. индус дини катуу сакталган үй-бүлөдө туулган. Атасы бир нече княздыктарды бириктирген Катхиавар жарым аралында министр болуп иштеген. Англияда билим алып, юрист кесибине ээ болгон. 1893–1914-жж. Түштүк Африкада юрист кенешчи болуп иштеп, расалык дискриминацияга каршы күрөштү жетектеген. 1915-ж. Индияга келгенден тартып, ИУКтун мүчөсү болуп калган. 1919–1922-жж. Индиядагы улуттук-боштондук кыймылын башкарып, өмүрүнүн акырына чейин ИУКтун көрүнүктүү жетекчилеринин бири болгон. Англдардын колониялык бийлигине каршы күрөшү үчүн бир нече ирет камалган. Анын жетекчилиги алдында ИУК калктын кенири бөлүгүнүн колдоосуна ээ болгон массалык партияга айланган. Эл арасындагы кадыр-баркы жана синирген эмгеги үчүн Махатма — «Айкөл» деген атка конгон.

М. Ганди (1886–1948)

Каршылык көрсөтүү кыймылынын «күч колдонбоо кампаниясы» 1919-ж. 6-апрелде башталган. Ганди харталга (дүкөндөрдү жаап, иш-аракетти токтотуу) үндөгөн. Колониялык бийликтер Пенжаб провинциясында тынч өтүп жаткан митингди атышкан. Минден ашуун адам каза болуп, эки миндей адам жаралар болгон. Бул окуя бүт өлкөнү кучагына алган нааразылыкты

пайда кылган. Ганди тез арада Пенжабга келип, нааразылыктын башаламан козголонго айланып кетишине жол бербөөгө аракет кылган.

1919-ж. күзүндө ошол Пенжаб провинциясында Индиянын Улуттук конгрессинин съезди өткөрүлгөн. Ганди мурдагы бай тажрыйбага таянып, каршылык көрсөтүүнүн күч колдонбой, эки этапта күрөшүү тактикасын иштеп чыккан. Биринчи этабында колониялык бийликтин ардактуу наамдарынан, кызматтарынан баш тартуу, англис мектептеринде жана колледждерде окууга, шайлоого жана алардын товарларын сатып алууга бойкот жарыялоо, ал эми экинчи этабында мамлекеттик салыктарды төлөөдөн баш тартуу керек эле.

Каршылык көрсөтүү кыймылынын экинчи жарандык баш ийбөө кампаниясы 1930-ж. апрелде башталган. Англистик бийликтер күрөштү мыйзамсыз деп, кыймылдын лидерлери Ганди менен бирге кыймылдын 60 миң катышуучулары камалган. Армия да толкундап, солдаттар элди атуудан баш тартышкан. Нааразылык кыймылы көтөрүлүшкө айланган.

1931-ж. ИУКтун жетекчилери менен вице-королдун ортосунда келишим түзүлгөн. Анда англиялык тараптар камалгандарды бошотуп, көтөрүлүшкө чыккандарды жазалоодон баш тартышкан. Конгресс жарандардын баш ийбөө кыймылын токтоткондугун жарыялаган. Ганди Индия маселесин талкуулоо үчүн Лондондо уюшулган конференциянын «тегерек столуна» чакырылган.

ИУК конференцияга «Индиянын жарандарынын негизги укуктары жана милдеттери жөнүндөгү» документти кароого берген. Иш жүзүндө бул конституциянын негиздери эле. Документтин маанилүү пункту: Индияда демократиялык эркиндикти киргизүү, касталык жана диний теңдикти таануу, өлкөдө диний өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен административдик-аймактык кайра куруу, эмгек акыны киргизүү, жерге төлөнүүчү ижара акысын чектөө, салыкты азайтуу болгон. Бирок бул сунуш конференцияда кабыл алынган эмес.

Гандинин иш-аракети колониянын тушоосун барган сайын бошондото баштаган. 1937-ж. жаңы шайлоо системасынын негизинде борбордук жана провинциялык мыйзам чыгаруу чогулуштарына шайлоо өткөрүлгөн. Индиянын Улуттук Конгресси 11 провинциядан 8 орун алып, жергиликтүү өкмөттөрдү түзгөн. Бул парламенттик тажрыйба топтоп, өлкөдөгү бийликти алууга карата шилтенген чоң кадам эле.

Индиялыктардын күрөшүн күч менен токтотууга мүмкүн эместигине көзү жетип, массалык чыгуулардын жаңы толкунунан тынчсызданган Улуу Британия өкмөтү 1946-ж. Индияга көзкарандысыз-

дыкты берүү жөнүндөгү чечимин жарыялады. 1947-ж. 15-августтагы мыйзамда эки доминион – Индия союзу жана Пакистан түзүлгөн.

Пакистанда мамлекеттин калыптануу этабы бир нече жылдарга созулду. Ичара кагылышуулардын жүрүшүндө Мусулман Лигасы саясий бийликти колго алды. 1955-ж. Уюштуруу жыйыны Конституция кабыл алып, **Пакистан Ислам Республикасы** деп жарыяланган жана президенттик башкаруу киргизилген. Өкмөттү премьер-министр башкарат. 1970–80-жж. маанилүү реформалар жүргүзүлгөн. Жер дыйкандарга берилген. Өнөржайында мамлекеттик сектордун негизи түзүлүп, жеке ишкердүүлүк жана чет элдик инвестициялар колдоого алынган. Пакистан Ыйык Куранга жана Ислам шарияттарына негизденип жашоого өткөн жана өлкөнүн өнүгүшүндө ислам дининин таасири чечүүчү мүнөзгө ээ.

Индиянын көзкарандысыздыкка ээ болушу. 1949-ж. Индиянын Уюштуруу жыйыны мыйзам кабыл алды. Ал 1950-ж. январда күчүнө кирген. Мыйзам боюнча **Индия Республика** болуп жарыяланды. Бирок Индия Британия улуттарынын ынтымак биримдигинде калган.

Көзкарандысыз Индия өкмөтүнүн курамына бир нече партиялардын өкүлдөрү киришкен. Индиянын биринчи премьер министри Жавахарлал Неру мамлекеттик жаны бийликтин башкаруу аппаратын жана куралдуу күчтөрүн индус улутундагы кадрлар менен алмаштыруу керек деп эсептеген. Ошол учурда Индияда бир нече майда княздыктар жашап, алардын Индиялык союзга кошулуусу мамлекеттик чегара маселесине байланыштуу чечилбей турган. Ошондуктан 1947-ж. княздыктардын ишин кароо боюнча атайын министрлик түзүлгөн. Ал саясий бийликти княздыктардан алып, борбордук бийликке – Индия Союзуна өткөрүп берүү чечимин чыгарган.

Индиянын 1947-ж. көзкарандысыздык жөнүндөгү мыйзамына ылайык княздыктардын Индияга же Пакистанга кошулуусу анын өкүлдөрүнүн каалоосуна байланыштуу болгон. 1947-жылдан 1949-ж. чейин 601 княздыктардын 555и Индияга, калганы Пакистанга кошулган. 70 княздык доминиондун курамына административдик бирдик катары кирип, түздөн-түз борбордон башкарылган.

Интеграция процесси бир топ региондордо кыйынчылыктарды туудуруп, куралдуу каршылыктарды пайда кылган. Алсак, Хайдарабад, Жамму жана Кашмир княздыктарында абал оор болгон. Хайдарабад индия аскерлеринин кирүүсү менен Индия союзуна кошулса, Жамму жана Кашмир өзгөчө автономия талап кылып, алардын статусу жөнүндөгү маселе бир топ мезгилге чейин чечилбей кала берген. Бул райондорду талашуу Индия менен Пакистандын ортосунда согуштук чыр-чатактарга алып келген. Индустар менен мусулмандардын биримдигин жөнгө салуу максатын көздөгөн Индиянын улуттук лидери Мохандас Карамчанд Гандинин 1948-ж. өлтүрүлүшү кандуу кагылыштардын туу чокусу болуп калды.

1950-ж. 26-январь Республика күнү деп жарыяланган. Мыйзамга ылайык Индия союзу секулярдык (чиркөөнүн, мечиттин мүлкүн ж.б. жеке менчиктерди мамлекеттин мүлкүнө айландыруу) парламенттик республика деп жарыяланган. Мыйзамда демократиялык эркиндиктер бекемделген, улуттук, расалык, касталык же диний негиздеги ар кандай дискриминацияга тыюу салынган.

Мамлекет башчысы – президент мыйзамга ылайык аскердик күчтөрдүн башкы командачысы болуп саналат, премьер-министрди жана министрлерди дайындайт, мыйзамдын аракетин токтотот. Президент өзгөчө кырдаал абалын киргизүүгө укуктуу. Мыйзам чыгаруу бийлигинин жогорку органы – Борбордук парламент, ал эки палатадан жана штаттар кеңешинен турат. Индия штаттардын союзунан турган федеративдүү мамлекет болуп саналат.

Штатты губернатор башкарып, ал президент тарабынан 5 жылда бир жолу дайындалат. Штаттар облустарга, округдарга, уезддерге жана кыштактарга бөлүнөт. Мыйзам боюнча Индияда түрдүү укуктук статустагы штаттардын 3 тайпасы түзүлүп, «улуттук» статусу бар 15 тил мамлекеттик тил болуп саналат.

Ошентип, Индияда көзкарандысыздык жөнүндөгү мыйзам күчүнө кирген. Өлкөнүн мамлекеттик-укуктук статусунун өзгөрүшү анын тарыхындагы жаңы баракты ачты. Уюштуруу жыйыны мыйзам чыгаруу укугуна ээ болуп, Индияда алгачкы көзкарандысыз мамлекет өкүм сүрө баштады.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Азия өлкөлөрүнүн өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктагыла.
2. Индиянын Улуттук конгресс партиясынын Индиянын көзкарандысыздыгы үчүн күрөшүндөгү ролун аныктагыла.
3. ИУКтун иш-аракетиндеги либералдык жана радикалдык багыттардын кайсы багыты туура деп ойлойсунар?
4. Индиядагы касталык түзүлүш жөнүндө эмне билесиңер?
5. Эмне үчүн Индия XX к. башында африка-азиялык колониялык өлкөлөргө салыштырганда мамлекеттик саясий механизми жана партиялык-саясий түзүлүшү боюнча бир топ өнүккөн өлкө болгон?
6. Индиянын саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү өзгөчөлүктөр эмнеде?

§ 15. Түркия

Түркиянын XX к. башындагы социалдык-саясий абалы. Орто кылымдарда дээрлик алты кылым үч континентке – Азия, Европа, Африкага ээлик кылып, өз доорунда улуу дөөлөттөр менен тентайлашып турган Түрк-Осмон дөөлөтү XIX к. илим-билим, техника, экономика, согуш куралдары жагынан дүйнөлүк жаңылануу процессинен артта калган.

Анткени Осмон дөөлөтү акыркы эки кылымды басып алган калктардын улутчул күчтөрү менен айыгышкан салгылаштарда өткөргөн. Тынымсыз согуштар түрктөрдүн күч-кубатын сүлүктөй соруп, эларалык абалын улам начарлата берген.

Экинчиден, экономикалык өнүгүүдөн артта калган Осмон дөөлөтү Батыштын бай өлкөлөрүнө карызга батып, алардын өнөржайы үчүн чийкизат булагына, товарлары үчүн рынокко айланып, жарым колония абалында калган.

Эгерде Осмон дөөлөтү улуттук-боштондук күрөшкө тартылган колонияларынан баш тартып, жалаң түрктөр мекендеген аймактардын чегинде, түрк коомун жаңылануу жолуна салып тынчтык саясаттын багытын тандап алса, мамлекеттик эгемендүүлүгүн, эларалык кадыр-баркын сактап калмак. Бирок Осмон династиясынын мурасчылары атажуртунун жана мекендештеринин муктаж-мүдөөлөрүн билүүгө, империялык кызыкчылыктарынан баш тартууга, өз улутунун келечек тагдырын ойлоого жарамсыздык кылды.

Натыйжада, Осмон дөөлөтү XX к. техникалык жактан бечел, экономикалык жактан жарды, бай өлкөлөргө карыз, ички-тышкы карама-каршылыктарын жайгарганга алсыз абалда келди.

XX к. башында Осмон дөөлөтү метрополиясындагы көтөрүлүштөрдөн, колонияларындагы козголоңдордон жана согуштардан улам алсырап бүткөн. Ошондой абалда авантюрист башкаруучулар биринчи дүйнөлүк согушка (1914–18-жж.) Германия тарабында кирди. Бул Осмон дөөлөтүнүн тез арада жана биротоло кыйрашына алып келди. Анын аймагы Франциянын, Англиянын жана Грециянын оккупациясынын алдында калды.

Султан Абдул Хамид II (1876–1909) жана Мехмед V (1909–1918) башында турган түрк жетекчилери баскынчыларга каршы күрөшүүнүн ордуна, кол куушуруп олтуруп берди. 1918-ж. 24-октябрда Антанта дөөлөттөрү аскер-дениз күчтөрүнүн министри М. Рауф менен келишимге кол коюп, Осмон дөөлөтүнүн аймагын оккупациялоону башташты. Англия менен Франция мурдагы Осмондордун Жакынкы Чыгыштагы басып алган жерлерин өзара бөлүштүрүп алышкан соң, мындан ары жаңы жер кошуп алуунун мейкиндигин Түркиянын эсебинен кеңейтүүгө даяр турушту. Көзкарандысыздык үчүн күрөштө түрк эли Мустафа Кемалдын жетекчилиги алдында жеңишке жетише алган.

1905-ж. «Мекен жана эркиндик коому» түзгөн. Бул коом революциялык багыттагы коом болгон. Бирок коомдун башка мүчөлөрү менен өзара келишпестиктерден улам Кемал аны таштап, буржуазиялык-улутчул «Биригүү жана прогресс» уюмуна кошулган. Бул уюм жаш түрктөр кыймылы менен кызматташ болгон.

Мустафа Кемал
Ататүрк (1881-1938)

Мустафа Кемал. 1881-ж. Осмон дөөлөтүнүн маанилүү шаары, азыр Грецияга караштуу Салоники шаарында туулган. Башталгыч мектепти аяктагандан кийин, ал Салоникидеги аскер мектебин, 1898-ж. аскердик лицейди аяктап, 1905-ж. Стамбулдагы жогорку аскер академиясын бүтүргөн. Ошол жылдары Кемалды Осмон дөөлөтүнүн саясий оор абалы, султан Абдул Хамид башкарган жылдардагы эркин ойлоого тыюу салуу тынчсыздандырып, жолдоштору менен жашыруун чогулуштарды уюштуруп, проблемаларды чечүүнүн жолдорун талкуулашкан. 1902-ж. лейтенант чинин алып, Аскердик академияга кызматка алынган.

1911–12-жж. түрктөр менен италиялыктардын согушунун натыйжасында түрктөр Түндүк Африкадагы акыркы аймагынан айрылды. 1912–1913-жж. биринчи Балкан согушу түрктөрдүн Европадагы ээликтерин Чыгыш Фракия аймагы менен чектеген. Осмон дөөлөтү ошондой шартта биринчи дүйнөлүк согушка Германия тарапта кирип, төрт жылдын ичинде түрк эли улуттук кыйроонун жана кырылуунун чегине жетти.

Улуттук-боштондук согуш (1919–1923-жж.). Севр келишими. Түрк элинин боштондук күрөшү 1918–1923-жж. Анадолуда башталып, аны генерал М. Кемал жетектеди. 1919-ж. майда грек аскерлеринин Измирге түшүрүлгөндүгү жөнүндөгү кабар аны чечкиндүү кадамдарга түрттү. Ал Анадолуга келип, душмандын оюнчугуна айланган чыккынчы султанатка каршы жана чет элдик интервенттерге каршы согуштун жетекчиси болуп калды.

М. Кемалдын жана анын шакирттеринин биринчи милдети улуттук күчтү топтоо болгон. Алар «Укук коргоо» коомун түзүп, Эрзерумда жана Сиваста өткөн конгрессте Түркиянын көзкарандысыздыгы үчүн күрөшкө чакырышты. Сивас конгрессинде М. Кемалдын башчылыгы астындагы бийлик убактылуу өкмөттүн милдетин аткара баштады.

1920-ж. 22-апрелде Анкарада өзүн өлкөдөгү мыйзамдуу бийлик катары жарыялаган жаңы парламент – **Түркиянын элдик жогорку межилиси (ТЭЖМ)** чакырылды. ТЭЖМ «Негизги уюмдар жөнүндө» мыйзам кабыл алып, ал иш жүзүндө Түркиянын 1924-ж. чейинки убактылуу Конституциясы болуп калды. Анда «жогорку бийлик улутка чектөөсүз таандык» деп айтылган. Кемалчылардын мыйзамдык иш-аракеттери түрк элинин боштондукка чыгуу күрөшү менен кошул-ташыл жүргүзүлгөн.

Ошондуктан Антанта өлкөлөрү аны басуу үчүн бардык чараларды колдонду. 1920-ж. мартта союздаштар Стамбул шаарын курчоого алышып, депутаттар палатасын таркатышкан. Андан кийин алар

өлкөдөгү өздөрүнүн бийлигин калыбына келтирүү үчүн султан Мехмед VIнын (1918–1922) «халифтик аскерлерин» ТЭЖМге каршы жөнөтүшкөн. Ошону менен түрктөрдүн куралдуу каршылыгы бүттү деп ойлогон Антантанын жетекчилери 1920-ж. августта султанга Севр тынчтык келишимин «сунуш кылышкан». Анын шарты боюнча Түркия мамлекети Англия, Франция, Италия жана Греция тарабынан расмий түрдө бөлүнүп алынмак. Бул келишим султандын чет элдик баскынчылар менен биригип, элдин боштондук кыймылына каршы согуш баштап жаткандыгын жана Түркия өз алдынча мамлекет катары жашоосун токтотот дегенди билдирген.

Севр келишиминин талоончулук шарты Түрк коомчулугунда нааразылык толкунун жаратты. Анкарадагы Мустафа Кемалдын өкмөтү Севр келишимин кабыл алган жок. Кемал жана анын тарапкерлери алгач, Чыгыш Анадолуда өз алдынча мамлекет курууга умтулган армяндар менен келишим түзүп, аларды максатынан баш тарттырууга жетише алышты. 1921-ж. 16-мартта Советтик Россия менен достук келишимине кол коюшуп, ал иш жүзүндө биринчи эларалык укуктук документ болуп калган.

1921-ж. октябрда түзүлгөн келишим боюнча француздар аскерлерин Түркиянын аймагынан чыгарып кетишкен. Эми бардык күч-каражат батыш фронтуна багытталды. Анткени Измирди басып алган гректер өздөрүн түбөлүк кожоюн сезишип, баарын кыйратышып, үй-жайсыз калган түрктөрдү айдап кетишкен. Грек–түрк согушу 18 айга созулуп, эки тарап тең аёосуз салгылашышкан. Чыдамкайлыкты жана баатырдыкты көрсөтүшкөн түрктөр 1922-ж. сентябрда жеңишке жетишип, гректер чегинишкен. 9-сентябрда Измир бошотулган. 1922-ж. 1-ноябрда Межилис султанаттын таркатылгандыгы жөнүндө чечим кабыл алган, акыркы султан Мехмед VI англдардын коргоосунда өлкөнү таштап чыгып кеткен.

Кемалчылардын бийлигинин бекемделеши 1924-ж. 3-мартта халифтикти жоюу жөнүндө чечим кабыл алууга өбөлгө түздү, кемалдык революциянын натыйжасында улуттук мамлекет түзүлдү.

1922-ж. 21-ноябрда Швейцариянын Лозанна шаарында башталган конференция эки этап менен 8 айга созулган. «Лозаннадагы тынчтык үстөлүндө үч-төрт жылдык эмес бир топ кылымдарга тиешелүү болгон маселелер каралган. Ошончолук эски, ырбаган, чиеленишкен маселелердин эсебин табуу оңой эмес болчу» (М. Кемал). 1923-ж. 24-июлда Лозанна тынчтык келишими боюнча Түркиянын Элдик жогорку межилиси расмий түрдө таанылган. Түркиянын улуттук чегарасы аныкталган. Согуштун жыйынтыгы батыш саясатчыларын «жаны Түркияны» таанууга мажбурлады.

Республиканын жарыяланышы жана К. Ататүрктүн реформалары. 1923-ж. 29-октябрда Түркия республика деп жарыяланды,

борбору Стамбулдан Анкарага көчүрүлүп, мамлекеттин тунгуч президенти Мустафа Кемал шайланган. М. Кемал коомдук-саясий уюмдарды Элдик демократиялык партияга бириктирди жана башкы төрагалык милдетти да аткарып калды. Мурдагы укук коргоо комунун ордуна жаңы саясий уюм – Элдик партия түзүлүп, ал кийинчерээк Элдик-Республикалык партия деп аталды. Партиянын бийлик органдарына Улуттук-боштондук согуштун аскердик жана жарандык төрөлөрүнүн өкүлдөрү киришти. Мамлекеттин демократиялык жүзүн көрсөткөн эң алгачкы реформалар башталды.

М. Кемал жаңы турмуштун максатына ылайык жаңы реформаларды жүргүзө баштаган. Ошол учурда кийим реформасы жүргүзүлдү. Түркия динчилер башкарбаган секуляр мамлекет катары жарыяланып, жашоонун бардык тармагына батыштын маданияты, үрп-адаты, жашоо ыңгайы киргизиле баштады.

Илимге жана маданиятка өзгөрүүлөр киргизилди. Түркия лингвистикалык коому жана Түркия тарых коому түзүлдү. Диний медреселер, мусулман күмбөздөрү жабылды. Алфавит реформасы жүргүзүлдү, б.а. араб алфавити латын алфавити менен алмаштырылды, анын негизинде жаңы түрк алфавити келип чыкты. Европа тибиндеги жаңы университеттер жана факультеттер, мамлекеттик мектептер ачылды. Эларалык календарь, саат жана цифра кабыл алынды. Түрк аялдарынын укугунда чоң өзгөрүү болуп, алар Европа аялдарынан мурда 1934-ж. парламентке шайлоого жана шайланууга укук алышты.

Экономикалык реформалар өлкөнүн чарбасын кайра курууга алып келди. 1923-ж. Измирде биринчи жолу Экономикалык конгресс өткөрүлгөн. Бул конгрессте өлкөнүн экономикалык жактан өсүү келечеги каралган. Айыл чарбасындагы өзгөрүүлөр байкала баштады. Соода жана улуттук индустрия өнүктүрүлгөн. Саламаттыкты сактоо тармагына көбүрөөк көңүл бурулду. Күчтүү армия түзүлгөн.

1934-ж. 21-июнда Межилис атайын мыйзамдын негизинде Мустафа Кемалга Ататүрк (түрктөрдүн атасы) наамын ыйгарган. Жаңы Түрк мамлекетинде жүрүп жаткан реформалар «Ататүрктүн реформалары» деп аталды. Бул реформаларды кыска убакыттын ичинде бардык аймактарга жайылтуу максатында Республикалык эл партиясы түзүлүп, Түркия саясатында мамлекеттик, республикалык, улуттук жана революциялык жаңы принциптер кабыл алынды.

Ататүрк реформаларды иш жүзүнө ашыргандан кийин түрк элинин Улуттук боштондук согушу жана Түрк мамлекетинин курулушу жөнүндөгү «Нутук-кеп», «Жаңы Түркиянын жолу» аттуу эмгегин жазган. Мустафа Кемалдын маалыматтарга, тыянактарга бай бул эмгеги түрк тарыхы жана адабияты жөнүндөгү эмгектердин арасынан ардактуу орун ээлеп калды.

Ататүрк реформаларды элдин партиясы катары уюшулган Элдик-Республикалык партиянын жетекчилиги алдында жүргүзгөн. Антсе да аталган партиянын катарында тез эле оппозиционерлер пайда болгон. Алар Улуттук-боштондук согуштун жетекчилери болушса да, өлкөдөгү болуп жаткан реформалар Түркиянын социалдык-саясий түзүлүшүнө туура келбейт дешкен. Алар Ататүрктүн партиясынан чыгып, өздөрүнүн Прогрессивдүү Республикалык партиясын түзүшкөн. Ошентип реформага каршы болгон бардык оппозициячылар ушул партияга мүчө болуп киришкен. Ататүрк көп партиялуу системанын болушун жактаган. Ал башкаруучу партиянын саясий оппоненти болушун каалаган. Ошондуктан мурдагы премьер министр Фетхи Окьярга Эркиндик партиясын түзүүнү тапшырган.

Тышкы саясатта дипломатиянын жениши менен Босфор жана Дарданелл кысыктары, 1936-ж. Монтре конвенциясына ылайык, Түркиянын улуттук коопсуздук түзүмүнө кирген. М. Кемал Хатай жергесин ата журтуна бириктирүүнүн үстүндө катуу аракет жасаган, Хатай провинциясынын проблемасын чечүү Ататүрктүн тышкы саясаттагы акыркы иши болду. Ал 1938-ж. 10-ноябрда Стамбулда көз жумган. Анын сөөгү Анкарага коюлган. Ататүрктүн идеялары жана ойлору рационалдуу көзкараштарга негизделген, ар түрдүү догмалардан алыс турган ататүркизмди пайда кылды. Анын принциптери өтө кыска мөөнөттө Түркияны цивилизациялуу мамлекеттин деңгээлине чыгаруучу даңгыр жолго айланган.

Экинчи дүйнөлүк согуштун жылдарында Түркия өзүнүн бейтараптыгын жарыялаган. Бирок согуш башталгандан аяктаганга чейин өзүнүн чегараларынын кол тийбестигин сактап калуу максатында бирде «уюк» мамлекеттери менен, бирде антигитлердик коалициялык мамлекеттер менен келишим түзгөн. Гитлердик Германиянын женилерине көзү жеткенден кийин, 1945-ж. февралда Германияга жана Японияга согуш жарыялаган. Бул кадам Түркиянын БУУнун уюштуруучуларынын катарына кирүүсүнө өбөлгө түзгөн.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Эмне үчүн эбегейсиз аймакты ээлеп турган Осмон дөөлөтү ХХ к. башында экономикалык жактан артта калган?
2. Ошондой шартта Султандык кандай багытты ээлеген?
3. Мустафа Кемалдын түрк тарыхындагы ээлеген ордун аныктагыла.
4. Ататүрктүн реформаларынын өзгөчөлүгү эмнеде?
5. Түркиянын экинчи дүйнөлүк согуштун жылдарында бирде «уюк» мамлекеттери менен, бирде гитлерге каршы коалициялык мамлекеттер менен мамиле түзгөндүгү моралдык жактан туурабы?
6. Силердин көзкарашыңар боюнча М.Кемал кандай багытты тандамак?

§ 16. 20–30-жж. эларалык мамилелер

Империалисттик дөөлөттөр ортосундагы карама-каршылыктардын курчушу. 1920-жж. эларалык мамилелердин өнүгүшүндөгү башталган карама-каршылыктар 1929–1933-жж. дүйнөлүк экономикалык кризистин негизинде ого бетер күчөдү. Б и р ж а г ы н а н, көпчүлүк ири дөөлөттөрдүн башкаруучу чөйрөлөрүнүн арасында тышкы проблемаларды жана келишпестиктерди күч колдонуу менен гана чечүүгө болот деген түшүнүктүн бекем орношу аларды дүйнөдө лидердик абалга жетүү үчүн согуштук дараметин күчөтүүгө түрткөн. Э к и н ч и ж а г ы н а н, талаш-тартыш маселелер Улуттар Лигасынын катышуусу менен жөнгө салынбагандыктан, тынчтыкты сактап калуу мүмкүнчүлүктөрүнө көп өлкөлөр ишенген эмес. Акырында, 1930-жж. Европа менен Түндүк Американын бардык өлкөлөрүндө ички социалдык абалдын курчушу алардын башкаруу чөйрөсүндө ички саясий маселелерди эларалык майданда чечүү ойлорун жараткан.

Жалпысынан бул мезгил, эларалык мамилелердеги төмөндөгү көрүнүштөрдүн: 1919–1922-жж. түзүлгөн дүйнөлүк кырдаалды ачыктан-ачык кайра караштыруунун (Германия, Италия, Япония ушул жолго түштү); Версаль–Вашингтон системасынын принциптерин сактап калуунун (бул багытты Франция жана Чыгыш Европадагы майда өлкөлөр колдошту); биринчи жана экинчи топтогулардын ортосунда пайда табууга аракеттенүүнүн (Улуу Британия, СССР, Европанын, Азиянын, Латын Америкасынын көпчүлүк мамлекеттери) кагылышы менен мүнөздөлдү. Өзүнчө турган АКШ өзгөчө багытты ээледі. Ал түзүлүп калган дүйнөлүк кырдаалдын сакталышын каалаган.

Согуштун эки очогунун пайда болушу. 1931–1932-жж. карата Ыраакы Чыгышта туруксуз кырдаал жаралган. Дал ушул жерде, Кытайдын түндүк-чыгыш жагындагы Манчжурия провинциясын Япониянын басып алуусунун натыйжасында жаңы глобалдык чырчатактын биринчи очогу пайда болгон. Улуттар Лигасынын япон-кытай сүйлөшүүсүндө ортомчулук аракеттери натыйжасыз аяктаган. Ага жооп кылып, Токио бул уюмдан чыккандыгы жөнүндө жарыялады. Натыйжада, эларалык мамилелердин мурдагы системасы толугу менен жокко чыгарылды.

Чыгыш Азиядагы агрессия 1930-жж. экинчи жарымында ого бетер кеңейген. Анда япон аскерлери бүткүл Кытайды басып алууга ачыктан-ачык киришип (1937-ж.), кийинчерээк Германия менен Италиянын колдоо жөнүндөгү убадасын алган соң, Хасан көлүнүн жана Халхин-Гол (1939-ж.) дарыясынын аймагындагы СССР менен Монголиянын чегаралаш аймактарына чабуул коюуга аракеттенген (1939-ж.). 1940-ж. сентябрда Токио, Рим жана Берлиндин ортосунда аскердик-саясий союзга кол коюлгандан кийин, Күн Чыгыш өлкөсүнүн жаңы дүйнөлүк согушка даярдануу процесси аяктаган.

Убактысы боюнча экинчи «жаңжал очогу» Эфиопияда пайда болгон. 1935-ж. Эфиопиянын чегарасындагы талаш аймактарга дооматын арткан Италия бул мамлекетке каршы согуш аракеттерин баштаган. Эфиопиянын императорунун начар куралданган армиясы бүткүл күчүн үрөп каршылык көрсөтсө да жеңилип калган. Италиянын бул агрессиялык аракетине каршы Улуттар Лигасы экономикалык санкцияларды (лат., *sanctio*—чара көрүү) киргизген. Бирок бул жаза Б. Муссолинини Балканды басып алуудан алаксытуу максатын көздөгөн Улуу Британия менен Франциянын кийлигишпөө багытынан улам аягына чыккан эмес. Натыйжада, Эфиопия кыска мезгилге Италиянын колониясына айланып, 1937-ж. декабрда Италия Улуттар Лигасынан чыгып кеткен.

Баарынан да Версалдагы тынчтык келишимдеринин бардыгын толугу менен жокко чыгаруу багытына түшкөн А. Гитлердин өкмөтүнүн саясаты өтө коркунучтуу эле. Бул кырдаал 1933-ж. октябрда Улуттар Лигасынан чыгып кеткенден кийин ого бетер курчуп кеткен. Ырас, 1935-ж. чейин Берлин бардык европалык өлкөлөр менен кол салышпоо жөнүндө пактыга кол коюу сунушун киргизүү менен тынчтыкты, чегараларды бузбоо принцибин сөз жүзүндө колдомуш болуп жатты. Анын себеби үчүнчү рейхтин аскер күчтөрүн калыбына келтирүү үчүн убакыттан утуп алуу максатын көздөгөндүгүндө эле.

Гитлер репарация маселесин биротоло жокко чыгарып, Батыштан ири кредиттерди алып, Улуу Британия менен аскер-деңиз күчтөрү жөнүндөгү макулдашууну кайра кароого жетишкен соң, 1935-ж. Версаль келишимин бузуу менен жалпы аскердик кызмат өтөө милдети киргизилгендигин жарыялап, согушка даярдануусун ачыктан-ачык тездеткен. Ошол жылдын январында Улутчулдук кубаттуу үгүттөөнүн таасири астында индустриялык жактан күчтүү өнүккөн, стратегиялык жактан чоң мааниге ээ болгон Саар облусунун калкы Германиянын курамына кайра кирүүнү каалаганын билдирген. 1936-ж. 7-мартта герман аскерлери Рейн зонасына киришкен. Гитлердин бул кадамына каршы Франция гана иш-чараларды уюштурууга аракеттенди, бирок кооптуу чыр-чатакка кабылууну каалабаган Улутбритания менен АКШ тарабынан колдоо тапкан эмес. 1936–1939-жж. Испаниядагы жарандык согушка байланышкан окуялар Европадагы абалга чоң таасирин тийгизген. Испан диктатору Франконун тарапкерлери СССРден жана бүткүл дүйнөдөн келген ыктыярдуулардан турган интернационалдык бригадалар чоң жардам беришкенине карабай, Элдик фронттун өкмөтүн жеңип чыгышкан. 1937-ж. ноябрда Берлин–Рим «уюгу» Япония менен бирге дүйнөлүк коммунизмге каршы күрөшүү максатында жаңы аскердик-саясий блок – «Берлин-Рим-Токио» Үчтүктөр блогун түзүшкөн. Германия менен Италиянын эларалык өнүттөрү бекемделген.

Кийлигишпөө саясаты. Агрессорлордун эч кандай жазасыз аракеттенүүсү Улуттар Лигасынын тынчтыкты жетишерлик түрдө камсыз кыла албагандыгын көрсөткөн. Лиганын өзүндө да күчтөр кайрадан бөлүнүп бириккен. Япония жана Германия Улуттар Лигасынан чыгып кетишкен. Бирок, 1934-ж. ага Советтер Союзу кирди. Ошону менен Европадагы коопсуздук проблемасы мурдагыдан кененирээк географиялык чектерге ээ болду.

1934-ж. советтик-француздук сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында Чыгыш пактысы деген долбоор тандалып алынып, ага Германия, СССР, Чехословакия, Польша, Литва, Латвия, Эстония, Финляндиянын кирүүсү болжолдонгон эле. Эми коопсуздуктун жамааттык системасын түзүүгө болмок. Бирок, Англия, Германия жана чыгыш европалык мамлекеттер Чыгыш пактысын түзүү жөнүндөгү сунушту четке кагышты. Европадагы жамааттык коопсуздук системасын түзүү мүмкүнчүлүгү колдон чыгарылган.

1935-ж. 2-майда Франция менен СССР өзара жардамдашуу жөнүндө келишим түзүшкөн.

Ушундай эле келишимге СССР менен Чехословакия кол коюшкан. Эгерде Чехословакияга кол салуу учурунда Франция жардамга келсе, СССР Чехословакияга жардам берүүгө убада берген. Ошондой эле мааниде Чехословакия-Франция пактысына да кол коюлган. Бирок, Франциянын абалы туруктуу болгон эмес. Ал көбүнчө Британия саясатынын багытын улантып, Европадагы тынчтыкты сактоодо агрессордун көңүлүн алууга аракеттенген. Бул фашисттик Германиянын «көңүлүн алуу» саясаты болгон.

1938-ж. Мюнхен макулдашуусу. Австрияда аншлюс (немистерди бириктирүү) ишке ашырылгандан кийин, Гитлер Чехословакиянын Судет облусундагы немистерди Германияга кошууну талап кылган.

Мюнхен келишими. Э. Даладье, А. Гитлер, Б. Муссолини, Н. Чемберлен. 1938-жыл.

Мундагы немистер судет-немис партиясынын атына жамынышып, гитлердик агентура катары аракеттенип келишкен.

Англия менен Франция Чехословакия өкмөтүнө эпке келип, макул болууга кеңеш беришкен. «Көңүл алуу» саясатынын маңызы мына ошондо эле. Анын

артындагы кийинки максат – герман экспансиясын Чыгышка багыттоо болгон. Чехословакиянын багынуусу француз өкмөтүнүн башчысы Даладьенин фашисттик диктаторлор Муссолини менен Гитлердин 1938-ж. 29-сентябрда Мюнхенде өткөн кеңешмесинде бекитилген. Чехословакиянын өкүлдөрү бул кеңешмеге катышкан эмес. Кабыл алынган макулдашууга ылайык Чехословакия он күндүк мөөнөттүн ичинде Судет облусун, анда болгон бардык курулуштары менен кошо, Германияга өткөрүп берүүсү керек эле. Бул Чехословакиядан анын аймагынын бештен бир бөлүгүн, калкынын чейрек бөлүгүн, оор жана аскердик өнөржайынын негизги бөлүгүн зордук менен тартып алуу дегендикке жаткан. Германия Англия менен Францияга мындан аркы талаш маселелердин баары сүйлөшүү жолу менен чечилет деп убада берген. Бирок, ал убада аткарылган жок.

Англиялык-франциялык-советтик сүйлөшүүлөр. Советтик-германиялык кол салышпоо бүтүмү жана анын натыйжалары. 1939-ж. жазында Европадагы абал кескин курчуп кетти. 15-мартта Германия Мюнхен макулдашуусун бузуп, Судет облусун гана эмес, Чехословакияны басып алды. Бир аптадан кийин немистер Польшадан Гданьск (Данциг) шаарын талап кылды жана Литванын Клайпеда облусун оккупациялады. Апрельде фашисттик Италия Албанияны өзүнө каратты. Бул агрессивдүү актылар дүйнөлүк согушту жакындатып, Англиянын, Франциянын жана Советтер Союзунун эларалык өнүктөрүн начарлаткан. Айрыкча Франция коркунучтуу абалда эле, ал Испанияда Франконун фашисттик бийлиги бекемделип бүткөндөн кийин, фашисттик мамлекеттердин курчоосунда калган.

Ушундай шартта 1939-ж. жазда, Англия жана Франция советтик жетекчиликке өзара жардамдашуу жөнүндөгү келишимдерди түзүү сунушу менен кайрылган. 12-августта Москвада Англия, Франция, СССРдин өкүлдөрүнүн сүйлөшүүлөрү башталган.

Ошол эле жылдын июнь-август айларында Англия менен Германиянын ортосунда экономикалык жана саясий маселелер, анын ичинде бири-бирине кол салбоо жөнүндө актыга кол коюу боюнча сүйлөшүүлөр жүргөн.

Москвада англиялык-франциялык-советтик сүйлөшүүлөр башталганда, андан чочулаган Гитлер Сталинге телеграмма жиберип, тежинен кол салышпоо жөнүндө бүтүм түзүүнү сунуш кылган.

Германия бул үч мамлекеттин сүйлөшүүлөрүн үзгүлтүккө учуратууга жана Польшага кол салардын алдында СССРдин бейтараптыгына жетишүүгө ынтызар эле. Тилекке каршы сүйлөшүүлөр бир нече айга созулуп, бир чечимге келе алышкан эмес. Англия менен Франциянын сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө убакытты созо берүүсү советтик тышкы саясаттын багытын өзгөртүүгө алып барган. СССР Германия менен сүйлөшүүлөргө макулдугун билдирген.

Сталин согушка даярданууга убакытты утуп алууну көздөгөн. Москвага Германиянын тышкы ичтер министри И. Риббентроп учуп келип, 1939-ж. 23-августта К. Молотов менен И. Риббентроп Кремлде советтик-германиялык кол салышпоо жөнүндө пактыга жана кошумча жашыруун токтомго кол коюшкан. Бул токтомго ылайык Германияга Польшанын батыш, ал эми СССРге украин жана белорус калктары басымдуулук кылган чыгыш тарабы өтмөк болду.

Ошондой эле Финландия, Балтика өлкөлөрү, Бессарабия СССРдин кызыкчылыгындагы чөйрөлөр деп чечилген.

Экинчи дүйнөлүк согуш башталар алдындагы Европадагы аймактык өзгөрүүлөр. 1940-ж. апрелде Германия Данияга жана Норвегияга катуу сокку урган. Дания бийликтери дароо эле багынып беришти, Норвегия каршылык көрсөтүүнү туура көрдү, бирок тез эле мизи кайтарылган.

Молотов-Риббентроп кол салышпоо пактысына кол коюу учуру

Арадан бир ай өткөндөн кийин германиялык аскерлер Бельгиянын, Голландиянын жана Франциянын чектерине кирип барышкан. 14-майда Голландия багынып, дагы эки аптадан кийин, Бельгия кол көтөрүп берген.

«Таң каларлык согуш» деп аталган айларда Францияга көптөгөн англиялык аскерлер түшүрүлгөн эле. Дүйнөлүк коомчулук англиялык-франциялык бирикме гитлердин армиясын токтотот деп ойлогон. Тилекке

каршы, немистик танкалык жана моторлошкон колонналар Францияга каршылыксыз эле кирип келишкен, 14-июнда немистер ок чыгарбай туруп Парижди ээлешкен.

26-майдан 4-июнга чейин 340 миң адамдан турган англиялык-франциялык аскерлер эң аз жоготуулар менен кайрадан Англияга жөнөтүлүп, гитлерчилерге каршы согушка кирген жок, ал эми 22-июнда франциялык-германиялык жарашууга кол коюлган. Формалдуу түрдө Франция өзүнүн эгемендүүлүгүн сактап калды. Бирок келишимдин шарттарына ылайык анын аймагынын көпчүлүк бөлүктөрүндө

германиялык аскерлер кала берген. Гитлердин талабы менен бул кол коюу Компъен токоюндагы маршал Фоштун атайын музейден алынып келинген штабдык вагонунда ишке ашырылган.

Сталин 1939-ж. августтагы жашыруун келишимде белгиленген СССР үчүн пайдалуу шарттарды тезирээк ишке ашырууга шашылган. СССР Польшага каршы аракеттерди баштаган. 1939-ж. 17-сентябрда советтик аскерлер эч кандай каршылыкка учурабай, Польшанын чыгыш райондоруна кирип барышты. 200 миңден ашуун поляк жоокерлери жана офицерлери советтик туткунга түшүштү. 1940-ж. жазында алардын 20 миңден ашууну ИИЭК (НКВД) органдары тарабынан Хатынь районунда (Смоленскинин жанында) жашыруун атылып өлтүрүлгөн.

Польша мамлекети жоюлуп, Батыш Украина менен Батыш Белоруссия СССРге өттү, ал эми Польшанын Германия менен чектешкен жерлери немистик генерал-губернаторлук деп жарыяланып, Германиянын башкаруусунда калган.

Ошол эле учурда Советтер Союзу финн чегарасын Ленинграддан алыстатууну талап кылып, Финляндияга Советтик Карелиядагы эл сейрек жайгашкан, эки эсе чоң аймакты алууну сунуш кылган. Финляндия андан баш тартты. 1939-ж. 30-ноябрда советтик аскерлер Финляндияга каршы чабуул башташты, узакка созулбаган, бирок өтө оор советтик-финляндиялык согуш башталды.

1940-ж. жазында советтик аскерлер «Маннергейм сызыгы» деген коргонуу чектерин жарып өттү. Финляндия женилип калды. 1940-ж. 12-мартта советтик-финляндиялык тынчтык келишими түзүлүп, Карел булуну Выборг шаары менен кошо Советтер Союзуна өткөн.

1940-ж. 14–16-июнда Совет өкмөтү Литвага, Латвияга, Эстонияга ультиматум коюп, алардын өкмөттөрүнүн курамын өзгөртүүнү жана советтик армиянын кошумча бөлүктөрүн киргизүүгө уруксат берүүсүн талап кылган. Ошентип бул өлкөлөрдүн аймагына Кызыл Армиянын ири аскердик күчтөрү киргизилген. Советтик саясий жана аскердик өкүлдөрдүн көзөмөлү астында жаны өкмөттөр түзүлгөн, алар Советтер Союзунун курамына кабыл алуу жөнүндөгү «өтүнүч» менен кайрылышкан. 1940-ж. августта Литва, Латвия жана Эстония союздук республикалар катары расмий түрдө СССРге кошулушту. 1940-ж. 26-июнда СССР 1918-ж. Россиядан Румынияга өтүп кеткен Бессарабияны токтоосуз кайтарып берүүнү, ошондой эле негизинен украиндер жашаган Түндүк Буковинаны да Советтер Союзуна өткөрүп берүүнү талап кылган. Румын өкмөтү советтик ультиматумду четке кагууга батына алган жок. СССРге өткөн бул аймактарда Молдавия союздук республикасы түзүлгөн.

1939-ж. 23-августтагы Советтер Союзу менен Германиянын ортосундагы кол салышпоо жөнүндөгү пакты:

Макулдашкан тараптар ар кандай, зордук-зомбулуктан, агрессиядан жана бири-бирине жеке өзү же башка дөөлөттөр менен биргеликте кол салуудан баш тартат...

Эгерде макулдашкан тараптын бирөөсү үчүнчү дөөлөт тарабынан согуштук аракеттердин коркунучунда калса, макулдашкан экинчи тарап ал дөөлөттү эч кандай көрүнүштө колдобойт...

Макулдашкан тараптарга кандайдыр бир бириккен дөөлөттөрдүн кыйыр же түздөн-түз каршылыгы багытталса макулдашкан экинчи тарап эч кимисине кошулбайт...

Аталган келишим он жылдык мөөнөткө түзүлдү.

Советтер Союзу менен Германиянын ортосундагы кошумча жашыруун протокол:

СССР менен Германиянын ортосундагы кол салышпоо жөнүндөгү келишимге кол коюуда эки тараптан ыйгарым укукка ээ болгон өкүлдөр Чыгыш Европадагы кызыкчылыктарды өтө жашыруун кырдаалда талкуулап, төмөндөгү жыйынтыкка келишти:

1. Балтикалык мамлекеттердин курамына кирген мамлекеттердин (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва) облустарынын аймактык-саясий кайра бөлүнүшүндө, Литванын түндүк чегарасы бир эле учурда Германия менен СССРдин таасир этүү кызыкчылыгындагы чегара болуп саналат. Ошол эле учурда Литванын Вилен облусуна болгон кызыкчылыгын эки тарап тең тааныйт.
2. Польша мамлекетинин курамына кирген облустарынын аймактык-саясий кайра бөлүнүшүндө Германия менен СССРдин таасир этүү кызыкчылыгындагы болжолдуу чегарасы Нисса, Нарева, Висла жана Сана дарыяларынын чеги аркылуу өтөт.
3. Европанын түштүк-чыгышына караган советтик тарабында СССРдин Бессарабияга болгон кызыкчылыгы баса көрсөтүлөт. Германия тарабынан бул облустарга саясий жактан таптакыр кызыкпай тургандыгы билдирилет.
4. Бул протокол эки тараптан тең өтө жашыруун сакталат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Эмне үчүн Версаль–Вашингтон системасы бекем болгон эмес?
2. 1930-ж. эларалык мамилелердин өнүгүүсүндөгү түрдүү тенденцияларды аныктап көрсөткүлө.
3. Качан жана кайсы жерлерде согуш очоктору пайда болгон?
4. Эмне үчүн Улуттар Лигасы Германиянын, Италиянын жана Япониянын агрессивдүү аракеттерин токтото албады?

5. «Көнүл алуу» жана «Мюнхен макулдашуусу» деген саясат кандай саясат?
6. Эмне үчүн тынчтыкты сүйгөн элдерге экинчи дүйнөлүк согушту болтурбай коюуга мүмкүн болбоду? Силердин көзкарашыңар боюнча ага ким жана кандай денгээлде жооптуу?
7. Согуштун алдындагы жылдарда СССРдин тышкы саясатына кандай баа бересинер?
8. Батыш өлкөлөрү менен СССРдин тышкы саясаттагы туруксуздугу эмне менен түшүндүрүлөт?
9. Документтик материалдарды пайдаланып, 1939-ж. советтик-германдык келишимдерге баа бергиле.

§ 17. Маданий өнүгүү

Илимдин жана техниканын өнүгүшү. 1900–1939-жж. аралыгында транспорттун ар кандай түрлөрүнүн өнүгүшү өтө маанилүү роль ойногон. Алардын ичинен эски темиржол транспорту тездик менен өркүндөп, поезддердин кыймылынын ылдамдыгы өсүп, ал эми паровоздордун ордун акырындык менен электр локомотивдери ээлеген. Биринчи локомотивдер АКШда сыноодон өткөрүлүп, тез эле 1890-ж. Швейцарияда жана Германияда пайдаланыла баштаган. 1920-ж. баштап электрлештирилген темиржолдорду алдыңкы индустриялуу өлкөлөрдө жигердүү колдоно башташты. Аба транспорту да мурдагыдан жакшырган. 1930-ж. Америкада жана Европада (анын ичинде СССРде да) жүргүнчүлөрдү ташуучу аба каттамдары кеңири ишке киргизилип, самолёттор жүктөрдү ташууга колдонула баштаган. Мындай өзгөрүштөр Азиянын, Африканын, Түштүк Американын жолу татаал жерлери менен байланышты камсыз кылууну жеңилдеткен.

Согуштук техника өтө тез өнүгүп жатты. Биринчи дүйнөлүк согушта эле болочок уруштарда танктар, самолёттор, кубаттуу замбиректер кандай роль ойнору белгилүү болуп калган. Ошондуктан 1920–1930-жж. алдыңкы өлкөлөр биринчи кезекте аскердик техниканын жаны, жакшыртылган түрлөрүн ойлоп таап, тезинен өндүрүшкө киргизүүгө көбүрөөк көңүл бурушкан. Эгерде Англияда 1915-ж. пайда болгон биринчи танктар иш жүзүндө үстү брондолгон темир дөңгөлөктүү тракторлор болсо, 1920-жж. эле бир катар өлкөлөрдө өркүндөтүлгөн жаны танкаларды чыгаруунун үстүндө иштеп жатышты.

Физика тармагында да маанилүү ачылыштар болгон. XX к. башында немис физиги М. Планк атомдон бөлүнгөн энергия майда бөлүкчөлөргө ажырап кете тургандыгын далилдеген. Планк ал бөлүкчөлөрдү кванттар деп атаган. Андан көп өтпөй немис физиги А. Эйнштейн салыштырмалуулук теориясын ачып, убакыт менен мейкиндиктин өзгөрүлбөстүгү жөнүндөгү мурдагы түшүнүктөрдү тап-

Альберт Эйнштейн
(1879–1955)

такыр четке кагып таштады. Эйнштейн жарыктын ылдамдыгы гана өзгөрүлбөс бирдик боло тургандыгын, аны колдонууда убакыттын жылышы акырындап, мейкиндиктин формасы өзгөрө тургандыгын далилдеген.

Кылым башындагы ушул жана башка ачылыштар эң кеңири өзгөрүүлөргө жол ачты. Ошолордун жардамы менен 1930-ж. атом энергиясын алуу мүмкүнчүлүгү пайда болгон. Ал эми 1939-ж. бир катар илимпоздор (италиялык Э. Ферми, немистер О. Хан жана Ф. Штрассман) туташ реакция жүргөн учурда урандын ядросунан энергия бөлүнүп чыга тур-

гандыгын теориялык жактан да, практикалык жактан да далилдеп коюшту. Андан ары бул ачылыштар адамзаттын тарыхындагы эң коркунучтуу куралды – атом бомбасын жасоого алып келген. Бирок, атом энергиясы тынчтык максаттарда да колдонула баштаган. Мында согуштук техниканын ар кандай түрлөрүн өркүндөтүү экономикалык тармактарды тынчтык багытында өнүктүрүүгө өбөлгө түзүп, мурдагыдан да тагыраак техникалык жетишкендиктерди табууга жардам берет деген түшүнүк жаралган.

XX к. алгачкы он жылдыктарында адамдардын эмгегин жана турмушун жеңилдетип, бош убактысын көнүлдүү жана жагымдуу өткөрүүгө шарт түзгөн көптөгөн ойлоп табуулар пайда болду. Алдынкы өлкөлөрдө биринчи муздаткычтар жана кир жуугуч машиналар, радиокабылдагычтар жана телевизорлор, граммафон пластинкалары (1920), жөнөкөй турмуш техникалары (электр сакал алгычтар, фендер, электр үтүктөр) сатыкка чыгарылды. Адегенде мындай буюмдар абдан таң каларлык, укмуш катары кабыл алынган. Анын үстүнө бул буюмдар күндөлүк турмушта кеңири керектөө үчүн кымбат эле. Бирок, алардын баалары барган сайын төмөндөй берген.

Медицина тармагында да маанилүү ачылыштар жасалып, жаңы дарылар жана вакциналар: инсулин (1922) жана пенициллин (1928) табылды. Ошондой эле пластмасса (1910), полиэтилен (1933) колдонула баштаган.

Жалпысынан илим менен техниканын жетишкендиктери өнөржайдын эле эмес, көбүрөөк деңгээлде коомдук турмушту такай жакшыртып туруучу каражатка айланды. Ушунун баары алдынкы өлкөлөрдө «жыргалдуу коом» деп аталган, 1950–1960-жж. толугу менен сезиле баштаган жаңы көрүнүш эле.

Сүрөт өнөрү. XXк. биринчи он жылдыктарында (экинчи дүйнөлүк согушка чейин) живописке жана архитектурага алардын ички мааниси менен мазмунунун коомдо басымдуулук кылып турган маанай

менен улам барган сайын жакындашуусу мүнөздүү болгон. Цивилизациянын олуттуу кризисин алдынала сезип О. Шпенглер жазгандай, «Европанын түн жамынышы» XIX–XX кк. тогошордо архитектурада жана живописсте үстөмдүк кылган заманбап модерндик стилдей көрүнгөн. Имараттардын бет маңдай жагындагы рельефтердин ийри-буйру чиймелери, кайгылуу аялдардын түспөлдөрү – ушунун баары коомдун үшүн алган ички тынчсызданууну, эртеңки күнгө ишенбөөчүлүктү, аялуу сезимдерди кабарлаган. Биринчи дүйнөлүк согуштан кийинки архитектурада конструктивизм бекемделди. Бул стилде үнөмдүү, жөнөкөй каражаттар менен согуш учурундагы кыйроолорду калыбына келтирүү, цивилизацияны кризистен чыгарууга умтулуулар чагылдырылган.

Чет өлкөлөрдө мазмуну боюнча бир топ кеңири «функционализм» деген термин пайдаланылат. 1920–1930-жж. архитектурасында үстөмдүк кылган бул стилге катаал геометриялык сызыктар, дубалдардагы жана интерьерлердеги кооз жасалгалар, ошол эле учурда жөнөкөй ыкмалардагы монументалдуулук мүнөздүү болгон. Конструктивизмдин типтүү мисалы катары архитектор А. В. Щусевдин долбоору боюнча Москвадагы Кызыл аянтка курулган белгилүү мавзолейди алсак болот. Чет элдик функционалисттерден голландиялык П. Ауд, француз Ш. Ле Корбюзье жана немис Л. Мисвандер Роэ көбүрөөк белгилүү. Органикалык архитектурага негиз салуучу америкалык Ф. Л. Райт аларга жакындашып, өзү курган имараттар айлана-чөйрөгө шайкеш келип туруусуна умтулган.

Кылым башындагы коомдун кризистүү абалы, андан чыгуудагы тынымсыз көп тараптуу изденүүлөр искусствонун башка түрлөрүндө да чагылдырылды. Биринчи дүйнөлүк согуштун алдында живописсте абстракттуулук (курулай, дайынсыз) багыты пайда болду. Орус сүрөтчүлөрү В. Кандинский менен К. Малевич анын баштоочулары катары эсептелишкен. Сызыктардын ойку-кайкы айкалышынан, геометриялык фигуралардын, түстүү тактардын ж.б. жардамы менен абстракционисттер дүйнөнүн татаалдыгы жөнүндөгү өздөрүнүн түшүнүктөрүн билдиришкен. Кандайдыр бир өлчөмдө ушул сыяктуу эле изденүүлөрдү кубисттер да жүргүзүшкөн, алардын катарына франциялык П. Пикассо кошулган.

Абстракционизмди, кубизмди жана башка салттуу эмес ыкмаларды жана агымдарды жалпысынан авангарддык (алдыңкы) ыкма деп аташкан.

П. Пикассо

П.Пикассо. «Муза»

Өздөрүнө коомдун кызыкчылыктарын жана маанайын билдирүүчү укуктуу ыйгарып алган тоталитардык бийликтер да архитектурадагы жана живописьтеги «өз» ыкмасын түзүп алышып, бул ыкманын жалпы багыты өздөрү аныкташкан. Бул ыкмага келаттуу, ал турсун гиганттык формалар, үгүт скульптураларын кеңири колдонуу мүнөздүү болгон. Кыска убакыттын ичинде Германиянын, Италиянын, СССРдин шаарларынын аянттарында жана көчөлөрүндө заңгыраган имараттар, «көсөмдөрдүн», тыхый инсандардын, же символдуу эмгекчилердин жана аскердишмерлердин көптөгөн айкелдери пайда болгон. Мисалы, Москвадагы метро станциясын (Революция аянты) алсак, түркүккө 20 скульптура-символдор жайгаштырылган. Тоталитаризм искусствосу өзүнө ашкере монументтүүлүгү аркылуу ошол бийликтердин «айбаттуулуктүүлүгүн» көрсөтүп, башчылардын керт башына сыйынууу бекемдеген.

Албетте, искусстводо бирдиктүү ыкма болгон эмес. Ар бир диктатордун өзүнө гана тиешелүү табити жана кызыкчылыктары болгон. Мисалы, Сталинге архитекторлор классикалык искусстводон үлгү алыш керек деп айта коюшса эле, СССРдин бардык жеринде же Байыркы Грециянын жана Римдин сарайларын, же италиялык Кайра жаралыш доорунун эстеликтерин элестеткен колонналар, галереялуу имаратта жайнап кетчү. Гитлер менен Муссолини да классиканы урматташкандар да сүрөтчүлөргө, скульпторлорго жана архитекторлорго тиешелүү «каалоолорду» айтып турушкан. Бирок, дал ошол башчылардын өзү билемдик «буюртмалары» жана турмуш чындыгына такыр эле кооптон көрүнүштөр жана проблемалар ар түрдүү өлкөлөрдүн тоталитардык доорунун искусствосун бириктирип турган.

Адабият. Каралып жаткан мезгилде реалисттик адабияттын позициясы улам барган сайын бекемделе берген. XIX к. пайда болгон реализм, чындыкты таланттуу сүрөттөп баяндоодон турмуш жөнүндө ой жүгүртүүгө жана сындоого өтө баштагандан кийин сынчыл реализм түшүнүгү пайда болгон. Англияда, Францияда, Германияда, АКШда жана башка өлкөлөрдө бул жанрда эң мыкты романдар, повесттер, пьесалар жаралган. Ошол учурда англичан Ж. Голсуорсинин, Б. Шоунун, С. Моэмдин

Бернард Шоу
(1856–1950)

Адабият. Каралып жаткан мезгилде реалисттик адабияттын позициясы улам барган сайын бекемделе берген. XIX к. пайда болгон реализм, чындыкты таланттуу сүрөттөп баяндоодон турмуш жөнүндө ой жүгүртүүгө жана сындоого өтө баштагандан кийин сынчыл реализм түшүнүгү пайда болгон. Англияда, Францияда, Германияда, АКШда жана башка өлкөлөрдө бул жанрда эң мыкты романдар, повесттер, пьесалар жаралган. Ошол учурда англичан Ж. Голсуорсинин, Б. Шоунун, С. Моэмдин

француздар А. Франстын жана Р. Ролландын, немистер Т. Манндын жана Л. Фейхтвангердин, америкалыктар Т. Драйзердин, У. Фолкнердин жана Э. Хемингуэйдин ж. б. чыгармалары кеңири белгилүү болгон. Алардын чыгармачылыгы адамдын жана коомдун проблемаларына өтө сүнгүп кирип, терен мамиле жасагандыгы менен айырмаланып турган.

Б. Шоу. «Кандида» спектаклинен көрүнүш

Орус жазуучуларынын реалисттик адабиятка кошкон салымы XIX к. салыштырмалуу анчалык күчтүү болгон эмес, бирок бир топ салмактуу эле.

XX к. адабияты сүрөт өнөрүнө караганда коомдун маанайын так да, толук да чагылдырган, кээде коомдогу окуялардан алдыга озуп да кеткен. Мисалы, айрым орус акындарынын чыгармаларында (мисалы, А. Блок) Россиядагы жакындап калган социалдык кыйроону алдынала сезүү ачык эле билинип калган. 1920-жж. тартып адабиятта идеологиянын элементтери күчөй баштайт. Ал дүйнөдөгү идеологиялык жана саясий күрөштүн курчушуна байланыштуу келип чыккан. Айрым жазуучулар өзү каалап же каалабай (кээде «бийликтин» түздөнтүз көрсөтмөсү менен) дал өзүнүн гана өлкөсүнүн цивилизациясын жана социалдык системанын артыкчылыктарын далилдөөгө аракеттенишкен.

Адабияттын өнүгүүсүнө тоталитардык бийликтер өтө эле терс таасир тийгизишкен. Жазуучулар бийлик белгилеп койгон чектен чыкпай гана чыгарма жаза алышкан, ал чектер өтө катаал болчу. Андай чектөөлөргө каршылык көрсөтүүгө аракеттенгендердин тагдыры да трагедиялуу аяктачу, аларды камап же өлтүрүп салышчу. Ошондуктан көптөгөн таланттуу жазуучулар Советтик Россияны, гитлердик Германияны таштап чыгып кетүүгө аргасыз болушкан.

Иш жүзүндө бул көрүнүш адабияттын өзүн да, анын күйөрмандары – окурмандарды да руханий жакырчылыкка алып барган. Мисалы, орус жазуучусу М. А. Булгаковдун «Мастер жана Маргарита» деген романы жазылып бүткөндөн кийин, ондогон жылдар өткөн соң жарыкка чыккан. Иш жүзүндө аны окурмандардын жаны муундары гана окуганга мүмкүнчүлүк алышкан. Ошондой эле тагдырга башка көптөгөн авторлор жана чыгармалар дуушар болгон. Ал эми мекен чегинен тышкары жактарда куугунда жүргөн жазуучулар китептерин чыгарышса да, аларды мекендештери окуй алышкан эмес. И. А. Буниндин чыгармачылык тагдыры дал ошондой болгон. Па-

рижде эмиграцияда жүрүп жазган чыгармалары үчүн ага 1933-ж. Нобель сыйлыгы берилгени да анын абалын өзгөрткөн эмес.

Жалпысынан ошол мезгилдин адабиятына терең чыгармачылык изденүүлөр мүнөздүү болуп, жаңы стилдер жана жанрлар жаралган. Айрым авторлордо салттуу сюжеттер экинчи планда калып, каармандардын философиялык талаш-тартыштары, алардын сезимдери жана ой-толгоолору, кээде мистикалык көрүнүштөр алдынкы планга чыккан. Мындай адабияттын чыгармачылык принцибин айрым сынчылар жана авторлор «аң-сезимдин агымы» деп аныкташкан. Ал эми жаңы багыттарды жалпысынан модерндешүү деп коюшкан. Француз М. Прустун, австриялык Ф. Кафканын, англ В. Вульфун, ирланд Ж. Жойстун жана башка жазуучу-модернчилердин чыгармалары бүгүнкү күндө да көптөгөн талаштарды жаратууда. Алардын терең ички маңызга толгон адаттан тышкаркы стили жана тили окурмандан өзгөчө сергектикти жана сезгичтикти, автордун ойлоруна үндөш аң-сезимди талап кылат.

Түшүнүү үчүн өтө эле татаал болгон адабият жана философия багытындагы жанр-экзистенциализм болгон. Ал 1920-ж. пайда болуп, экинчи дүйнөлүк согуштан кийин гана гүлдөп өнүккөн. Экзистенциалисттер адамдын ички дүйнөсүнүн теренинде катылып жаткан сезимдерин жана ойлорун чагылдырышып, анын өмүргө жана өлүмгө, дегеле жашоого болгон мамилесин ачып берүүгө умтулушкан.

XX к. алгачкы он жылдыктарындагы адабият жана сүрөт өнөрү ошол жылдардагы коомдун татаал жана карама-каршы сезимдерин жана маанайын чагылдырган.

Кинематография. 1920-жж. орто ченинен тартып искусствонун башкалардан өзгөчө жана абдан кылдат түрү – кинематографиянын ролу ачык-айкын билине баштаган. Кинематография иш жүзүндө бардык салттуу искусстволордун касиеттерин айкалыштырып турган. Экранда үндүн, андан соң түстүүлүктүн пайда болушу кинематографияны адабияттын, музыканын, живописстин элементтери менен байыткан. Кинематография пайда болгон биринчи жылдары көрүүчүлөрдү жөнөкөй мелодрамалык сюжеттер жана таланттуу актерлордун эксцентрикалык оюндары менен өзүнө тартып турган (мисалы, америкалык куудул Ч. Чаплиндин оюндары). Бирок 1920–1930-жж. кинематография өзгөчө образдуу тил менен көрүүчүлөрдүн ар түрдүү сезимдерине таасир эте ала турган өзүнө гана мүнөздүү ыкмаларды иштеп чыкты. Бир катар өлкөлөрдө (АКШ, СССР, Франция ж.б.) өзүнүн өзгөчө салттары бар режиссёрдук жана актёрдук улуттук мектептер жаралган.

Кинематография эң чоң үгүттөөчү ролго да ээ болгон. Мурунку жылдардагы бир дагы манифест же ураандар жаркын кинематографиялык образга, айрыкча документтер менен далилденген образга теңдеше албайт эле. Бирок, кадрларды билгичтик менен монтаждоо, үн менен так жасалгалоо, кинематографиянын устаттарынын башка кесиптик ыкмалары ошол документтик кинону да бул же тигил идея-

ны жактап тартууга мүмкүнчүлүк берген. Мисалы, 1930-ж. аягында Германияда «Эрктин триумфу» деген документтик кинофильм тартылып, анда Гитлер жана анын партиясы – УСНЖП чеберчилик менен даңазаланган. Ал ушунчалык жаркын жана таланттуулук менен тартылгандыктан, фашисттик бийликтин душмандарына да жагымдуу таасир калтырган. Ошондон улам, ал фашисттик режимди жактагандарга кандай таасир эткенин түшүнүү анчейин деле кыйын эмес. Таланты жагынан андан кем калбаган мыкты кинофильмдер СССРде да тартылган.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Азыркы доордогу транспорттун ролун мүнөздөгүлө. XX к. алгачкы он жылдыгынан бери транспорттун ролу канчалык деңгээлге өстү? Силердин оюңарда бул эмне менен байланышкан?
2. Силердин көзкарашыңар боюнча XX к. алгачкы отуз жылындагы ачылыштардын жана ойлоп табуулардын кайсынысы коом үчүн алда канча маанилүү болгон деп ойлойсуңар? Эмне үчүн?
3. Силерге модерн стили менен функционализм (конструктивизм) стилинин ортосундагы айырмачылыктар түшүнүктүүбү? Өз сөзүңөр менен түшүндүрүүгө аракет жасагыла. Бул стилдер коомдогу турмуштун кайсы көрүнүштөрүн жана процесстерди чагылдырган?
4. Адабиятты «аң-сезимдин агымы», чыныгы сындын бир бөлүгү деп атоого болобу же бул таптакыр башка багытпы? Жообуңарды негиздегиле.
5. Кинематографиянын дүйнөлүк маданияттагы ролу эмнеде деп ойлойсуңар?

§ 18. Экинчи дүйнөлүк согуш

Согуштун себептери. Германиянын Польшага кол салышы. 1930-жж. аягында пайда болгон жаңы согуш коркунучу улам барган сайын күчөп, башкы дөөлөттөрдүн ортосундагы экономикалык, аймактык жана саясий маселелердеги каршылыктар экинчи дүйнөлүк согуштун башкы себеби болгон. Европа жана айрым алыскы колониялар фашисттик Германия менен Италиянын жана каршы тарап Франция менен Англиянын ортосундагы күрөштүн майданы болуп калган. Чыгыш Европа өлкөлөрү өз мамлекеттери үчүн кепилдик алууга умтулушкан. Мисалы, Венгрия, Румыния, Болгария, «уюк» тарапка ооп турушкан. Өз кезегинде, Чехословакия, Югославия, Польша жана Греция, Англия менен Франциянын союздаштары болуп калышкан. Латвия, Литва, Эстония мамлекеттери Германия, СССР, Англия жана Франциянын ортосунда дайыма мүлтүлдөк оюн жүргүзүшкөн. АКШнын Тынч океанда, Латын Америкасында кызыкчылыктары болгон. Өз кезегинде Япония бүткүл Ыраакы Чыгышты, Түштүк-Чыгыш Азияны жана Тынч океан бассейнин өзүнүн аскердик-саясий, экономикалык кызыкчылыктарынын чөйрөсү катары эсептеген.

Советтер Союзу башкаларга караганда оор абалда калган, анын эки себеби бар эле.

Б и р и н ч и д е н, «дүйнөлүк революция» теориясын жана Коминтерндин чет өлкөлөрдөгү революциялык иштерин колдоп келе жаткан коммунисттик бийлик катары СССР Батышта олуттуу чочулоо жаратып, каршылыктарга учурап турган.

Э к и н ч и д е н, Европанын башкаруучу чөйрөлөрүндө Россия жөнүндө өтө коркунучтуу өлкө катары пикир пайда болгон. Өз кезегинде, Советтер Союзу коншулаш мамлекеттердин ага кол салууга ыңгайлуу мейкиндикке айлануусуна жол берген эмес. Согуштун башкы себеби «уюк» мамлекеттеринин – Германиянын, Италиянын, Япониянын жана алардын союздаштарынын Версаль–Вашингтон системасын кайра караштыруу, ошол кездеги калыптанган эларалык абалды жокко чыгаруу жана дүйнөнүн картасын толугу менен өзгөртүү максатын көздөгөндүгүндө эле.

Батыш өлкөлөрү жана СССР менен жүргүзүлгөн дипломатиялык сүйлөшүүлөр фашисттик Германияга согуштук пландарын ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берет деп ишенген Гитлер ишке киришти. Польша агрессиянын биринчи курмандыгына айланды. Германия армиясы эч кандай согуш жарыялабастан, **1939-ж. 1-сентябрда** бул өлкөгө басып кирди. Бул күн – экинчи дүйнөлүк согуш башталган күн катары тарыхка кирди. 3-сентябрда Англия жана Франция Польшанын алдындагы убадаларын аткаруу үчүн Германияга согуш жарыялашты. Бирок, бул өлкөлөр эч кандай реалдуу жардам көрсөтө алышпайт эле. Польша менен болгон согуш бир айга да жеткен жок. Польша армиясынын айыгышкан катуу каршылык көрсөтүүсүнө карабай, Германиянын аскердик-техникалык үстөмдүгү өз ролун аткарды. Польша мамлекет катары жоюлду, анын өкмөтү эмиграцияга кетип, Лондонго жайгашты.

Согуштук аракеттер жана алардын этаптары. Франция жеңилгенден кийин Улуу Британия бир аз убакытка Германия менен Италияга каршы күрөштү улантып жаткан жалгыз өлкө болгон. 1940-ж. май айында консерваторлордун лидерлеринин бири, кылдат саясатчы Уинстон Черчилль башкарып калган Англиянын өкмөтү Германияга багынып берүүдөн баш тарткан.

Немис командачылыгы деңиз аркылуу кол салып («Деңиз арстаны» планы), Англияны талкалайм деп ойлогон. Бирок, деңизде үстөмдүгүн сактап калган Англия флоту Германияга десант түшүрүүгө мүмкүндүк бербеди. Германиянын Англия флотуна авиациянын күчү менен сокку урууга жана абадан бомбалоо менен Англиянын каршылык көрсөтүүсүн майтарууга болгон аракети да ийгиликсиз аяктаган.

Улуу Британияга АКШ жардам берип жатты. 1941-ж. мартта АКШнын президенти Ф. Рузвельттин демилгеси менен конгресс ленд-лиз жөнүндө мыйзам кабыл алды (анг., *lend* – «карыз берүү», *lease* – «ижарага берүү»), тагыраак айтканда, АКШ өзү үчүн пайдалуу өлкөлөргө курал-жарак жана жабдууларды карызга же ижарага берип турган.

Германия Улуу Британияга кол салууга даярданып жаткан учурда Италия Чыгыш жана Түндүк Африкадагы Англиянын колонияларына каршы согуштук аракеттерин баштаган. 1940-ж. италиялык аскерлер Англиянын колониясы Сомалиге жана Египетте жайгашкан англиялык аскерлерге каршы чабуулга өтүшкөн. Адегенде италиялык аскерлер алга ийгиликтүү жылып бараткан, бирок, 1940-ж. аяк ченинде англдар кошумча күч алып келүүгө үлгүрүшүп, италиялыктардын кысымын токтото алышты. 1941-ж. жазында англдар партизандардын колдоосу астында италиялыктарды британиялык Сомалиден жана Эфиопиядан кууп чыгып, бүткүл Чыгыш Африканы ээлешкен. Түндүк Африкада алар италиялыктардын чабуулунун мизин кайтарып, Ливиянын бир бөлүгүн басып алышкан. Англиянын өжөрлүк менен каршылык көрсөтүүсү Гитлерди «Дениз арстаны» планынан баш тартып, СССРге каршы согушка даярдык көрүүгө түрткү болгон.

Сырттан караганда, Советтер Союзу менен достук мамилелерди сактамыш болгону менен, Гитлердик Германия СССРге кол салуунун планын иштеп чыгып, Италия жана Япония менен байланыштарын бекемдей баштаган. 1940-ж. 27-сентябрда Германия, Италия жана Япония Үчтүктөр союзуна кол коюшту. Бул план иш жүзүндө дүйнөнү бөлүштүрүү келишими болгон. Көп өтпөй, Үчтүктөр союзуна Румыния, Венгрия, Болгария кошулуп, алардын аймактарына немис аскерлери жайгаштырылган.

Балкандагы согуштук аракеттер. 1940-ж. 28-октябрда фашисттик Италия Германияга эскертпестен эле, Грецияга кол салган. Саны жагынан көбүрөөк жана жакшы куралданган италиялык аскерлер тез эле женишке жетишүүнү көздөшкөн, бирок алар грек аскерлеринин кайраттуу каршылык көрсөтүүсүнө кабылышкан. Муссолининин өтүнүчү менен италиялык агрессорлорго Германия жардамга келген. 1941-ж. 6-апрелде немис аскерлери күтүлбөгөн жерден Грецияга жана Югославияга кол салышкан. Аскер күчү жана техника жагынан өтө чоң артыкчылыгы бар немистер Грециянын жана Югославиянын армияларынын каршылыгын тез эле майтарышкан.

Ошентип, 1941-ж. ортосуна чейин Европа мамлекеттеринин көпчүлүгү Германия жана Италия аскерлери тарабынан оккупацияланып, Швейцария менен Швеция гана бейтарап өлкөлөр катары калышкан. Бул «фашисттер үчүн адаттан тышкары кең пейилдүүлүк» Берлиндин стратегиялык жана каржылык кызыкчылыктары менен, тагыраак айтканда, «швейцариялык каржылык борборду» бузууну жана Европанын түндүгүндө күчүн бытыранды кылууну каалабагандыгы менен түшүндүрүлөт. Европа мамлекеттеринин мыйзамдуу өкмөттөрү эмиграцияга кетишип, Лондондо жайгашышкан.

Германиянын жана анын союздаштарынын Советтер Союзуна басып кириши. Советтер Союзуна каршы согуш гитлердик жетекчилик үчүн абдан чоң мааниге ээ болгон. Улутчулдар бийликке келгенге чейин эле Гитлер өзүнүн программалык «Менин күрөшүм» деген

китебинде, Германиянын максаты Чыгышта өз аймагын кеңейтүү жана большевиктердин бийлигин жок кылуу деп жазган. СССР менен Германиянын ортосунда буга чейин түзүлгөн бардык келишимдер бул кырдаалда убактылуу гана деп эсептелген. Аны Сталин да эң сонун түшүнгөн. Бирок, СССР менен Батыш өлкөлөрүнүн бирдиктүү коалиция түзүүдөгү бирин-бири жокко чыгаруучу кызыкчылыктары карама-каршылыктар менен шартталып, айбаттуу агрессор Германиянын күчөшүнө алып келген. Берлин бул кырдаалды кылдаттык менен пайдаланган. Үчүнчү рейх кубаттуу аскердик-саясий дөөлөткө айлана баштаган.

Бухенвальддын туткундары

3төн 30 мүнөт өткөндө фашисттик аскерлер СССРдин аймагына согуш жарыялабастан басып киришкен. Ошентип, Советтер Союзунун Улуу Ата Мекендик согушу башталган. СССРге каршы согушка, Германия менен бирдикте, Румыния, Венгрия, Финляндия, Италия, Словакия жана Хорватия катышышкан. Франконун Испан өкмөтү жана Вишинин Француз өкмөтү Германияга жардамга ыктыярдууларды жөнөтүп турган. Советтер Союзуна кол салууга 190 дивизия кирип, анын ичинде 37 дивизия Германиянын союздаштарына тиешелүү болсо, Германиянын куралдуу күчтөрүнүн 153 немистик дивизиясы катышкан. Советтик-германиялык фронт экинчи дүйнөлүк согуштун негизги фронту болуп калган.

Фашисттердин кол салуусу Советтер Союзун эң оор абалда калтырган. СССРдин батыш чегарасына 170 дивизия жайгаштырылып, танкалардын жана самолёттордун жалпы саны боюнча агрессорлордон ашып түшкөн, бирок көптөгөн советтик танктар, самолёттор эскирип бүткөн эле. Кызыл Армиянын согуштук жөндөмдүүлүгүн со-

Германия 1941-ж. жайында СССРге кол салууга даярдыгын аяктаган. «Барбаросс планына» ылайык немистик куралдуу күчтөр «Советтик Россияны эң кыска убакытта талкалап салууну» көздөгөн. Гитлерчилер СССРдин европалык бөлүгүн немистик колониячылар үчүн «жашоо мейкиндиги» катары пайдаланууну чечишкен. Польшада оккупанттар мурдатан эле атайын өлүм лагерлерин курушуп, «ылайыксыз» калктар, биринчи кезекте еврейлер менен славяндар жок кылынууга тийиш болгон. Согуш жылдарында бул лагерлерде (Освенцим, Майданек, Бухенвальд, Треблинка ж. б.) 11 млн адам жок кылынган.

1941-ж. 22-июнда танкы саат

гуштун алдында 40 миң командирлер жана саясий кызматкерлер дуушар болушкан жапырт репрессиялоо алсыздандырган. Жаны кадрлардын зарыл болгон даярдыгы жана аскердик тажрыйбасы жок эле. Сталин Гитлердин ишендирүүсүнө ынанып, Улуу Британия менен согушка алаксыган Германия эки фронтто согушпайт деген ишенимде болгон. Фашисттик агрессиянын согушка даярданып жаткандыгы жөнүндөгү далилдүү маалыматтарга шектүү карап, аларды провокация деп эсептеген. Ал өзүнүн жеке каалоосун чындык катары кабыл алып, согуш кийинчерээк башталат деп үмүттөнгөн.

Натыйжада советтик жетекчилик жана аскердик командачылык үчүн согуштун башталуусу күтүүсүз болгон. 1941-ж. 22-июнунун таңында немистик авиация абадан кол салуу менен чегарада жайгашкан советтик аэродромдордогу авиацияны ордуна козголтпостон талкалаган. Немистердин танкалык жана моторлоштурулган дивизиялары авиациянын колдоосу менен тез эле илгерилешкен. Советтик аскерлер айыгышкан каршылыктарды көрсөтүп, эбегейсиз жоготууларга учурап жатышты, бирок душманды токтото алышпады. 1941-ж. кышында немис аскерлери Балтика боюн, Молдавияны, Украинаны, Белоруссияны ээлеп, Ленинградды блокадага алып, Москвага жакындап кирип келишкен.

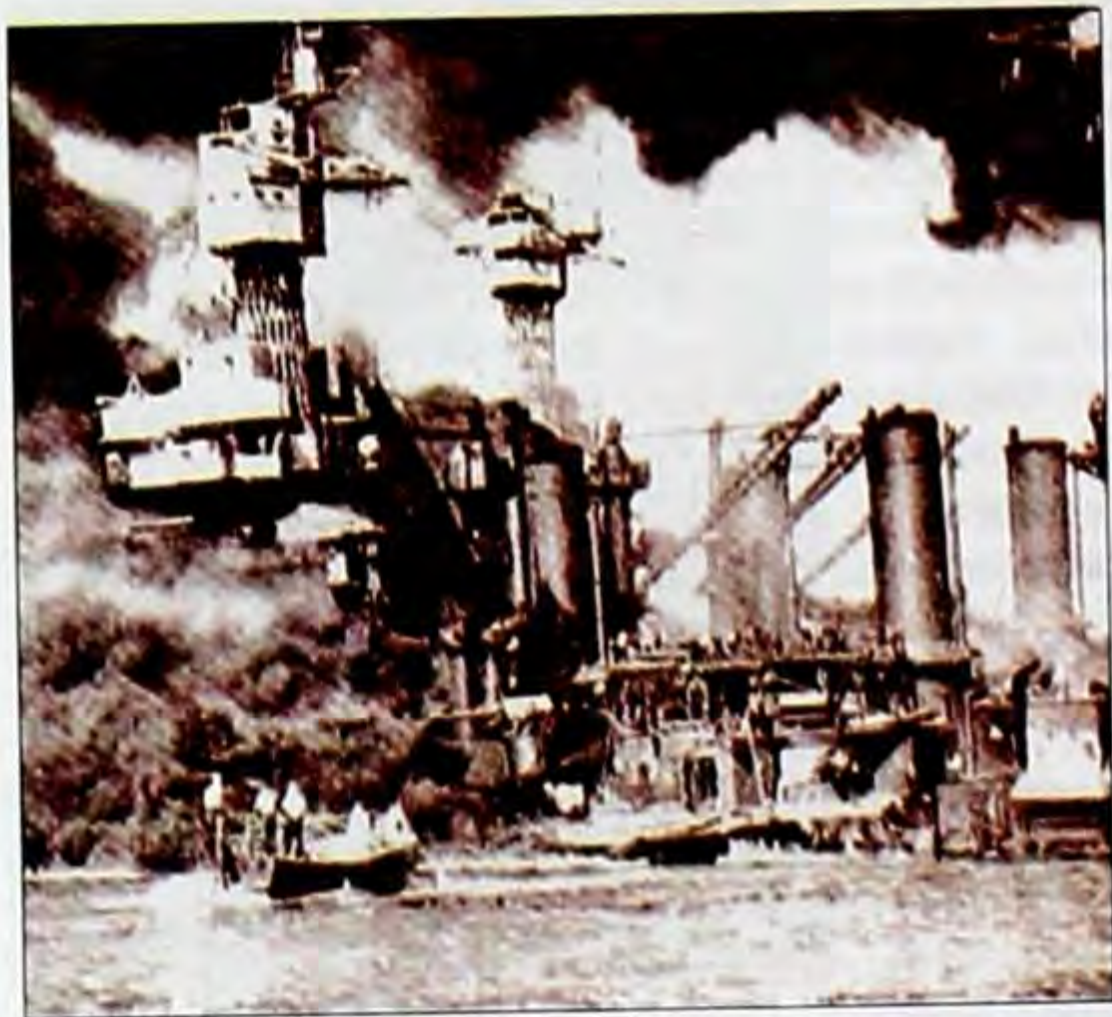
Москванын жанындагы салгылаштарда советтик аскерлер чон жоготууларга учурап, Улуу Ата Мекендик согуштун жүрүшүндөгү алгачкы эң ири каршы чабуулга өтүшүп, душман Москвадан 100–250 кмге сүрүлгөн.

1942-ж. немис аскерлери Чыгыш фронтунда чабуулун жандандырышкан. Алар Кызыл Армияны Крымда жана Харьковдун жанында женилүүгө дуушар кылышты. 1942-ж. ортосунда алар Сталинградга (азыркы Волгоград) чыгышты. Ушул чектерде алардын чабуулу токтотулган.

Ошентип, экинчи дүйнөлүк согуштагы негизги фронт болгон Чыгыш фронту ачылган. Согуштагы курмандыктардын жана талкалануулардын масштабы боюнча, эң бир катаал согуштук аракеттердин этаптары жана мезгилдери учурдагы тарыхчылардын көзкарашы боюнча тарыхый жактан мындайча аныкталган. **Биринчи этап** 1939-ж. 1-сентябрдан (Германиянын Польшага кол салышы) 1941-ж. июнга чейинки (СССРге каршы агрессиянын башталышы) убакытты камтыйт. **Экинчи этап** Германиянын жана анын союздаштарынын Советтер Союзуна кол салышынан 1942-ж. ноябрына чейинки мезгилди бириктирет. Анда Сталинграддын алдындагы салгылаштардын жүрүшүндө немис аскерлери чабуул жасоо мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган жана англиялык-америкалык союздаштардын аракеттери Японияны Тынч океанда коргонуу тактикасына өтүүгө мажбурлаган. **үчүнчү этабы** 1942-ж. аягынан 1943-ж. аягына чейинки фронттордогу кеңири окуяларды камтыйт. Бул этап советтик аскерлердин Сталинград алдындагы каршы чабуулу менен ачылат. Андан кийин согуш 1943-ж. Антигитлердик коалициянын пайдасына ооп, Сицилиядагы англиялык-америкалык операция ийгиликтүү аяктаган. Эң

акыркы төртүнчү этап 1944-ж. – 1945-ж. 2-сентябры менен белгиленет (баскынчылардан СССРди, Чыгыш Европа өлкөлөрүн боштондукка чыгаруу, Япониянын багынышы).

Тынч океандагы жана Чыгыш Азиядагы согуштардын башкы окуялары. Экинчи дүйнөлүк согушта Европадагы кан төгүүлөрдөн сырткары, Ыраакы Чыгышта да айыгышкан согуштук аракеттер жүрүп жаткан. 1941-ж. 2-июлда Япониянын жогорку жетекчилери жана император «түштүктү көздөй жылууну» биринчи кезектеги милдет катары аныктаган чечим кабыл алган.

Пёрл-Харбордогу америкалыктардын согуштук-дениз базасын япондордун бомбалоосу

Япониянын биринчи максаты АКШ флотунун негизги күчтөрү жайгашкан Тынч океандагы Гавай аралдарынын Пёрл-Харбор булуңундагы флотун жок кылуу эле. 1941-ж. 7-декабрда япон кемелеринин 6 авианосец кирген ири эскадрасы Пёрл-Харборго жашыруун жакындап, америкалык кемелерге абдан кыйратуучу сокку урган. Алардын көпчүлүгү чөктүрүлүп, олуттуу зыян тарткан.

Ошол эле учурда япон кемелери жана авиациясы АКШ менен Англиянын Филиппин аралдарында

жана Англиянын колониясы Малайзияда жайгашкан согуш-дениз базасына күтүлбөгөн жерден кол салышкан. Абадагы жана деңиздеги үстөмдүктү ээлеп алгандан кийин Филиппинге, Малайзияга жана Голландиянын колониясы Индонезияга япон десанты түшүрүлгөн. Япон аскерлери Таиландга (Сиам) да кирип, аны эч кандай каршылыксыз эле басып алышып, Англиянын Таиланд менен чектеш колониясы Бирмага каршы чабуул жасашкан. Андан тышкары, Япония өзүнүн чабуулдарын Азияны «актардын империализминен» бошотуу урааны астында жүргүзгөндүктөн, жергиликтүү калктардын бир бөлүгүнүн колдоосуна ээ болгон.

1942-ж. жай айларына карата Япониянын карамагына (экинчи дүйнөлүк согушка чейин басып алган Кытайдын жана Кореянын аймактарынан тышкары) Азиядагы ири өлкөлөр: Индикытайдагы мамлекеттер, Филиппин, Таиланд, Бирма, Малайзия, Индонезия өткөн, бул өлкөлөрдө жалпысынан 150 млн адам жашачу. Батышта япон

аскерлери Индиянын чектерине жетип, түштүктө Австралияга жакындаган. 1942-ж. жайына карата Австралиянын жээктеринин жанындагы Коралл деңизиндеги салгылашта (1942-ж. май) жана Тынч океандагы Мидуэй аралынын жанында (1942-ж. июнь) АКШ, Англия Япониянын алга жылуусун токтото алышты.

Гитлерге каршы коалиция. Германиянын жана анын союздаштарынын СССРге, кийинчерээк Япониянын АКШ менен Улуу Британияга кол салышы фашисттик агрессорлорго каршы күрөшүп жаткан бардык күчтөрдү фашизмге каршы бирдиктүү коалиция түзүүгө алып келген. Анын эң маанилүү программалык документине Черчилль менен Рузвельттин 1941-ж. августта Канаданын Атлантика жээгиндеги жолугушуусунда кол коюлуп, ал **Атлантика хартиясы** деп аталган. Атлантика хартиясында мындай деп жазылган: АКШ менен Улуу Британия «аймактык жана башка басып алууларга умтулушпайт, бардык элдердин өзүнө жаккан башкарууну тандап алуу укугун колдойт». Улуу Британия менен АКШ «улутчул зомбулук акыр аягына чейин жок кылынгандан кийин» бардык адамдарга «өмүр бою, эч кандай коркунуч, муктаждык дегенди билбей жашоосуна мүмкүнчүлүк берген тынчтыкты орнотууну көздөйт» деп билдиришкен. СССР Атлантика хартиясына кошулган.

1941-ж. 12-июлда Германияга каршы согушта биргелешип аракеттенүү жөнүндөгү англиялык-советтик макулдашуусуна кол коюлган эле. Президент Рузвельт 1941-ж. мартта кабыл алган «ленд-лиз» жөнүндөгү мыйзамдын күчүн СССРге да жарактуу деп таап СССРге америкалык курал-жарактар жана жабдуулар жөнөтүлө баштаган.

1942-ж. 26-майда Лондондо «Гитлердик Германияга жана анын Европадагы жан-жөкөрлөрүнө каршы согуштагы союз жана согуштан кийинки кызматташуу жана өзара жардамдашуу жөнүндө» 20 жылдык мөөнөттүү англиялык-советтик келишимге кол коюлган. Ал эми 1942-ж. 11-июнда Вашингтондо өзара жардамдашуу жөнүндөгү советтик-америкалык макулдашууга кол коюлган.

Ошентип үч дөөлөттүн – СССРдин, Улуу Британиянын жана АКШнын аскердик-саясий союзу түзүлгөн. Антифашисттик коалициянын мамлекеттерин бириктирген башкы фактор агрессорлорго каршы биргелешип күрөшүү болгон.

Рузвельт менен Черчилль Совет бийлигин жеккөрүп, анын жаны аймактарга тарап кетишинен чочулап турушса да, Германияны жеңүү үчүн, СССР менен сөзсүз түрдө союздаш болуу керек деген чечимге келишкен. Бирок коалицияга кирген мамлекеттердин ортосунда саясий мүнөздөгү айырмачылыктарына жана согуштан кийинки пландарына байланышкан терең карама-каршылыктар бар эле.

Союздаштардын ортосундагы олуттуу пикир келишпөөчүлүктөрдөн улам, экинчи фронт маселеси чечилбей келген. Фашисттик агрессорлордун Европадагы негизги күчтөрү менен салгылашып жаткан Советтер Союзу Англиядан жана АКШдан Европадагы экинчи фронтту мүмкүн болушунча тезирээк ачуусун кайра-кайра талап кылып, аны Францияда ачууну сунуш кылган, анткени ал Германия-

га эң жакын эле. АКШнын жана Англиянын өкмөттөрү күчтөрдүн жетишсиз экендиктерин шылтоолоп, Европада экинчи фронтту ачууну 1944-жылга чейин создуктура беришкен.

Оккупацияланган аймактардагы улутчулдук «жаңы тартип». Басылып алынган аймактардагы Каршылык көрсөтүү кыймылдары. 1941-ж. жайында Германия жана Италия европалык 12 өлкөнү басып алып, Европанын чон бөлүгүнө бийлигин орнотушкан. Басып алган өлкөлөрдө алар фашисттик оккупациялык тартиптерди киргизишип, аны «жаңы тартип» деп аташкан. Ал демократиялык эркиндиктерди жоюп, саясий партияларды жана профсоюздарды таркатып, демонстрацияга жана иш таштоолорго чыгууга тыюу салуу дегенди билдирген.

Польшадагы жана Германиядагы концентрациялык лагерлер өлүм фабрикаларына айланган. Млндогон адамдарды өлтүрүү жана еврей маселесин «биротоло чечүү» (Холокост) программасы кабыл алынган.

Басып алынган өлкөлөрдүн экономикасы оккупанттардын кызыкчылыгы үчүн пайдаланылган. Өнөржайы алардын талабы боюнча иштеген, айыл чарбасы аларды азык-түлүк жана чийкизат менен камсыздандырган, жумушчу күчү согуштук объекттерди тургузууга пайдаланылган. Германияга жүз миңдеген адамдарды иштетүү үчүн айдап кетишкен.

«Жаңы тартип» менен күрөшүүдө Европанын бардык өлкөлөрүндө патриоттук жана антифашисттик каршылык көрсөтүү кыймылы, партизандык отряддар пайда болгон. Иш жүзүндө түрдүү саясий көзкараштагы, ишенимдеги фашисттерге каршы турган партизандар душмандын аскерлеринин тылында куралдуу күрөш жүргүзүшкөн, жашыруун баракчаларды жана гезиттерди таркатышкан, аскер туткундарына жардам беришкен, чалгынчылык иштерин жүргүзүшкөн, куралдуу көтөрүлүштөргө даярданышкан.

Оккупациялык бийликтердин көрсөтмөлөрүн аткаруудан баш тартуу, анын өкүлдөрүнө кол салуу, айрым гарнизондорго жана аскер бөлүктөрүнө каршы күжүрмөн чабуулдарды жасоо, чыккынчыларды жок кылуу Каршылык көрсөтүү кыймылынын ишаракетинин негизги багыттары болгон. Мындан тышкары, союздаштарга чалгынчылык маалыматтарды жеткирип, маанилүү стратегиялык объекттерди жок кылуу боюнча ачык-айкын операцияларды аткарышкан.

Каршылык көрсөтүү кыймылына түрдүү саясий жана диний көзкараштагы адамдар: коммунисттер, социал-демократтар, протестанттар, католиктер, профсоюздардын мүчөлөрү жана партияга мүчө эместер да катышышкан.

Ошол эле учурда бул процесстин өзгөчөлүктөрү да ачыкка чыкты. Каршылык көрсөтүү кыймылынын ичиндеги көптөгөн өлкөлөр: СССРге – коммунисттерге жан тарткандарга жана батыштык буржуазиялык-демократиялык союздаштарга ыктагандарга бөлүнүп-жарылышкан. Бир катар учурларда баскынчыларга каршы күрөш жаран-

дык согуш менен коштолгон мисалдар да бар (Греция, Югославия, Албания, Польша).

Каршылык көрсөтүү кыймылы көптөгөн европалык өлкөлөрдүн согуштан кийинки өнүгүү багытын аныктаган.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Экинчи дүйнөлүк согуштун алдындагы мамлекеттердин үч тобунун: *биринчи* – фашисттик уюк өлкөлөр жана Япониянын; *экинчи* – Англия, Франция жана АКШнын; үчүнчү – Советтер Союзунун тышкы саясаттагы кызыкчылыктарын жана аракеттерин мүнөздөгүлө.
2. Англиянын жана Франциянын германиялык агрессияны Чыгышты көздөй бурууга болгон умтулуусун кандай фактылар далилдейт? Бул саясат эмне менен аяктаган?
3. Экинчи дүйнөлүк согуш кандай башталган?
4. Согуштун башталышындагы германиялык аскерлердин ийгилигин эмне менен түшүндүрүүгө болот?
5. Германиянын жана анын союздаштарынын СССРге карата кандай пландары болгон?
6. Улуу Ата Мекендик согуштун башталышындагы советтик аскерлердин женилүүлөрүнүн себептери эмнеде?
7. Япония кантип жана эмне үчүн согушка кирген? 1941–1942-жж. Япон экспансиясынын ийгиликтеринин себептери эмнеде?
8. Каршылык көрсөтүү кыймылы кандай пайда болгон?
9. Антифашисттик коалицияга кирген мамлекеттердин ортосунда кандай келишпестиктер болгон?
10. Фашисттик агрессорлор басып алган аймактарда кандай саясат жүргүзүшкөн?

§ 19. Экинчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүндөгү бурулуш

Экинчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүндөгү бурулуш. 1942-ж. ичинде фашизмге каршы күчтөрдүн коалициясы барган сайын өсүп жатты. Советтик аскерлер 1942-ж. 19-ноябрда Түштүк-Батыш жана Дон фронтторунда, ал эми 20-ноябрда Сталинград фронтунда чабуулга өтүшүп, германиялык аскерлердин 330 миңдик чоң тобун курчоого алышкан. Ошентип, «Советтик Армияны ушул стратегиялык багытта талкалайм» деген гитлердик план үзгүлтүккө учурап, иш жүзүндө Гитлер бул жерде чабуулга чыгуучу операцияларды өткөрүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган. Мааниси боюнча мындан кийинки орунда турган окуя Курск салгылашы (1943-ж. 5-июль – 23-август) болуп калган. Германиялык аскерлер стратегиялык планда жеңилип, чабуул коюу демилгесин алдырып жиберишкен. Ошол эле учурда, танкалык салгылашта советтик тактиканын үстөмдүгү билинип, советтик согуш техникасынын артыкчылыгы демонстрацияланган.

Европадагы согуштун башкы окуялары. Европадагы экинчи фронттун ачылышы. Кызыл Армиянын жеңиштери жана оккупацияланган өлкөлөрдөгү каршылык көрсөтүү кыймылынын күчөшү Англиянын жана АКШнын башкаруучу чөйрөлөрүнүн экинчи фронтту ачуу маселесине карата болгон мамилелерин өзгөрткөн. Анткени, алар эгерде Советтер Союзу бүткүл Европаны өз күчү менен бошотуп алса, анда бүтүндөй Европа коммунисттердин бийлиги астында калат деп чочулашкан. Согуштук пландарды макулдашуу үчүн антифашисттик коалициядагы үч дөөлөттүн башчылары Сталин, Рузвельт Черчилль 1943-ж. ноябрь-декабрда Ирандын борбору Тегеранда жолугушушту. Тегеран конференциясынын катышуучулары экинчи фронтту 1944-ж. жайында Францияда ачууну макулдашышкан. Сталин өзүнүн союздаштарына Европада согуш бүткөндөн кийин Японияга каршы согуш ачууга убада берген.

Тегеранга баратып Черчилль менен Рузвельт Египеттин борбору Каирге токтошуп, Кытай өкмөтүнүн башчысы Чан Кайши менен жолугушушкан. Каирдеги кабыл алынган декларацияда АКШ, Улуу Британия жана Кытай Япония толук багынып бергенге чейин согуштук аракеттерди бирге жүргүзүшөрүн билдиришкен. Алар япондорду «күч менен тартып алынган аймактардан айдап чыгып», Кытайга кайтарып берип, Кореяга көзкаранды эместикти алып берүү жөнүндө убадалашышкан.

1944-ж. 6-июнда союздук аскерлерди Франциянын түндүгүндөгү Нормандияга киргизүү башталып, экинчи фронт ачылган. 11 миң самолёттон турган эбегейсиз чоң аба армадасы десанттарды абадан калкалаган. Башкы күчтөрү советтик-германиялык фронтко байланган немис командачылыгы союздук аскерлердин аракеттерине тоскоолдук кыла албады. Гитлер өч алуу куралы деп атаган, «Фау-1» жана «Фау-2» ракеталары менен 1944-ж. июнда Англияны бомбалоосу да Германияга жардам бере алган жок. 1944-ж. 15-августта америкалык жана француздук генерал де Голл башкарган «Эркин Франциянын» күчтөрү Жер Ортолук деңиз жээгине түшүрүлүп, Франциянын жана Бельгиянын территориясын толук бошотушуп, немистик аскерлерди Германиянын чегарасына чейин чегинүүгө мажбур кылышкан.

Германиянын жеңилиши талашсыз деп эсептеген немис офицерлери Гитлерди бийликтен четтетип, согушту аяктоо максатында Гитлерге каршы кутум уюштурушкан. 1944-ж. 20-июнда Гитлердин ставкасына билдирүү менен келген полковник Штауфенберг ал жерге акырын аракетке келүүчү бомбаны калтырып чыгып кеткен. Бомба жарылган, Гитлер контузия алып, тирүү калган. Кутумдун дээрлик бардык катышуучулары камакка алынып, жырткычтык кыйноо менен өлтүрүлгөн. Бул учурда союздук аскерлер Батыш фронтунда өз чабуулдарын башташкан эле.

Чыгыш жана Түштүк-Чыгыш Европанын өлкөлөрүн фашизмден бошотуу. 1944-ж. жайында жана күзүндө Кызыл Армия Польшанын, Румыниянын, Югославиянын, Венгриянын аймактарына кирген. Чыгыш Карелияда финн аскерлерине катуу сокку уруп, женилүүгө дуушар кылган. 1944-ж. 5-сентябрда Советтер Союзу Болгарияга согуш жарыялап, советтик аскерлер анын аймагына эч кандай каршылыксыз басып киришкен.

Кызыл Армия Румынияда чабуул баштаганда Румыниянын королу Михай I жашыруун аракеттенип келген фашисттерге каршы партиялар менен алдынала келишип, 1944-ж. 23-августта фашисттик өкмөттүн башчысы маршал Антонескуну камакка алып, фашисттерге каршы коалициялык өкмөт түзгөн.

1944-ж. 9-сентябрда Болгарияга кирген советтик аскерлерге партизан отряддары кошулуп, аскер бөлүктөрү менен бирге Софияны ээлешкен. Бийликке чечүүчү ролду коммунисттер ойногон Ата Мекендик фронт келген.

Югославия жана Албанияга советтик аскерлер келери менен, Каршылык көрсөтүү кыймылынын катышуучулары түзгөн бийлик органдарынын башкаруусу бекемдеген. Югославияны бошотуу боюнча Элдик комитет Убактылуу өкмөт деп аталып калган. Венгриядан немистик баскынчылар кууп чыгарылгандан кийин анын аймагында да Убактылуу өкмөт түзүлүп, анын курамына фашисттерге каршы ар түрдүү жарандык топтор киришкен, алардын ичинде коммунисттик партия да бар эле.

Румыниянын, Болгариянын жана Венгриянын жаңы өкмөттөрү Германия менен мамилелерин үзүп, союздаштар тарабына өтүп, алар менен жарашуу жөнүндө макулдашышкан. Финляндиянын өкмөтү да 1944-ж. 19-сентябрда союздаштар менен тынчтык келишимине кол койгон.

Германиянын мурдагы союздаштары фашисттик уюмдарды таркатууга, Советтер Союзуна жана фашисттерге каршы коалициянын башка өлкөлөрүнө согуштук чыгымдардын бир бөлүгүн төлөп берүүгө милдеттенишкен.

Крым конференциясы. Германияны талкалоонун планын акыр аягына чейин макулдашып алуу үчүн жана бошотулган Европада биргелешкен саясат жүргүзүү максатында Сталин, Рузвельт жана Черчилль 1945-ж. февралда Ялтада (Крым) конференцияга чогулушту. Үч дөөлөттүн башчылары германдык куралдуу күчтөрдү жок кылууну, согуш кылмышкерлерин жазалоону, «улутчул партияны, улутчул мыйзамдарды, уюмдарды жана мекемелерди жер менен жексен кылып жоготууну», агрессиянын курмандыктарына репарация төлөп берүүгө Германияны мажбурлоону чечишти.

Бул максаттарга жетүү үчүн союздаштар Германияны оккупациялоону макулдашышкан. Үч дөөлөттүн ар бирине өзүнчө оккупациялык зона бөлүнгөн.

Польшадагы абал жөнүндөгү маселени карап чыгып, Сталин, Рузвельт жана Черчилль мындай чечимге келишти: Польшанын чы-

Черчилль, Рузвельт жана Сталин.
1945-ж. Ялта

көн. Советтер Союзу Европада согуш аяктагандан 2–3 ай өткөн соң, Японияга каршы согуш ачууга убада берип, Монгол Эл Республикасынын мурдагы абалы сакталып калууга тийиштиги, СССРге Түштүк Сахалин жана Куриль аралдары өткөрүлүп берилиши, Порт-Артурда (Кытай) советтик аскер-деңиз базасын түзүү шарттарын койгон.

Крым конференциясынын ишинде дүйнөдө тынчтыкты жана коопсуздукту сактап туруу үчүн жалпы эларалык уюм түзүү жөнүндөгү маселеге көп көңүл бурулган, кийин бул уюм Бириккен Улуттар Уюму (БУУ) деп аталган.

Бириккен Улуттар Уюмунун (БУУ) түзүлүшү. БУУ эларалык коопсуздукту жана туруктуу тынчтыкты камсыздоого чакырылган уюм болгон. Анын негизги иш-аракеттеринин принциптери 1945-ж. 25-апрелде Сан-Францискодо (АКШ) БУУнун Уюштуруу конференциясында кабыл алынган Жобосунда көрсөтүлгөн. Ага 51 мамлекеттен барган делегациянын өкүлдөрү катышкан. БУУнун жетекчи-

Бириккен Улуттар Уюмунун уюштуруу
конференциясы

гыш чегарасы «Керзон сызыгы» аркылуу өтөт, ал эми батышта жана түндүктө Польша Германиянын эсебинен «аймагын бир топ кеңейтет». Польшанын Убактылуу өкмөтү кайрадан түзүлүп, ага эмиграцияда жүргөндөр жана Польшанын өзүндө жашап келген демократиялык ишмерлер кирмек болду.

Крым конференциясынын жүрүшүндө Сталин, Рузвельт жана Черчилль жашыруун келишим түзүш-

лиги Нью-Йоркто жайгашкан. 6 тил: англис, араб, испан, кытай, орус жана француз тилдери расмий тили болуп саналат.

Жободо жеке адамдын кадыр-баркын жана укугун, улуттардын аз же көп экендигине карабастан тендигин урматтоо, эларалык укуктук нормаларды жана милдеттерди сактоо каралган. БУУнун Уюштуруучулары АКШ, СССР, Кытай,

Улуу Британия, Франция анын туруктуу мүчөлөрү болуп саналат, алар эркин адамдардын жашоо турмушун жакшыртууну жана социалдык прогрессти жактагандыктарын билдиришкен.

Бириккен Улуттар
Уюмунун желеги

Жогорку органы – Коопсуздук Кеңеши. БУУнун Жобосуна ылайык бардык негизги маселелерди чечүүдө анын мүчөлөрү «толук бир пикирде болуусу керек» деген эреже кабыл алынган. Эгерде БУУнун туруктуу мүчөлөрүнүн бири кабыл алынган чечимге veto койсо (каршы болсо) чечим кабыл алынбайт. Тилекке каршы, алардын ортосундагы пикир келишпестиктер же чыр-чатактар пайда болгондо БУУнун эларалык таасири кескин төмөндөп кеткен учурлар (мисалы, «кансыз согуш» жылдарында) болгон.

Германиянын багынышы. 1945-ж. февралда англиялык-америкалык аскерлер Эйзенхауэр менен Монтгомеринин башкаруусу астында Батыш фронтунда жаны чабуул башташты. Г. К. Жуков, И. С. Конев, К. К. Рокоссовский, А. М. Василевский, Р. Я. Малиновский, Ф. И. Толбухин ж. б. советтик колбашчылар башкарган советтик аскерлер аларды утурлап келе жатышты. 1945-ж. жазында алар Венгрияны бошотушуп, Берлинге, Прагага, Венага жана Братиславага жакындашты. 1945-ж. 25-апрелде америкалык аскерлердин алдынкы бөлүктөрү Торгау аймагында Эльба дарыясында советтик аскерлер менен жолугушкан. Ал эми советтик аскерлер Берлинди курчоого алып, чабуулга өтүшкөн.

Түндүк Италияда компартиянын жана улуттук-боштондук комитеттеринин чакырыгы боюнча немис баскынчыларына жана Муссолининин марионеттик өкмөтүнө каршы куралдуу көтөрүлүш башталган. Партизандар Муссолинини жана анын жан-жөкөрлөрүн туткундап, атып салып тим болушпастан, бошотулган Миландагы шаардык аянтка буттарынан асып коюшкан.

1945-ж. 30-апрелде Гитлер өзүн-өзү атып өлтүргөн. Берлиндин гарнизону багынып берген. 1945-ж. 8-майда Берлинде советтик маршал Г. К. Жуковдун төрагалыгы астында АКШнын, Англиянын жана Франциянын өкүлчүлүктөрүнүн катышуусу менен Германия армиясынын штабынын башчысы, фельдмаршал Вилгельм Кейтел Германиянын багынып берүүсү жөнүндө актыга кол койгон. Ошентип, Европадагы экинчи дүйнөлүк согуш аяктаган.

Потсдам конференциясы. 1945-ж. 17-июнда Берлиндин жанындагы Потсдамда үч дөөлөттүн башчыларынын кезектеги конференциясы ачылган. Анын катышуучулары Германияны куралсыздандыруу жана демилитаризациялоону, улутчул партияны жок кылууну, фашисттик үгүткө тыюу салууну, Германияны немистик баскынчылык-

тан жабыр тарткан өлкөлөрдүн пайдасына репарация төлөтүүнү, башкы кылмышкерлерди Эларалык аскер трибуналынын сотуна өткөрүп берүүнү чечишкен.

Конференция согушту даярдоодогу жана жүргүзүүдө немис монополияларынын жигердүү ролун эске алуу менен синдикаттардын, тресттердин, картелдердин жана башка монополиялык бирикмелердин атына жамынып келишкен «экономикалык күчтөрдүн ашыкча топтомун» жок кылууну чечти. СССР, Англия жана АКШ Германияда сөз, басмасөз, дин эркиндиктерин жана профсоюздар менен демократиялык партиялардын иштөөсүн калыбына келтирүү жөнүндө билдирүү жасашкан.

Германиянын чегаралары жөнүндөгү маселени талкуулашып, конференциянын катышуучулары Польша-Германия чегарасын Одер – Нейсе дарыялары боюнча аныктоону макулдашып, Советтер Союзунан Чыгыш Пруссиянын бир бөлүгү Кёнигсбергди (азыркы Калининград облусу) өткөрүп берүүнү чечишкен. Советтер Союзу Японияга каршы согушка катышарын бекемдеген.

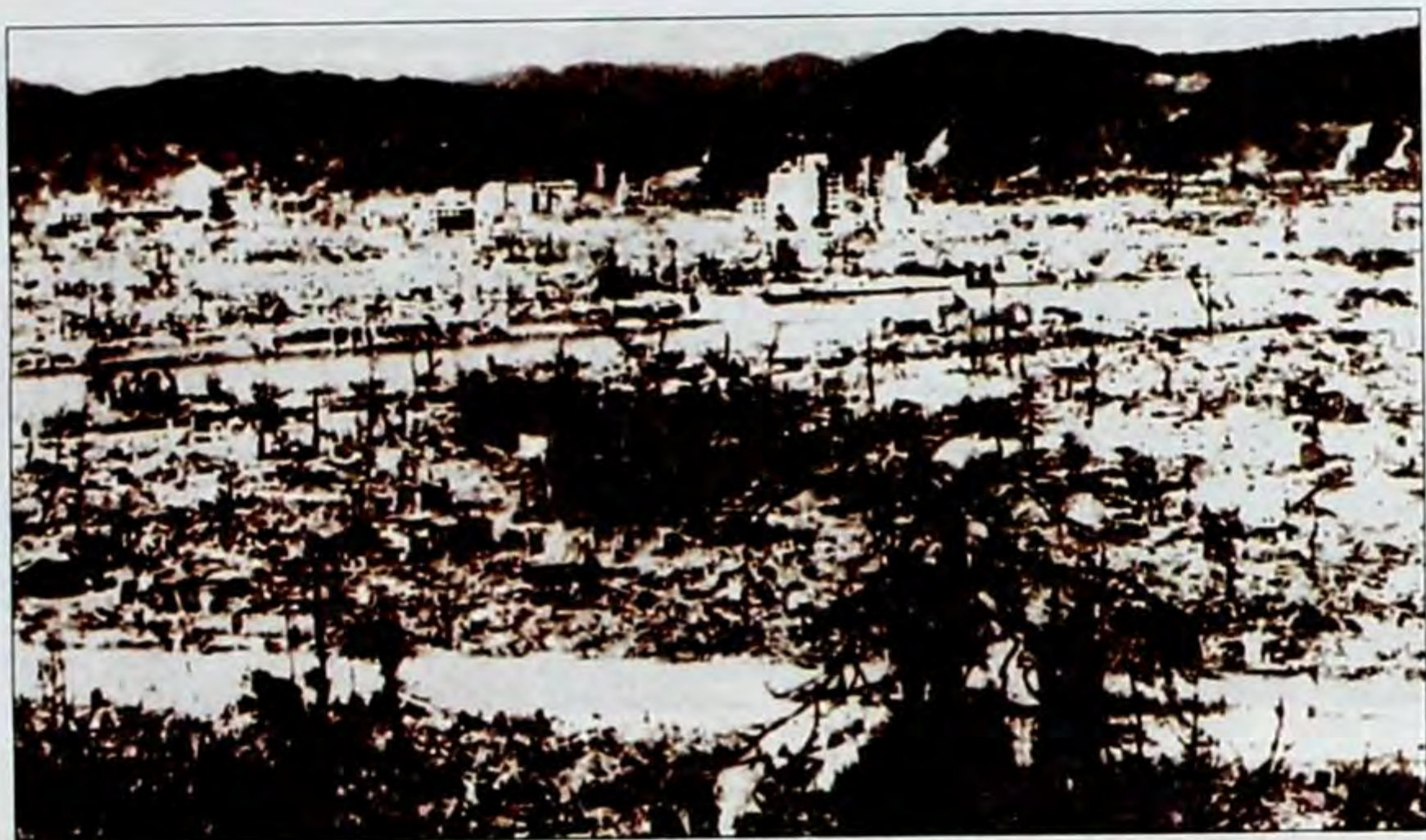
Япониянын багынышы жана Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүнүн бошотулушу. 1944-ж. башынан тартып АКШнын жана Англиянын куралдуу күчтөрү Тынч океанда жана Азияда чабуул жүргүзүшкөн. «Учуп жүрүүчү чептер» деп аталган америкалык бомбалоочу самолёттор япон истребителдери жете албаган бийиктикте учушуп, япон шаарларын аёосуз бомбалашкан. 1944-ж. октябрда Лейте аралынын жанында (Филиппин) бардык согуштардын тарыхындагы эң ири төрт күндүк деңиз салгылашы болуп, ага эки тараптан 300дөн ашуун ири аскер кемелери катышкан. Бул урушта япондор камикадзелер (жанкечтилер) башкарган самолётторду жана торпедолорду колдонушкан. Алар америкалык кемелерди чөктүрүп, алар менен кошо өздөрү да жарылып өлүшкөн. Бирок, камикадзелер уруштун тагдырын өзгөртө алышпады. Америкалык флот, авиация каршылашын талкалаган.

Деңизде жана абада толук үстөмдүккө ээ болгон америкалык аскерлер Филиппин аралдарына түшүшүп, жергиликтүү партизандардын колдоосу менен бул аймакты япондордон бошотушкан.

Англиялык аскерлер Бирмада чабуул башташты. Аларды мурда япондук баскынчылык бийликтердин көзөмөлүндө болуп келген Бирманын армиясы көтөрүлүш чыгарып колдогон. 1945-ж. майга карата япон аскерлерин Бирмадан кууп чыгышкан.

Индокытайды жана Индонезияны кармап турууга жетишерлик күчтөрү болбогондуктан, Япония аларга эгемендүүлүк берүүнү убада кылган.

АКШ жана Улуу Британия Японияга каршы согуш дагы көпкө созулуп кетиши мүмкүн деп эсептешип, Советтер Союзунун согушка киришин талап кылышкан. Ошол эле учурда Американын өкмөтү Японияга каршы жакында эле чыгарылган атом бомбасын колдонууга

Хиросима шаары америкалык атомдук бомбалоодон кийин

даярдана баштаган. Бул курал башка бардык мамлекеттерге кысым көрсөтүүнүн куралына айланышы керек эле.

1945-ж. 6-августта америкалык самолёт япон шаары Хиросимага атом бомбасын таштады. Атомдук жарылуу шаардын элин кырып, азап-тозокко салган. Имараттардын 90%ы өрттөлүп, калгандары урандыга айланган. Хиросиманын 306 миң калкынын 90 миңи ошол эле замат курман болушкан. Кийинчерээк рактан, күйүктөн жана радиоактивдүү нурлануудан он миңдеген адамдар каза болгон. Биринчи атом бомбасынын жарылышы менен адамзат атом дооруна кирди. Адамзат керектөөсү үчүн түгөнбөс энергиянын булагына ээ болуу менен, ошол эле учурда бүткүл жандууларды жок кылууга жөндөмдүү өтө коркунучтуу куралга да ээ болду.

1945-ж. 8-августта Советтер Союзу Японияга согуш жарыялаган. Советтик армия чабуулун Түндүк-Чыгыш Кытайда, Түндүк Кореяда, Түштүк Сахалинде жана Куриль аралдарында баштаган.

1945-ж. 9-августта америкалык авиация экинчи атом бомбасын япон шаары Нагасакиге таштады. Шаар талкаланып, боз топуракка айланып калган. Америкалык эки атом бомбасынан жалпысынан алганда 100 миңден ашуун адамдар курман болушкан. Дагы 400 миңге жакын адам радиоактивдүү нурланууга чалдыгышты. Атомдук бомбалоо жана СССРдин согушка кирүүсү Японияны жеңилгендигин мойнуна алууга аргасыз кылган, 1945-ж. 10-августта Япон өкмөтү капитуляция – толук багынып берүү жөнүндөгү сүйлөшүүлөрдү баштаган.

Япониянын жеңилгендиги жөнүндөгү кабарды угары менен, япон баскынчылары тарабынан оккупацияланган Түштүк-Чыгыш Азиянын көптөгөн өлкөлөрүндө көтөрүлүш башталган. Вьетнам, Индонезия,

Япониянын багынып берүүсү жөнүндөгү актыга кол коюу

Малайя өздөрүн эгемендүү мамлекет деп жарыялашкан. Япония түзгөн оккупациялык бийлик жоюлуп, колониялык империя кулаган.

1945-ж. 2-сентябрда Токио булуңунда американын «Миссури» линкорунун бортунда союздаш аскерлердин башкы командачысы америкалык генерал Макартурдун төрагалыгы астында Япониянын толук багынып берүүсү жөнүндөгү актыга кол коюлган. Япониянын багынышы менен экинчи дүйнөлүк согуш аяктаган.

Экинчи дүйнөлүк согуштун жыйынтыктары. Экинчи дүйнөлүк согуштун мүнөздүү белгилери жана натыйжалары төмөндөгүдөй болду: **б и р и н ч и д е н**, согушка тартылган мамлекеттердин санынын көптүгү. Бул согушка 61 мамлекет, дүйнөнүн калкынын 80%ы катышкан. Согуш 40 мамлекеттин территориясында жүрүп, иш жүзүндө бардык деңиздерди жана океандарды кучагына алган. Ал 2194 күнгө созулуп, адамзат тарыхындагы эң эле кандуу, масштабдуу жана кыйраткыч согуш болгон. Андагы курман болгондордун саны азыркыга чейин такталууда. Эң көп жоготууга Кытай учураган (35 млн), СССРден 27 млн адам курман болгон. Экинчи дүйнөлүк согуштун натыйжалары 1945-ж. кийинки дүйнөлүк тарыхтын өнүгүшүнө чечүүчү таасир тийгизген.

Э к и н ч и д е н, анын жүрүшүндө аскердик-техникалык билимдин бардык жетишкендиктери пайдаланылгандыгы. Бул согуш каршылашына эбегейсиз чоң зыян келтире ала турган согуш техникасынын жана технологиянын согушу болгон.

Ү ч ү н ч ү д ө н, анда ар түрдүү коомдук-саясий түзүлүштөгү мамлекеттердин, фашисттик Германияга каршы коалиция түзүшкөн өлкөлөрдүн биргелешкен аракеттери ишке ашырылган.

Т ө р т ү н ч ү д ө н, согуштун өзгөчө жана бир топ олуттуу фактору катары партизандык жана Каршылык көрсөтүү кыймылы-

нын жаралгандыгы. Бул күчтөр баскынчылардын тылдагы күчүн начарлатып, душманга күч топтоого мүмкүнчүлүк берген эмес.

Бешинчиден, экинчи дүйнөлүк согуш дүйнөдөгү саясий кырдаалды, анын саясий картасын өзгөрттү. Ал коммунисттер бийликке келген мамлекеттердин түзүлүшүнө көмөкчү болгон.

Иш жүзүндө экинчи дүйнөлүк согуш адамзаттын XX к. тарыхый өнүгүүсүн бөлгөн чекке айланды.

Согуш кылмышкерлерин жазалоо. Нюрнберг процесси. Адамзаттын тарыхында биринчи жолу «Басып алынган өлкөлөрдөгү элдерге каршы жасалган кылмыш боюнча аскер кызматкерлеринин жана улутчул партиялардын жоопкерчилиги жөнүндөгү» 1943-ж. Гитлерге каршы коалициялык өлкөлөр кабыл алган Декларацияга ылайык согуштук кылмышкерлер түздөн-түз жооп беришти. 1945-ж. ноябрдан 1946-ж. октябрга чейин Нюрнбергде эларалык аскердик трибунал – Германиянын фашисттик лидерлеринин үстүнөн сот процессин жүргүздү. Трибунал күнөөлөнгөндөрдүн 12син өлүм жазасына, 3өөнү өмүр бою абакта отурууга, калгандарын ар түрдүү мөөнөткө абакка буюрган. 120 миң адамдын үстүнөн сот процесси жүргөн. Алардын көпчүлүгү жеңил-желпи штрафтар менен кутулган.

Нюрнберг процессинде согуш кылмышкерлерине «баскынчылык согушту даярдаган, тынчтыкка каршы кутум уюштурган жана адамзатка каршы согуштук кылмыштардын уюштуруучусу» деген күнөөлөр коюлган. Бул процесс улутчул аскердик кылмышкерлерди гана жазалоо эмес, дүйнөлүк коомчулук тарабынан фашизмди жана улутчулдукту айыптоо болуп калган. Бул Европаны фашизмден тазалоо процессинин башталышы болгон.

Кичинекей Бельгия бошотулгандан кийин, баскынчылар менен кызматташкандыгы үчүн 600 миңден ашуун иш ачык сотто каралып, 80 миңге жакын өкүм чыгарылган.

Францияда бир топ чечкиндүү чаралар кабыл алынган: коллаборационисттердин (фашисттик баскынчылар менен кызматташкан адамдар) үстүнөн 120 миң өкүм чыгарылган. Алардын ичинен миңге жакыны өлүм жазасына өкүм кылынган. Фашисттик бийликтин башчысы Лаваль өлүм жазасына тартылган, Петен өмүр бою абакта отурууга буйрулган.

Согуштук кылмышкерлердин үстүнөн болгон эларалык сот – Нюрнберг процесси

Биринчи жана экинчи дүйнөлүк согуштардын негизги салыштырмалуу көрсөткүчтөрү

Негизги көрсөткүчтөр	Биринчи дүйнөлүк согуш	Экинчи дүйнөлүк согуш
1. Согуштун узактыгы	4 жыл 3 ай	6 жыл
2. Катышкан өлкөлөрдүн саны	30дан ашуун	60тан ашуун
3. Согушка катышкан өлкөлөрдүн калкынын саны	1 млрддан ашуун	2 млрдга жакын
4. Согуш аракеттеринин театрынын жалпы аянты	4 млн чарчы км	22 млн чарчы км
5. Катышкан куралдуу күчтөрдүн саны	70 млндон ашуун	100 млндон ашуун
6. Өлтүрүлгөн жана жарадар болуп өлгөндөрдүн саны	14 млнго жакын	60 млндон ашуун
7. Жарадар жана майып болгондор	20 млндон ашуун	90 млндон ашуун
8. Материалдык жоготуулар (млрд, АКШ долларында)	360 млрд	4000 млрд

Голландияда немистер менен кызматташкандыгы үчүн айыптоо боюнча 150 миңден ашуун иш каралган.

Бирок, жазалоо иши бардык эле өлкөлөрдө ырааттуу, адилет жүргүзүлгөн эмес. Миндеген улутчулдар, коллаборационисттер жазадан кутулуп эле тим болбостон, өздөрүнүн административдик мансабында, сот, билим берүү системаларындагы кызматтарында иштеп кала беришкен.

Көптөгөн согуш кылмышкерлери Латын Америкасынын өлкөлөрүндө жашырынып калышкан. Ошондой болсо да, Европада фашизмдин каргашасынан тазалануу процесси башталган.

ДОКУМЕНТТИК МАТЕРИАЛ

Бириккен Улуттар Уюмунун Жобосунан (1945-ж. 26-июнда кабыл алынган)

1-статья. Бириккен Улуттар Уюму төмөндөгү максаттарды көздөйт:

1. Эларалык тынчтыкты жана коопсуздукту колдоо, ошол максатта тынчтыкка коркунучту четке кагуу, согуш коркунучун алдыналуу жана агрессиялык актыларга, ошондой эле башка тартипсиздиктерге жол бербөө үчүн тынчтык каражаттар менен биргеликте жигердүү чара көрүп, тынчтыкты бузууга алып келүүчү талаш-тартыштарды эларалык укуктун жана адилеттүүлүктүн принциптеринин макулдашуусунун негизинде чечүү;
2. Улуттар ортосундагы достук мамилелерди тең укуктуулуктун жана элдердин өзүн-өзү башкаруу принциптерин сыйлоонун негизинде өнүктүрүү;
3. Эларалык экономикалык, социалдык, маданий жана гуманитардык мүнөздөгү түйүндүү маселелерди эларалык кызматташуунун негизинде чечүү.

? Суроолор жана тапшырмалар.

1. Согуштун жүрүшүндөгү түп-тамырынан бери болгон бурулуш эмнеден көрүнгөн? Анын себептери эмнеде?
2. Ири дөөлөттөрдүн Тегерандагы конференциясында кандай чечимдер кабыл алынган?
3. Европадагы, Тынч океандагы жана Түндүк Африкадагы негизги согуштук театрлар жөнүндө айтып бергиле.
4. Согуштан кийинки жайгашуу келечеги Крым жана Потсдам конференцияларында кандай белгиленген?
5. Советтер Союзунун Германиянын, Япониянын жана анын союздаштарынын үстүнөн болгон жеништеги чечүүчү ролу эмнеден көрүнгөн?
6. Хиросима жана Нагасакидеги атомдук бомбалоолорго силердин көзкарашыңар кандай?
7. Эмне үчүн Советтер Союзу Японияга согуш жарыялаган? Кандай деп ойлойсуңар, бул кадамдан баш тартуу туура болот беле? Эмне үчүн социалдык жана саясий жактан карама-каршы системадагы өлкөлөргө фашизмге каршы күрөштө кызматташ болуу зарыл болгон?
8. Экинчи дүйнөлүк согуштун негизги жыйынтыктарын жана сабактарын атагыла.
9. Башкы согуштук кылмышкерлеринин үстүнөн болгон Нюрнберг процессинин жана башка өлкөлөрдөгү улутчулдар жана коллаборационисттердин үстүнөн болгон процесстердин мааниси эмнеде?
10. Документтин негизинде БУУнун негизги принциптерин жана максаттарын аныктагыла.

ДҮЙНӨ ЖҮЗҮ XX к. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДА

§ 20. XX к. экинчи жарымындагы
эл аралык мамилелер

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин дүйнө жүзүндөгү күчтөрдүн жаңыча жайгаштырылышы. Экинчи дүйнөлүк согуштун аякташы күчтөрдүн тең салмактуулугун олуттуу жана глобалдуу масштабда өзгөрткөн. Европада СССР менен АКШнын баркы жана ролу өстү. Германия дүйнөлүк картадан бир кыйла мезгил бою мамлекет катары жок болду. Англия менен Франция эми континенттин тагдырын чечүүчү мамлекеттер болбой калышты. Чыгыш Европада жаңы коомдук-саясий бийликке ээ болгон мамлекеттер пайда болгон. Алардын өнүгүүсү советтик саясий система көрсөткөн багытта бара жатты.

Согуш аяктагандан көп өтпөй эле, жалпы душман болуп келген «уюк» баскынчы күчтөрүнө каршы күрөш, мамлекеттерди убактылуу гана бириктирип тургандыгы белгилүү болгон. Ар бир жеке өлкөдөй эле, жаңыдан түзүлгөн мамлекеттердин тобунун да жеке кызыкчылыктары бар эле. Алардын бири-бирине каршы тирешүүсү адаттагы көрүнүш болуп калган.

Советтер Союзу өлкөнү дүйнөдөгү саясий жактан таасирдүү дөөлөткө айландыруу максатына жетүү үчүн эки ача милдетти чечүүгө аракет жасаган.

Биринчи милдет – бүткүл чегарасы боюнча өзүнүн коопсуздугун камсыз кылуу жана өз чектерине жакын жерлерде СССРге кол салууга жөндөмдүү өлкөлөрдүн тобунун пайда болушуна жол бербөө. Экинчи милдет – Советтер Союзу үчүн маанилүү маселелерди чечүүдө эларалык деңгээлде таасир көрсөтө ала турган механизмди түзүү.

Тышкы саясат жаатында СССРдин партиялык-мамлекеттик жетекчилиги үч негизги факторду пайдаланууга аракеттенген.

1) Европанын батыш жана чыгыш бөлүктөрүнүн ортосунда бөлүнүү сызыгы пайда болуп, алардын ар бири географиялык эле эмес, көбүнчө саясий түшүнүктү билдирип калган кезде күчтөрдүн тең салмактуулугу СССРдин пайдасына өзгөрүлгөн; 2) согуштан кийинки СССРдин аскердик-саясий кубаттуулугу жана анын бүткүл дүйнөдөгү кадыр-баркы бекемделген; 3) чет өлкөлүк коммунисттик партиялар сан жагынан өсүп, алардын саясий таасири күч алган. Алар СССРди өз союздашы жана Европада социалдык-саясий реформаларды ишке ашырууда өздөрүнүн таянычы катары карашкан.

АКШнын өнүгүндө да олуттуу өзгөрүүлөр болгон. Анын аскердик жана экономикалык күч-кубаты өстү. Ал Европанын алдыңкы мамлекеттери болуп келген Улуу Британия менен Франциядан алда канча жогорулады. Анткени Американын экономикасы европалык өлкөлөргө караганда согуштан азыраак зыян тарткан. Бир кезде континенттеги эң күчтүү индустриялык жана аскердик-саясий гигант болуп келген Германиянын убактылуу болсо да мамлекет катары катардан чыгышы АКШнын Европадагы таасиринин күчөшүнө өбөлгө түзгөн. Мында ядролук куралды америкалыктардын дүйнөдө биринчи болуп чыгаргандыгы да чоң роль ойногон. Бул жагдайды америкалыктар дүйнөнү кайра куруу пландарын ишке ашыруунун кепили катары карашкан.

Улуу Британия экинчи дүйнөлүк согуштан начар абалда чыккан. Анын мурдагы империялык дымагы өчүп, экономикасы төмөндөгөн. Колониялардагы улуттук-боштондук кыймылдын күч алышы жана АКШга каржылык жактан көзкаранды болушу акырындык менен анын кубаттуулугун бошондоткон. Согуштан кийинки алгачкы жылдар Британия үчүн империялык чоң дымагына экономикалык мүмкүнчүлүктөрү ылайык келбеген мезгил болуп калган. Ошол эле учурда бул өлкөнүн башкаруучу чөйрөлөрү АКШ менен «өзгөчө мамилелер» түзүүгө багытталган саясатты барган сайын жигердүү жүргүзө баштаган. Анын маңызы: салттуу британиялык дипломатияны жана Улуу Британиянын мүмкүнчүлүктөрүн АКШнын каржылык, аскердик жана саясий колдоосу астында пайдалануу болгон.

Франциянын да согуштан кийинки ээлеген багытында белгилүү өзгөчөлүктөр бар эле. Согуштун натыйжасында бул өлкө Антигитлердик коалициядагы Европа мамлекеттеринин ичинен көбүрөөк жабыр тарткан. Анын үстүнө ал жерде олуттуу саясий карама-каршылыктар бар эле, анткени коммунисттер менен солчул жана оңчул күчтөрдүн ортосундагы күрөш күчөгөн. Мурдатан колониялуу өлкө болгон Франция улуттук-боштондук күрөш күчөгөн колонияларынын проблемаларын да чечүүсү керек эле. Франция менен Улуу Британиянын ортосундагы атаандаштык да акырындап күч ала баштаган.

Жеңип чыккан дөөлөттөрдүн ортосундагы карама-каршылыктардын күчөшү. «Кансыз согуш». Экинчи дүйнөлүк согуштун аякташы жана анын натыйжалары дүйнөлүк саясаттын күн тартибине эларалык мамилелердин жаңы системасын түзүүнү койгон. Ушул маселени чечүүгө антигитлердик коалициянын алдыңкы мамлекеттери – СССР, АКШ, Англия, Франция киришишкен, аларга бир аз убакыттан кийин Кытай кошулган. Бирок, өнүгүүнүн объективдүү кырдаалы мурдагы союздаштардын ортосундагы карама-каршылыктарды курчутууга алып барган. Анткени алар дүйнөлүк майданда өздөрүнүн ээлеген абалын күчөтүүгө умтулушкан. Бул өз учурунда коалициядагы өлкөлөрдүн да ар биринин кызыкчылыктарын козго-

гон. Ошол эле учурда, экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки мезгилге мүнөздүү өзгөчөлүк байкалды, мурдагы союздаштардын: СССР менен батыштык союздаштардын идеологиялык тирешүүсү пайда болуп, акырындык менен идеялык-саясий карама-каршылыкка айланып кеткен. Анын белгилери 1945-ж. аягында эле күч ала баштап, 1946-ж. аягында ачыкка чыкты. Көп өтпөй бул карама-каршылыкты түшүндүргөн «кансыз согуш» деп аталган термин да пайда болду.

«Кандуу согуштан» айырмаланып «кансыз согуштун» катышуучулары каршылаштарына карай ачык согуштук аракеттерди жасаган эмес. Каршы аракеттер өтө кылдат жүргүзүлгөн. Алардын негизгилери: а) дүйнөнү аскердик-саясий блокторго бөлүү жана үгүттүк идеологиялык согуш жүргүзүү; б) эларалык уюмдардын кадыр-баркын, ошондой эле мүмкүн болгон бардык жашыруун каражаттарды каршы турган өлкөлөрдү ичинен иритип, бузуп жаруу үчүн пайдалануу; в) чет жактардагы согуш аракеттерине жигердүү катышуу; г) каршылашынын аскердик-экономикалык мүмкүнчүлүгүнө зыян келтирүү үчүн экономикалык каражаттарды колдонуу; д) жарыша куралдануу болгон.

Согуштан кийинки «кансыз согуштун» биринчи этабындагы негизги проблема эларалык мамилелердин жаңы системасын батыш мамлекеттери менен СССРдин кызыкчылыктарына ылайык түзүү болгон.

Жеңилгенден кийинки Германиянын аймагын төрт өлкөнүн – СССР, АКШ, Англия, Франциянын куралдуу күчтөрү ээлешкен. Тиешелүү оккупациялык зоналар түзүлүп, алардын экономикалык абалын жана башкарууну аскер администрациясы көзөмөлдөгөн.

Германиянын батышындагы жана чыгышындагы окуялардын бирдей эмес өнүгүүсү СССР, АКШ, Улуу Британия жана Франциянын герман маселесин толук чечүүгө карата мамилелеринин түрдүүлүгүнөн келип чыккан. Француздук тарап да, Британиялык тарап да Германиянын бирдиктүү мамлекет болушун каалашкан эмес, анткени алар Германиянын биригүүсү Европадагы кызыкчылыктарына олуттуу коркунуч туудурат деп эсептешкен. 1945–1948-жж. аралыгында СССР, АКШ, Франция жана Улуу Британиянын өкүлдөрү бир нече жолугушууларды өткөрүшкөн, бирок алардан эч кандай майнап чыккан жок. Ар бир тарап өз пайдасына чечкиси келген карама-каршылыктын улам күчөшүнүн натыйжасында 1949-ж. майда батыш оккупациялык зоналарын бириктирип, Германия Федеративдүү Республикасы (ГФР) түзүлдү.

СССР көзөмөлдөгөн чыгыштагы оккупациялык зонада 1949-ж. октябрда Германия Демократиялык Республикасы (ГДР) түзүлгөн.

Дүйнөнүн башкы эки коомдук саясий системага бөлүнүшү. Мурдагы союздаштардын өзара мамилелери улам курчуй берген. 1946-ж. 5-мартта Черчилль Американын Фултон шаарында чыгып сүйлөп, СССР мурдагы союздаштык макулдашууларды бузуу менен Чыгыш

Европаны «темир көшөгө» менен бөлүп салды деп билдирген. «Кансыз согуш» ага чейин эле жүрүп келаткан болсо да, Черчилдин дал ошол Фултондогу сөзүнөн кийин «кансыз согуш» башталды деп эсептешет. Дүйнө ондогон жылдар бою эки лагерге бөлүнүп, алар күчкүбатуу ири дөөлөттөр СССР менен АКШнын айланасына биригишти. Жарыша куралдануу чектен ашкан опурталдуу масштабда жүрүп, экономиканы өнүктүрүүдө олуттуу кыйроолорду жаратты.

1947–1948-жж. Чыгыш Европа өлкөлөрүндө коммунисттик партиялардын бийликке келиши, Грециядагы партизандык кыймыл жана башка тышкы саясий окуялар АКШда коммунисттик экспансия катары каралган. Ошондон улам АКШда «тизгиндөө», коммунизмди «четке ыргытуу» доктринасы пайда болгон.

Чындыгында эле экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Финляндиядан Албанияга чейинки мамлекеттердин бүтүндөй тилкеси Советтер Союзунун көзөмөлүндө болуп калган. СССР бул өлкөлөрдө бийликке өзүнө көзкаранды саясий күчтөрдүн келишине кызыкдар эле, себеби ал бул регионду СССРге каршы майданга айландырууга жана «санитардык чек» түзүүгө жол бергиси келген эмес. Өз кезегинде батыш өлкөлөрү Чыгыш Европанын стратегиялык маанисин түшүнүп, анда өз таасирин күчөтүүгө умтулушкан.

Жарыша куралдануунун күч алышы. Жарыша куралдануу СССР менен АКШнын жана алардын союздаштарынын карама-каршы турушунун жана мүмкүн болуучу чыр-чатагынын маанилүү тармагы болгон. 1945-ж. 6-, 9-августта АКШ тарабынан япон шаарлары Нагасаки жана Хиросимага ташталган атом бомбасы экинчи дүйнөлүк согуштун акыркы окуясы болбой, жарыша куралдануу башталган «кансыз согуштун» башталыш актысы болгон.

СССРде да атом бомбасын чыгаруу тездик менен жүрдү. Анын биринчи сыноосу 1949-ж. өткөрүлгөн. АКШ водород бомбасын 1952-ж., СССР бир жылдан кийин сынашты. АКШда стратегиялык чабуул коюучу куралдар жасалган, СССР континенттер аралык ракеталарды чыгарган. Эки системанын согуштук өндүрүштүн ар түрдүү чөйрөлөрүндөгү атаандаштыгы согуш дүрмөттөрүнүн саны, коргонуу мүмкүнчүлүгүнүн деңгээлинен ашып кеткендиги, ошол өлкөлөрдүн лидерлерине түшүнүктүү болгонго чейин уланды. Чогулуп калган бомбалар менен жер шарын эки жолу жок кылууга болор эле.

Аскердик-саясий блокторду түзүү да эки дөөлөт үчүн «мелдеш» майданына айланды. Ал 1947-ж. башында «коммунисттик кысым» коркунучуна дуушар болгон Грекия менен Түркияга АКШ көрсөткөн аскердик-материалдык жардамдан башталган.

Батыш Европа өлкөлөрүнө жардам көрсөтүү жөнүндөгү «Маршаллдын планы» (АКШнын мамлекеттик секретарынын атынан) Европадагы капитализмдин тамырын бекемдөө максатын көздөгөн

эле. 1948–1952-жж. аралыгында АКШ тарабынан Батыш өлкөлөрүнүн экономикасын калыбына келтирүү үчүн 13 млрд доллар жардам берилген.

1949-ж. Түндүк Атлантика келишими (НАТО) түзүлүп, адегенде анын максаты батыш дөөлөттөрүнүн коопсуздугун жана Германияны кайра калыбына келтирилишин камсыз кылуу деп жарыяланган. ГФР НАТОго 1955-ж. кошулду. **1955-ж. СССРдин жетекчилиги астында аскердик-саясий союз – Варшава келишими** деп аталган уюм түзүлгөн.

Ошентип, эки дөөлөттүн карама-каршылыгынан эки аскердик-саясий блоктун карама-каршылыгы жаралган. Каршылыктын логикасы дүйнөнүн ядролук согуш коркунучунун күч алышына кириптер кылган.

«Кансыз согуштун» дагы бир белгиси – дүйнөнүн бөлүнүшү жана Европанын бөлүнүшү болгон. 1948-ж. баштап Борбордук жана Түштүк Чыгыш Европа өлкөлөрүндө коммунисттик бийликтердин калыптанышы, 1949-ж. октябрда Кытай революциясынын жеңиши жана Кытай Эл Республикасынын түзүлүшү менен «дүйнөлүк социалисттик лагердин» курулушу негизинен аяктаган. Эки чоң дөөлөттүн, эки саясий блоктун, эки саясий системанын каршылыгы дүйнөлүк өнүгүүнүн түйүндүү маселелерин чечүүгө тоскоолдук кылып, ал эки полюстуу же биполярдык дүйнө деп аталган.

Эки дөөлөт түздөн-түз кагылышууга даай алышпаса да (бирин-бири ядролук курал менен жок кылуу коркунучу аларды ооздуктап турган), мезгил-мезгили менен локалдык согуштук чыр-чатактарды чыгарып турушкан. Алардын ичинен негизгиси «кансыз согуш» «кандуу согушка» айланып кетиши мүмкүн болгон Корея согушу (1950 – 1953) болгон.

1950–1960-жж. тынчтык жана куралсыздануу кыймылы. Хельсинки процесси. «Кансыз согуштун» түрдүү этаптарындагы жана ал аяктагандан кийинки эларалык мамилелер (1950–1990-жж.). 1950-жж. орто ченине чейин калыптанып калган эларалык мамилелердин негиздери дүйнөнүн кийинки кырк жылдагы өнүгүүсү үчүн чоң мааниге ээ болгон. Ошол эле учурда бул мезгилди окумуштуу тарыхчылар шарттуу түрдө бир нече этапка бөлүп карашат, себеби анын ортосунда «кансыз согуш» бирде күчөп, бирде басандап турган.

Эларалык мамилелердин өнүгүшүнүн *биринчи этабы 1956–1969-жж.* камтыйт. Ал мезгил үчүн негизги эки аскердик-саясий блоктун – Батыш менен Чыгыштын ортосунда пайда болгон кескин конфронтация (каршылашуу) мүнөздүү болгон. Эларалык маселелерди ачык чечүүдө АКШ менен СССРдин жана аларды колдогон союздаштардын кызыкчылыктарынын карама-каршылыгы; дүйнөлүк майданда эларалык мамилелердин эки жааттуу тирешүүсүн токтотууга чакырган эларалык кыймылдардын жаралуусу; колониялардын жою-

лушунун толкуну Африка, Азияда өз алдынча мамлекеттердин түзүлүшүнө өбөлгө болуп, алардын тигил же бул аскер блокторуна ооп туруусу бул мезгилдин негизги белгилеринен болгон.

1953-ж. 5-мартта 29 жылдан бери СССРди башкарып келген И. В. Сталиндин өлүмү Батышта Советтер Союзунун тышкы жана ички саясатынын өзгөрүшүнүн мүмкүнчүлүгү катары кабыл алынган. 1956-ж. болуп өткөн КПССтин XX съездине байланыштуу көптөгөн үмүттөр жаралган. КПСС БКнын Биринчи секретары Н. С. Хрущев бул съезде Сталиндин керт башына сыйынуу жөнүндөгү ички жана эларалык аудитория үчүн күтүлбөгөн доклад менен чыгып сүйлөгөн.

1956-ж. башында жаны фактор: Бандунг шаарында (Индонезия) мурдагы колониялар Индонезиянын, Бирманын, Индиянын, Пакистандын жана Шри-Ланканын демилгеси менен *Кошулбоо кыймылы* пайда болгон. Көп өтпөй алардын катарына Югославия кирип, бул жаны кыймылда көрүнүктүү роль ойной баштаган. Иш жүзүндө Бандунг келишиминин катышуучулары карама-каршы турган эки блокко кирбеген мамлекеттердин кызыкчылыктарын коргой башташкан. Ошону менен алар эларалык майдандагы мамлекеттердин өзгөчө блогуна айланып, алар менен Батыш да, Чыгыш да эсептеше турган «үчүнчү күч» катары таанылышкан. Блоктордун өзүндө да өзгөрүүлөр болуп өттү. Алардын арасында дүйнөлүк маселелерде өз ролун күчөтүүгө умтулган айрым мамлекеттер пайда болгон. Чыгыш блогуна андай өлкөлөрдүн катарына Кытай, Албания, Румыния, Батышта Франция кирген.

СССР менен Кытайдын ортосундагы мамиле 1950-жж. аягында начарлай баштаган. 1960-ж. башталышында кырдаал андан да тааалдашты. 1969-ж. мартта Кытай Даманск аралына басып кирип, СССР менен куралдуу кагылышуу болгон.

Идеялык келишпестик катары башталган СССР менен КЭРдин ортосундагы мамилелердин курчушунун чыныгы себеби Кытайдын партиялык-мамлекеттик жетекчилиги социалисттик лагерде, т. а. Чыгыш блокто СССР менен теңтайлашууга умтулганында болгон. Пекин эки ири дөөлөт – СССР менен АКШны империалисттик ниеттерди көздөгөн саясат жүргүзүшөт деп күнөөлөгөн. Кытайды Албания толук жактап, кайсы бир деңгээлде Румыния колдогон. Албания Варшава келишимине жана социалисттик лагердеги өлкөлөрдүн чарбалык-экономикалык уюму – Экономикалык Өзара жардамдашуу кеңешине катышуудан баш тарткан.

Батыш блогуна да Европада маанилүү роль ойногон Франция өзүнүн көзкарандысыз өнүтүн бекемдөөгө аракеттенген. Бул этапта Париж өзүнүн НАТОго аскердик катышуусун кескин чектеп, бул уюм менен саясий байланышын гана сактап турган.

Өз кезегинде колониялык көзкарандылыктан бошонуп, Суэц каналын мамлекеттештирген Египетке да, Батыш блогу түздөн-түз аскердик күч колдонуп кийлигишкен. 1956-ж. октябрдын аягында Израиль Египетке кол салды. Көп өтпөй, Франция менен Англия да агрессиянын катышуучулары болуп калышты. Баскынчыларга карата күч колдонуу жөнүндөгү советтик билдирүү гана согуш аракеттерин токтоткон.

1956–1969-жж. АКШ менен СССРдин ортосунда согуштук чырчатактын өтө коркунучтуу белгилери байкалып, бул процесс 1962-ж. октябрдагы Кариб кризиси учурунда өзүнүн кыл чокусуна жеткен.

АКШнын чегарасына жакын коммунисттик мамлекеттин (Куба) пайда болуу фактысы, ошондой эле революциялык Кубанын бүткүл Латын Америкасына көрсөтүп жаткан революциялык үлгүсү Вашингтондун кооптонуусун пайда кылган. 1961-ж. жазында америкалык атайын кызматтардын жардамы менен аралга Кубанын жаңы бийлигине каршы десант түшүрүү уюштурулган. Бирок алардын Фидель Кастронун өкмөтүн кулатуу аракети ордунан чыккан жок.

Андан көп өтпөй, СССР менен Кубанын ортосунда Куба аймагына советтик ракеталарды жайгаштыруу жөнүндө келишим түзүлгөн эле. Жашыруун кырдаалда аралга советтик ракеталык куралдар жеткирилген. Бул жөнүндө АКШга тез эле белгилүү болгон. Жакын аралыктан кол салуу коркунучунда калгандыктан, президент Жон Кеннеди аралды блокадага алуу жөнүндө жарыялап, ал жакка аскер-дениз күчтөрүнүн чоң тобун жөнөткөн. Аларды утурлап Кубага советтик флот жиберилген. Абал согуштук нукка ооп баратты.

Н. С. Хрущев жана Ж. Кеннеди

Н. С. Хрущев менен Жон Кеннединин дипломаттар жана атайын кызматтардын өкүлдөрү аркылуу тез арадагы шашылыш кенешмелердин, консенсуска келүүлөрүнүн натыйжасында гана үчүнчү дүйнөлүк согуш коркунучу жоюлган. Советтик ракеталар Кубадан, америкалык ракеталар Түркиядан чыгарылган.

Бул мезгилдеги эларалык мамилелердин *экинчи этабы* 1970–1977-жж. камтыйт. Тарых-

ка ал «детант» (французча – «чыңалуунун басандашы») деген ат менен кирди. Анын негизги мазмуну – НАТО менен Варшава Келишиминин ортосундагы аскердик-стратегиялык тең салмактуулукка жетишүүнүн негизинде эларалык тирешүүнүн басандашы болуп саналат. Эки тарап тең каршылаш эки блоктун катышуучуларынын ор-

тосунда кенири эларалык келишимдерди түзүүгө жана жалпы эларалык коопсуздукту сактоого кепилдик беришкен.

1970-жж. аралыгында Советтер Союзу менен АКШнын ортосунда 23төн ашуун макулдашуулар жана келишимдер түзүлүп, алардын көпчүлүгүндө куралданууну чектөө маселелери каралган эле. Алардын башкылары: СССР менен АКШнын ортосундагы ядролук согуш коркунучун азайтуу жөнүндө макулдашуу (1971-ж.), Ракетага каршы коргонуу системасын чектөө жөнүндө келишим (1972-ж.), ядролук согушту болтурбай коюу жөнүндө келишим (1973-ж.), ядролук куралдарды жер астында сыноону чектөө жөнүндө келишимдердин комплекси жана стратегиялык кол салуучу куралдарды чектөө жөнүндөгү келишим (ОСВ-2, 1979-ж.) болгон. Варшава Келишиминин өлкөлөрү менен НАТО мамлекеттеринин ортосунда түзүлгөн келишимдер андан да кененирээк багыттарды камтыган. Алардын ичинен борбордук орунду Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча кеңешме (ЕККК) ээледі.

1973-ж. июлдан 1975-ж. августка чейинки жыйындар Хельсинкиде (Финляндия) жана Женевада (Швейцария) өткөн. Алардын ишине европалык 33 өлкөнүн, ошондой эле АКШ менен Канаданын өкүлдөрү катышышкан. Көптөгөн жыйындардын жана кеңешмелердин жүрүшүндө иштелип чыккан документ – *Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча Жыйынтыктоочу акт (Хельсинки процесси)* 1975-ж. 1-августта кабыл алынган. Ушул документке ылайык, мамлекеттердин ортосундагы жаңы мамилелердин негизи түзүлдү. Макулдашууда теңдик принциптерин сактоо, күч колдонуудан баш тартуу, чегаралардын бузулбастыгы, территориялардын бүтүндүгүнүн сакталышы, талаш-тартыштарды тынчтык жолу менен жөнгө салуу, ички иштерге кийлигишпөө, адам укугун сактоо, элдердин өз тагдырын өздөрү чечүү укуктарын, эларалык укуктардын нормаларын сыйлоо каралган. Иш жүзүндө Хельсинки актысы БУУнун Жобосунун идеяларын тактаган.

Кол коюлган келишимдер жана макулдашуулар карама-каршы турган блоктордун тирешүүсүн олуттуу түрдө басандатты. Бирок, карама-каршылыктарды толугу менен жок кыла албады. Ал алардын коомдук-саясий системаларынын жана кызыкчылыктарынын ар түрдүүлүгү менен шартталган. Ошондон улам, кайрадан эларалык тирешүү күч алган.

Эларалык мамилелердеги өнүгүүнүн үчүнчү этабы (1970-жж. баштап – 1980-жж. аягына чейин) СССР менен АКШнын тирешүүсүнүн жаңы алкагына туш келди. Анын жүрүшүндө «кансыз согушка» мүнөздүү болгон бардык көрүнүштөр ачыкка чыкты. Тараптардын ар бири дүйнөдө болуп жаткан окуяларды өзүнүн аскердик-саясий коопсуздугуна коркунуч катары карап жатышты. Жакынкы Чыгышта

Израиль менен араб мамлекеттеринин ортосундагы касташуу, Азия, Африка, жана Латын Америкасынын өлкөлөрүндөгү коомдук саясий өзгөрүүлөр Вашингтон менен Москванын көңүлүнүн борборунда болуп турду. Айрым учурларда, мисалы, 1979-ж. Афганстанда жана 1980-ж. Латын Америкасында, СССР менен АКШ окуялардын жүрүшүнө түздөн-түз кийлигишишкен. Алардын аракеттериндеги башкы максат каршы турган тараптын күч алуусуна жол бербөө болгон.

1985-ж. кийинки эларалык мамилелердеги жаңыча саясий ой жүгүртүү. Советтик-америкалык мамилелердеги өзгөрүүлөр 1985-ж. СССРде КПСС БКнын Генералдык секретары М. С. Горбачевдун бийликке келиши жана анын «Кайра куруу» деп аталган саясий багытынан башталган. Өзгөрүүлөр чыгыш европалык өлкөлөрдү да кучагына алган. Алардагы коммунисттик бийликтер олуттуу кризиске дуушар болушкан. 1988–1991-жж. аралыгында Чыгыш Европадагы коммунисттик бийликтер жоюлган. 1991-ж. декабрда Советтер Союзу өз жашоосун токтотту. Ошентип, «кансыз согуш» да аяктап, эларалык мамилелер системасы олуттуу өзгөрүүлөргө туш болду. Дүйнөлүк картада Советтер Союзунун ордуна мурдагы союздук республикалардын эгемендүү Көзкарандысыз Мамлекеттеринин Шериктештиги (КМШ) пайда болду. СССРдин мурдагы чыгыш европалык өлкөлөрдөгү союздаштары Европадагы мамлекеттер аралык түзүлүштөргө жана НАТОго карай багыт алышты.

БУУнун эларалык мамилелердеги ролу. 70–90-жж. аралыгында БУУнун эларалык маселелердеги ролу олуттуу жогорулады. БУУнун курамына колониялык үстөмдүктөн бошогон мамлекеттердин кошулуусу менен күчтөрдүн жайгашуусу өзгөргөн. БУУнун Жобосу күчүнө кирген учурда 51 мамлекет мүчө болсо, азыркы учурда 200дөн ашуун мүчөсү бар. БУУнун *Генералдык Ассамблеясы* биримдиктин жалпы иш-аракеттерин аныктайт. Анын сессияларында куралсыздануу, эларалык мамилелерди демократиялаштыруу, тынчтыкты сактоо, апартеидге каршы күрөшүү маселелери негизги орунду ээледі. Эларалык кырдаал курчуган 80-жж. биринчи жарымында БУУнун Ассамблеяларында конфронтацияны (каршылашууну) айыптаган бир нече чечимдер кабыл алынган. 1984-ж. декабрда жарыша куралданууну космосто колдонбоо, космос мейкиндигин тынчтык максатта гана пайдалануу жөнүндө резолюцияларды кабыл алып, региондук чырчатактарды чечүүгө чоң салым кошкон. Анын бир нече чечимдери экологиялык кырсыктардан сактап калууга багытталган. БУУнун *Коопсуздук Кеңеши* дүйнөдө тынчтыкты жана коопсуздукту сактоо боюнча өзгөчө жоопкерчиликти аркалайт. Коопсуздук Кеңеши тынчтыкка коркунуч туулса аскердик санкция колдонууга укуктуу. *Эларалык сот* мамлекеттер ортосундагы талаш маселелерди чечет. Ал ошондой эле лидерлердин адамзатка каршы жасаган кылмыштары үчүн жеке жоопкерчилигин карайт. БУУнун *Экономикалык жана социалдык*

кеңеши (ЭКОСОС) адамдардын укугун камсыздоо жана өнүгүү проблемалары боюнча сунуштарды иштеп чыгат. Ошондой эле ЭКОСОС менен *Качкындар маселеси боюнча Жогорку коммисариаттын Башкармалыгы*, *БУУнун Балдар фонду*, *БУУнун Өнүктүрүү программасы (БУУӨП)* биргеликте иштешет. Эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүүгө *Соода жана өнүгүү конференциясы (ЮНКТАД)* деп аталган БУУнун структурасы жигердүү иш алып барууда.

БУУнун Нью-Йорктогу штаб-квартирасы

БУУнун калкасында билим, маданият, саламаттыкты сактоо, азык-түлүк менен камсыздоо маселелерине байланышкан бир нече уюмдар ишмердигин кеңейтишти. Эл аралык валюта фонду, Эл аралык Реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкы, *Билим, илим жана маданият багытындагы (ЮНЕСКО)* уюмдар иш алып барат. БУУ уюшулганда адамзат тарыхында жаңы барак ачылып, дүйнөлүк биримдиктин, кызматташуунун алгачкы бүчүрү пайда болду деген үмүт болгон. Тилекке каршы анын негизги мүчөлөрү кайсы бир маселени чечүүдө бирдиктүү макулдукка келе албаса, БУУ эч бир проблеманы чече албай тургандыгы 1999-ж. НАТОнун согуштук күчтөрү БУУнун санкциясысыз Югославиянын Косово облустундагы чыр-чатактарга кийлигишкенде дайын болду.

Ошентип, СССРдин кулашы жана коммунизмдин коомдук-саясий система катары жоюлушу; Германиянын биригиши; АКШнын дүйнөдөгү эң ири дөөлөт деген статусун сактап калышы; КЭРдин тышкы саясаттагы жигердүүлүгү; Пакистан менен Индиянын өздөрүнүн ядролук куралын чыгарышы; Чыгыш Европадагы көп улуттуу мамлекеттердин ыдырашы (Югославия, Чехословакия) – «кансыз согуш» бүткөндөн кийинки жылдарда болуп өткөн негизги окуяларга айланды.

Эларалык террор менен күрөшүү. XX к. 60-жж. баштап планеталык денгээлдеги коркунуч – эларалык терроризм пайда болду. **Террор** – саясий душмандарга эң эле оор мыкаачылыкты колдонуу менен өлтүрүүгө чейин барган саясий коркутуунун бир түрү. Террор жана терроризм мурда жалпы мааниге ээ болгон. Учурда эки башка мазмунду түшүндүрөт. Террор – бул мамлекет тарабынан өзүнүн күч структураларына таянып жүргүзүлгөн саясий репрессия. Терроризм – оппозициялык тайпалар тарабынан ишке ашкан зомбулук. Террордун куралы – репрессия, ал эми терроризмдин куралы – террордук

акт (окуя, аракет). «Терроризм» термини дайыма саясий чайкоочулуктун куралы катары пайдаланылган. Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында немистик фашисттер советтик партизандарды «бандиттер», «террорчулар» деп аташкан. Тоталитардык бийлик үстөмдүк кылган өлкөлөрдө оппозициянын өкүлдөрүн, кээде эл укугун талашкан профсоюз ишмерлерин да террорчулар деп аташат. Бирок тоталитардык система үстөмдүк кылган өлкөлөрдө оппозиция түп-тамырынан бери жок кылынат. Ага СССР, Ирак, Ливия ж. б. тарыхы мисал.

Азыркы учурда адамзатка эларалык терроризм чоң коркунучтуудурууда. Барымтага алуу, автоунааларды, самолетторду жардыруу, мектептерге, ооруканаларга, элчиликтерге кол салуу, адам уурдоолорду уюштуруу күч алды. 1996–2000-жж. аралыгында эларалык террорчулуктун курмандыгы болгондордун саны 5000ге жеткен. 2001-ж. 11-сентябрда АКШда эң чоң террордук акт болду. Болжолдуу эсепке караганда, курман болгондордун саны 50 миң адам болгон. Дүйнөлүк коомчулук террорчулуктун бардык түрүнө каршы биргелешип күрөшүүдө. 2005-ж. июнда Москвада өткөн дүйнөнүн 30 өлкөсүнөн аалымдар, саясатчылар, дин өкүлдөрү катышкан «Террордон планеталык этиканы көздөй: дүйнө жана диндер» деп аталган эларалык форумда терроризмге каршы биргелешип күрөшүүнүн жолдору талкууланды.

Таблица түзгүлө. «Согуш аяктагандан кийинки дүйнөнүн башкы өлкөлөрүнүн тышкы саясий кызыкчылыктары»:

Өлкө	Тышкы саясаттагы негизги милдеттери	Милдеттерди чечүүгө көмөк болгон ички жана тышкы шарттар
------	-------------------------------------	--

1. Пайда болгон карама-каршылыктардын согуштук-экономикалык, социалдык-саясий жана идеологиялык негиздери жөнүндө жыйынтык чыгаргыла.
2. Борбордук жана Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн «социалисттик тандоосу жөнүндө» бир нече көзкараштар бар. Алар төмөнкүлөр: биринчиси, экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин социализм СССРдин таасир этүү чөйрөсүнө кирген өлкөлөргө экспорттолду; экинчиси, Борбордук жана Чыгыш Европа өлкөлөрүндө коомду социалисттик негизде кайра курууга бардык өбөлгөлөр бар эле, элдер өзү каалаган багытын тандап алышты. Силер кайсы көзкарашка кошуласынар? Өз позицияларды далилдегиле.
3. Согуштун тарыхтагы ролу жөнүндө түрдүү көзкараштар бар. Айрымдар согуш – бул, бышып жетилген каршылыктарды чечүүгө мүмкүндүк түзүүчү каражат деп эсептешсе; башкалар согуш мамлекеттин күчтүүлүгүн көрсөтүүгө жана түрдүү кызыкчылыктарды күчтүүлөрдүн пайдасына кайра бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет

деп ырасташат; ал эми үчүнчүлөрү согуш тарыхый өнүгүү процес-син тездетет, т. а. кандай болгондо да согуш прогрессивдүү көрүнүш деп айтышат. Силер ушул идеяларга кошуласынарбы?

4. Биринчи дүйнөлүк жана экинчи согуштардын тарыхтын өнүгүшүнө тийгизген таасирин жана өзгөчөлүгүн салыштыргыла. Берилген жооптон улам, дүйнөлүк үчүнчү согуштун тутанышына алып келген окуяларды божомолдоого болобу?

ДОКУМЕНТТИК МАТЕРИАЛДАР

1946-ж. 5-мартта Фултон шаарында (АКШ)

У. Черчиллдин сүйлөгөн сөзү

Балтикадагы Штеттинден тартып Адриатиканын Триестасына чейинки континентке «темир көшөгө» түшүрүлдү. Бул чекте Борбордук жана Чыгыш Европанын байыркы мамлекеттеринин казынасы сакталган эле. Берлин, Прага, Вена, Будапешт, Белград, Бухарест, София – ушул атактуу шаарлар жана алардын калкы советтик таасир этүү чөйрөсүндө бул же тигил формада советтик таасирге гана эмес, белгилүү денгээлде кенип бараткан Москванын көзөмөлүнө баш ийип калды. Коммунизм түйүлдүк абалында болгон АКШ менен Британиянын Улуттук ынтымакташтыгын кошпогондо компартиялар... христиандык цивилизацияга коркунучту жана тынчсызданууну туудурууда... күчтөрдүн тең салмактуулугу жөнүндөгү биздин эски доктринабыз учурда күчүн жоготту...

Эгерде англис тилинде сүйлөгөн улуттардын Ынтымакташтыгынын калкына АКШны кошсок жана мындай кызматташтык деңизде, абада, илим менен өнөржай тармагында болушун эске алсак, анда күчтөрдүн катышында эч кандай теңселүү жана коркунуч болбойт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийинки дүйнөдөгү башкы өлкөлөрдүн тышкы саясаттагы кызыкчылыктары жөнүндө айтып бергиле.
2. Эмне үчүн Германия эки мамлекетке бөлүнүп калган?
3. Карама-каршылык кырдаалынын согуштук-экономикалык, социалдык-саясий жана идеологиялык негиздери жөнүндө жыйынтык чыгаргыла.
4. «Кансыз согуштун» себептери жана маңызы эмнеде? Берилген документтеги У. Черчиллдин сүйлөгөн сөзүн талкуулагыла. Ал «кансыз согуштун» башталышынын себебин кандай түшүндүргөн?
5. Эки дөөлөттү – СССРди жана АКШны кандай карама-каршылыктар бөлүп турган?
6. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин кандай саясий блоктор пайда болду?

7. Өз көзкарашынарды айткылачы, эмне үчүн тирешүү ар бир жолу өтө курчуган учурда да «кансыз согуш» «кандуу согушка» айланып кеткен жок?
8. Бандунг, Хельсинки, Женева – бул географиялык аталыштар кандай тарыхый окуялар менен байланышкан?
9. Силердин оюнар боюнча «кансыз согушта» кайсы өлкө женип чыкты? Силердин көзкарашынарда ушундай суроо коюу туурабы? Жообунарды аргументтештиргиле.
10. Эларалык маселелерди чечүүдө БУУнун ролун көрсөткүлө.
11. 1990-жж. эларалык негизги окуяларды санап чыккыла. Биполярдык дүйнөдө кандай өзгөрүүлөр болуп өттү?
12. Эмне үчүн терроризм проблемасын биротоло чечүү кыйынга турууда? Силер аны тез жана натыйжалуу чечүүнүн кандай жолун сунуш кылат эленер?

§ 21. Советтик Социалисттик Республикалар Союзу (СССР)

СССРдин экономикасынын согуштан кийинки мезгилдеги абалы. Согуш СССРди эбегейсиз адам курмандыгына жана материалдык жоготууларга дуушар кылды. Ал дээрлик 27 млн адамдын өмүрүн алып кетти. 1710 шаар жана шаарчалар талкаланып, 70 миң айыл-кыштактар жок кылынган, 31850 завод жана фабрика, 1135 шахта, 65 миң км узундуктагы темиржолдор жардырылган жана иштен чыгарылган. Эгин талаалары 36,8 млн га аянтка кыскарган. Өлкө өзүнүн улуттук байлыгынын үчтөн бир бөлүгүнөн ажыраган. Калктын саны 34,4 млнго азайып, 1945-ж. аягында 162,4 млн адамды түзгөн. Жумушчу күчүнүн кыскарышы, 2,6 млн адамдын майыпка айланышы, толук кандуу жашоо-турмуштун жана тамактын жоктугу согушка чейинки мезгилге салыштырганда эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөөсүнө алып келген.

Өлкөнүн чарбасын калыбына келтирүү үчүн аракеттер 1943-ж. башталып, «Немистик басып алуудан бошотулган аймактардагы чарбаларды калыбына келтирүү боюнча кечиктирилгис чаралар жөнүндө» партиялык-өкмөттүк атайын токтом кабыл алынган. Советтик адамдардын эң зор аракетинин натыйжасында согуштун аягында өнөржай өндүрүшүн калыбына келтирүү 1940-ж. денгээлине караганда үч эсеге өскөн. 1944-ж. бошотулган райондор жалпы мамлекеттик эгин даярдоонун жарымынан көбүн, малдын төрттөн бирин, сүт азыкта-рынын үчтөн бирине жакынын берген.

Бирок калыбына келтирүү негизги милдет катары экинчи дүйнөлүк согуштан кийин гана коюлган.

Өлкөнүн коомдук турмушундагы карама-каршылыктар. 1945-ж. августта Мамлекеттик пландаштыруу комитетине (төрагасы Н. А. Вознесенский) төртүнчү беш жылдыктын долбоорун даярдап

чыгуу тапшырылды. Аны талкуулоо учурунда экономиканы башкаруудагы жана колхоздорду кайра түзүүдөгү кысымды бир топ жеңилдетүү жөнүндө сунуштар айтылган.

Ошондой эле бирөөнүн эмгегин өзүнө ыйгарып албаган, өз эмгегине негизделген дыйкандардын жана колөнөрчүлөрдүн майда жеке менчигине уруксат берүү каралган. Экономикалык турмуштагы борбордоштурууну жоюп, региондорго чоң укуктарды берүү жөнүндөгү сунуштар айтылган. Колхоздордон натыйжа чыкпагандыктан, аларды жоюу керектиги жөнүндө да пикирлер ортого салынган. Бул багытта эки себеп: биринчиден, согуш жылдарында мамлекеттик кысымды басандатуу оң натыйжа бергендиги; экинчиден, экономиканын кайра жаралуусу үчүн жеке секторду жандандыруу жеңил өнөржайдын өнүгүүсүнө шарт түзө тургандыгы көрсөтүлгөн.

Бирок бул талаш-тартыштарда социализмди курууну аяктап, коммунизмди курууну баштоо жөнүндөгү Сталиндин көзкарашы жеңип чыкты. Бул согушка чейинки экономиканы пландоодогу катуу борбордоштурууга жана 1930-жж. калыптанган экономикалык тармактар ортосундагы карама-каршылыктарга жана шайкеш келбөөчүлүктөргө кайра кайрылуу дегендикке жаткан.

Тоталитардык бийликтин бекемделиши. Экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин дароо эле, 1945-ж. сентябрда өзгөчө кырдаал алынып ташталган жана Мамлекеттик Коргоо Комитети жоюлган. 1946-ж. Эл Комиссарлар Совети Министрлер Совети болуп кайра түзүлгөн.

1952-ж. октябрда БКП(б)нин XIX съезди болуп, анда партияны КПСС (Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы) деп атоо жөнүндө чечим кабыл алынган. 1949-ж. профсоюздардын жана комсомолдун съезддери болуп өткөн. Алардын артынан партиялык, профсоюздук жана комсомолдук чогулуштардын кайра шайлоолору болуп, бул уюмдардын жетекчиликтери жаңыланган.

Бирок ушул эле жылдарда өлкөдө саясий бийлик катаалдап, саясий жазалардын жаңы толкуну башталган.

ГУЛАГ (Лагерлердин башкы башкармалыгы), ИИЭК (ички иштер эл комиссариаты) системасы өзүнүн туу чокусунан дал ошол согуштан кийинки жылдарда жетти, анткени 1930-жж. ортосунан бери түрмөлөрдө отурган «эл душмандарына» млндогон жаңылары кошулган эле. Эң алгачкы соккуга фашисттик туткундан бошотулгандан кийин лагерлерге жөнөтүлгөн аскер туткундары кабылышты. Балтика боюндагы республикалардан, Батыш Украинадан жана Батыш Белоруссиядан «жат элементтер» түрмөлөргө жөнөтүлгөн.

1948-ж. «советке каршы аракеттер үчүн» камалгандарга колдонгон «атайын тартиптеги» лагерлер курулган. Бир катар лагерлердеги өздөрүнүн абалына чыдабаган саясий камактагылар көтөрүлүшкө чыгышкан. Алардын эң белгилүүлөрү Печорада (1948), Сале-

харда (1950), Кингирада (1952), Экибастузда (1952), Воркутада (1953) жана Норильскиде (1953) болгон.

Согуштан кийин саясий кылмышкерлердин санын катардагы көптөгөн карапайым адамдар толуктаган. Мисалы, 1948-ж. 2-июнундагы СССР Жогорку Советинин буйругу менен жергиликтүү бийликке «айыл чарбасындагы эмгектен караниеттик менен баш тарткандарды» алыскы райондорго көчүрүп жиберүүгө укук берилген.

Аскер адамдарынын согуш учурундагы кадыр-баркынын жогорулашынан корккон И. В. Сталин маршал Г. К. Жуковдун кызматташтары, авиация маршалы А. А. Новиковду, генералдар П. Н. Понеделинди, Н. К. Кирилловду камоого санкция берген. Ал эми Жуковдун өзүнө «Сталинге урмат-сый көрсөтпөгөн» деген айып коюлган.

Репрессия борбордук бийликке көзкаранды болууну каалабаган партиялык кызматкерлерге да жетти. 1948-ж. Ленинградда жетекчи кызматтардагы көптөгөн партиялык-мамлекеттик ишмерлер камакка алынган. «Ленинград иши» боюнча камалгандардын жалпы саны 2 миңге жакын болгон. Көп өтпөй алардын ичинен 200 сотко берилип атылган, алар: Министрлер Советинин төрагасы М. Родионов, СССР Мамлекеттик пландоо комитетинин төрагасы Н. Вознесенский, БКП(б) БКнын секретары А. Кузнецов эле.

Жогорку «жетекчиликти туура эмес дарылагандыктан, бир нече көрүнүктүү ишмерлер өлгөн» деп жарыялаган «*врачтардын иши*» жасалма даярдалган акыркы процесс болгон (1953). 1948–1953-жж. бардыгы болуп репрессиянын курмандыгына 6,5 млн адам тартылган деп эсептелинет.

И. В. Сталиндин өлүмү жана бийлик үчүн күрөш. Саясий жетекчиликтеги өзгөрүүлөр. 1953-ж. 5-мартта Сталиндин каза болушу менен өлкөнүн турмушунда бүтүндөй бир доор аяктады. Жолбашчынын мураскорлорунун арасында бийлик үчүн күрөш токтобой, 1958-ж. жазына чейин созулуп бир нече этапта өттү.

Анын биринчисинде (1953-ж. март – июнь) өлкөнү башкарууда чечүүчү орунду ээлеген Министрлер Советинин жаны төрагасы Г. Маленков, Ички иштер министрлигинин башчылыгына дайындалган Л. Берия ээлешти. Ушул кыска мөөнөттүн аралыгында Сталиндин керт башына сыйынууну айыптаган биринчи өнөктүк башталган.

Партиялык аппарат бийлигин сактап калууга эле эмес, коомдогу өзүнүн үстөмдүк абалын да сактап калууга жан талашкан. Жаны жетекчиликте КПСС БКнын Биринчи секретары кызматында турган Н. С. Хрущев Берияны бийликтен четтетүү максатындагы кутумдун башында турган. 1953-ж. 26-июндагы Министрлер Советинин кеңешмесинде Берия камакка алынып, «коммунисттик партиянын жана совет элинин душманы» катары атылган.

Бериянын кулашынан баарынан да Н. Хрущев уткан. 1953-ж. июлдагы КПСС БКнын Пленумунун «мамлекеттик аппаратта жана

партиянын бардык звенолорунда партиялык жетекчиликти бекемдөө зарыл» деген түздөн-түз көрсөтмөсүн ал эптүүлүк менен пайдаланган.

1953-ж. жайынан 1955-ж. февралына чейин бийлик үчүн күрөштүн экинчи этабы башталып, бийлик башына Г. Маленков менен Н. С. Хрущев келген. 1954-ж. декабрда Н.С. Хрущевдун демилгеси менен Мамлекеттик Коопсуздук Министрлигинин эң жогорку жетекчилеринин үстүнөн кайрадан процесс уюштурулду. Ошондо Маленков аны уюштуруучулардын бири катары айыпталып, 1955-ж. февралда өкмөт башчысы кызматынан алынган (анын ордун Н. Булганин ээледі).

Үчүнчү этапта (1955-ж. февралдан 1958-ж. мартка чейин) Хрущевго бийлик үчүн күрөштө Маленков, Молотов, Каганович ж. б. башында турган «бириккен оппозицияга» каршы күрөшүүгө туура келген.

1957-ж. Берия, андан кийин Коргоо министри, маршал Г. К. Жуков кызматынан бошотулган. 1958-ж. мартта өкмөттүн жаңы курамы түзүлүп жатканда оппозицияны колдогон деген айып менен өкмөт башчысы Н. Булганин иштен алынган. Министрлер Советинин төрагасы болуп Хрущев шайланды, ошол эле учурда ал КПСС Борбордук Комитетинин Биринчи секретары кызматын да сактап калды. Бул бийлик үчүн болгон күрөштөгү анын жеңиши жана жетекчиликтеги ишти коллегиялуулук менен чечүүдөн баш тартуу, сталиндик жеке башкаруучулукка кайтуу дегендикке жаткан.

Маленковдун экономикалык багыты. 1950-жж. башында өлкөнүн экономикасында бир топ олуттуу маселелер келип чыккан. Сталин каза болгондон кийин жетекчиликте экономикалык талаш-тартыштар күч алды. 1953-ж. августта экономикалык кайра куруулар боюнча жеке программасы менен Г. Маленков чыкты. Ал индустриалаштыруунун жүрүшүндө оор өнөржайы менен жеңил өнөржайынын ортосундагы тең салмактуулук радикалдуу өзгөрдү, жумушчулардын 70%ы оор өнөржайында иштейт, анын продукциясындагы өндүрүш каражатынын үлүшү да 70%га жетти деп билдирген. Ошондуктан ал жеңил жана тамак-аш өнөржайы менен айыл чарбасын өнүктүрүүгө көбүрөөк көңүл буруу керек деген сунуш киргизген.

Айыл чарба тармагында негизги милдет колхозчулардын жеке кызыкчылыктарына эркиндик берүү керек деп эсептеген. Ал үчүн колхозчулардын мамлекетке тапшыруучу салыктын өлчөмдөрүн төмөндөтүп, ар бир түтүндөн алынчу акча салыктарын эки эсеге кыскартып, мурунку жылдары төлөй албай калган айыл чарба салыктарын толук кечүүнү сунуштаган. Бирок Маленковду кызматтан кетиришкенден кийин ал сунуш кылган реформаларды токтотушкан.

Хрущевдун айыл чарба саясаты. Партиялык мамлекеттик жетекчиликтин бирдиктүү саясий багытында Хрущевдун карманган

жолу Маленковдун идеяларынан айырмаланган. Ал айыл чарбасын көтөрүү үчүн колхоз товарларына болгон мамлекеттик сатып алуу баасын көтөрүүнү, Казакстанда жана Сибирдеги дын жерлердин эсебинен айдоо аянттарын тезинен кеңейтүүнү сунуш кылган.

1954-ж. дын жерлерди өздөштүрүү башталган. Борбордук Комитеттин чечими менен ал жакка 30 миңден ашуун партиялык кызматкерлер жана 120 миң айыл чарба адистери жөнөтүлгөн. Алгачкы беш жылдыкта совет адамдарынын эмгектик каармандыгына байланыштуу 42 млн гектар дын жерлер өздөштүрүлгөн.

Ошону менен бирге айыл чарба продукцияларын сатып алуу баасы көтөрүлгөн, колхоздордун өткөн жылдардагы карыздары кечирилген, айылдардын социалдык өнүгүүсүнө бөлүнгөн мамлекеттик каражат бир нече эсе көбөйгөн.

Колхоздор өздөрүнүн жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жобосуна өзгөртүү киргизүүгө укук алышкан. Биринчи жолу колхозчуларга пенсия киргизилип, паспорт бериле баштаган.

Ушул чаралардын баары айыл чарбасын көтөрүүгө өбөлгө түзгөн. 1953–1958-жж. айыл чарба продукцияларынын өсүшү мурдагы беш жылдыктарга салыштырганда 34% ды түздү. Мындай темптеги өнүгүүнү айыл жери жаңы экономикалык саясаттан бери биле элек эле.

Бирок бул ийгиликтер Хрущевдун жана партиялык жетекчилердин буйрукчул-административдик чечимдерге ишеничин арттырган. Дыйкандардын тез арада ирденүүсү, кулактарга «айлануу» коркунучун пайда кылат деп чочулашкан. 1950-жж. аягынан тартып экономикалык стимулдар буйрукчул кысымга алына баштаган. 1959-ж. машина-тракторлук станцияларды (МТС) кайра түзүү башталган, өтө жогорулатылган баада тракторлорду сатып алууга колхоздорду мажбурлашкан. Айыл чарбасына мурдагы жылдарда жумшаган чыгымын Мамлекет бир жылдын ичинде ушундай жол менен кайтарып алган. Натыйжада, МТСте иштеп жаткан механизатор кадрлар кете башташкан. Алардын көпчүлүгү колхоздорго жумушка орношкондун ордуна райондун борборлорунда, шаарларда иштеп калышкан.

Ушул жылы «жеке чарбалар акырындык менен өзүнүн күчүн жогото баштайт», анткени колхозчуларга азык-түлүктү колхоздон алган пайдалуураак деген «түшүнүк» киргизилген. Бул мааниси жагынан алганда жеке чарбаларга кезектеги чабуул дегенди түшүндүргөн. Мындай чаралардын натыйжасында жеке чарбалар кайрадан жоюлуп, өлкөдө азык-түлүк проблемалары курчуган.

Ал проблеманы «жүгөрү жомогунун» жардамы менен чечүүгө болгон аракет да ийгилик алып келбеди. 1955-жылдан 1962-ж. чейин жүгөрү аянты эки эсеге көбөйтүлгөн (18ден 37млн га), ал тургай, буудай, карабуудай эгүүчү талааларды кыскартуунун эсебинен да

жүгөрү эгишкен. Жыйынтыгында дан жыйымынын жалпы түшүмү жумшалган аракетти таптакыр актаган эмес. Кырдаал аба ырайынын шарттары менен гана эмес, 1962–1963-жж. дын жерлерди өздөштүрүүдөгү кризис, жер кыртышынын бузулушуна алып келген жер пайдалануудагы ойлонулбаган системадан улам да тереңдеген. Жыйынтыгында жер иштетүүнүн натыйжалуулугу 65% га төмөндөгөн.

Айыл чарбасынын кризиси чет өлкөдөн буудайды массалык сатып алууга алып келген (биринчи партиясы 12 млн т түзгөн), ал кийинчерээк көнүмүш адатка айланып, улам өсө берген.

1962-ж. июнда өкмөттүн чечими менен эттин баасы 30%, майдын баасы 25% га «убактылуу» жогорулаган. Бул жумушчу чөйрөсүндө массалык нааразылыкты, ал тургай, ачык чыгууларды жараткан. Ал чыгуулардын олуттуу окуясы Новочеркасскиде болгон, 7 миң жумушчу катышкан демонстрацияга каршы аскерлер, танктар жөнөтүлгөн, кагылышуу көптөгөн курмандыктарга алып келген. Жалпыга маалымдоо каражаттары бул окуялар жөнүндө сөз каткан эмес, бирок Новочеркасскидеги окуя өлкөгө тарап кеткен. Хрущевдун кадыр-баркы карапайым калың элдин алдында төмөндөй баштаган.

Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн 7 жылдык планы (1959–1965) ишке ашпай калган. Өсүү 70% дын ордуна, болгону 15% ды түзгөн.

Илимдин өнүгүшү, илимий-техникалык революциянын алгачкы кадамдары. Партиялык көрсөтмөлөр Ата Мекен илиминин өнүгүүсүнө түрткү берген. 1956-ж. Дубнада Эларалык изилдөө борбору (Ядролук изилдөөлөрдүн бириккен институту) курулган. 1957-ж. СССР Илимдер академиясынын кенири тармактардагы институттары, лабораториялары бар Сибирь бөлүмү ачылган. Андан Башка да илимий борборлор түзүлгөн. 1956–1958-жж. СССР Илимдер академиясынын курамында эле 48 жаңы Илимий-изилдөө институттары уюшулган. Алардын географиялык чеги да кеңейген (Урал, Кола жарым аралы, Карелия, Якутия). 1959-ж. өлкөдө 3200 илимий мекемелер болгон, өлкөдөгү илимий кызматкерлердин саны 300 миңге жакындаган. Ошол учурдагы Ата Мекен илиминдеги ири жетишкендик катары дүйнөдөгү эң кубаттуу синхрофазотронду (1957) куруу; «Ленин» атындагы алгачкы атомдук муз жаргыч кемеси сууга түшүрүү; космоско Жердин биринчи жасалма спутнигин учуруу (1957-ж. 4-октябрь); жаныбарларды космоско учуруу (1957-ж. ноябрь), спутниктердин Айга учушу; адамдын биринчи жолу космоско учурулушу (1961-ж. 12-апрель); дүйнөдө биринчи жолу жүргүнчүлөрдү ташуучу Ту-104 реактивдүү лайнерин учуруу; жүргүнчүлөрдү ташуучу тез жүрүүчү «Ракета» кемесин айтууга болот. Генетика тармагында иштер жандана баштаган.

Илимий изилдөөлөрдө негизги басым согуштук-өнөржай комплексине берилген. Ал үчүн өлкөнүн улуу илимпоздору (С. Королёв,

М. Келдыш, А. Туполев, В. Челомей, А. Сахаров, И. Курчатов ж. б.) гана эмес, советтик чалгын да иштеген. Ал тургай, космостук программа да, ядролук куралдарды жеткирүү каражатын түзүү программасына «тиркеме» болгон.

Ошентип, «Хрущевдун доорундагы» илимий-техникалык жетишкендиктер, АКШ менен келечекте согуштук-стратегиялык тентайлашууга негиз даярдаган.

Л. И. Брежнев

Партиялык-мамлекеттик кызматкерлердин позициясынын күчөшү. Н. С. Хрущевдун кызматтан кетирилиши, бийликке 1964-ж. Л. И. Брежневдин келиши партиялык мамлекеттик аппаратта өзүнчө эле «алтын доордун» башталышы болду. Жетекчилик өзүнүн негизги урааны катары «кадрлардын туруктуулугу» идеясын көтөрдү. Ал партиялык кызматтарда өмүр бою иштөө дегенди билдирип, жетекчилердин жазасыздыгына, паракордуктун өсүшүнө, иш менен сөздүн ажырымына алып келген. Иш жүзүндө бул «туруктуулук» саясий жана мамлекеттик түзүлүштөрдү консервалоого – сенектикке түрттү.

Л. И. Брежневдин алгачкы чечимдери эле аппараттык курамдын көнүмүш болуп калган мурдагы башкарууга кайтуусун билдирген. Совнархоздор таркатылып, тармактык министрликтер калыбына келтирилип, алардын саны жыл сайын өсүп олтурган. 1980-жж. ортосунда союздук деңгээлдеги министрликтердин жана мекемелердин саны 100, республикаларда – 500гө жеткен. 1976–1983-жж. башкаруу аппаратында иштегендердин саны 3 млнго өскөн жана жалпы саны 18 млнго жеткен. Ушул жылдары өлкөдө 6–7 адамга бирден «партиялык башкаруучу» туура келген. Аларды камсыздоого жылына 40 млрд акча жумшалчу. «Туруктуулук» партиялык кызматкерлердин карып калса да, кызматтан кетпей, «ишмердигин» улантуусу менен коштолгон. 1982-ж. Саясий бюродогу жогорку жетекчиликтин орто жашы 70 жаштын чегинен ашып кеткен.

Партиялык аппарат тарабынан коомдук турмуштун бардык тарабына көзөмөл күчөтүлгөн. КПССтин XXIII съездинде (1966) Хрущевдун мезгилинде кабыл алынган партиялык турмуштагы бардык жаңылыктар алынып салынган. КПССтин XXIV съездинде (1971) кабыл алынган Жободо партиялык органдарга илимий-изилдөө институттарын, окуу жайларын, маданий жана саламаттыкты сактоо мекемелерин текшерүү укугу бекитилген. 1977-ж. СССРдин Консти-

туциясы КПССтин коомдогу жетекчилик жана багыт берүүчүлүк ролун бекемдеп, аны «саясий түзүлүштүн уюткусу» сапатында аныктады. КПССтин өзүндө да бийлик партиялык аппаратка тиешелүү болгондуктан, ал өлкөдөгү башкы саясий күч катары бааланды.

Л. И. Брежнев өзүнөн мурдагы жол чаап кеткен башчылар сыяктуу эле ишмердигинде аппараттык ыкмаларды кеңири колдонгон. Мисалы, өлкө үчүн өтө маанилүү маселелерди адамдардын бир уучтобу гана чечкен. «Партиянын биримдиги үчүн күрөш» деген ураан алдында «башкы багытка» дал келбеген көзкараштын оозу жап кылынып, ар кандай сын жана өзүн-өзү сыңдоо четке кагылган. Брежнев чыгып сүйлөгөн чоң аудиторияларда катышуучулар, анын сөзүнүн керектүү жеринде ордуна туруп, узакка созулган кол чабуулар менен коштоого тийиш болгон.

Аппаратты материалдык камсыздоодо жеңилдиктер менен артыкчылыктар улам көбөйө берген. Текшерүүнүн жоктугу партиялык-мамлекеттик аппараттын бир бөлүгүнүн бузулушуна жана кызмат абалынан пайдаланган түрдүү кылмыштарга түрткөн. Алардын ичиндеги паракорлор «көмүскө экономикадагылар» менен кызматташа баштаган.

1960-жж. аягынан тартып, Брежневди даңазалап, көтөрмөлөп мактоо өнөктүгү күч ала баштайт. Анын жетекчиликтеги орду расмий массалык жайылтуу органдарында чексиз макталып турган. Бирок мындай көрүнүштөр карапайым калк арасында тескери маанай жараткан.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Советтик экономиканын согуштан кийинки абалын айтып бергиле.
2. Согуштан кийинки жылдарда айыл чарбасын өнүктүрүүнүн кандай альтернативалары болгон?
3. Сталиндин айланасындагы күчтөрдүн ал өлгөндөн кийин жайгашуусуна баа бергиле.
4. Эмне үчүн Маленков жана Хрущев негизги аракеттерин Сталиндин «керт башына» сыйынууну сыңдоого жумшашты?
5. Эмне үчүн согуштан кийинки демократиялык жана тоталитардык тенденциянын ортосундагы күрөш репрессиялардын жаңы толкунун жаратты?
6. Согуштан кийинки мезгилдеги административдик-командалык системанын күч алышын айкын-ачык фактылар менен көрсөткүлө.
7. Кандай деп ойлойсуңар, эмне үчүн Л. И. Брежнев башкарган мезгилди партиялык үгүтчүлөр 80-жж. экинчи жарымында «дымыгуу же сенектик» доору деп аташкан?

§ 22. СССР кайра куруу жылдарында (1985–1991-жж).

Ю. В. Андропов

Кайра куруу жылдарындагы саясий реформалар. 1982-ж. ноябрда Л. И. Брежнев дүйнөдөн өткөндөн кийин партиялык жана мамлекеттик бийликке Ю. В. Андропов келген. Алгачкы чыгып сүйлөгөн сөзүндө эле Андропов өлкөдө көптөгөн чечилбеген проблемалар бар экендигин моюнга алган. Ал тартип чараларын күчөтүп, паракордукту жоюу менен учурдагы системанын жаңыланышына карай багыт алган. Реформанын мындай жолу партиялык бир топ кызматкерлерге өтө жаккан. Андроповдун иш-аракеттери калк арасында жактыруу менен кабыл алынып, адамдар турмуштун онолушун күтүшкөн. Бирок катуу оорутуу болгондуктан, 1984-ж. Андропов дүйнөдөн кайткан. Эми КПССтин жана мамлекеттин башчылыгына К. У. Черненко келген. Карып калган Черненко да убактысынын көп бөлүгүн дарыланууда өткөрүп, 1985-ж. 10-мартта дүйнөдөн өттү. КПСС БК Черненконун учурунда партиядагы экинчи адам – М. С. Горбачевду Генералдык секретарлыкка шайлады.

Жаңы жетекчилик бийликке өзгөрүүнүн так концепциясы жана программасы жок келген. Горбачев кийинчерээк мойнуна алгандай, кайра куруунун алгачкы жылдарында «акыркы ондогон жылдарда дымып калган сенек коомду өнүктүрүү» жана социализмдин «кээ бир бузулууларын» түздөө гана каралган. Бул жолдо өзгөртүүнүн негизги багыттарынын бирин ал кадрларды алмаштыруудан көргөн.

1987-ж. КПСС БКнын Пленумунда реформаны ишке ашырууну

М. С. Горбачев

кайра куруу, тездетүү идеясынын максаттарын колдоо максатында, башкы критерийлердин бири – *кадрларды демократиялык шайлоо* жолу менен тандоо зарылдыгы каралган.

1985–1990-жж. партиялык-мамлекеттик кадрларды шайлоо жолу менен алмаштыруу, жаштарды көтөрүү борборлордо да, жергиликтүү денгээлде да жүргөн. Бирок көп өтпөй, өлкөнүн проблемаларын кадрларды алмаштыруу менен гана чечүүгө болбой тургандыгын, өтө олуттуу саясий реформа керектиги түшүнүктүү болду.

1985–1991-жж. экономикалык реформалар. Тездетүү стратегиясы. 1985-ж. апрелде советтик жаңы жетекчилик өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүн *тездетүү багытын* жарыялады. Анын негизги таянычы илимий-техникалык прогресс, машина куруудагы техникалык кайра куралдануу жана «адам факторун» күчөтүү болгон.

1985-ж. сентябрда Горбачев «катылган резервдерди» кеңири колдонуп, өндүрүштүн күчүн эң жогорку чекте уюштурууга, көп нөөмөттүү жумуш убактысын түзүп, эмгек тартибин чыңдоого, рационализаторлордун сунуштарын колдонуп, продукциянын сапатын жогорулатууга жана социалисттик мелдештерди уюштурууга чакырган.

1985-ж. майда аракеттикке каршы өнөктүк башталган. Анткени өлкөдөгү массалык аракеттик көйгөлүү проблемалардан эле. Ал «жалпы сергектик» эле эмес, жумушчулардын жана кызматкерлердин өндүрүштөгү эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууну камсыз кылууга алып келүүгө тийиш болгон.

Продукциянын сапатын текшерүү үчүн жаңы текшерүүчү инстанция (башкаруунун дагы бир баскычы) – Мамлекеттик кабыл алуу киргизилген. Ал башкаруучулардын санынын өсүшүнө жана материалдык чыгымдарга алып келген. Ал эми продукциянын сапаты жакшырып деле кеткен эмес. Экономикалык түрткүлөргө (стимулдарга) эмес, жумушчулардын карандай демилгелүүлүгүнө таянуу ийгилик алып келген жок. Ошол эле учурда, өндүрүштү жаңы деңгээлдеги заманбап адистер менен чындабай туруп, жаңы техникаларды, жаңы техникалык жабдууларды пайдаланууну күчөтүү кырсыктардын көбөйүүсүн пайда кылган. 1986-ж. апрелдеги Чернобыль АЭСиндеги жарылуу кыйраткыч кесепеттерге алып келген. РСФСРдин, Украинанын, Белоруссиянын ар кайсы аймактарында млндогон жашоочулар радиациялык ууланууга чалдыгышкан.

Тездетүү багыты жарыялагандан бир жыл өткөндөн кийин, экономикадагы абалды чакырыктар менен ондоого мүмкүн эмес экендиги түшүнүктүү болду.

1987-ж. экономикалык реформа. Экономикадагы кайра курууларды жүргүзүүдө Л. Абалкин, А. Аганбегян, Т. Заславская, П. Бунич, Л. Явлинский сыяктуу белгилүү экономисттер реформанын төмөндөгүдөй долбоорун сунуш кылышкан:

- ишканалардын өз алдынчалыгын чарбалык эсеп-кысаптын жана өзүн-өзү каржылоонун эсебинен кеңейтүү;
- экономикадагы жеке сектордун кайра жаралуусу;
- тышкы соода монополиясынан баш тартуу;
- дүйнөлүк рынокто интеграцияга теренирээк кирүү;
- тармактык министрликтердин жана мекемелердин санын кыскартып, алардын ортосунда өнөктүк мамилелерди орнотуу;

Ошол эле мезгилде реформанын башкы документи болгон «Мамлекеттик ишканалар жөнүндө мыйзам» кабыл алынган.

1987-ж. жеке секторлор түзүлө баштаган. 1991-ж. карата 7 млндон ашуун адам кооперативдик сектордо, 1 млн жеке эмгек ишканаларында иштей башташкан. Бул иш жүзүндө «көмүскө экономиканы» ачыкка чыгаруу дегенди билдирген. Кайра куруу мезгилине чейин паракордуктун жана мамлекеттин мүлкүн уурдоочулуктун негизинде каражат жыйнап алышкан партиялык төбөлдөрдүн өкүлдөрү анда алдынкы орундарды ээлешкен. Эң эле жупуну эсеп боюнча өздүк сектор жыл сайын 90 млрд рублды «жымырып» алып турган.

Экономикалык реформанын экинчи этабы. Айыл чарбасын реформалоо чала-чарпыт жүргүзүлгөн. 1988-ж. майда Горбачев айылдарда ижаралык (арендалык) келишимге өтүүнүн максатка ылайыктуу экендигин жарыялаган. Анда дыйкандар менен фермерлер жерди 50 жылдык мөөнөткө чейин ижарага алуу келишимин түзүп, алган продукцияны толугу менен өзү каалагандай пайдалануусу каралган. Бирок жерди бөлүштүрүү, малдын башын жана өздүк жердин өлчөмүн аныктоо укугу, атаандаштыкка кызыкпаган колхоздорго берилген. Колхоздор өздөрү да реформанын жүрүшүндө чыныгы өз алдынчалыкка ээ болушкан эмес. Райондук бийликтердин «камкордугунан» чыга алышпай, жүдөп бүтүшкөн.

Ошентип, кайра куруу жылдарындагы экономикада башталган бир дагы реформа оң натыйжа берген эмес. 1988-ж. баштап айыл чарбасында, 1990-ж. баштап өнөржайында өндүрүштүн жалпы кыскаруусу башталган. Күнүмдүк азык-түлүктөрдүн жетишсиздиги СССРдин борбору Москвада азык-түлүктү ченеп берүүгө алып келген (азыкты бөлүштүрүү акыркы жолу 1947-ж. болгон эле).

Калктын турмуш деңгээлинин тездик менен төмөндөөсү жөнөкөй адамдардын бийликке болгон ишенимин кетирген. 1989-ж. жайында биринчи жолу жумушчулардын жалпы иш таштоолору башталган.

Эгерде экономикада кайра куруу тездетүү багытынан башталса, маданий турмушта анын лейтмотиви *маалымдуулук* болгон. Январь (1987) Пленумунан кийин маалымдуулук өзгөчө кулач жайган. Мурда басууга тыюу салынган адабий чыгармалар (А. Рыбаков—«Арбаттын балдары», В. Гроссман «Турмуш жана тагдыр» ж. б.) басмадан чыгарылган. Ал чыгармалар сталиндик режимдин жылдарындагы интеллигенциянын тагдыры, улуттук мамилелер жөнүндөгү проблемаларды көтөрүп чыгышкан. Батыш авторлорунун тоталитардык мамлекеттин жүзүн ачып көрсөткөн илимий изилдөөлөрү жана адабий чыгармалары (Д. Оруэлл «Чоң террор», А. Рабинович «Сталин: бийликке жол» ж. б.) жарык көргөн. Саясий репрессиянын курмандыктарын реабилитациялоо боюнча Саясий бюронун комис-

сиясы түзүлүп, ал тарабынан 30–50-жж. мыйзамсыз репрессияга дуушар болгон советтик саясий, илимий, маданий ишмерлер реабилитацияланган. 1989-ж. СССР Жогорку Совети сталиндик режимдин жылдарында зордук менен көчүрүлгөн элдерге каршы колдонулган репрессияларды мыйзамсыз деп тааныган *декларация* кабыл алган.

Жаңы саясий партиялардын жана кыймылдардын пайда болушу. КПССтин саясий жигердүүлүгүнүн бошондой башташы менен өлкөдө жаңы саясий партияларды түзүү аракеттери күч алган.

1988-ж. майда түзүлгөн «Демократиялык союз» партиясы өзүн КПССке оппозициялык партия деп жарыялаган. Ошол эле жылы апрелде Балтика боюндагы республикаларда элдик фронттор пайда боло баштаган. Алар көзкарандысыз алгачкы уюмдар болушкан. Кийинчерээк ошондой эле фронттор союздук республикаларда жана автономиялык республикаларда пайда болгон. Кайра түзүлгөн партиялар саясий мүдөөнүн бардык негизги багыттарын чагылдырышкан.

Либералдык багытта – «Демсоюз», христиан демократтары, конституциялык демократтар, либералдык демократтар чыгышкан. Либералдык партиялардын ичинен эң ириси 1990-ж. майда түзүлгөн «Россия демократиялык партиясы» болгон (лидери Н. Травкин). Шайлоочулар кыймылынын негизинде жалпы коомдук-саясий уюм «Демократиялык Россия» уюшулган. Социалисттик жана социал-демократиялык багыттарда «Социал демократиялык ассоциация», «Россиянын социал демократиялык партиясы», «Социалисттик партия» ж.б. көптөгөн партиялар пайда болгон. Ошондой эле партиялар союздук республикаларда да түзүлө баштаган.

Партиялардын жана уюмдардын көптүгүнө карабастан, саясий күрөштүн борборунда, 1917-жылдагыдай эле эки багыт – коммунисттик жана либералдык багыттар тирешишкен.

Коммунисттер коомдук менчиктин көбүрөөк өнүгүшүнө, коомдук мамилелердин жана өзүн-өзү башкаруунун жамааттык формасына чакырышкан. Либералдар менчикти приватташтырууну, жеке адамдын эркиндигин, парламенттик демократиянын толук кандуу системасын, базар экономикасына өтүүнү жакташкан.

1990-ж. июнда РСФСРдин Коммунисттик партиясы түзүлгөн, анын жетекчилиги салттуу багытты карманган. Ошентип, КПССтин XXVII съездине башкаруучу партия бөлүнүп-жарылган абалда келди. Бул мезгилде үч негизги: радикалдык-реформатордук, реформатордук-жанылануучу, салттуу консерватордук агымдар байкалган. Алардын баарын КПССтин жетекчилиги тааныган. Бирок, съезде КПСС кайра куруудагы ачык-айкын программасын сунуш кылбагандыктан, партиядагы кризиске туруштук берип, жеңип чыга алган эмес. Партиянын мүчөлүгүнөн чыгуу массалык көрүнүшкө ээ болгон

1985-жылдан 1991-ж. жайына чейин КПССтин мүчөлөрүнүн саны 21 млндон 15 млнго чейин кыскарган.

КПССтин жетекчилигинде кайра куруу багыты үчүн Горбачевго асылуулар көбөйө берген. 1991-ж. апрель-июль айларында Борбордук Комитеттин кээ бир мүчөлөрү анын кызматтан кетүүсүн талап кыла башташкан.

Улуттук саясат жана улуттар аралык мамилелер. Коомду демократиялаштыруу улут маселеси эбак чечилген деп эсептелген өлкөдө улуттук саясатта көптөгөн көйгөйлүү маселелер бар экендигин көрсөттү. Улуттук кыймылдардын көрүнүктүү өкүлдөрү түрмөдөн жана сүргүндөн кайтып келе башташты. Алардын кээ бири учурдагы абалды көзкарандысыздык үчүн күрөшүүгө абдан ылайыктуу деп эсептеген. 1986-ж. декабрда Алматыда казак студент жаштары Казакстандын лидери Д. Кунаевдин кызматтан кетирилгендигине байланыштуу жана анын ордуна Г. Колбиндин дайындалышына каршы нааразылык акциясын уюштурушту. Ал бийлик менен кандуу кагылышууга алып келген.

1988-ж. 20-февралда Тоолуу Карабахтын облкенешинин кезексиз чакырылган сессиясында калкынын басымдуу көпчүлүгүн армян улуту түзгөн Тоолуу Карабахты Азербайжан ССРинин курамынан чыгарып, Армян ССРинин курамына киргизүү өтүнүчү менен кайрылуу жөнүндө чечим кабыл алынган. Бул чечим Тоолуу Карабах Автономиялуу облусунда жалпы элдик митингдер жана иш таштоолор менен коштоп-кубатталган жана эки улуттун ортосундагы кагылышууларга алып келген. Ошондой эле чыр-чатак Сумгаитте да болуп, көп адамдар курман болгон. Ушундай шартта Горбачев Сумгаитке аскерлерди киргизген. Турмуш улуттук саясатты мамлекеттик деңгээлде чечүүнү тездетүүнү талап кылган, бирок Москва ага шашылган эмес.

1989-ж. апрелде Тбилисиде армиянын күчү менен улуттук-демократиялык күчтөрдүн демонстрациясы таркатылган.

Ошол эле учурда саясий системаны реформалоо «улуттук кыймылдын» демине дем кошкон. 18-майда советтик республикалардын ичинен Литва биринчи болуп Эгемендүүлүк декларациясын кабыл алган. Июнда Өзбекстанда түрк-месхетиндер менен өзбектердин ортосунда улуттар аралык чыр-чатак келип чыккан.

1990-ж. июнь айында Кыргызстандын Ош шаарында кыргыз жана өзбек улутунун ортосунда жер проблемасынын негизинде жанжал чыгып, эки тараптан тең адам курмандыктарына алып келген. Ал жанаша жашаган эки элдин ортосунда олуттуу кооптонууну пайда кылган.

1990-ж. 11-мартта Литванын Жогорку Совети Литва Республикасынын көзкарандысыздыгын жарыялаган. 12-июнда РСФСРдин

эл депутаттар советинин I съезди Мамлекеттик эгемендүүлүк жөнүндө декларация кабыл алган.

Ушунун баары жетекчиликти жаны союздук келишимди түзүү боюнча чара көрүүгө мажбурлады. Анын биринчи долбоору 1990-ж. 24-июлда жарыяланган. Ошол эле учурда Союзду сактап калуу үчүн күч колдонуу чаралары да көрүлгөн. 1990-ж. апрелде Литваны экономикалык блокадага алуу башталган. 1991-ж. январдын 12синен 13үнө караган түнү Вильнюска кирген советтик аскерлер басма үйүн, телекөрсөтүү жана радиоуктуруу комитетинин имаратын ээлешкен.

1991-ж. августтагы саясий кризис жана анын натыйжалары. 1991-ж. жайында СССРдин союздук республикаларынын көпчүлүгү эгемендүүлүк жөнүндөгү мыйзам кабыл алышты, ал Горбачевду жаны союздук келишимди иштеп чыгууну тездетүүгө түрттү. Ага кол коюу 20-августка белгиленген эле. Жаңы союздук келишимде бирдиктүү мамлекетти сактап калуу жана анык федералдык түзүлүшкө өтүү каралган.

Өлкөнүн жетекчилигиндеги консервативдик күчтөр буга жол бербөө үчүн келишимге кол коюуну үзгүлтүккө учуратууга аракет жасашты. 1991-ж. 19-августта Горбачевдун эс алып жүргөндүгүнөн пайдаланып, Чукул Кырдаалдагы Мамлекеттик Комитет түзүшүп, ага вице-президент Г. Янаев, премьер В. Павлов, коргоо министри Д. Язов, Мамлекеттик Коопсуздук Комитетинин башчысы В. Крючков, Ички иштер министри Б. Пуго ж. б. кирген. Алар өлкөдөгү кээ бир райондорго өзгөчө кырдаал абалын киргизишип, 1977-ж. Конституцияга карабастан бийлик таркатылды деп жарыялаган. Оппозициялык партиялардын жана кыймылдардын иш-аракеттерин токтотуп, митингдерге жана демонстрацияларга чыгууга тыюу салган. Жалпыга маалымдоо каражаттарына катуу көзөмөл орнотуп, Москвага аскерлерди киргизген.

РСФСРдин жетекчилиги (Президент Б. Ельцин, өкмөт башчысы И. Силаев, Жогорку Кенештин төрагасынын биринчи орунбасары Р. Хазбулатов) россиялыктарга кайрылуу менен чыгышкан. Анда алар ЧКМКнын иш-аракеттерин мыйзамга каршы төңкөрүш катары айыпташып, ал эми ЧКМКнын өзүн жана анын чечимдерин мыйзамсыз деп жарыялашкан. Россиянын Президентинин чакырыгы менен он миндеген москвалыктар Ак Үйдү коргоого келишкен. 21-августта республиканын жетекчилиги колдогон, Жогорку Советтин Чукул сессиясы чакырылган. Ошол эле күнү СССРдин Президенти М. С. Горбачев Москвага кайтып келген. ЧКМКнын мүчөлөрү камакка алынган. Борбордогу бийликтин бошондошу республикалардын жетекчилигинде сепаратисттик маанайды өөрчүткөн. 1991-ж. августтагы окуялардан кийин көпчүлүк республикалар Союздук келишимге кол коюудан баш тартышкан.

СССРдин ыдырашы. КМШнын түзүлүшү. 23-августта Б. Н. Ельцин КПССтин таркатуу жөнүндөгү буйрукка кол койгон. 24-августта Горбачев КПСС БКнын Генералдык секретарынын ыйгарым укугун тапшырган. Ошол эле күнү өзүнүн көзкарандысыздыгын Украина, эртеси Белоруссия жарыялаган. Мамлекеттик көзкарандысыздык декларациясын башка республикалар да, 26-августта Молдавия, 30-августта Азербайжан, 31-августта Кыргыз Республикасы, 1-сентябрда Өзбекстан, 27-октябрда Түркмөнстан, 16-декабрда Казакстан жарыялаган.

5-сентябрда СССР эл депутаттарынын V съезди «Өткөөл мезгилдеги бийлик жөнүндө» мыйзам кабыл алган. Жогорку мыйзам чыгаруу бийлик органы съездден СССР Жогорку Советине өткөрүлүп берилген. *Мамлекеттик Совет* түзүлүп, ага СССРдин Президенти жана бардык союздук республикалардын жетекчилери кирген.

СССР эл депутаттарынын V съезди Адамдардын эркиндиги жана укугу жөнүндө жана Эгемендүү Мамлекеттердин Союзу жөнүндө Келишимди даярдоо жана ага кол коюу тууралуу декларация кабыл алган. Иш жүзүндө көзкарандысыз мамлекеттердин *конфедерациясын* түзүп, ички жана тышкы саясаттагы кээ бир маселелерди гана макулдашуу жөнүндө маселе коюлган.

5-сентябрда Мамлекеттик Совет Латвиянын, Литванын жана Эстониянын көзкарандысыздыгын тааныган. Бирдиктүү союздук мамлекеттин кулашы оор абалды жараткан.

Россия Федерациясынын өзүндө, улуттук райондордо сепаратисттик кыймылдар күч ала баштаган. Чечен элинин съезди авиациянын отставкадагы генерал-майору Д. Дудаев башында турган Чечен-Ингуш Республикасын жетектөө боюнча Убактылуу жогорку кеңешти түзгөн. Татарстанды республиканын көзкарандысыздыгын талап кылган демонстрациялардын жана митингдердин толкуну каптаган.

Союздук өкмөттүн абалды турукташтыруу үчүн жасаган аракеттери оң натыйжа бербеди. Ал тургай, биргелешип экономикалык келишим түзүүгө болгону сегиз гана мамлекеттин башчылары (Украина, Молдавия, Грузия жана Азербайжан кошулган эмес) макул болушкан.

Экономикалык реформалардын жалпы союздук программасы даярдалып бүткөн эмес. Ар бир республика рынок экономикасына карай өз алдынча жол издеген. Россия үчүн экономикалык программаны Президент Ельцин 1991-ж. 28-октябрда жарыялаган.

Союздук борбор бошондоп, анын чечимдерин жана буйруктарын эгемендүү республикалар мурдагыдай олуттуу аткарбай калган.

1991-ж. 1-декабрда Украинада референдум болуп өткөн. Анын катышуучуларынын 90% дан ашыгы мамлекеттик көзкарандысыздык үчүн добуш беришкен. Россия жетекчилиги үч славян мамлекет-

теринин (Россия, Украина, Белоруссия) жетекчилеринин жолугушуусун сунуш кылган. Жолугушуу декабрдын башында Белоруссияда (Беловеж токоюнда) өткөрүлгөн. Россиянын Президенти Б. Ельцин, Украинанын Президенти Л. М. Кравчук жана Белоруссиянын Жогорку Кеңешинин төрагасы С. С. Шушкевич өздөрүнүн мамлекеттеринин 1922-ж. Союздук келишимден чыккандыгы жөнүндө жана Көзкарандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин (КМШ) түзүү ниеттерин билдиришкен. Бул билдирүүнү Орто Азия республикаларынан – Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстандын башчылары колдошкон. 1991-ж. 10-декабрда Белоруссиянын жана Украинанын Жогорку Кеңештери СССРден чыгуу жана КМШ мамлекеттерин түзүү жөнүндөгү келишимге келишкен. Ушундай эле чечим РСФСРдин Жогорку Кеңеши тарабынан 12-декабрда кабыл алынган.

21-декабрда Алматыда 11 республиканын башчылары **Көзкарандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин (КМШ)** түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюшкан.

Ошентип, СССР өзүнүн жашоосун токтотуп, 25-декабрда М. С. Горбачев СССРдин Президентинин ыйгарымдуу укугун тапшырып, кызматынан кеткен.

«Постсоциалисттик мезгилдеги» КМШ өлкөлөрүнүн экономикалык жана саясий өнүгүшү. Борбордук Азия өлкөлөрү. КМШнын бардык өлкөлөрүндө коом үчүн рынок экономикасы абдан кымбатка турган. Калктын турмуш деңгээли төмөндөп, мүлктүк теңсиздик күч алган, жумушсуздук пайда болгон. Калктын сактык кассаларындагы аманат акчалары наркын жоготкон.

Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Тажикстан жана Түркмөнстан эн акыркылардан болуп өздөрүнүн мамлекеттик эгемендүүлүгүн жарыялашкан. 1990-жж. Россия алардын саясий жана соода өнөктөшү катары кала берген.

1992-ж. 25-майда Россия менен Казакстандын ортосунда достук, кызматташтык жана өзара жардамдашуу жөнүндө келишимге кол коюлган. Россияга эгин экспорттоо Казакстандын кирешесинин маанилүү бөлүгүн түзгөн. Байконур космодромун пайдалангандыгы үчүн Россия ижара акысын төлөй баштаган.

1993-ж. Казакстандан Россияга 250 миң адам көчүп кеткен. Ошол эле учурда Монголиядан жана Кытайдан Казакстандын түндүк райондоруна 150 миң казак көчүп келген. Казакстандын борбору өлкөнүн түндүгүнө – Астанага көчүрүлгөн.

Өзбекстанда Кореянын «ДЭУ» автомобилдин чыгаруучу ишканасы курулган. Мамлекет экономикада үстөмдүк абалын бекемдеп, улуттук акчанын расмий курсун, товарларга чекене бааны сактап калган.

Борбордук Азиядагы аскердик-саясий союзга Казакстан менен бирге Өзбекстан жана Кыргызстан кирген.

Россия, Белоруссия, Казакстан, Кыргызстан катышуучуларга бир топ артыкчылыктарды берген *Бажы биримдигин* түзүшкөн.

Түркмөнстан 1990-жж. бери бир дагы биримдикке жана региондук блокторго кошулбастан, обочолонуу багытын карманып келүүдө.

Тажикстан Афганстанда талибдер кыймылы бийликти тартып алган шартта, түздөн-түз согуш коркунучу алдында калган. Россия жана коңшу республикалар анын ички проблемаларын чечүүгө бир топ жардам беришти.

Ошентип, соңку тарыхтагы КМШ өлкөлөрүнүн жалпы өнүгүүсү «бөлүнүү» багытында жүрдү.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Эмне үчүн СССРдеги илим жана техникадагы ири жетишкендиктерге карабастан, 50–60-жж. чегинде жумушчулардын жана дыйкандардын эмгеги мурдагыдай эле механикалашпаган, кол эмгеги бойдон кала берген?
2. Экономикалык өнүгүүдө сталиндик жетекчиликтеги согушка чейинки үлгүгө кайтуунун себебин эмнеден көрөсүңөр?
3. 50-жж. экинчи жарымында – 60-жж. биринчи жарымында жүргүзүлгөн экономикалык реформалардын карама-каршылыгы эмнеден көрүнгөн?
4. СССРдин 60–80-жж. ортосундагы коомдук-саясий өнүгүүсүнөн кандай өзгөчөлүктөрдү көрөсүңөр?
5. СССРде 80-жж. аягында жаңы саясий партиялардын пайда болушунун негизги себептери эмнеде? Кайра куруу жылдарындагы өлкөдөгү саясий өзгөрүүлөргө баа бергиле.
6. Эмне үчүн ушул жылдарда экономиканы реформалоону иш жүзүнө ашырууга мүмкүн болгон эмес?
7. Силердин көзкарашынар боюнча 1991-ж. август кризиси СССРдин ыдырашын тездеттиби же басандаттыбы?
8. Жообунарды түшүндүргүлө. СССР таркагандан кийин мурдагы союздук республикалардын келишпестиктерин эмне менен түшүндүрүүгө болот?

§ 23. Америка Кошмо Штаттары (АКШ)

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин АКШнын экономикалык жана саясий ролунун өсүшү. АКШ согуштан капиталисттик дүйнөдө экономикалык жана аскердик жактан эң күчтүү өлкө катары чыкты. Бул жерде капиталисттик өлкөлөрдүн бүткүл өнөржай өндүрүшүнүн жарымынан көбү чыгарылган. Американын аскерлери Германияда,

Японияда, Италияда жана бир катар башка өлкөлөрдө да жайгаштырылган эле. Дүйнөнүн түрдүү булуң-бурчтарында АКШнын 500дөн ашуун аскер базалары болгон. Американын флоту океандар менен деңиздердин чар-тарабын ээледі. АКШ атом бомбасынын монополиясына ээ болду. 1945-ж. 12-апрелде Ф. Рузвельттин өлүмүнө байланыштуу, АКШ Президентинин ордун ээлеген Г. Трумэн (1945–1953) АКШ «дүйнөлүк жоопкерчиликти» өзүнө алат деп билдирген. «Бейтараптык» эле эмес, 1930-жж. обочолонуп жашоо саясаты жокко чыгарылган. Ошондон тартып АКШ дүйнөлүк саясаттын чордонун түздү.

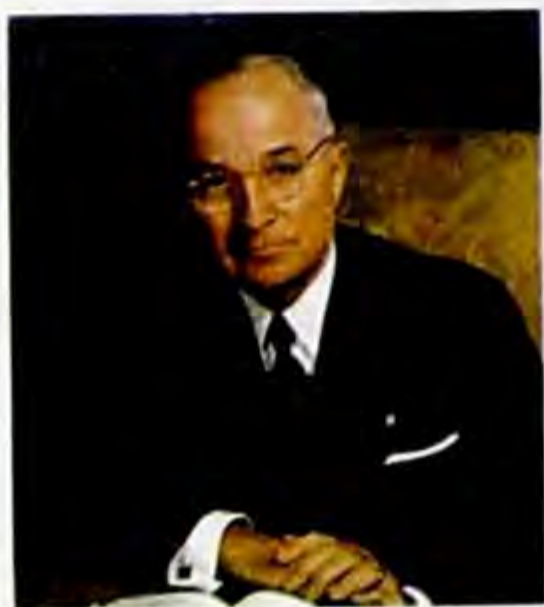
Реконверсия жана согуштан кийин мамлекеттик саясаттын багыты. Реконверсия деп аталган тынчтыкка жана тынч турмушка өтүү мамлекеттин саясатында жана он миллиондогон америкалыктардын турмушунда чукул өзгөрүштөргө алып келген. Миллиондогон жоокерлер үй-бүлөсүнө жана коомдук турмушка кайтып келишти. 1947-ж. 12 млн жоокердин 1 млну гана армияда калтырылган. Мобилизацияланган жоокерлерди жайгаштыруу боюнча бир нече мыйзамдар жана мамлекеттик чечимдер кабыл алынган.

Кабыл алынган чечимдерде: согуш мезгилиндеги эмгек акыга жана бааларга болгон көзөмөлдөрдү алып таштоо, «толук жумуш менен камсыздоо», эмгек акынын сааттык төлөмүн көтөрүү, салыктарды кайра карап чыгуу каралган.

Согуштан кийинки көптөгөн талаш-тартыштарды пайда кылган реконверсиянын маанилүү маселеси – согуш жылдарында курулган мамлекеттик заводдордун жана Америка экономикасындагы мамлекеттик сектордун тагдыры жөнүндө жүргөн. Согуш болгон беш жыл ичинде мамлекет иштеп чыгаруучу өнөржайын курууга 17 млрд доллар каражат жумшап, 2800дөн ашуун ишкана курулган. Бир жылдан кийин бардык мамлекеттик заводдор, болгону жарым баасын төлөшкөн 250 корпорациянын колуна өткөн.

АКШнын өндүрүштүк капиталынын башкы багыты болуп, ири бизнес кала берген, ал эми Европада бул чөйрөдө мамлекеттик сектор болгон эмес. Бирок согуштан кийинки жылдарда орто жана майда ишканалардын сектору бир топ кеңейген. Жеке менчик ээлеринин фирмаларынын саны 9 млнго жеткен.

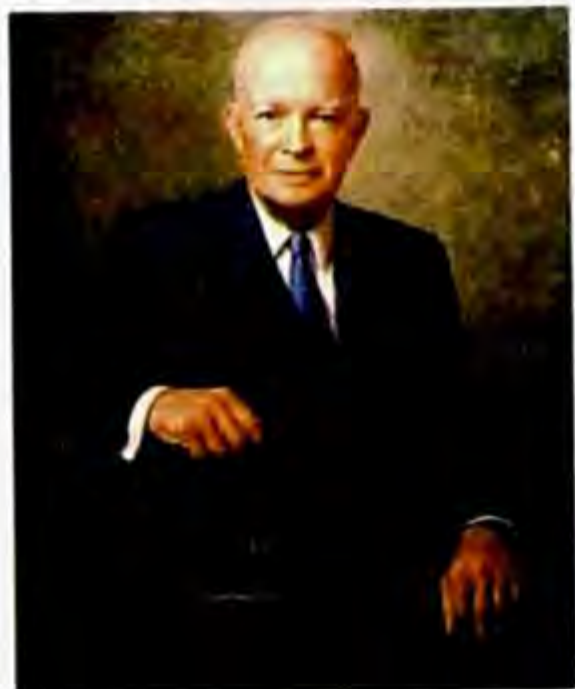
Г. Трумэндин администрациясынын ички саясий багыты карама-каршылыктуулугу менен айырмаланган. 1946-ж. конгрессте республикачылардын шайлоодон кийинки ээлеген орду күч алып, демократтардын реформачыл саясатына жана рузвельттик реформаларга каршы иштер башталган. 1947-ж. конгресс *Тафта-Хартли* деп аталган мыйзам кабыл алган. Анда профсоюздун иш-аракеттери, уюмдардын укугу жана иш таштоолор чектелген. Буларга сенатор Маккарти (ошондон улам «маккартизм») уюштурган лоялдуулук (өкүм

Гарри Трумэн

өтүп, кара америкалыктардын жарандык укуктары жөнүндөгү, медициналык камсыздандырууну киргизүү, окуу жайларына мамлекеттик жардам берүү сыяктуу мыйзамдар кабыл алынбай калган.

«Кансыз согуштун» башталышы, СССР менен тирешүү жана Европада капитализмдин негиздерин калыбына келтирүү жөнүндө камкордук өлкөнүн ичиндеги реформачыл иш-аракеттерди чектеген. Акырында, АКШ 1950-ж. башталган Корей согушуна кирген.

Д. Эйзенхауэр

ти жетектеген сенаттын алдындагы комиссия тарабынан чийинден чыккан демократиялык ишмерлерди куугунтуктоо өнөктүгүнө тыюу салган.

Америка жаңыланууга муктаж эле. Аны 1960-ж. президенттик шайлоодо демократтар сунуш кылышкан. Алар шайлоодо Жон Кеннедини алып чыккан, «Жаңы чектер» деп аталган ураан менен жеңишке жетишкен. Кеннеди кейнстик теориянын жана мамлекеттин социалдык жана экономикалык саясатын активдештирүү теориясынын тарапкери болгон. Анын «Жаңы чектер» социалдык-экономикалык программасы, жалпы өндүрүштү жана жалпы муктаждыктын тең салмактуулугун камсыздоону караган.

сүрүп турган бийликке ак ниеттүүлүк мамиле, ага баш ийүү) жана антисоветтик кампанияны да кошууга болот.

1948-ж. президенттик шайлоодо Г. Трумэн «адилет багыт» программасы менен чыккан. Шайлоонун алдында Трумэн Тафта-Хартли мыйзамына veto коюп, аны алып таштоону, ошондой эле социалдык камсыздоону кеңейтүүгө убада берген. Бирок Тафта-Хартли мыйзамы президенттин каршылыгына карабастан, кайрадан конгресстен

1952-ж. башталган президенттик шайлоого карата Демократиялык партия рузвельттик саясат өлкөгө калтырган реформачыл мурастын бир тобунан кол жууган. Республикалык партиядан талапкерликке мурда эч кандай партияга мүчө болбогон, атактуу генерал Д. Эйзенхауэрди чакырышкан. Ал Кореяга барып, эл тарабынан колдоого ээ болбогон согушту токтотууга убада берген. Бул убада шайлоодо республикачыларды жеңишке жеткирген. 1956-ж. Д. Эйзенхауэр кайрадан президенттикке шайланган.

1960-жж. реформизм. Эйзенхауэрдин администрациясы 1950-жж. аягында Маккарти

1963-ж. 22-ноябрда Жон Кеннединин өлтүрүлүшү Ак үйдүн башчысын алмаштырууга алып келди, анын ордун вице-президент Линдон Жонсон ээледі. Ал өзүнүн мурдагы мураскеринин саясатын улантты. АКШда өтө маанилүү социалдык реформалар жүргүзүлгөн. «Жакырдык менен күрөшүү» программасынын негизинде муктаж үй-бүлөлөргө жардам берүү жөнүндөгү мыйзам, арзан үйлөрдү куруу программасы ишке ашырылган. Билим берүү системасы өнүктүрүлүп, карылар үчүн медициналык камсыздоо киргизилген, ал эми жакырдыктын чегинен төмөн жашагандар

Жон Кеннеди

медициналык тейлөө боюнча жеңилдиктерди алышкан. Расалык басмырлоону чектөө боюнча мыйзамдар кабыл алынган. Ал кара америкалыктардын чыгууларына, өсүп-өрчүгөн социалдык каршылык кыймылдарына карата жооп болгон. Кыймылды Мартин Лютер Кинг жетектеген. Ушул мыйзамдардын ичинен эң эле маанилүүсү 1964-ж. жумшчуларды жалдап иштетүүдө жана коомдук кызматтарда басмырлоого тыюу салуу мыйзамы болгон. 1965-ж. кара америкалыктардын шайлоо укугун коргоо боюнча мыйзам кабыл алынган. 1968-ж. үй-жайларды сатууда жана ижарага берүүдө расалык басмырлоого тыюу салуу жөнүндөгү мыйзам кабыл алынган. Социалдык программаларды иш жүзүнө ашыруу мамлекеттик чыгымдарды бир топ көбөйтүүнү талап кылган. 1960-ж. аягында мындай социалдык максаттарга федералдык бюджеттин 40% жумшалган.

Бирок социалдык программаларды ишке ашыруу АКШ сыяктуу бай өлкөдө да мүмкүнчүлүктөрдүн чектүүлүгүнө дуушар болуп, тышкы саясий проблемаларды пайда кылган. 1960-ж. аягында АКШдан миндеген км аралыктагы Вьетнамда 500 миң америкалыктар согушуп жатты. Вьетнамдагы интервенциядан улам демократтар кезектеги президенттикке жана конгресске шайлоолордо уттурушкан.

Америка 1970-жж. Бул жылдарда АКШ бардык капиталисттик дүйнө сыяктуу эле, экономикадагы жана социалдык саясаттагы доорлордун алмашышы, илимий-техникалык революциянын жаңы этабынын башталышы, дүйнөлүк экономикалык кризистер менен байланышкан эң ири кайра курууларды баштан өткөргөн. АКШда ушул эле учурда саясий чыр-чатактар жана Вьетнамдагы жеңилүү ызасын (Вьетнам синдрому) баштан өткөрүү да орун алган эле.

1968-ж. шайлоодо республикачылар жеңишке жетишкен. Президенттикке Ричард Никсон келди. 1970-ж. жардамдашуу система-

сы кенири өнүгүүгө ээ болгон, анда жакырдыктын чегинен төмөн жашаган үй-бүлөлөр мамлекеттен атайын акчалай жардам алууга укуктуу болушкан. 1970-ж. ортосунда бийликтин ар түрдүү бутактарынан жардам алгандардын жалпы саны 33 млн адамга жеткен. Ошол эле учурда Никсондун администрациясы профсоюздарга каршы катаал саясатты жүргүзүп, профсоюздардын жигердүүлүгүн чектеген бир нече мыйзамдарды кабыл алган.

Республикачылардын администрациясынын тышкы саясаттагы иш-аракеттери да карама-каршылыктуу мүнөздө болгон. 1973-ж. АКШ Вьетнамда жеңишке жетише албаса да, согушту токтотууга мажбур болгон. 1970-ж. советтик-америкалык мамилелерде олуттуу өзгөрүүлөр болуп өттү. Москвада СССР менен АКШнын ортосунда Ракеталык коргонууга каршы системаны чектөө (ПРО) жана Стратегиялык чабуул коюучу куралдарды чектөө (ОСВ-1) тармагындагы кээ бир чаралар жөнүндөгү келишимдерге кол коюлган. Кийинчерээк стратегиялык куралдарды чектөө (ОСВ-2) жөнүндө келишим түзүлгөн.

1972-ж. Р. Никсон кайрадан шайланган, бирок 1974-ж. мөөнөтүнөн мурда кызматтан кетүүгө аргасыз болгон. («Уотергейт жанжалы», демократтардын штаб-квартирасына Никсондун адамдары жашыруун сөз тыншоочу аппаратты орнотуп койгон фактысы коомчулукка маалым болгон). 1976-ж. демократиялык партиядан кандидат Жим Картер президент болуп шайланган.

Р. Рейгандын өкмөтү (1980–1988). «Рейганомика». Республикалык партиянын жеңиши жана президенттик кызматка 1980-ж. Калифорния штатынын мурдагы губернатору, Голливуддун актёру Р. Рейгандын шайланышы ички жана тышкы саясатта консерватордук багытты көздөй бурулууну билдирген. Рейгандын администрациясы Жаратылышты коргоо мыйзамынын негизинде кабыл алынган ишкердүүлүктү чектөөнү алып таштоо, мамлекеттик көзөмөлдү кыскартуу менен бааларды тескөөдөн баш тартуу, бюджеттеги чыгашаны кыскартуу сыяктуу катуу багытты жүргүзө баштаган. 1983-ж. америкалык экономика кризистен чыгып, жаны технологияларды киргизүү жана илимий ачылыштарды жасоо жолунда тездетилген өнүгүүнү баштаган. Жумушсуздук 10 млндон 7 млнго чейин кыскарган. Жүздөгөн социалдык программалар штаттарга өткөрүлүп берилип жана унификацияланган (бир түргө келтирилген). Бирок социалдык саясаттагы проблемалар азайган жок. Мурдагыдай эле 30 млндон ашуун америкалыктар мамлекеттик жардамга муктаж болушкан.

Рейгандын администрациясы профсоюздарга каршы катаал саясат жүргүзгөн. Авиалиниялардагы диспетчерлердин иш таштоосу басылып, профсоюздар уюму таркатылып, иш таштоочулар айдалыш-

кан. Бул ансыз да көп жылдардан бери кризистик абалда турган профсоюздар уюмуна урулган катуу сокку болгон.

Илим, билим берүү, саламаттыкты сактоо, каржы чөйрөсүндө, маалымат кызматтарында, тейлөө тармагында иштегендердин саны тез өстү. Бирок өндүрүш жаатында, чарба тармагында, керектөө буюмдарын жана товарларды өндүрүүчү тармакта иштегендердин саны азайган. Кылымдын аягында өндүрүштө иштегендердин үлүшү 20% га кыскарган.

Президент Рейгандын тышкы саясатын эки мезгилге бөлүп караса болот. 1980-ж. биринчи жарымында АКШнын тышкы саясатында карама-каршылык тенденциялары басымдуулук кылган, өзгөчө 1979-ж. советтик аскерлердин Афганстанга киргизилиши жана Польшада согуштук абалдын жарыяланышы, ошондой эле СС-20 ракетасынын бир катар социалисттик өлкөлөргө жана Түштүк-Чыгыш Европага, СССРдин батыш райондоруна жайгаштырылышынан кийин СССР менен АКШнын ортосундагы тирешүү күч алган. Ушул учурда жарыша куралдануунун жаңы фазасын космоско которуу коркунучу пайда болгон. АКШ орто аралыкка атылуучу ракеталарын жана канаттуу ракеталарын Батыш Европага жайгаштыра баштаган. 1980-жж. экинчи жарымында гана тирешүүнүн туюгунан чыгууну издеген сүйлөшүүлөр башталган.

1986-ж. ноябрда СССР менен АКШнын мамлекет башчылары М. С. Горбачев менен Р. Рейгандын Рейкьявиктеги жолугушуусу эки өлкөнүн мамилелеринде жаңы барак ачты. 1987-ж. декабрда Вашингтондо СССР менен АКШнын ортосунда орто жана жакынкы аралыкка атылуучу ракеталарды жок кылуу жөнүндө келишимге кол коюлган. Андан кийин 1991-ж. Москвада Ж. Буштун администрациясынын тушунда эки өлкөнүн стратегиялык чабуул жасоочу куралдарынын үчтөн бир бөлүгүн кыскартуу жөнүндөгү келишимге кол коюлган. Бул стратегиялык маанидеги куралдарды кыскартуу эки дөөлөттүн ортосундагы карама-каршылыктан тынчтыкка жана кызматташтыкка карай бурулуу дегенди билдирген. Анын натыйжасында 1988-ж. февралда советтик аскерлер Афганстандан чыгарылып кетти, 1989–1991-жж. мурдагы социалисттик өлкөлөрдөгү демократиялык революциялар жаңы геосаясий абалды түзүп, «кансыз согуш» аяктаган.

1988-ж. президенттик шайлоодо кайрадан республикачылар жеңишке жетишишкен. Рейгандын саясатын анын администрациясынын тушунда вице-президенттик кызматта турган Ж. Буш уланткан.

Президент Клинтондун администрациясынын саясаты. 1992-ж. президенттик шайлоодо демократиялык партия жана анын талапкери Билл Клинтон жеңип чыккан. Бул Америка үчүн мүнөздүү көрүнүш болгон, анткени экономикалык абал жагымсыз шарттарда башка-

Рональд Рейган

алышпагандыктан, оор жеңилүүгө учурашкан. Лейбористтер үчүн 12 млн адам добуш берип, алар жамааттар палатасындагы орундардын үчтөн экисине ээ болушкан.

Лейбористтик партия негизинен өзүнүн убадаларын аткарган. Өкмөт Англия банкын, көмүр жана газ өнөржайын, электр станцияларын, телеграфты жана радио байланышты, жарандык авиацияны, суу жана темиржол транспортун, анча-мынча кара металлургияны мамлекеттештирип, мамлекеттин тескөөсүнө өткөрүп берген. Мамлекеттештирүү сатып алуу жолу менен ишке ашкан. 1945–1948-жж. социалдык камсыздандыруу жана камсыздоо комплексинин жаңы системасы кабыл алынган. Ага жумушка жарамдуулугун жоготкон учурда жумушсуздук боюнча берилчү жана кесиптик ооруларга чалдыкканда берилчү акчалай жардам, карыларга жана жесирлерге пенсиялар киргизилген. Акыр-аягында, 1948-ж. саламаттыкты сактоонун улуттук кызматы түзүлгөн жана акысыз дары-дармек берүү жана медициналык тейлөө киргизилген. Лейбористтик партия реформаларды жүргүзүү аркылуу Улуу Британия «демократиялык социализмге» өтөт деп эсептеген.

Консерватордук өкмөттөр. 1951–1964-жж. 1951-ж. октябрында шайлоодо жеңип чыккан У. Черчилль кайрадан өкмөт түздү. Консерваторлор лейбористтер түзгөн социалдык структураны алып салышкан жок. Ал тургай, алар 1945-ж. жеңилүүдөн жыйынтык чыгарышып, «мамлекеттик бакубаттуулук» программасын кабыл алышкан. Консерваторлордун партиясы бийликте 13 жыл турду. Ал кырдаалга жараша улам өзгөрүп, социалдык-экономикалык саясаттын жаңы ыкмаларын пайдаланып башкарышкан.

1964-ж. кезектеги парламенттик шайлоодо лейбористтер бийликти ээлешти. Г. Вильсондун өкмөтү (1964–1970) консерваторлор баштаган келечектүү экономикалык планды ишке ашыруу жолун тандаган. 1965-ж. парламент улуттук биринчи «беш жылдык экономикалык планды» кабыл алган. Планды аткарыш үчүн Г. Вильсон биргелешкен аракеттенүүнү (өкмөт-бизнес-профсоюздар) камсыз кылышы керек эле. Өкмөттүн «*Мүдөөлөр жөнүндөгү декларациясы*» маянаны көбөйтүүнүн жана бааларды көтөрүүнүн «акыл-эстүү» чектерин сунуш кылган.

1970-ж. парламенттик шайлоолордо консерваторлор жеңип чыгышкан. Э. Хиттин (1970–1974) экономикалык саясаты өндүрүштү рационалдаштыруу жана тездетилген экономикалык өсүштү камсыз кылуу болгон. Хиттин тушунда Улуу Британия ЕЭСке кирген. Андан соң профсоюздарга каршы «*Өнөржайдагы мамилелер жөнүндөгү*» мыйзамдын консервативдик варианты кабыл алынган. Ал профсоюздардын иш-аракетине жана иш таштоолорго катаал чектөөлөрдү киргизген. Кабыл алынган мыйзам профсоюздарды күрөшкө көтөргөн. 1974-ж. 24-февралда өткөн шайлоодо бир аз артыкчылык менен (296га каршы 301 орун) лейбористтер жеңип кетишти. Премьер-министр

Г. Вильсон (бул орунда аны 1976-ж. мартта Ж. Каллагэн алмаштырды) «баалар жана жаңы кирешелер саясатын» башка планда жана вариантта кабыл алууга мажбур болгон. Вильсондук-каллагэндик (1974–1979) өкмөттөрдүн негизги өзөгү «социалдык контракт» болгон, т. а. профсоюздар менен өкмөттүн ортосунда келишим түзүлүп, ал боюнча профсоюздар маянанын 5% га чейин көбөйтүлүшүн талап кылгандарды колдоп, өкмөт болсо бааларды көтөрбөй кармап туруп, эмгекчилердин кызыкчылыктарын көздөгөн реформаларды жүргүзө турган болгон. «Контракт» 1978-ж. күзүнө чейин өз күчүн сактаган.

«Маргарет Тэтчердин доору». Консерватордук өкмөттөр 1979–1997-жж. 1979-ж. шайлоодо консервативдик партиянын жаңы лидери Маргарет Тэтчер шайланган.

Маргарет Тэтчер 1925-ж. дүкөнчүнүн үй-бүлөсүндө туулган. Оксфорд университетинин химия факультетин бүтүргөн, андан кийин юристтик кесипке болгон. 1959-ж. парламентке шайланып, 1970-1974-жж. агартуу министри болуп дайындалган. 1974-ж. баштап Консервативдик партиянын лидери. 1979-1990-жж. Улуу Британиянын премьер-министри.

Консервативдик партиянын программасында «иш менен толук камсыздоо», «бакубаттуулук мамлекети» жана бюджеттик тартыштык жөнүндөгү мурдагы идеялар алынып ташталган.

Экономикадагы жана социалдык чөйрөдөгү жаңы саясат «*тэтчеризм*» деген атка конгон.

80-жж. инвестицияларды көбөйтүү үчүн шарттар түзүлдү. Натыйжада мурдагы он жылдыктардагы сенектиктен кийин Улуу Британия өндүрүштү өнүктүрүүдө секирик жасады. Ал эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү боюнча бардык өнүккөн европалык капиталисттик өлкөлөрдү басып өттү.

Өкмөт чыгашалуу мамлекеттик ишканаларды кыскартуу үчүн аны сатып жиберүү багытын тандап алган. Менчиктештирүү өлкөнүн бюджетине 28 млрд фунт стерлинг берди. Млндогон жарандар фирмалардын жана ишканалардын акционерлери болуп калышкан. Акция ээлеринин саны өлкөнүн эр жеткен калкынын 7ден 25% ына чейин көбөйдү. Тэтчердин өкмөтүнүн жеке менчик мамилелерин бекемдөө боюнча дагы бир чарасы – муниципалитеттердин жана шаарлардын турак-жай фондусу болду. 1980-ж. 1,1 млн үй-бүлө квартираларын жана үйлөрүн жеңилдетилген баада сатып алышып, 1990-ж. карата үй-бүлөлөрдүн 65% ы (20 млн үй-бүлө) менчик үйлүү болуп калышкан.

Маргарет Тэтчер

Бардык британиялык өкмөттөр үчүн татаал маселе профсоюздар менен болгон мамиле болгон. Бул маселеде Тэтчер профсоюздарга каршы катаал багытты тандаган. Рентабелдүү эмес шахтылардын жабылышына нааразычылык билдирген шахтёрлордун, технологиялык жактан эскирип бүткөн өндүрүш тармактарындагы өз орундарын сактап калуу максатын көздөгөн полиграфисттердин жана почточулардын иш таштоолору күч менен басылган. 1980-жж. жеке менчик секторду, рынок механизмдерин жана инвестициялык саясатты активдештирүүнүн жардамы менен 2,5 млнго жакын жумушчу орундары түзүлгөн эле.

М. Тэтчер өзүнүн багытын жүргүзүүдөгү чечкиндүүлүгү жана консервативдик идеаларга бекемдиги үчүн «Темир айым» деген атка конгон.

Британ бизнесин активдештирүүдө Улуу Британиянын 1973-ж. Европалык экономикалык союзга (ЕЭС) кирүүсү чоң мааниге ээ болгон.

Консервативдик партия 1983-, 1987-, 1992-жж. парламенттик шайлоолордо жеңип чыгып, 16 жылдан ашуун убакыт мамлекетти башкарып турган. Бирок, ошол эле учурда социалдык проблемалар курчуган, өлкөнүн региондорундагы өнүгүүдө тенсиздик күч алган. Ошондон улам М. Тэтчер консервативдик партиянын лидерлик мансабынан кетүүгө аргасыз болгон, андан кийин партиясы да шайлоодо жеңилген.

1997-ж. май айындагы кезектеги парламенттик шайлоодо лейбористтер бардык саясий атаандаштарын чоң артыкчылык менен жеңип чыгып, партиянын лидери Энтони Блэр премьер-министр болуп калган.

Улуу Британиянын тышкы саясаты. Эзелтен эле Улуу Британия европалык жана дүйнөлүк саясатта өзгөчө орунду ээлеп келген. Бул өлкө континенттеги согуштарга сейрек аралашкан, бирок дипломатиялык күрөштүн майданында дайыма алдыңкы күч катары чыкчу. Тышкы саясат ишиндеги чоң тажрыйбасы Улуу Британияга көпкө чейин европалык «концерттерде» биринчи ролдорду аткарууга мүмкүнчүлүк берген.

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин абал өзгөрдү. Эми биринчилик «пальмасы» жана «дүйнөлүк жоопкерчилик» АКШга өтүп, Европада Улуу Британия өзүнчө бөлүнүп калган. Анын өзгөчө орду өзүнүн үч тараптуу ролу менен аныкталып турган: Улуу Британия эларалык майданда АКШнын башкы шериги болуп калды, ошол эле учурда ал Батыш Европадагы негизги дөөлөттөрдүн бири бойдон кала берген. Ошондой эле ал Улуттардын биримдигинин башчысы да болуп турган, болгондо да доминиондорунун аймагы метрополиянын аймагы-

нан 20 эсеге чэн болгон. Согуштан кийинки алгачкы жылдарда АКШга баш ийген, каржылык-экономикалык жактан көзкаранды, «өзгөчө мамиле» түзүлдү.

Ядролук куралдануу жаатында Британ өкмөтү партиялык белгилерине карабай Улуу Британиянын өзүнүн ядролук үчилтигин (жер үстүндөгү, деңиздеги жана абадагы стратегиялык ракеталык күчтөрүнүн жайгашуулары) алып жүрүүгө, жок эле дегенде Франция менен бирдей ядролук статусун сактап калууга аракет кылган.

Улуу Британия Корея согушуна, ошондой эле АКШнын жана БУУнун бир катар акцияларына катышкан.

Улуу Британиянын 1991-ж. *Маастрихтеги Батыш Европалык интеграциялык процессти өнүктүрүү жана XXI к. башталышына карата саясий, экономикалык жана валюталык союздун түзүү* жөнүндөгү документтерди иштеп чыгууга жана кабыл алууга катышуусу британиялык саясаттын оордук борбору Атлантика тараптан (АКШ) европалык багытты көздөй оогондугунун маанилүү күбөсү болуп эсептелет.

Франция. Франциянын согуштан кийинки тарыхы үч мезгилге бөлүнөт. Убактылуу бийлик (1944–1946) өлкө бошотулгандан кийин Убактылуу өкмөт түзүп, жаңы мыйзам иштелип чыгып, экономиканы калыбына келтирүү башталган. 1946-ж. декабрдан 1958-ж. күзгө чейинки (мыйзам кабыл алынган) мезгил Төртүнчү республика деп аталган. Ал кризис менен аяктап, 1958-ж. жаңы мыйзамдын негизинде Бешинчи республика жарыяланган.

Бешинчи республика. 1958–1969-жж. Шарль де Голль иштеп чыккан жаңы мыйзамды 1958-ж. сентябрдагы референдумдун катышуучуларынын 79%ы колдогон. Анын негизинде Улуттук чогулушка мажоритардык системадагы эки турдан турган шайлоолор өткөрүлгөн. Шайлоонун алдында де Голлдун тарапкерлери «Жаңы республиканы коргоо союзу» деген жаңы саясий партияны түзүшкөн. Ал «көзкарандысыздар» менен бирге чогулушта көпчүлүктү жеңип алган. Декабрда де Голль президент болуп шайланган.

1962-ж. президентти шайлоо тартибине оңдоо киргизилген. Жаңы мыйзамга ылайык президент бүткүл элдик добуш берүү аркылуу шайлана турган болду. Бул өлкө башчысын Улуттук чогулуштан жогору коёт эле. Де Голль толук бийликке ээ болгон. Негизги маселелер боюнча ал референдумга кайрылып, бүткүл элдик добуш берүүгө бир катар маанилүү чечимдерди койгон. Ал тышкы жана аскердик саясатка, ошондой эле Алжирге байланыштуу

Шарль де Голль

саясатка жеке өзү жетекчилик кылып, «жеке башкаруу» бийлигин орноткон.

1960-ж. Франциянын африкалык 14 колониясына эгемендүүлүк берилген. Ультраколониячылардын каршылык көрсөтүүсүн жеңип чыгып жана Алжирдеги аскер командачылыгынын козголунун басып, де Голль Алжир Республикасы менен сүйлөшүүлөрдү баштады да, **1962-ж. мартта Эвиан шаарында Алжирге эгемендүүлүк берүү жөнүндөгү макулдашууга кол койгон.**

Тышкы саясат. Колониялык согушту бүтүрүп, де Голль жана француз өкмөтү де Голлдун башкы идеясын – көзкарандысыз тышкы саясат жүргүзүү менен, экономикалык жана социалдык жаңылануу жолунда Франциянын «улуулугун» калыбына келтирүүгө киришти. Тышкы саясатынын эң маанилүү акциясы Франциянын НАТОнун аскердик уюмунан чыгып кетүүсү жана анын аймагынан америкалык базалардын чыгарылышы болгон. Де Голль Американын Вьетнамдагы аскердик интервенциясын айыптаган.

1968-ж. май кризиси. Экономикадагы жаңылануунун жана салыштырмалуу түрдө тез өнүгүүнүн терс натыйжалары да болгон. Салттуу системанын бузулушу баарына эле жага берген эмес, баары эле жаңы шарттарга жана өзгөрүүлөргө өздөрүн ыңгайлаштырып кете алышпады. Эмгек мамилелерин жана бизнести мамлекеттик жөнгө салуу жадатып, инфляция иренжете баштаган, түрдүү социалдык катмарлардын жашоосундагы артта калуучулук социалдык жарылууга түрткү болду.

Париждеги студенттердин билим берүүнү реформалоону талап кылган чыгуулары 1968-ж. саясий кризиске алып келген. Окууларын таштаган студенттер университеттин имаратын ээлеп алышкан. Чакырылган полиция студенттерди аёосуз ур-токмокко алган. 13-май күнү жүз миңдеген париждиктер де Голлдун бийлигине каршы нааразылык билдирүү жүрүшүнө чыгышты. Сурап-билүүлөр борбордун калкынын бештен төртү студенттерди жактай тургандыгын көрсөттү. Айрым лидерлер полицияны күч колдонууга атайын шыкктап, өздөрүнүн токтоосуз революция жасоого чакырыктарын ишке ашыруу максатында башаламандыкка, авантюралык көчө аракеттерине түртүп жатышты.

Бирок, өлкөдө революциялык кырдаал жок эле. Экономика жогорулап, улут руханий жактан кайра жаралып жаткан. Аскер бөлүктөрүн жашыруун кыдырып чыккан соң, де Голль армия жана командирлер өзүн колдооруна ынанды. Парижге келери менен де Голль Улуттук чогулушту таркатып, 23-июнга жаңы шайлоо дайындап, реформаларды жана «жаңы коомду» убада кылган. Шайлоолордо «Республиканы коргоо союзу» деген жаңы ат менен аталган де Голл-

дун партиясы жеңип чыкты. Бардык солчул партиялар – компартия, соцпартия, радикалдар шайлоолордо чон жоготууларга дуушар болушкан. Ашынган солчул уюмдардын баары биригип, 5% добушка да жетпей, бир дагы орун ала алышкан жок.

Де Голлдун отставкасы. Ошого карабастан 1968-ж. май окуялары де Голль үчүн күтүүсүз жана катуу сокку болгон. Шайлоодо жеңип чыкканына карабай, ал социалдык чыр-чатактарды басандатып, аларды бири-бирине жол берип, ийкемге келүүчү социалдык шериктештик нукка багыттоо үчүн реформаларды жүргүзүү керек экендигин түшүнүп турду. Алгачкы чаралардын бири жергиликтүү өз алдынча башкаруу реформасы болгон. Бирок 1969-ж. апрелде шайлоочулардын көпчүлүгү жергиликтүү өз алдынча реформанын долбоорун четке кагышты. Добуш берүү натыйжалары билинер замат де Голль токтоосуз кызматтан кеткендигин жарыялап, өзүнүн чарбагына жөнөп кеткен. 1970-ж. ноябрда генерал де Голль дүйнөдөн кайткан.

Франциянын партиялык-саясий күчтөрүнүн 1970-жж. кайра түзүлүшү. Президенттер В. Жискара д'Эстен, Ф. Миттеран, Ж. Ширак кезеги менен либералдык, солчул жана оңчул саясий агымдардын өкүлдөрү болушкан. Мамлекеттин башында илимий-техникалык революциянын жаңы этабы кулач жайып, дүйнөлүк экономикалык кризистер (1974–1975, 1980–1982) башталган оор жылдарда Президент В. Жискара д'Эстен (1974–1981) мамлекетти жетектеген.

Жак Ширак

1981-ж. шайлоодо солчулдар президенттикке социалист Ф. Миттеранды шайлап эле тим болбостон, Улуттук чогулушта да абсолюттук көпчүлүктү жеңип алышкан. 1947-ж. кийин биринчи жолу социалисттер коммунисттерге коалициялык өкмөткө кирүүнү сунуш кылышкан. Өкмөттү социалист П. Моруа башкарды. Анын максаты биргелешкен программага ылайык дээрлик бардык банктарды жана ири өнөржайдын бир бөлүгүн (Франциянын 9 ири корпорациясы) мамлекеттештирүү, социалдык теңсиздикти азайтуу, иш менен толук камсыз кылуу эле.

1984-ж. Улуттук чогулушту шайлоодо оңчулдар көпчүлүктү жеңип алышты да, социалист-президенттин тушунда оңчулдардын өкмөтү түзүлдү. Ал бюджеттин тартыштыгын кыскартуу максатында катаал үнөмдөөнү жана кайра жеке менчиктештирүүнү баштаган, бул консерватордук багытты көздөй бурулуу эле. Мындай кырдаал

Ф. Миттеранга 1988-ж. президенттик шайлоодо кайрадан женип чыгууга өбөлгө түзгөн. Солчул президент менен оңчул өкмөттүн каршылаштык абалында, президенттин кылдат ийкемдүүлүгүнө байланыштуу саясий кризистерсиз кырдаал сакталып турду.

1995-ж. майдагы президенттик шайлоодо оңчулдардын лидери Париждин мэри Жак Ширак женип алган. 1997-ж. президент Улуттук чогулушка мөөнөтүнөн мурда шайлоо жарыялады. Анда солчул күчтөрдүн блогу (социалисттер, коммунисттер, «жашылдар») женип чыкты да, Франция карама-каршы туруунун «тескери» кырдаалына келди: эми тескерисинче, оңчул президенттин тушунда солчул өкмөт түзүлгөн.

Италия. Каршылык көрсөтүү кыймылы жана республиканын түзүлүшү. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин өлкөдө англиялык-америкалык аскерлер турган, бирок италиялыктарга демократиялык бийликти калыбына келтирүү укугу берилген. 1946-ж. 2-июнда мамлекеттик түзүлүштү аныктоо боюнча референдум болуп өттү. Референдумда Христиандык демократиялык партия добуштардын 35%ын, социалисттер 20%ын, коммунисттер 19%ын алган. Ушул башкы партиялардын кызматташуусу менен конституция иштелип чыккан.

Мамлекеттин башчысы парламенттин эки палатасы (депутаттар палатасы жана сенат) шайлай турган **Президент** болуп эсептелет.

Италиянын конституциясы 1948-ж. 1-январда күчүнө кирген. Шайлоодо добуштардын 45%ын алган Христиан демократиялык партиясынын лидери Де Гаспери өкмөттү түздү.

Социалдык экономикалык өнүгүү. 1950–1960-жж. Италияда экономикасынын өнүгүү темптери кескин тездеп, «италия керемети» деген термин пайда болду.

Экономикасы жаңы технологияны жана алдыңкы техниканы киргизгенден улам өскөн. Италия өнөржайы өнүккөн өлкөлөрдөн патенттерди жана лицензияларды массалык түрдө сатып алып турган. Анын өсүшүнө майда жана орто фирмалар чоң салым кошушкан. Алар жаңы технологияларды колдонушкан.

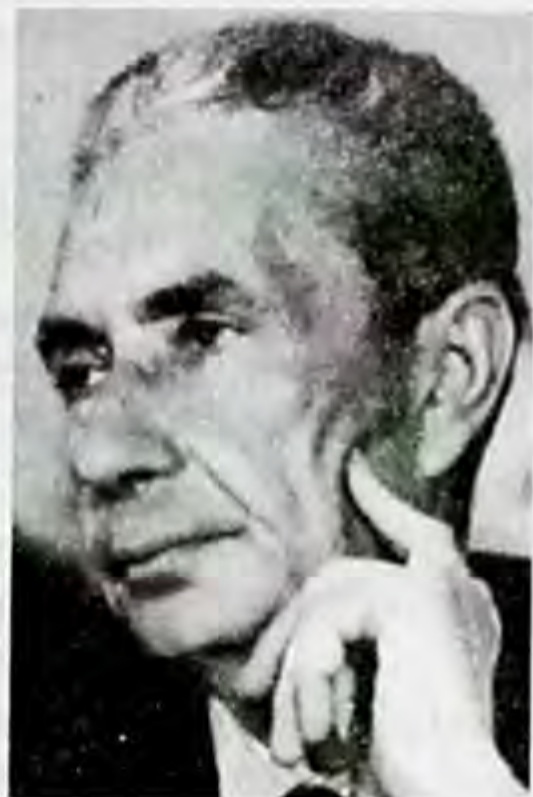
Италиянын региондорун өнүктүрүүдөгү диспропорциялар (гүлдөп өнүккөн түндүк жана сенектик абалдагы түштүк) коомдогу олуттуу чыр-чатактарды – коррупцияны, террорду, кылмыштуулукту пайда кылып, саясатка мафиянын аралашуусун шарттаган.

Италиядагы 50–90-жж. партиялык саясий күрөш. Италияда согуштан кийинки он жылдыктарда көп партиялуу саясий система сакталып калган. Бирок 1947-ж. баштап бир нече ондогон жылдар бою Христиандык демократиялык партиянын үстөмдүк ролу сакталып калган.

1970-жж. ортосунда кырдаал өзгөрдү, 1975-ж. шайлоодо ХДП 35%, коммунисттик партия 34% добуш алды. ХДПнын көрүнүктүү ишмери Альдо Моро «үчүнчү вариант» же «үчүнчү фаза» идеясын сунуш кылды. Эми компартияны өлкөнү башкарууга катышууга чакырмак болушту.

1977-ж. июнда 6 партиянын компартия менен макулдашуусуна кол коюлуп, өкмөттүн саясаты аныкталды. Коммунисттер, социалисттер, христиан демократтар, социал-демократтар, республикачылар жана либералдар биргелешип кабыл алган программа аткарылып жаткан учурда өкмөттүн отставкасын талап кылбоо жөнүндө бир пикирге келишти.

1978-ж. өлкөдөгү саясий кризисти чечүүнүн бул аракети «кызыл бригадалар» деп аталган уюмдун кылмыштуу ишинин айынан ишке ашпай калды. Террорчулар Альдо Морону уурдап кетип өлтүрүштү. Түзүлгөн өкмөттүк кризис өкмөттүн отставкасы жана ИКПнын оппозицияга кетиши менен аяктады. ХДП өкмөттү түзүүгө болгон өзүнүн монополиясынан ажырады.

Альдо Моро

1981-ж. өкмөт түзүү укугу республикачылардын лидери Спадолинниге, андан кийин социалисттик партиянын лидери Б. Краксиге берилген.

«Таза колдор» компаниясынын натыйжалары. 1992-ж. февралда Италияда «таза колдор» деген кеңири масштабдагы кампания башталды. Анын жүрүшүндө бийликтин эң бийик эшелондорундагы, саясий партиялардын жетекчилигиндеги коррупциянын массалык фактылары билинди. Анын ичинде премьер-министрлер, министрлер, парламенттин депутаттары, саясий партиялардын жетекчилери болгон. 1992-ж. февралдан кийинки эки жылдын ичинде паракорлугу үчүн эки миңден ашуун адам камакка алынган.

Партиялык системанын кулашы. 1994-ж. мартта мөөнөтүнөн мурда өткөрүлгөн парламенттик шайлоо мурдагы партиялык система толук талкалангандыгын көрсөттү. ХДП үч саясий агымга бөлүнүп кетти, ал эми ИСП өз ыктыяры менен таркап жок болду. Компартия шайлоого чейин эле Солчул күчтөрдүн демократиялык партиясы деп аталып калды.

Шайлоодо миллионер С. Берлускони жетектеген таптакыр белгисиз жаңы партиялардын «Алга, Италия!» деген тобу женип чыкты. С. Берлускони «Түндүк лигасынын» жана неофашисттик «Улут-

тук альянстын» негизинде өкмөт түздү. Бул өкмөт 1994-ж. аягына чейин гана жашай алды. Көзкарандысыз талапкер Ламберто Дини башында турган өкмөт «партияда жок 53 министр-технократтардан» куралды. Бирок, бул өкмөт да саясий кризиске туруштук бере албады. 1996-ж. апрелде мөөнөтүнөн мурда өткөрүлгөн парламенттик шайлоо «Олива» деген блокко биригишкен, солчул күчтөргө жениш алып келди.

Анда Демократиялык солчул күчтөрдүн партиясы негизги күч катары эсептелген. Бул партия добуштардын 22% алып, биринчи орунду ээледі. 1998-ж. бир катар туруктуу эмес партиядан тышкары кабинеттер иштеп кеткенден кийин, Италиянын президенти өкмөттү түзүүнү ДСКПнин лидери Массимо д'Алемага тапшырды.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Эмне үчүн 1945-ж. шайлоодо консервативдик партия жана анын лидери Черчилль женилип калышкан?
2. Эмне үчүн согуштан кийинки реформалардын британиялык тажрыйбасы «мамлекеттик бакубаттык» теориясынын негизи болуп калды?
3. Улуу Британиядагы профсоюздардын өлкөнүн саясий турмушундагы жана партиялык күрөштөгү ролуна баа бергиле.
4. Лейбористтер менен консерваторлордун идеологиясында жана саясатында эмне айырмачылыктар бар?
5. М. Тэтчердин өкмөтүндөгү экономикалык саясаттын негизги багытын көрсөткүлө. Рейган менен Тэтчердин өкмөттөрүнүн иш-аракеттеринде эмне жалпылык бар?
6. 1997–2001-жж. шайлоолордо лейбористтик партиянын женишин эмне камсыз кылды?
7. Франциянын согуштан кийинки тарыхындагы Каршылык көрсөтүү кыймылынын жана солчул күчтөрдүн ролу кандай?
8. Шарль де Голлдун жеке бийлигин мүнөздөгүлө.
9. Согуштан кийинки Италиянын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү эмнеде?

§ 25. Борбордук жана Түштүк-Чыгыш Европа өлкөлөрү

Экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин Чыгыш Европа өлкөлөрүндөгү абал. Согуштан кийинки мезгилде көбүнчө «Чыгыш Европа» деп аталып жүргөн Борбордук жана Түштүк-Чыгыш Европанын өлкөлөрү (Польша, ГДР, Венгрия, Чехословакия, Югославия) оор сыноолордон өтүштү. Согуш жылдарында алардын айрымдары (Польша, Чехия, Югославия) германиялык жана италиялык

аскерлер тарабынан оккупацияланган. Башкалары Германиянын жана Италиянын союздаштарына айланышкан, же ушул өлкөлөр менен тынчтык келишимдер түзүшкөн эле (Болгария, Венгрия, Румыния).

1945–1948-жж. Чыгыш Европанын өлкөлөрүндө парламенттик бийликтердин, көп партиялуулуктун, жалпы шайлоо укуктарынын калыбына келтирилиши, мыйзамдардын кабыл алынышы, агрардык реформалар, согуш кылмышкерлерин жазалоо, улутчул кылмышкерлердин мүлктөрүн мамлекеттештирүү, демократиялык кайра түзүүлөр жүргүзүлгөн. Бирок СССРдин түздөн-түз кысымы жана кийлигишүүсүнүн натыйжасында 1947–1948-жж. Чыгыш Европанын өлкөлөрүндө бийликке коммунисттик партиялар келишип, өздөрүнүн саясий каршылаштары болгон либералдык-демократиялык партияларды сүрүп чыгышкан жана жок кылышкан.

Коммунисттер өздөрүн элдин мыйзамдуу өкүлдөрү катары көрсөтүшүп, алардын лидерлери аскердик жана партиялык жетекчиликтен сырткары, мамлекеттик кызматты да ээлеп алышкан.

Элдик-демократиялык революциялардын мезгили деп аталган жеке бийликти бекемдөө процесстери аяктагандан кийин, жогоруда аталган өлкөлөрдүн коммунисттик партиялары социализмди куруунун башталгандыгын жарыялашкан. Мында СССРдеги советтик социалдык-экономикалык жана коомдук-саясий өнүгүү үлгү болгон жана коммунисттик идеологиянын үстөмдүгү орногон. Борбордук жана Түштүк-Чыгыш Европанын өлкөлөрү СССРдин тажрыйбасын чоң жана кичине даражада көчүрүп алышкан. Югославия социалдык-экономикалык саясаттын башкача түрүн тандап, Батышка көбүрөөк ыктаган.

Германия. Германиядагы оккупациялык бийлик (1945–1949). Германия багынып бергенден кийин бул өлкөнүн батыш зоналарын – АКШнын, Улуу Британиянын, Франциянын аскердик бийликтери, чыгыш зонасын советтик аскердик административдик бийликтер башкарып калышты. Жалпы жетекчилик үчүн төрт тараптуу *Көзөмөлдөө кеңеши* түзүлгөн. Жеңип чыккан дөөлөттөрдүн максаттары герман милитаризмин жана улутчулдугун түп-тамыры менен жоготуу, картелдерди жоюу, улутчулдуктан арылуу жана өлкөнү демократташтыруу деп жарыяланган.

ГФРдин түзүлүшү. Батыштагы оккупациялык бийликтер 1948-ж. 20-июнда Батыш Германияда акча реформасын жүргүзүшкөн жана Германиянын батыш зоналары үчүн мыйзам иштеп чыгуу боюнча *парламенттик кеңеш* түзүшкөн. 1949-ж. 8-майда бул кеңеш мыйзамдын долбоорун бекитти. Анын негизинде 1949-ж. 14-августта парламенттин **төмөнкү палатасы – бундестагга шайлоо өткөрүлгөн.** Анда алдынкы ролду ХДС ойноп, 141 орунга ээ болгон. ГСДП – 120 орун, СДП – 52, ГКП – 15 орун алышкан. *Жогорку палата – бундесрат* жер иштетүүчүлөрдүн өкүлдөрүнөн куралган. **1949-ж. 7-сентябрда бундестаг жана бундесрат мыйзамды бекитишип, Германия**

Федеративдүү Республикасынын президенттигине канцлер Конрад Аденауэрди шайлашкан. Ал 20-сентябрда парламентке биринчи өкмөттү сунуштаган.

ГДРдин түзүлүшү. Советтик оккупациялык зона болгон Чыгыш Германиядагы окуялар да ошондой эле сценарий менен жүрдү. Батыш зоналардагы акча реформасына жооп иретинде жана калкты каржылык чайкоочулуктан коргоо үчүн Чыгыш Германиянын аймагына чыгыш маркасы киргизилген.

Чыгыш Германиянын саясий партиялары, алардын ичинде Германиянын бирдиктүү социалисттик партиясы башкы ролду ойногон Улуттук фронт түзүлүп, ага саясий партиялар – ХДС, либералдык-демократиялык партия, дыйкандар партиясы кирди.

Коомдук кыймылдар жана партиялар Немис улуттук кеңешин шайлашып, ал өзүнүн 1949-ж. 7-октябрдагы сессиясында *Чыгыш Германиянын аймагында Германия Демократиялык Республикасы түзүлгөндүгүн жарыялаган.* Палата ГДРдин президенттигине О. Гротеволду шайлаган. 12-октябрда ал ГДРдин биринчи өкмөтүн түзүп, бекитүүгө сунуштаган.

Ошентип, Германиянын аймагын бөлүү ишке ашырылган. Бир немис эли эки Герман мамлекетине бөлүнүп, социалдык-экономикалык жана саясий эки башка системада жашап, социалисттик ГДР менен капиталисттик ГФР тарыхый мелдешке чыгышты.

ГФР. 1950–1980-жж. партиялык-саясий күрөш. ГФРдин саясий системасында башкы орунду эки партия – Христиандык-демократиялык союз (ХДС) жана Германиянын социал демократиялык партиясы (ГСДП) ээлеген.

1949–1966-жж. Германия Федеративдүү Республикасында өкмөттү ХДС түзүп, канцлер болуп ошол партиянын лидери шайланган жана экономикада неолибералдык саясат (социалдык рыноктук чарба) жүргүзүлгөн. Экономикалык өнүгүүнүн «герман керемети» дал ошол жылдарга туура келет.

«Кичи коалиция». ГСДП жана ЭДП. 1969–1982-жж. Германия Федеративдүү Республикасында Германия Социал Демократиялык партиясы (ГСДП) менен Эркин Демократиялык партия (ЭДП) союзга биригип («кичи коалиция» деп аталган), өкмөт түзүшкөн. Өлкөнү башкаруунун баштапкы этабында жаны канцлер В. Брандт эң башкы маселе катары тышкы саясатты – Польша, Чехословакия, СССР жана ГДР менен болгон мамилелерин нормалдаштыруу жана Германияны бириктирүүнү күч менен чечүү мүдөөсүнөн баш тартуу жөнүндө келишимдерди түздү.

Экономика жаатында ГСДП башкарган жылдар терең экономикалык жана структуралык кризистерге туура келди. 1982-ж. тартып

ГФР өкмөтүн канцлер Гельмут Коль – ХДС-тин лидери башкарган. 1983-ж. мартта бундестагга шайлоо учурунда Г. Коль «экономикалык жогорулоо үчүн добуш бергиле» деп жар салып, экономикага мамлекеттин кийлигишүүсүн кыскартууга убада берди.

Экономикалык кризистердин тоскоолун басып өтүп, ГФРдин экономикасы постиндустриялык коомдун жана электрондук илимий-техникалык революциянын шарттарында жаңыча өстү.

ГДРдин социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүшү. 1950–1980-жж. 1949-ж. октябрда ГДР түзүлгөндөн кийин, өлкөдөгү мамлекеттик жана саясий жетекчиликти колуна алган Германиянын Социалисттик бирдиктүү партиясы социалисттик коомду курууга киришти. Ага социализмдин советтик системасы үлгү катары кызмат кылды. Индустриялаштыруу, айыл чарбасын кооперативдештирүү, коомдун идеологиялык биримдигин камсыздоо, гүлдөп өнүгүп жаткан ГФР менен коңшулаштыкты сактоо саясаты жүргүзүлгөн.

16 млн калкы бар өлкөдө көп тармактуу өндүрүш менен административдик-тескөөчүлүк системанын үлгүсү түзүлүп жатты. Эмгекчил немистер материалдык ресурстардын максатсыз жок кылынып жатканы менен келише алган эмес. Азык-түлүктүн бөлүштүрүлүшү да көңүлдөрүн чөктүргөн, 1958-ж. чейин азык-түлүк карточкалары сакталып турган.

Бийлик кризиси. Нааразычылык стихиялык мүнөздөгү массалык чыгуулардан билинип турду. Массалык чыгуулар 1953-ж. 17-июнда Берлинде, Лейпцигде, Гёрлицте жана башка шаарларда башталган. *Алар ГДРде турган советтик аскерлер тарабынан күч менен басылган.* Нааразычылык билдирүү ар түрдүү формада чыккан. Бирок, эн кеңири таралганы – чыгыш германиялык немистердин Батыш Германияга тынымсыз качып кетүүсү болгон. Буга жооп катары чегараларды жабуу башталды. 1961-ж. чуулгандуу Берлин дубалы курулган. Бранденбург дарбазасынын айланасына темир торлор жана тикендүү зым тартылып, дубалды автоматчылар коргошуп, качууга аракет болсо эле атууга буйрук алышкан.

Реформалоо аракеттери. ГДР өкмөтү 1960-ж. башында бышып жетилген реформаларды ишке ашыруу боюнча бир катар жигердүү чараларды көргөн. Ишканалардын салыштырмалуу өзалдынчалыгы менен борбордоштурулган пландоону айкалыштыруу, чарбалык эсеп ж. б. чаралар киргизилген. Бирок анын баары жеке менчикти иш

Гельмут Коль

Эрих Хонеккер

жүзүндө толугу менен жоюу жана ишканалардын автономиясын чектөө аркылуу жүргүзүлгөн.

1960-ж. башында жетекчиликке Э. Хонеккердин келиши бир катар реформаларды токтотууга, пайда болгон мамлекеттик-жеке менчик ишканалардын жабылышына алып келген. Коомдук чөйрөдө мамлекеттин коопсуздук кызматы миндеген тынчылары менен жарандардын турмушуна кийгилишүүсү улам көбөйө берген. Социалдык проблемалар канчалык көбөйгөн сайын, адамдардын артынан түшүү жана куугунтукка алуу да катаалдай баштаган.

Ошентип, ГДРде социализмди куруу ураанынын астында борбордоштурулган башкаруунун бөлүштүрүүчү системасы түзүлүп, тоталитардык социализм калыптанган.

Системанын кризиси. ГДРде 1980-ж. карата саясий кырдаал опурталдуу болуп, абал начарлап кеткен. Расмий басмасөздө экономикалык пландардын ийгиликтүү аткарылып жаткандыгы жөнүндөгү билдирүүлөр жайнаганы менен, иш жүзүндө экономикада терең ажырымдар бышып жетилип, бюджеттин тартыштыгы жылдан-жылга көбөйүп, мамлекеттин карызы 20 млрд доллардан ашып кеткен. 1989-ж. биринчи жарымында эле, мурда ГФРге качып өткөн 2 млн адамга дагы 350 миң адам кошулган. Революциялык кырдаалдын жогорулашынын алгачкы белгилери катары жаңы саясий жана коомдук уюмдар түзүлө баштаган. ГДРдин 40 жылдыгы белгилене турган 7-октябрда расмий иш-чараларды өткөрүүгө каршы уюштурулган демонстрация күч менен таркатылган. Ошондон кийин башка шаарларда массалык чыгуулар болуп, ГДРде *«баркыт революциясы»* башталган.

ГДРдеги революция. Германиянын биригүүсү. ГДРдеги саясий кризистен бийлик алмашкандан кийин гана чыгууга болот эле. 1989-ж. 18-октябрда Э. Хонеккер отставкага кетти. 9-ноябрда Берлин дубалы кулады. ГДР менен ГФРдин жакындашуу темпи барган сайын көзөмөлдөн чыгып, башаламан мүнөзгө ээ болду. Германиянын чыгышында мамлекеттик структуралардын жана саясий партиялардын кулап жок болуу процесси жүрүп, экономика кыйроону көздөй баратты.

1990-ж. 18-мартта шайлоо өткөрүлгөн. Бул ГДРдеги биринчи эркин шайлоо эле. Анда ХДС жеңип чыккан. ХДС коммунисттерден бөлүнүп, «Германия үчүн альянс» деген жаңы уюмдун өзөгүн түзгөн.

Бул Альянс Г. Колдун жеке башкаруусу жана ГФР көрсөткөн материалдык колдоо аркылуу түзүлгөн эле. ХДС жана анын союздаштары 48% добушка ээ болушуп, палатадагы орундардын көпчүлүгүн жеңип алышкан. Шайлоонун жыйынтыгы (ГСДП – 22%, ДКП – 16%) ГДР менен ГФРдин жакындашуу процессин токтотууга мүмкүн эместигин билдирген. 1990-ж. 1-июндан тартып ГДРде батыш германиялык марка киргизилген. *1990-ж. 3-октябрдан тартып ГДРдин жерин ГФРге кошуу жөнүндө келишимге кол коюлган.* Германиянын биригүүсү дүйнөлүк маанидеги зор тарыхый окуя болду.

Чыгыш Европада тоталитаризмдин бекемделиши. Советтик үлгүдөгү өнүгүү. 1947-ж. АКШнын мамлекеттик секретары А. Маршалл Европа өлкөлөрүнө согуштун кесепетинен арылуу үчүн жардам берүү идеясы менен чыккан. Анда жардам алуучу өлкөлөр экономикасынын абалы жөнүндө, канча суммадагы жардам талап кылынары жана түшкөн каражатты кайда жумшай тургандыгы жөнүндөгү маалыматтарды берүүгө тийиш эле. Анын негизинде АКШнын конгресси жардам берүү жөнүндөгү чечим кабыл алмак. Мында алар «бир ок менен эки коён атышкан». Тагыраак айтканда, эки максатты көздөшкөн. Бир жагынан, европалыктарга согуштун кесепетинен арылууга жардам берип, таасирин бекемдөө, экинчи жагынан, АКШнын ашыкча капиталын жүгүртүүгө жумшап, өздөрүнүн продукциясын сатууга жөндөмдүү рынокту түзүү каралган.

Берлин дубалынын кулашы. 1989-жыл, 9-ноябрь.

Сталин жана анын айланасындагылар «Маршаллдын планына» шектүү карашкан. Алар аны «маршаллдашкан» өлкөлөрдүн үстүнөн АКШнын экономикалык жана саясий үстөмдүгүн орнотууга жасаган аракет катары кабыл алышкан. СССРдин Чыгыш Европадагы таасирине доо кетирүүнү каалабаган советтик жетекчилик америкалык долбоорго катышуудан баш тартууга жетишүү үчүн чыгыш европалык өкмөттөргө кысым жасаган. Коммунисттер жана солчул партиялар бийликте турган Чыгыш Европа өлкөлөрү бул планды кабыл алышкан жок. Алар өздөрүнүн күчүнө таянуу жана СССРдин жардамы аркылуу өнүгүүнү тездетүү идеясы менен чыгышкан. Аларга экономиканы мамлекеттештирүү, оор өнөржайын өнүктүрүү, дыйкандарды коллективдештирүү жана кооперативдештирүү милдеттери коюлган.

1947-ж. Коммунисттик жана жумушчу партиялардын маалымат бюросун (Коминформ) түзүү менен, иш жүзүндө «бир тууган өлкөлөргө» жетекчилик Москвадан жүргүзүлө баштаган.

Болгариянын жана Югославиянын жетекчилери Г. Димитров жана И. Б. Тито СССР кошулбаган Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн конфедерациясын түзүү жөнүндөгү сунуш менен чыгышкан. Болгария жана Югославия достук жана өзара кызматташтык жөнүндө келишимге кол коюшуп, «ар кандай агрессияга, ал кайсы тараптан келбесин каршы туруу» деген пункт киргизишкен. Ага Франциянын жана Италиянын коммунисттик партиялары да кирген. Ал И. В. Сталиндин Г. Димитров жана Б. Тито менен чатакташуусуна алып келген. Сталин Титону буржуазиялык улутчулдугу үчүн күнөөлөп, анын бийлигин кулатуу жөнүндөгү чакырык менен югославиялык коммунисттерге кайрылган. Москвага сүйлөшүү үчүн чакырылган Г. Димитров Сталин менен жолугушкандан кийин каза болгон.

Иосип Броз Тито

Югославияда, башка Чыгыш Европа өлкөлөрү сыяктуу эле, социалисттик кайра куруулар ишке ашырылган. Антсе да И. Титонун аракеттери СССРде Сталин өлгөнгө чейин фашисттик бийлик катары бааланган. Югославия менен болгон бардык байланыштар үзүлгөн.

Коммунисттик бийлик Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн көпчүлүгүндө туруксуз бойдон калган. Бул өлкөлөрдүн калкына Чыгыш менен Батыштын ортосундагы «маалыматты тосуучу дубал» тургузулганына карабай, коммунисттик жана жумушчу партиялар жетектеген экономикалык саясат натыйжасыз экендиги дайын болгон.

Чыгыш Европадагы кризис жана «Брежневдин доктринасы». Чыгыш Европада социализмдин советтик үлгүсүнүн кризиси ал орнотулгандан көп узабай эле башталган. 1953-ж. И. В. Сталиндин каза болушу социалисттик лагерде өзгөрүү үмүтүн жаратып, ал тургай, ГДРде көтөрүлүшкө алып келген. КПССтин XX съездинде Сталиндин керт башына сыйынууну айыптоо, Чыгыш Европа өлкөлөрүндө алар койгон жетекчилердин кылмыш иштеринин бетин ачуу жана аларды кызмат ордуна алмаштыруу менен коштолгон. 1956-ж. Коминформдун жоюлушу жана СССР менен Югославиянын мамилесинин оңолушу, советтик жетекчиликтин Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн ички саясатына көзөмөл кылуудан баш тартышы катары кабыл алынган.

Ушундай шартта жаңы жетекчилер жана коммунисттик партиялардын ишмерлери (М. Жилас – Югославияда, Л. Колпаковский – Польшада, Э. Блоз – ГДРде, И. Надь – Венгрияда) өз өлкөлөрүндөгү өнүгүү тажрыйбасын жумушчу кыймылынын кызыкчылыгы үчүн кайра карап чыгуу жолуна түшүшкөн. Бирок бул аракеттердин саясий жыйынтыктары КПССтин жетекчилеринин кыжырын келтирген.

1956-ж. октябрда Венгриядагы башкаруучу партия тарабынан башталган демократияга өтүү коммунисттерге каршы революцияга өсүп кеткен. Өлкөнүн жаңы жетекчиси И. Надь Венгрияны бейтараптыкка жана өлкөнү аскердик Варшава келишиминен чыгууга үндөгөн. Советтик аскерлердин Венгрияга басып кирүүсүнүн натыйжасында көтөрүлүш күч менен басылып, жүз миңдеген венгрлер чет өлкөлөргө качышкан, өлкөдө калктын кеңири катмарына каршы репрессиялар башталган. И. Надь көп өтпөй кармалып, Я. Кадардын советтик маанайдагы жаңы өкмөтүнүн өкүмү менен дарга асылган.

Венгрияда болуп өткөн окуяларды советтик мамлекеттик-партиялык жетекчилик, бүткүл Чыгыш блокко карата коркунуч жана Батышта СССРдин чегараларына түздөн-түз кол салуу аракети катары караган. Экинчи жолу ушундай эле операция 1968-ж. августта Чехословакияда башкаруучу партиянын жетекчиси А. Дубчек социализмден баш тартуу эмес, аны өркүндөтүү – режимди жаңылоо, «адамгерчиликтүү социализм» үчүн деген программа менен чыкканда кайталанган. Советтик тарап Варшава келишиминдеги өз союздаштарынын арасында «даярдоо» иштерин жүргүзгөндөн кийин ушул уюмдун механизмдин пайдаланып, Чехословакияга басып кирген да, бул өлкөнүн жетекчиси А. Дубчекти кызматынан алган. Чехословакиядагы репрессиялык иш-чаралар 1956-ж. Венгриядагы сыяктуу эле кайталанган.

«Прага жазы» деген атка конгон Чехословакиядагы окуядан кийин СССРдин жетекчилиги «чыныгы социализмди» коргоону өзүнүн милдети деп эсептей тургандыгын жарыялаган. «Чыныгы социализм» теориясы Варшава келишимине кирген союздаштарынын ички иш-

терине СССРдин кийлигишүүсүнө негизденген «укук», Батыш өлкөлөрүндө «Брежневдин доктринасы» деген атка конгон.

Ошого карабастан, 1970-жж. Чыгыш Европанын көпчүлүк өлкөлөрүндө рыноктук эркин мамилелердин негизинде реформалар жүргүзүлө баштаган. Эларалык мамилелердин жумшарышынын натыйжасында Батыш менен болгон соода-экономикалык байланыштар күч алган. Тилекке каршы, өзгөрүүлөр чектүү мүнөзгө ээ болуп, СССРдин жетекчилигинин маанайына кылчактап кароо менен жүргүзүлгөн.

Чыгыш Европадагы демократиялык революциялар. 1970-жж. аягында Чехословакияда укук коргоо кыймылдары кулач жайды. Илимдин жана маданияттын көрүнүктүү ишмерлери «Хартия-77» деп аталган документте бийликтен эларалык таанылган адам укугун сактоону талап кылышкан. Укук коргоочу, согушка каршы жана экологиялык кыймылдар, репрессияларга карабастан, Чыгыш Европанын башка өлкөлөрүндө да күч ала баштаган.

1980–1981-жж. Польшада көзкарандысыз «Тилектештик» профсоюз уюму түзүлүп, дароо эле коммунисттерге каршы багытты ээлеген. Ага коммунисттик бюрократиянын бийлигин кабыл албаган млндогон эмгекчилер мүчө болуп киришкен. СССР жана анын союздаштары мурдагыдай аскер киргизип, басып салууга батына алышкан жок. Өлкөдө аскердик абалды киргизип жана экономикада жеңилірээк реформаларды жүргүзүү менен нааразылыкты басууну айкалыштырган генерал В. Ярузельскийдин авторитардык бийлигин орнотуу менен кризис убактылуу чечилген.

Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн көпчүлүгүндө болуп өткөн демократиялаштыруу жана рынок реформаларын жүргүзүү талабын койгон массалык чыгуулар, оппозициянын ачыкка чыгышы, башкаруучу партиялардын кризисине алып келген. 1988-ж. Венгрияда коммунисттерге каршы саясий партиялар пайда болгон. Венгриялык коммунисттер келишимге барып, адам укугун сыйлоону караган жана жеке менчикке ээ болуу укугуна кепил болгон жаңы конституция кабыл алган. Көп партиялуу системага уруксат берилген. Башкаруучу партия атын Социалисттик деп өзгөрткөн. 1989-ж. болуп өткөн эркин шайлоодо ал болгону 10% добуш алган. Шайлоочулардын эн эле көп колдоосуна *Демократиялык форум* – оңчул партиялардын бирикмеси ээ болгон.

1989-ж. Чехословакияда жапырт антикоммунисттик манифестациялар башталган. Ошол кезде Чехословакияда «*баркыт революциясы*» (коммунисттик системанын – либералдык, демократиялык түзүлүшкө кандуу кармашсыз алмашуусу) деген өтө мүнөздүү термин пайда болуп, кийинчерээк ал башка өлкөлөрдөгү кайра түзүүлөргө

карата колдонулду. Оппозициялык партиялар ачыкка чыгышкан. Федералдык ассамблеянын (парламенттин) көптөгөн мүчөлөрү коммунисттик партиянын катарынан чыгып, *Федералдык ассамблея өлкөнүн конституциясынан Коммунисттик партиянын жетектөөчү ролу жөнүндөгү жобону алып таштаган*. Жаңы өкмөттө коммунисттер азчылыкты түзүп калышкан. Федералдык ассамблеянын төрагалыгына А. Дубчек, өлкөнүн президенттигине белгилүү саясий диссидент, бириккен «Жарандык форум» партиясынын башчысы В. Гавел шайланган. Армияда, полицияда, коопсуздук органдарында коммунисттик таасирден тазалоо башталган. 1990-ж. шайлоодо «Жарандык форум» көпчүлүк добушка ээ болгон.

Польшада 1988-ж. башталган жалпы ишташтоолор 1989-ж. подпольеден ачыкка чыккан «Тилектештик» менен сүйлөшүүлөргө жол ачкан. Жетишилген келишимге ылайык, өлкөдө демократияга өтүүнүн төрт жылдык өтмө мезгили белгиленген. Сеймде (парламент) коммунисттерге орундун $2/3$ берүүгө кепилдик беришкен. Бирок шайлоонун жыйынтыгы коммунисттер үчүн чоң сокку болду, анткени алар коомдо колдоого ээ болушкан жок. Өкмөттү «Тилектештик» түздү, анын лидери **Л. Валенса** 1990-ж. Польшанын президенти болуп калды.

Лех Валенса

Румынияда революциянын трагедиялуу варианты болуп өттү. 1989-ж. декабрда диктатор Чаушеску элдик көтөрүлүштү кандуу жол менен басып таштоого аракеттенген. Натыйжада Н. Чаушескунун бийлиги кулатылып, өзү өлүм жазасына тартылган. Демократиялык революциялардан кийин Чыгыш Европа өлкөлөрү *Варшава келишими уюмуна* катышуудан баш тартышып, ал уюм 1991-ж. өз жашоосун токтоткон. *Экономикалык Өзара жардамдашуу Совети да жоюлган.*

Югославиянын бөлүнүшү. Рынок реформасын жүргүзүүнүн натыйжасында экономикалык абалдын оордошу улуттар аралык мамилелердин курчушуна алып келген. Эгерде 1992-ж. Чехословакиянын эки мамлекетке – Чехия жана Словакияга бөлүнүүсү тынч жол менен ишке ашса, Югославиянын аймагы куралдуу чыр-чатактардын майданына айланган.

И. В. Сталин менен И. Б. Титонун ортосундагы келишпөөчүлүктөн кийин Югославия советтик биримдиктин уюмуна кирген жок. Юго-

славиядагы социализмдин үлгүсүнө өндүрүштү өзүн-өзү башкаруу, рынок экономикасынын айрым белгилерин киргизүү, коншу Чыгыш Европа өлкөлөрүнө караганда, идеологиялык эркиндиктин деңгээлинин жогору болушу кирген. Ошол эле учурда Югославиянын коммунисттер союзунун бийликтеги монополиясы жана ошол партиянын лидери И. Б. Титонун өзгөчө ролу сакталып калган.

Улуту хорват Титонун саясаты федерациядагы республикалардын тең салмактуулугун сактап турууга багытталган эле. 1980-ж. Б. Титонун каза болушу менен федерацияда Югославия мамлекетинин тарыхый уюткусу болуп, негизинен анын армиясын түзгөн Сербиянын таасири өсө баштаган.

1980-ж. аягында Федерациянын келечеги жөнүндөгү маселе курчуган. Православиелик Сербия менен Черногория мамлекеттин биримдигин сактап калууга умтулгандыгын билдиришкен. Католиктер көпчүлүктү түзгөн Хорватия менен Словенияда федерацияда Сербиянын ролу өтө чоң деген ишеним болгон. Исламдын таасири күчтүү болгон Босния, Герцеговина жана Македонияда да федерацияга болгон нааразылык бар эле.

1991-ж. Югославия ыдырады. Хорватия жана Словения анын курамынан чыгып кетишкен. Анын бүтүндүгүн куралдын күчү менен сактап калууга жасаган федерациялык бийликтин аракети онунан чыккан жок. 1992-ж. Босния менен Герцеговина эгемендүүлүгүн жарыялашкан. Бекем союздук биримдикти сактап калышкан Сербия менен Черногория өздөрүнүн федеративдүү мамлекетин – Югославия Федеративдүү Союздук Республикасын түзүшкөн.

Бирок, кризис ошону менен эле бүтүп калган жок, анткени Хорватия, Босния жана Герцеговинанын аймагында калган сербиялык азчылыктын кызыкчылыгы жаны мамлекеттердин кабыл алган конституциясында эске алынбагандыктан, эми бөлүнүү үчүн күрөш башталган. Хорваттар менен мусулмандардын ортосундагы мамиле да татаалдашып кеткен. Күрөш 1992–1995-жж. эларалык коомчулуктун көңүлүнүн борборунда болгон куралдуу кагылышууга алып келген. Андан кийин сербиялык Косово жергесиндеги этностук албандардын абалы жөнүндөгү проблема алдынкы орунга чыккан. Автономия жөнүндөгү маселенин алынып салынышы, анын калкынын көпчүлүгүн түзгөн албандардын нааразылыгын пайда кылган.

Саясий тирешүү куралдуу кагылышууларга алып келди, эми анын катышуучулары автономияны калыбына келтирүү менен чектелип калышкан жок. НАТО өлкөлөрү сүйлөшүүлөрдү жөнгө салуудан Сербияны коркутууга өтүшкөн. 1999-ж. АКШ жана анын союздаштары БУУнун уруксаты жок эле Югославияга каршы согуштук аракеттерди башташкан. Бул АКШнын Россия жана Батыш Европа өлкөлөрү менен дүйнөлүк тартипти сактоо жөнүндөгү маселелерде келишпестиктин тереңдешине алып келген.

Социалисттик системанын кризисинин себептери. Дүйнөлүк экономикада түзүлгөн салттарга жана эрежелерге коошпогон социалисттик экономика, образдуу айтканда, футбол оюну кызып калган учурда талаага конькичен жана клюшкачан чыгып, хоккейдин эрежелери менен футбол ойнойм деген хоккейчини элестеткен.

Дүйнөлүк экономиканын «футболу» социалисттик типтеги «хоккейге» туура келбейт эле. Дүйнөлүк эки атаандаштыктын ортосунда кез-кезде жандана түшчү соода жана башка экономикалык байланыштар да социалисттик өлкөлөрдүн өкүнүчтүү абалын өзгөртө албады. Алардын совет доорундагы чарбасын улам барган сайын көп чыгымдарды талап кылган жарыша куралдануу ого бетер бүлүндүрүп турган.

Советтик бийликтегилердин СССРдин эбегейсиз ресурстарын туура эмес пайдалануусу да күчөп бараткан кризистин маанилүү фактору болуп калган. Энергиялуу заттарды (баарынан мурда нефтини жана газды) чарбасыздык менен сарптоо жаратылыш булактарынын айрымдарынын азайышына алып келген. СССР өлкөнүн каржылык-экономикалык кызыкчылыктары менен эсептешпестен, стратегиялык материалдарды, курал-жарактарды, азык-түлүктөрдү «боордош» өлкөлөргө эбегейсиз чоң өлчөмдө жана өтө эле арзан баада, ал тургай, кээде бекер берип турган. Албетте, мындай абал түбөлүккө улана бербейт эле, ошондуктан ал кризистин курчушуна алып келген. СССРдин экономикасына мүнөздүү болгон бардык кризистүү тенденциялар европалык социалисттик өлкөлөрдө да болуп жатты. Ырас, социалисттик өлкөлөр советтик экономикага жүктөлгөн аскердик чыгашалардын эбегейсиз оор жүгүн сезишкен эмес. Алар социалдык камсыздоодо, жеке менчик ишмердүүлүктө айрым эркиндиктерге ээ эле. Антсе да алардын чарбасы сенек бойдон кала берген.

Кремль социалисттик түзүлүштү кынк эттирбей кармап турган «тизгинди» бошотор замат, ал түзүлүш көз көрүнө урай баштаган. СССРде бир нече жылдар бою жүрүп келген кайра куруу жана айкындуулук доору Чыгыш Европа өлкөлөрүндө дээрлик көз ачып-жумганча эле өттү. Кубаттуу оппозициялык топтор коомдун басымдуу көпчүлүгүнүн колдоосуна ээ болуп, бардык жерде коммунисттерди бийликтен сүрүп салышты.

? Суроолор жана талпырмалар

1. Фашисттик бийлик талкалангандан кийин Германиянын бөлүнүп калышынын себеби эмнеде болгон?
2. Эмне үчүн ГДРдин экономикалык жана саясий системасы ГФРге салыштырганда жашоого жөндөмсүз болуп чыкты?
3. Эмне үчүн Германияны бириктирүүгө мүмкүн болду?

4. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Чыгыш Европа өлкөлөрүндөгү өнүгүү жолдорун мүнөздөгүлө. Алардын өнүгүү жолун тандоону кандай шарттар аныктаган?
5. Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн өнүгүүсүндөгү өзгөчөлүктөрдү жана жалпылыктарды аныктагыла. Коомду куруунун батыш европалык үлгүсүнөн эмнеси менен айырмаланат?
6. «Брежневдин доктринасы» деген эмне? Аны жарыялоонун мааниси эмнеде болгон?
7. Чыгыш Европа өлкөлөрүндө 1980–1990-жж. аралыгында болуп өткөн демократиялык революциялардын жайылуу процессин мүнөздөгүлө.
8. Чыгыш Европа өлкөлөрүндөгү демократиялык өнүгүү жолуна өтүүдөгү кыйынчылыктардын татаалдыгын эмне менен түшүндүрө аласынар?
9. Социалисттик системанын кыйрашынын себептери эмнеде?

§ 26. Кытай

Кытай коммунисттик партиясынын жарандык согуштагы жеңиши. 1946–1949-жж. жарандык согушта Кытайдын коммунисттик партиясы¹ жеңип чыкты. Гомиьдандын² жана Чан Кайшинин жеңилиши бир нече себептерге байланыштуу болгон. Японияга каршы согуш жылдарында Чан Кайшинин партиясы жана өкмөтү өзүнүн кадырын кетирип, Гомиьдандын реформачыл саясаты бардык мүмкүнчүлүктөрүн сарптап бүткөн. Мамлекеттик төбөлдөрдүн паракорлугу жогорку бийликтегилерди чиритип бүткөндүктөн, алар япон агрессиясынын мизин кайтарууга жөндөмсүз болуп чыкты. Согуштан кийинки алгачкы жылдарда Гомиьдан мамлекеттик секторду чет элдик жана улуттук капиталдын эсебинен кеңейтүү аркылуу экономиканы толугу менен монополиялаштырууга аракет кылган. Бул көрүнүш коррупциянын өсүшүнө алып келген. Гомиьдандык бийликтин согуш жылдарында убада берген «саясий турмушту демократиялаштыруудан» баш тартуусу коммунисттик партия жана бир нече саясий уюмдар менен болгон мамиленин курчушуна жана саясий жактан толук обочолонууга алып келген.

Мамлекеттик сектордун транспортто, өзгөчө темиржол каттамдарында позициясы күчөтүлгөн. Гомиьдандын кыштактардагы экономикалык саясаты андан да оор социалдык натыйжаларга алып

¹ Кытайдын коммунисттик партиясы – 1921-ж. Шанхайда маркстык ийримдин өкүлдөрүнүн I съездинде уюшулган.

² Гомиьдан – 1912-ж. Пекинде Бирдиктүү республикалык партия, Жалпы прогресс коому, Чыныгы прогресстин республикалык коому жана Жалпы улуттук партиялар биригип, – Гомиьдан партиясын негиздешкен. Төрагасы болуп Сунь Ятсен шайланган.

келди. Инфляцияны токтотуп калуу үчүн гоминьдандын өкмөтү жер салыгын натуралдык түрдө алып, ошол эле учурда дыйканды үрөндү арзандатылган баада сатууга мажбурлаган. Бир нече млндогон ири жер ээлеринин жер ренталарынан (жерден түшчү пайда) ажырашы бийликке болгон нааразылыкты пайда кылып, алар өздөрүнүн балдарын гоминьдандын армиясына жөнөтүүдөн баш тартышкан. Натыйжада алардын армиясы «кедейлердин армиясына» айланган. Арийне, бул көрүнүш өз учурунда коммунисттик партиянын максаттуу үгүтүнө жем болгон.

Тескерисинче, Кытайдын коммунисттик партиясы Японияга каршы согуш жылдарында өзүнүн күчүн калыбына келтирип, бошотулган райондордун аймагын улам кеңейтип, СССРдин жардамы аркасында күжүрмөн армия түзө алган. Компартия согуштан кийин жалпы журтка түшүнүктүү, жөнөкөй, бирок олуттуу ураандарды көтөргөн. Манчжуриядагы Япониянын квантун армиясынын талкаланып, куралдарынын кытай коммунисттерине өткөрүп берилишинин натыйжасында армия курал менен камсыз болгон.

1949-ж. 21-сентябрда Пекин жаңы Кытай мамлекетинин борбор калаасы деп жарыяланган жана *Элдик саясий кеңеш-менин сессиясы* ачылган. Сессия Кытай – «империализмге, феодализмге, бюрократтык капиталга каршы күрөш жүргүзөт, тынчтыкка, биримдикке умтулат жана күчтүү, гүлдөгөн, көзкарандысыз жаңы демократиялык мамлекетти курат» деп жарыялаган. Мао Цзэдун башында турган Борбордук элдик өкмөттү шайлаган. 1949-ж. 1-октябрда Пекиндеги Тяньаньмынь аянтында *Мао Цзэдун Кытай Эл Республикасы түзүлгөндүгүн жарыялаган.*

Мао Цзэдун

Өнүгүү жолун тандоо. 1949–1957-жж. Кытай Эл Республикасы түзүлүп, экономиканын калыбына келтирилиши менен саясий турмуштун кадыресе мезгили башталган.

Советтер Союзу биринчилерден болуп Кытайды расмий таанып, дипломатиялык мамиле түзгөн. 1949-ж. декабрда өзара пайдалуу кызматташууну бекемдөө жана кеңейтүү үчүн Мао Цзэдун Москвага

келген. 1950-ж. 14-февралда 30 жылга созулган «Достук, биримдик жана өз ара жардамдашуу келишимине» кол коюшкан. Бул келишимдин негизинде СССР КЧТЖ башкаруу укугун Кытайга өткөрүп берген жана аскердик-деңиз базасы Порт-Артурдан аскерлерин алып чыгып кетүүгө макул болгон. Ошондой эле СССР Кытайга 50 ири өнөржай ишканаларын куруп берүүгө милдеттенген.

Ошентип, коммуналаштыруу жана индустриялаштыруунун советтик тажрыйбасын көчүрүп алуу, СССРдин жардамы менен маркстык-сталиндик социалисттик үлгүнү кытай жерине экспорттоп өнүктүрүүгө өбөлгө болгон. Агрардык реформа помещиктик жер ээлөөнү жок кылган. Жер калктын 80% ын түзгөн дыйкандарга бөлүштүрүлүп берилген. Көп өтпөй коммуналаштыруу башталган. Өнөржайын калыбына келтирүү адегенде айрым ишканаларды мамлекеттештирүү менен коштолгон. Кийинчерээк өндүрүштүн, айырбаштоонун жана бөлүштүрүүнүн бүткүл системасы мамлекеттештирилген.

50-жж. башында Кытай эларалык обочолонуу абалында калган. Анткени 1950-ж. 25-июнда КЭДР армиясы түштүктү көздөй жылып, Корея Республикасынын аймагына басып кирген. Согуш Ким Ир Сендин демилгеси жана Сталиндин макулдугу менен башталган. Бирок БУУ, АКШ жана анын союздаштары басып алуучулукту айыптап, согуштук аракеттерге кийлигишишкен. Сентябрьда америкалык аскерлер Ким Ир Сендин армиясына тылдан сокку уруп, талкалап салган. Согуштук ийгиликке эрденишкен америкалык аскерлер 38 параллелди кесип өтүп, Пхеньянды ээлеп, КЭР чегарасына жакындап кирип келишкен. Ошентип, баары биригип 15 мамлекет катышкан, Түштүгүнө Америка, Түндүгүнө СССР менен Кытай жардам берген 3 жылга созулган корейлер согушу 1953-ж. аяктаган. Бул согуш жеке корей элинин гана эмес, кытай эли үчүн да чоң бүлгүн болгон. Анткени млнго жакын солдаттар жарадар болушкан же каза болушкан. Акырында бул согуштун кесепети Кытайдын Батыш менен жакындашуусуна дээрлик 20 жыл бою тоскоол болуп, эларалык обочолонууга алып келген. Кытай индустриялык жактан өнүккөн демократиялык өлкөлөрдөн алыстап, дүйнөлүк рыноктон, капиталдан жана идеялардан куржалак калган.

1956-ж. башында Мао Цзэдун жана анын тарапкерлери ККПнын жана партиялык-мамлекеттик аппараттын жетекчилигин тез арада өлкөдө модерндешүү процесси зарыл экендигине ишендире алган. Мао Цзэдун дыйкандар арасында болгон кадырына ишенип, алардын турмушун жакшыртууга убада берип, күмөн санагандарды чечкиндүү жазалап, кыска убакыттын ичинде өндүрүштүк кооперативдерди курууга киришкен. Июнь айында коммуналарга 110 млн дыйкан чарбалары кирген. 1956-ж. аягында 756 миң өндүрүштүк кооператив-

дер түзүлүп, 96% дан ашуун дыйкандар коммуналдык чарбаларга бириктирилип, айыл чарбасына пайдалануучу жердин дээрлик бардыгы алардын колуна өткөн. Натыйжада жерсиз калган жана теңдемечилик эмгекке күч менен өткөрүлгөн дыйкандардын өндүрүштүк ишке кызыгуусу таптакыр жоголгон. Өлкө ачарчылыкка кабылган.

Өнөржайында 1950-жж. ортосуна чейин калыбына келтирүү иштери аяктаган, бирок өнүгүү темпи акырындай берген. Мансапкор мамлекеттик-партиялык аппараттын тоскоолдук аракети, тармактык теңсиздик кытай келечегин бүдөмүктөтүп, «жаны Кытайды» куруу идеясы күмөндүү боло баштаган.

Мао Цзэдундун идеологиялык саясаты – «чоң секирик» жана аны ишке ашыруу аракеттери. 1957–1976-жж. 1956-ж. КПССтин XX съездиндеги Сталиндин керт башына сыйынуучулук саясатынын бетинин ачылышынан кийин эларалык коммунисттик кыймылда терең кризис башталган. Мао Цзэдун өзүнүн диктатордук бийлигинин начарлап кетүүсүнөн чочуп, ошол эле учурда «советтик ревизиячылар сатып жиберген дүйнөлүк революцияны» көтөрүү үчүн Кытайга ыңгайлуу кезек келди деп эсептеген.

1958-ж. Мао Цзэдун өлкөнү модерндештирүүнү аяктоонун тездетилген программасын иштеп чыккан. Ал «чоң секирик» деп аталып, анын маңызы: өндүрүштө болуп көрбөгөндөй экономикалык натыйжага жетишүү, коммунизмдин утопиялык принциптерин ишке ашыруу, «чоң секириктин» жардамы менен кыска убакыттын ичинде коммунизмди куруу болгон. Эгер Мао Цзэдун максатын ишке ашырса, ал эларалык коммунисттик кыймылда башкаруучу абалын бекемдегенге өбөлгө түзөт деп ишенген.

«Чоң секириктин» авантюралык (тобокелдик) саясаты бүткүл Кытайда чоюн жана болот өндүрүүнү көтөрүүдө өзгөчө айкын билинген. «Бүт өлкө болот эритет» деген ураан менен Кытайда «чакан металлургиянын» базасын куруу кыймылы башталды. Негизги басым болот өндүрүүнү кескин жогорулатууга бурулган. Жылына 20 млн т чоюн өндүргөн 10 миң чакан жана орто мештерди куруу милдети коюлган. Ошол жылдын күзүндө 700 миңден ашуун колдо жасалган кустардык мештерде металл эритишкен. Өндүрүштөн сырткары жерлерде металл эритүүдө 100 млн адам иштеген. Өлкөдө жүз миңдеген чоюн жана болот эритип-куюучу мештер курулган. Бирок ал чоюн менен болот пайдаланууга жараксыз болуп чыкты.

Айыл чарбасынын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу максатында коммунадан сыртта калган дыйкан түтүндөрү совхоздор сыяктуу бир нече миңдеген ири мамлекеттик ишканаларга бириктирилген. Бирок бул саясат он миңдеген адамдардын ачарчылыктан каза болушуна алып келген.

Өнөржай багытында өндүрүштөгү техникалык эрежелерди, технологиялык процесстерди жана тармактардын үлүшүн бузуу менен өндүрүштү тездетилген темп менен өнүктүрүү планы кабыл алынган.

Айыл чарбасын «коммуналаштырууга» болгон аракет да оң натыйжа бербеди. 1958-ж. Мао Цзэдун коммунада жашаган жамааттык чарбаларга барып: «Элдик коммуна – бул социализмден коммунизмге акырындап өтүүдөгү эн жакшы жол», – деген сөзү эле айыл чарбасын коммуналаштырууга шарттуу белги болуп калган. «Жеке чарба короо-жайлар жоюлат, каздар, өрдөктөр, дарактар азырынча дыйкандардын менчиги катары калат, бирок кийинчерээк алар да коомдоштурулат. Акчалай айлык берүүнү токтотуп, бекер камсыздоону калыбына келтирүү керек», – деген Мао Цзэдун коммунаны коммунисттик коомдогу социалдык уюмдардын универсалдык формасы катары караган. Бардык жерлерде колхоздор жалпы менчиктүү, тендештирип бөлүштүрүүчү коомдук ашканалардагыдай акысыз тамакашы, казармадагыдай жашоосу бар коммуналарга айланган.

Шаарларда жана айыл жеринде өндүрүш чаржайыттыктын сазына баткан. Партиялык жетекчилердин бир бөлүгү абалды ондоого аракет кылышкан, бирок алардын аракеттери репрессияны күчөтүүгө алып келген. Маонун партиялык жетекчилик менен болгон кагылышуусу Кытайды жаңы бүлгүнгө дуушар кылды. «Чоң секириктин» жылдарында айыл чарба өндүрүшү жыл сайын 10% кыскарып, 10 млн адамдын өмүрүн алып кеткен ачарчылыкка алып келди. «Чоң секирик» саясаты Кытайга 70 млрд доллар зыянга турду.

Улуу маданий революция. 1966–1976-жж. өмүрүнүн акыркы жылдарында Мао Цзэдун өзүнүн беделин көтөрүү үчүн жана анын керт башына сыйынууга каршыларды тымызын жок кылуу максатында өлкөдөгү жана партиядагы капиталисттик таасирге каршы айыгышкан күрөш жүргүзүү жөнүндөгү ураан менен чыккан. Анын максаты «улуу көсөмдүн» социалдык тажрыйбасына шек келтирген партиялык оппозицияны жана бийлик аппаратын жок кылуу болгон.

1960-жж. экинчи жарымы – 1970-жж. биринчи жарымы Кытайдын тарыхына «улуу пролетардык маданий революциянын» доору деген ат менен кирген. «Маданий революциянын» максатын Мао Цзэдун 1966-ж. майдагы ККП БК саясий бюросунун кеңешмесинде баяндаган. Кеңешменин пафосу «партиялык бийликте туруп, капиталисттик жол менен бараткандарга» каршы ачык күрөш жарыялаган. Ал партиядагы оппозицияга каршы жаштарды, баарынан мурда студенттерди жана орто мектептердин окуучуларын пайдаланган.

«Маданий революциянын» жакын арадагы максатын Мао Цзэдун илимий интеллигенция, окутуучулар жана сүрөтчүлөр чөйрөсүнө

кирип алган «козголоңчуларга» каршы күрөшүүдөн баштоону чечти. Анткени алар аны сындап, жеке бийлигинин беделине доо кетиришкен. Анын түпкү максаты «прагматисттик» (Маонун саясий багытын колдобогондор) өнүттөгү жогорку партиялык жана мамлекеттик ишмерлерди жок кылуу болгон.

Негизинен жаш жумушчу комсомолдордон куралган ыктыярдуулар, бүт өлкө боюнча «тап душмандарын» издешип, эл арасына Маонун чыгармаларынан үзүндүлөр келтирилген кызыл китептерди таркатышкан. Көптөгөн мамлекеттик ишмерлер куугунтукка дуушар болушуп, миңдеген окуу жайлары, мамлекеттик жана коомдук мекемелер жабылып, млндогон адамдар кыштактарга «эмгектик тарбиялоого» жөнөтүлгөн.

Ошентип Мао жана анын жактоочулары партиялык кадрларды куугунтуктап жок кылууга киришишкен. «Маданий революциянын» жылдарында партиянын 5 млн мүчөсү, миллиондогон партияда жоктор репрессияга дуушар болушкан. Маого кынтыксыз ишенишкен кызыл гвардиячылардын – хунвэйбиндердин отряддары бийлик аппаратына жана интеллигенцияга ач кенедей жабалактап асылышкан. Мао Цзэдундун утопиялык тажрыйбалары эбегейсиз зор өлкөнү улуттук кыйроонун чегине алып барды. Сөз улутту кырылып калуудан сактап калуу жөнүндө жүрүп калган.

1976-ж. 9-сентябрда Мао Цзэдундун каза болушу менен бийлик үчүн болгон күрөш өлкөнү жарандык согуштун чегине жеткирди. Күрөштө «маданий революциянын» жылдарында репрессияга дуушар болгон *Дэн Сяопин* башында турган жетекчилердин тайпасы жеңип чыкты.

ККП БКнын (1978-ж. декабрь) III пленуму дыйкандардын аянычтуу үнүн уккандай болду. Анын чечимдери менен коммуналар таркатылып, жер дыйкандарга кайтарылып берилген, соода ачыкка чыгарылып, миңдеген рыноктор ачылган. Мамлекеттик план боюнча өндүрүү мурдагыдай чоң роль ойнобой калды. Өнөржайында ишканалардын башчыларына өзалдынчалык жана тышкы рынокко чыгууга уруксат берилген. Чыгашалуу ишканалардын бир бөлүгү менчиктештирилген. Соодада жана өнөржайында чакан жана орто жеке менчик сектору өнүгө баштаган. Чет өлкөлүк инвестицияларды алууга жана дүйнөлүк рынокко чыгууга жол ачылган.

Экономикалык реформалар авторитардык бийликтин көзөмөлү алдында ишке ашырылса да, эксперименттерден тажап, жүдөп бүткөн өлкө тоталитардык социализмдин кишенинен чыга баштаган.

Кытайдын жаңы лидери Дэн Сяопин саясий чөйрөдө коммунисттик партиянын жетекчилигин сактап калуу менен экономикада рыноктук реформа саясатын жүргүзгөн. Натыйжада Кытай өндүрүлгөн

товарлардын өздүк наркы боюнча АКШдан кийинки экинчи орунга чыгып, дүйнөлүк буюм-терим базарларын ээлеп алды. Ошондуктан Кытайдагы реформалардын архитектору катары Дэн Сяопинди эсептешет.

Дэн Сяопин

Дэн Сяопин 1904-ж. Кытайдын түштүк-батыш тарабында туулган. Ал монахтардан Конфуцийдин жана буддизмдин трактаттарын, ал эми жеке мугалимден байыркы кытай тилин, философияны, математиканы жана башка илимдерди окуп үйрөнгөн. 1920-ж. Францияга окууга кеткен. Францияда социалисттик идеяларын таркаткан «Чигун» кытай журналына редактор болуп калган. 1926-ж. Дэн Сяопин Москвага келип Чыгыш элдеринин институтуна тапшырып, көп узабай Сун Ятсен атындагы университетке которулган. 1949-ж. Кытай Эл Республикасы түзүлгөндөн кийин, Дэн Сяопин ККП БКнын мүчөсү, анын генералдык секретары, Мамлекеттик Кенештин премьеринин орунбасары, ККП БКнын Аскердик Кенешинин төрагасы болуп турган, он жыл бою ККП БК секретариатын жетектеген.

Дэн Сяопин. Анын «төрт модерндешүү» саясаты жана анын натыйжалары. 1975-ж. Дэн Сяопин «төрт модерндешүү» программасын иштеп чыккан. Кытайдын тез темп менен өнүгүүсүнө өбөлгө болгон рыноктук экономика реформасын жетектеген, анда айыл чарба, өнөржай индустриясы, улуттук коопсуздук, илим жана технология багыттарын биринчи орунга койгон. Дэн Сяопин башка коммунисттик лидерлерден айырмаланып, «кытайлык социализмдин өзгөчө вариантын» курууга акырындап өтүүнү сунуштаган. Ошондой эле өлкөнү башкарууда экономикалык реформаларды мамлекеттик жана аскердик-саясий режимди бекемдөөдөн баштаган. Анын бул чечими дүйнөдө эң улуу саясий жетишкендик катары эсептелет, анткени ал СССР жана Чыгыш Европа өлкөлөрү сыяктанып «шок терапиясына» кабылып калбоо үчүн, реформаны кылдаттык менен жүргүзүп, экономикалык реформалар саясий реформалар менен коштолуп турган.

Кытай жетекчилери «жолборсту куйруктан алуу коркунучтуу, аны коё берүү андан да коркунучтуу» деген кытайдын накыл сөздөрүн эске алып аракеттеништи.

Натыйжада бир жарым млрдга жакын калкы бар Кытай экономикалык башаламандыктардан арылды.

Дэн Сяопин реформаны саясий жана экономикалык системаны өзгөртүүдөн баштаган. Кытайдын эң эле чоң стратегиялык байлыгы – бул эмгек ресурсу, ал эми негизги проблемасы – калктын санынын көптүгү. Расмий маалыматтарга караганда Кытайда учурда 800 млн дыйкандар бар. Ошол дыйкандар жердин жеке менчик ээси болуп

калышкан. Алар мамлекеттик эркин жерлерге көчүүгө мүмкүнчүлүк алышкан жана кыштакта өзү каалагандай чакан өнөржай ишканаларын ачууга укук алган.

Дэн Сяопиндин биринчи жаңылануу саясаты жерди элдик коммуналардан, колхоздук менчиктен кайтарып алып, өмүр бою пайдалануу үчүн үй-бүлөлүк пайдаланууга, жеке менчикке өткөрүп берген. Эмгегинин үзүрүн көргөн дыйкандын ишке болгон кызыгуусу артып, дыйкандар байгерчилик турмушка жетишкен, натыйжада Кытайдын айыл чарбасы тездик менен өсүп, бул модерндешүү элде патриоттуулуктун жана алга умтулуунун толкунун жаратты.

Агрардык реформанын ийгилиги Дэн Сяопинге «Кытайды модерндешүүнүн экинчи этабын» – өнөржай тармагындагы жана экономиканын чектелген тармагында кайра курууларды баштоого жол ачты.

Дэн Сяопин Батыш өлкөлөрү менен аскердик-саясий тыгыз байланыштарды түздү. АКШ жана Япония Кытайдын геосаясатындагы жаңы багыттагы өзгөрүүлөрдү кубаттоо менен кабыл алып, Кытайга чоң өлчөмдөгү кредиттерди, техникалык жардамдарды жана түздөнтүз инвестицияларды бере башташты. Акыркы жылдарда чет элдик инвестициялар Кытайга армияны, илим жана технология багыттарын модерндештирүүнүн үчүнчү жана төртүнчү этабын баштоого мүмкүнчүлүк түздү.

80-жж. аягында Дэн Сяопиндин макулдугу менен башталган үчүнчү модерндешүүнүн негизинде: күчтүү, тандалган, илим жана техника менен бекемделген, кубаттуу коргонуу өнөржай механизми бар жана дайыма курал-жарактарды жаңылап турууга жөндөмдүү, социалисттик рынок экономикасына негизделген жаңы армияны түзүүгө жетишилди. Бүгүн Кытайдын армиясы – эң чоң корпорация, болгондо да трансулуттук корпорация болуп саналат, анткени «армияда өзүн-өзү камсыздоо жана өнүктүрүү» үчүн аскердик бизнеске уруксат берилген.

Батышта да, Чыгышта да армия мамлекеттик ресурстун эсебинен же эл төлөгөн салыктын эсебинен жашайт. Ал эми Кытай армиясы өзүн-өзү багат. Расмий маалыматтарга караганда Кытайдын Улуттук Боштондукка чыгаруу армиясынын 27–30 миң компаниясы жылына 7 млрд доллар акча жүгүртөт. Кытай аскеринин керектөөсүн канааттандыруу жана курал-жарактын жаңы системасын сатып алуу, аскердик объекттерди куруу, армияны жабдуу сыяктуу толуп жаткан маселелерди армия өзү чечет.

Саясий маселелерди чечүүгө армияны тартуу, Кытайдын жээктериндеги аралдар – Гонконг, Тайвань жана Макаоу бириктирүү маселеси каралган. Анда Дэн Сяопин Кытай өзгөчөлүгүндөгү социализмди сактап, ал эми аралдарда капиталисттик түзүлүштүн бардык көрүнүштөрүн өзгөртүүсүз калтыруу керек деп эсептеген.

Гонконгдун кошулушу. Өлкөнүн тышкы саясаты. 1997-ж. 1-июлдагы Гонконгдун Кытайга кошулгандагы майрамды дүйнөлүк коомчулук кылдат саясатчы Дэн Сяопиндин акылмандыгынын мисалы жана аталган концепциянын жемиши катары баалады. Чынында эле Кытайдын тышкы саясатындагы ири окуялардын бири 1997-ж. Англиянын мурдагы колониясы, Чыгыш Азиядагы эң ири каржы борбору, Гонконгдун эгемендүүлүккө ээ болгондугу болду. 1999-ж. декабрда КЭР аймагындагы акыркы колониялык ээлик – Макао (Аомынь) португалдардын 300 жылдык ээлигинен кийин Кытайдын курамына кайрадан кошулду.

1989-ж. апрелде Пекиндеги Тяньаньмынь аянтында миңдеген студенттер демонстрацияга чыгышкан. Алардын кытай коомун батыштын үлгүсүндө демократташтыруу жөнүндөгү талаптары кандуу аяктады. Жүздөгөн студенттер каза болуп, миңдеген жаштар жарадар болушкан. Кытайда катаал көзөмөл системасы жашап кала берген.

Коомчулукту «технологиялык камсыздоо», интеллектуалдык деңгээлин жогорулатуу, индустриялык, маалымат жана күндөлүк керектелүүчү товар менен элди камсыздоо, «технологиялык коопсуздук» Кытайдын мамлекеттик саясаттагы башкы багыты болуп калды.

Кытайда жаңы технологияларды ишке киргизүү аркылуу «жогорку технологиялардагы жаңы жерлер» пайда болду. Алар үчүн деңиз жээгинде жайгашкан, тышкы соодага географиялык жактан ыңгайлуу жерлер тандалып алынат, ошол эле учурда акча жана ресурс байланыштары, административдик мекемелер катуу аскердик көзөмөлгө алынат. Аларга Гонконгго жана Макаога жакын жайгашкан «Шэньчжень» менен «Чжухай», Тайвандын тушундагы «Сямэнь» жана «Шаньтоу» жер тилкелери кирет.

1995-ж. карай бул алкактарда өкмөттүн чечими менен 30 миң ишкана ачылып, 1996-ж. чет элдик инвестиция 32,3 млрд Америка доллары менен түздөн-түз камсыздаган. Ижарага берилген жер акысынын арзандыгы, сырттан келген товарга бажы акысын төлөбөө, жумушчу күчүнүн арзандыгы чет элдик инвесторлордун келишине жол ачкан.

Акыркы 20 жылдын аралыгында Кытай экономикалык өнүгүүдөгү туруктуулугу, деңиз жээгиндеги экономикалык райондордун жана шаарлардын инфраструктурасынын курулушундагы ийгиликтер, электрониканын өнүгүшү, машина куруу, байланыш, космостук жана аскердик технологияларды чыгаруудагы жетишкендиктери боюнча алдынкы орунга чыкса, күндөлүк турмушта керектелүүчү техника, химия жана жеңил өнөржайында пайдаланылуучу буюмдарды чыгарууда да дүйнө жүзүндө алдынкы орунга чыкты.

Кытай экономикасындагы кереметтүү реформалар конфуцийлик адеп-ахлак, салттуу эрежелер менен да айкалышып турат. Б.з.ч.

551-ж. туулган, өз доорунун эн билимдүү адамы Конфуцийдин философиялык теориясы ар бир адамды мамлекетке жана үй-бүлөгө кызмат кылууга чакырат. Көптөгөн кылымдар мурдагыдай эле азыр да, ар бир билимдүү кытай чын дилден конфуцийлик идеалга умтулууга тийиш деп эсептешет. Кытай адеби ар бир инсандан «абийир эрежелерин»: адамды сыйлоо, жоопкерчилик, чынчылдык, адилеттүүлүк, улууларды урматтоону, душманга келишпестикти сактоону талап кылат.

Кытай экономикасындагы чет элдик инвестициялардын бир жылдагы деңгээли жүз жылдыктын аягында 165 млрд америка долларына барабар деп бааланса, анын валюталык камылгасы американын 230 млрд долларынан көп деп бааланууда. Өндүрүштүн туруктуу бир жылдык өсүү деңгээли 10% дан жогору. Кытайды бүгүн компьютердик жана маалымат технологиясы боюнча «технологиялык ренессанстын алкагы» деп да аташат.

1997–1998-жж. экономикалык жана каржылык кризиске дуушар болгон дүйнөлүк коомчулук үчүн чоң сабак – бул Кытайдын иш жүзүндө дүйнөдөгү эч кандай каржылык алааматтарга көзкарандысыздыгы. Кытай дүйнөлүк экономикалык кризистин шартында да солк этпестен, өзүнүн экономикасын ар кандай кокустуктардан, каржылык девальвациялардан (акчанын расмий баасынын төмөн түшүшү) коргоп калууга жөндөмдүү экендигин көрсөттү.

Кытайдын заманбап ядролук технологияларга: космостук, суу астында жүрүүчү жана кургактыкта пайдаланылуучу куралдардын бүтүндөй системасына жана континенттер аралык космостук каражаттарга ээ болушу аны дүйнөдөгү улуу дөөлөттөрдүн катарына кошту.

Кытайдын кийим, буткийим, турмуш-тиричиликке керектүү товар сатуучу базарларынын таң калтыра турган ийгиликтүү экспансиясы (саясий жана экономикалык таасиринин жайылышы) жеке эле КМШ өлкөлөрүнүн гана эмес, АКШ, Германия, Түштүк Корея жана Сингапур өлкөлөрүнүн буюм-тайым базарларын жана дүкөндөрүн толтуруп салды. Россиянын, Казакстандын, Орто Азиянын бардык аймактары Кытай товарларына көзкаранды. «XXI кылым – Кытай кылымы» деп аталган геоэкспансиялык концепция (теориялык түшүнүк) азыркы учурда толук сезилүүдө.

? Суроолор жана талшырмалар

1. 1946–1949-жж. Кытайдагы жарандык согушта Коммунисттик партиянын жеңип чыгуусунда кандай факторлор маанилүү роль ойногон?
2. «Чоң секирик» жана «маданий революция» саясатына мүнөздөмө бергиле.

3. Кытайда 1970–1980-жж. социалдык-экономикалык реформалардын мааниси эмнеде?
4. Эмне үчүн Дэн Сяопинди Кытай реформаларынын архитектору деп аташат?
5. 1989-ж. Кытайдагы студенттердин массалык чыгууларында кандай талаптар коюлган?
6. Азыркы учурда Кытай жетекчилигинин ички жана тышкы саясатындагы негизги багыттар кайсылар?

§ 27. Япония

Тынч океандын аралдарында жайгашкан Япония бардык тарабынан деңиз менен курчалган. Кыргызстан сыяктуу эле анын аянтынын көп бөлүгүн – 80%ын тоолор ээлеп, жердин иштетүүгө жарактуу бөлүгү 15%ын гана түзөт. Калкынын саны 125 млнго жакын, дүйнөдө жетинчи орунда турат.

Көптөгөн өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн Япониянын согуштан кийинки калыбына келтирүү жана модерндешүү тажрыйбасы маанилүү болуп саналат.

Япония экинчи дүйнөлүк согуштан кийин. Азиядагы биринчи индустриялык өлкө Япония экинчи дүйнөлүк согуш жылдарындагы атомдук бомбалоодон жана экономикалык талкалануудан катуу жабыркаган. Анын аймагын америкалык аскерлер басып алышкан. 1950-ж. улуттук кирешени жан башына өндүрүү 1920-ж. деңгээлден да төмөн болгон. Инфляция 150%га жеткен. Ошондой болсо да, Япония тажрыйбалуу жана тартиптүү жумушчу күчүнө, индустриялык өнүгүүнүн тажрыйбасына ээ эле. Америкалык төбөлдөрдүн жүргүзгөн реформалары өлкөнүн экономикасынын өнүгүүсүнө өбөлгө болгон.

1945-ж. сентябрда армия, улуттук уюмдар жана жазалоочу органдар таркатылган. Андан кийин жумушчуларга профсоюздарды түзүүгө, билим берүү системасын демократиялаштырууга, чексиз бийликти жоюуга жана экономиканы демократиялаштырууга укук берилген.

Өнөржай концерндери – «дзайбацулар» таркатылып, помещиктик жер ээлөө жоюлган жана жер реформасы жүргүзүлгөн.

Япониянын мамлекеттик түзүлүшүн өзгөртүүдөгү эң негизги чара 1946-ж. 3-ноябрда кабыл алынып, 1947-ж. 3-майда күчүнө кирген жаңы Конституция болуп эсептелет. Ал Конституцияда император «улуттун биримдигинин символу» деп жарыяланган, монархиялык бийлик сакталып, бирок, император саясий бийликтен четтетилген. Эки палаталуу парламент жалпы жана тең укуктуулуктун негизинде шайланган, аялдар эркектер менен бирдей шайлоо укугуна ээ

болушкан. Өлкөдө көп партиялуу система менен парламенттик демократия бекемдеген. Мамлекеттик укук жөнүндөгү декларацияда: «ар кандай эларалык талаш маселелерди чечүүдө куралдуу күчтөрдү пайдалануудан жана согуштан баш тартуу улуттун суверендүү укугу», – деп жазылган.

Жер реформасын жүргүзүүдө помещиктик жер ээлөө системасын түп-тамырынан жок кылуу каралган. Дыйкандар ижарага алган жерлеринин 80%ына ээ болуп калышкан, өлкөдө эркин фермерлердин катмары пайда болгон.

Мурдагы кландык төбөлдөрдүн артыкчылыктары алынып салынган, өнөржайды көзөмөлгө алган олигархиялык-кландык бирикмелер жоюлган. Эмгек тууралуу жаңы мыйзам профсоюздарды түзүүдөгү чектөөлөрдү алып таштаган, коллективдер аралык келишимдерди түзүү укугун бекиткен, 8 сааттык жумуш күнү киргизилген. Өлкөдөгү кайра куруулар япониялык демократиялык өнүгүүнүн жаңы баскычка өткөндүгүн салтанаттаган.

Америкалык оккупация тартиби. 1947-ж. «кансыз согуш» башталганда жарыяланган «Трумэндин доктринасы» боюнча Америка Японияны коммунизмге каршы күрөшүүнүн бастионуна айландырууну чечкен. Аны «тескери багыт» деп аташкан. Анткени коммунисттик жана профсоюздук кыймылдарды басып, «дзайбацуну» таркаткан саясатты кайра карап, Японияны кайра куралдандыруу каралган. Ал тургай, радикалдык кыймылдарга каршы жазалоо чаралары кабыл алынып (жумуштан айдоо, басма органдарын жаап салуу), көтөрүлүшкө чыгууга тыюу салынган.

1950-ж. оккупациялык күчтөрдүн башчысы генерал Макартур Япониянын премьер-министрине «япондор өзүн-өзү коргогонго күч жыйнаса, мыйзам тыюу салбайт» деп билдирген. Ошондон кийин жаңы армияны түзүүгө жол ачылып 75 миң кишиден турган улуттук полиция корпусун түзүү жөнүндөгү программа кабыл алынган.

1949-ж. чейин экономиканы калыбына келтирүү Американын жардамы жаңа ири монополияларга өкмөт тарабынан берилген субсидиялар (жардам катары бериле турган акча) аркылуу жүргүзүлгөн. Америкалыктар өлкөнү стабилдештирүү планын төмөнкү тогуз багытта жүргүзүшкөн:

Император Акихито

1) мамлекеттик бюджетти баланстоо; 2) салык жыйымдарын көбөйтүү; 3) субсидия берүүнү чектөө; 4) эмгек акыны стабилдештирүү; 5) баа көзөмөлүн орнотуу; 6) сырткы соодага жана чет элдик акчаларга көзөмөлдү күчөтүү; 7) экспорттук өндүрүш үчүн зарыл болгон материалдар менен жабдуу системасын жакшыртуу; 8) импортту чектөө үчүн жергиликтүү чийкизат менен товарларды өндүрүүнү көбөйтүү; 9) азык-түлүктөрдү жеткирүү системасын жакшыртуу.

1951-ж. 8-сентябрдагы Сан-Франциско тынчтык келишими күчүнө киргенден кийин америкалык төбөлдөрдүн ыйгарым укугу токтоп, бийлик толугу менен жарандык бийликтин колуна өткөн.

Сан-Франциско тынчтык келишими. 1951-ж. сентябрда Сан-Францискодо тынчтык конференциясы чакырылган. Ал конференцияны АКШ жана Англиянын башкаруучу чөйрөлөрү уюштурган. Алар Япония менен болгон тынчтык келишимдин токтоомун мурда эле даярдап, өздөрүнүн кызыкчылыгын көздөгөн келишимдин вариантына формалдуу кол койдурдууну максат кылышкан. Советтик делегация да келишимге бир нече сунуштарды жана оңдоолорду киргизген. Бирок ал сунуштарды кабыл алышкан эмес, натыйжада советтик делегация тынчтык келишимди сепараттык (макулдашылбаган) келишим деп эсептеп, кол коюудан баш тарткан. Аймактык маселе – Куриль аралдары, Түштүк Сахалин ж.б. талаш маселе бойдон кала берген.

Ошол эле учурда Сан-Францискодо АКШ менен Япониянын ортосунда «коопсуздук келишимине» кол коюлган. Анда АКШ өзүнүн аскерлерин Японияда кармоо укугуна ээ болгон. Япониянын аймагында АКШнын аскер-аба базалары жана аскер-дениз күчтөрү кала берген.

Ошону менен бирге америкалыктар Японияны коргоо милдетин алышкан, өлкөдө толкундоолорду басуу жана Япониянын коргонуу күчтөрүн өнүктүрүү зарылдыгы жөнүндө келишим түзүшкөн.

Антсе да, тынчтык келишимдин түзүлүшү менен Япониянын эгемендүүлүктү кайра алуусу анын өнүгүүсүндөгү жаңы этапты ачты.

Япониядагы ички саясий абалдын туруктуулугу 1960-ж. ортосунан тартып, 1990-ж. чейин сакталган. Саясий партиялардын арасынан эң эле күчтүү *башкаруучу партия Либералдык Демократиялык партия* (ЛДП) болгон. Анын негизги атаандашы Япониянын Социалисттик партиясынын өкүлдөрү парламентте дайыма азчылыкты түзчү. ЛДП менен СП ортосундагы чоң тайпаны түзгөн «ортозаар партия» – Комэйто (1964-ж. уюшулган, будда идеологиясын жактаган) партиясы. Андан сырткары 1959-ж. пайда болгон Демократиялык социализм партиясы жана 1976-ж. уюшулган Жаңы Либералдык конгресс иштейт. Япониянын саясий турмушунда барган сайын

парламенттик көзкарандысыз депутаттардын санынын өсүшү алардын өздөрүнүн шайлоочуларынын мүдөөлөрүн эске алууга партияны мажбурлоосу мүнөздүү көрүнүшкө айланууда.

Парламенттин жогорку палатасы шайлануу жолу менен түзүлүп, *Кеңеш берүүчү палата* деп аталат. Төмөнкү палата (өкүлдөр палатасы) жогорку палатага караганда өзгөчө укуктарга ээ, анткени өкүлдөр палатасында көпчүлүк добушка ээ болгон саясий партия премьер-министрди бекитет. Эки палатада тең көпчүлүк добушка ээ болгон партия парламентке мыйзамды өзгөртүү сунушу менен кайрылуу укугуна да ээ.

1966-ж. Япония жаңы саясий блок – АЗПАКтын (Азия-Тынч океан кеңеши) уюштуруучуларынын бири болгон. Анын курамына Тайван, Түштүк Корея, Таиланд, Филиппин, Австралия жана Жаңы Зеландия кирген.

60-жж. Япония башка өнүккөн өлкөлөргө салыштырмалуу экономикалык өсүү темпи боюнча алдыга чыккан.

Япониядагы эмгек мамилелери – реформалардын беш улуу системасы. Японияда эмгек мамилелери бүткүл дүйнөгө белгилүү болгон беш системанын таасири алдында өнүккөн. Айтымда Япониянын эң эле өнүккөн өлкөлөрдүн катарына өтө тездик менен кошулуусу, дал ошол системанын узакка созулган тажрыйбасына жана терең билимге негизделген.

Ал беш системага төмөнкүлөр кирет: 1) өмүр бою жалдануу системасы; 2) кадрларды жайгаштыруу системасы; 3) жумуш орунду даярдоо системасы; 4) аброй, абийир системасы; 5) эмгек акы төлөө системасы. Бир система экинчисиз жашай албайт. Жыйындысында алар татаал, бирок бир бүтүн механизмди түзүп, ишенимдүү чөйрөнү калыптандырат.

1. Өмүр бою жалдануу системасы – мында ишкана жакшы иштебей, өндүрүштүн көлөмү төмөндөп, каржылык абал оор болсо да жумушчу иштен кетирилбейт. Мындай учурда кошумча окутуп, кайра даярдап, аларды башка жумушчу орунга пайдаланышат. Ишкана үчүн кандай оор кырдаал түзүлбөсүн, жумушчунун эмгек акысы төлөнөт. Өмүр бою жалдануу дегендин маңызы жумушчуларды ошол ишканада эң көп убакытка иштетип, ошол ишкана менен өзүнүн тагдырын өмүр бою байланыштыруу дегенди билдирет.

2. Кадрларды жайгаштыруу системасы – анын мааниси кызматкерлердин ар бир 2–3 жылда бир жумушчу орундан башка орунга, бир кызматтан экинчи кызматка которулуп, ал горизонталдык жана вертикалдык багытта жүргүзүлгөндүгүндө.

Мындай системанын артыкчылыгы – бардык баскычта иштеген адис ишкананын өзгөчөлүктөрүн ийне-жибине чейин өздөштүрүп,

кесиптик ката кетирбейт. Ал система жумушчу күчүнүн ийкемдүүлүгүн камсыздап, анын компетенттүүлүгүн, тажрыйбасын арттырып жана атаандаштыкка туруштук бере алган кадрларды чыгарат.

3. Жумуш ордунда даярдоо системасы – Япония ишканалары мектептерден же жогорку окуу жайларынан атайын «даяр», төп келген адисти талап кылышпайт. Алар өзүнүн кызматкерин ошол мекеме же ишканага ылайыктап тарбиялап, атайын багытта окутуп алышат.

Япониялык ишканалар жаш адистерди жумушка алууга ынтызар болушат, анткени жумуш менен камсыздоо аркылуу аларды келечекте ошол ишкананын талабына дал келген кадр катары тарбиялап алууну көздөшөт.

Японияда билим берүү системасы 6 жылдык – башталгыч мектеп; 3 жылдык – төмөнкү орто мектеп; 3 жылдык – жогорку орто мектеп; 4 жылдык – эң жогорку мектеп (университеттер) деген формулада окутулат.

Япон үй-бүлөсүндө эң жакшы мурас – балдарга билим берүү деп эсептелинет, анткени үй-бүлөлүк бюджеттен билимге жумшалган чыгым өзүн актайт.

4. Аброй, абийир системасы – кызматкер же адис кайсы жерде иштебесин, милдетин так жана туура аткарууга милдеттүү, анткени 2–3 жылдан кийин башка орунга которулганда анын артында иштерман, демилгелүү кызматкер, абийирдүү жана ак ниет адам деген пикир калууга тийиш. Мүнөздөмөнүн чын-төгүнү бирге иштегендерден, кол астындагылардан, жетекчилеринен, кардарлардан суроо-жооп иретинде алынат. Адистин кызмат ордунан которулуусуна жана кийинки эмгек мансабынын жогорулоосуна мүнөздөмөнүн таасири тиет.

5. Эмгек акы төлөө системасы боюнча түрдүү варианттар бар. Ал ошол эле өмүр бою жалдануу, кадрларды жайгаштыруу, жумушчу орунда даярдоо жана аброй, абийир системаларына негизделген. Көрсөткүчтөр канчалык жакшы болсо, эмгек акы да ошончолук жогору болот. Алар Япониянын эмгек акы төлөө системасынын калыптанышына өбөлгө болуп, экономикалык өнүгүүдөгү эң күчтүү факторго айланат.

«Япониянын экономикалык кереметинин» сыры. 1955-ж. баштап, Япония экономикасынын 15 жылга созулган укмуштуудай өсүү мезгили өкүм сүргөн. Бул жылдарда Япониянын өзү да, анын дүйнөдөгү ролу да өзгөргөн. Өсүү темпи Батыш өлкөлөрүнө салыштырганда эң жогору болуп, жылына 11% ды түзгөн.

1968-ж. улуттук дүн продукциясынын көлөмү боюнча Францияны, Улуу Британияны жана ГФРди басып өтүп, болот, кеме, радио-

приемниктерди, телевизорлорду, магнитофондорду жана видеомагнитофондорду, ксерокөчүрмөлөрдү жана сүрөт тартуучу аппараттарды чыгаруу боюнча дүйнөдө биринчи орунга чыккан. 1981-ж. Япония жеңил автомобилдерди чыгаруу боюнча АКШдан озуп кеткен. Батыштын бардык өлкөлөрүнүн экономикалык өсүшүн шарттаган факторлор Японияда пайдаланылган.

Японияда «экономикалык кереметтин» мүмкүнчүлүгүнө бир нече себептер өбөлгө болгон. Биринчиден, Японияда куралдуу күчтөрдү кармоого уруксат берилбегендиктен, өлкөнүн бюджетиндеги согуштук максаттарга жумшалуучу чыгымдардын салыштырма салмагы дүйнөдө эң төмөн болгон. Аскердик чыгымдардын чеги ички дүн продукциянын 1%ын түзгөн (АКШда 1980–1990-жж. аскердик чыгымдар ички дүн продукциясынын 4%дан 6%га чейин түзгөн). Бул Японияга аз болсо да жетишерлик деңгелде согушка жөндөмдүү «коргонуу күчүн» түзүүгө жолтоо болгон эмес. Экинчиден, 1950–1953-жж. Кореядагы, 1960–1970-жж. Вьетнамдагы согуштук аракеттерге жакын жайгашкан жана АКШнын союздашы болгон Япония, АКШнын аскердик күчтөрүн камсыздандыруучу негизги тыл катары кызмат кылган. Ал Американын согуштук заказдарын аткаруудан ченемсиз киреше алган. Үчүнчүдөн, акылга салып, терең иштелген экономикалык саясат да негизги факторлордон болгон.

Япондордун ийгилигинин сыры алардын продукциясынын оригиналдуулугунда эле эмес, жумушчу күчүнө кеткен каражаттын аздыгында да эле. Андан тышкары, япон жумушчулары, инженерлери, кызматчылары жогорку кесиптик чеберчилиги жана тартиптүүлүгү менен да айырмаланып турушат. 1954–1978-жж. чейин өлкөдөгү өмүр бою бир жерде жалданып иштөө системасынын негизинде иштегендердин салыштырма салмагы 29,7%дан 54%га чейин өскөн. Бул системада (жогоруда белгилегендей) жалданма кызматкерлерге эмгекке жөндөмдүү бардык мезгилинде иш менен камсыз болууга кепилдик берилет. Алардын кызматта иштөө мөөнөтү (стажы) канчалык көп болгон сайын, эмгек маянасы ошончолук жогору болот. Ал тургай, өндүрүш убактылуу токтоп калса да, айлык акы берилип турат. Корпорациянын эсебинен кызматкердин квалификациясын жана билим деңгээлин жогорулатуу камсыздандырылат. Корпорация кызматкерлери жумуш убактысы бүткөндөн кийин да өз ыктыяры менен иштеп, кошумча жумуш убактысында эмгектенүү аркылуу эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн эң жогорку чегине жетишет.

Кубаты боюнча АКШ менен гана салыштырса болгудай экономикалык гигантка айланса да, Япония башкалардан өзүнүн чийкизат жана энергетикалык базасынын дээрлик жоктугу менен айырма-

ланып, аларды импорттоп алат. Ошондон улам мамлекеттин тышкы соодага катуу көзөмөлү орнотулган. 1971-ж. баштап Япония дүйнөлүк рынокто бекем орун алып, тышкы соода бир аз либералдаштырылган. Ушуга чейин Япониянын аймагында өндүрүлгөн ар кандай продукцияны сырттан сатып алууга тыюу салынган.

Өздөрүнүн илимий ойлоп табуулары аркылуу алдыңкы технологияларды колдонуу үнөмдүүлүккө мүмкүндүк түзгөн. Көп учурда алдыңкы технологиялар иштелип чыккан өлкөлөрдүн өзүнө караганда Япониянын өндүрүштүк тармактарында мурда колдонулчу. Мамлекет аларды колдоп, ошол эле учурда аларга чет элдик капиталдын агып кирүүсүнө жол бербей, тескеп турган.

Япониянын улуттук салттары да анын дүйнөдөгү эң өнүккөн өлкөлөрдүн бирине айлануусун жеңилдеткен факторлордон болгон.

Япониянын корпорацияларындагы эмгек мамилесинде кызматкерлер менен фирманын кызыкчылыктары айырмаланбайт, т. а. жеке кызыкчылыктар фирманын кызыкчылыгынан эч качан жогору коюлбайт.

Убакыттын өтүшү менен япон эмгекчилеринин кирешеси жана орточо эмгек акысы көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдөгү көрсөткүчтөргө караганда алда канча жогорку деңгээлге жетти. Балдардын өлүмүнүн кыскарышы, орточо жашоо узактыгы боюнча Япония дүйнөдөгү бакубат өлкөлөрдүн катарына кирди.

Менчик фирмалар кландык-кесиптик тилектештиктин негизинде жашашат. Көптөгөн компаниялар бири-бири менен атаандашпастан, кызматташууга умтулушат. Алар өндүрүштүк-сатуу багытындагы акционердик бирикмелерди түзүү, анын башкаруучу кеңешине банкты кошуу аркылуу байланышта болушат.

Япониядагы экономикалык ийгиликтердин маанилүү булагы согуштан кийинки саясий туруктуулук болуп эсептелет. Япониянын саясий системасы көп партиялуу парламенттик демократияга негизделип, саясий аренада оппозициялык партиялардын бар экендигине карабастан, кырк жылдан ашык убакыттан бери Либералдык-демократиялык партия үстөмдүк кылып, өкмөттү түзүп келген. Кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу жана паракорчулуктун бетин ачуу («Рикруто» фирмасынын иши боюнча жаңжал), бир нече жолу партиянын лидерлеринин алмашуусуна алып келди, бирок шайлоочулардын колдоосун төмөндөткөн жок.

Япониянын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө илимий-техникалык революциянын (ИТР) таасири. Япон экономикасынын өнүгүүсүндөгү дагы бир мүнөздүү көрүнүш чет элдик илимий-техникалык жетишкендиктерди тез өздөштүрүүсү болуп саналат. Япония жаңы

техникаларды сатып алуу менен чектелбестен, технологиялык патенттерди (ойлоп чыгаруучунун автордугун билдирүүчү документ), лицензияларды (уруксатты күбөлөндүрүүчү документ) да сатып алып, илимий-техникалык изилдөөлөргө жумшалчу каражатты жана убакытты да үнөмдөшөт.

Япония азыркы учурда алтындын жана валютанын запасынын көлөмү боюнча биринчи орунда турат. Жан башына болгон бир жылдык киреше 18 миң АКШ долларынан ашып кетти (АКШда 15,5 миң доллар). Эмгектин өндүрүмдүүлүгү боюнча Япония Батыш Европаны кууп өтүп, АКШнын деңгээлинин 90% на көтөрүлдү.

Компьютерлерди чыгаруу, электроника, телекоммуникациялык жана чен-өлчөм жабдууларды, биотехнология, автоматташтыруу каражаттарын өндүрүү боюнча алдынкы орунду ээледі. Япония азыркы учурда видеоаппаратуралардын дүйнөлүк өндүрүшүнүн 90% ын капиталисттик дүйнөдөгү роботтордун $\frac{2}{3}$ чыгарат. Барган сайын япондор лицензияларды жана патенттерди сатып алууну экинчи планга жылдырып, илимий жана техникалык изилдөөлөрдү каржылоону биринчи орунга койду.

Япониянын тышкы саясаты. Тышкы саясатындагы негизги доктринасы (саясий теория) бүгүнкү күнгө чейин аскердик базаларын кармап турган АКШ менен союздаштык концепциясын кармануу болуп эсептелет. 1987-ж. Япония «жылдыздар согушу» программасына катышуу жөнүндөгү келишимге кол койгон. 1975-ж. тартып өнүккөн капиталисттик мамлекеттердин жыл сайын өтүүчү жолугушуусунун бирден бир катышуучусу болуп калды. 1997-ж. Вашингтондо япониялык-америкалык кызматташтыктын негизиндеги «коопсуздук келишими» боюнча жаңы макулдашууга кол коюлду. Анын максаты – Азия-Тынч океан регионунда эки өлкөнүн аскердик кызматташуусунун кеңири багыттарын тактоо болгон.

Ошондой эле Япониянын өкмөтү япон монополиясынын экономикалык экспансиясы үчүн ыңгайлуу шарт түзүүгө аракет кылууда. Ошондуктан тышкы экономикалык саясат маселесине олуттуу көңүл бурулууда. Ишкер чөйрөлөр «*Эркин сооданын азиялык зонасы*» уюмун түзүүгө аракет жасап, анын курамына Түштүк Корея, Тайвань, Сингапур, Гонконг жана тез өсүп бараткан Таиланд жана Малайзия кирет. 1996-ж. Япония Азия өлкөлөрүнө 192,8 млрд доллар өлчөмүндөгү товарды экспортко чыгарган.

Тышкы саясатында Токио Пекин менен байланышты күчөтүүгө көбүрөөк көңүл бурууда. Анткени ал Кытайды өзүнүн товарларын сатуу үчүн келечектеги кеңири базар жана энергиялуу заттарды алуу булагы катары карайт. Акыркы 20–25 жылдын аралыгында эки та-

Рютаро Хасимото

раптуу товар жүгүртүү 60 эсеге өскөн. Эгерде мурда япондорду чакан жана орто ишканалар кызыктырса, эми ири япон компанияларын капиталды инвестициялоо кызыктырып калды. Алсак, Япониянын «Мацусита» деп аталган турмуш-тиричиликке керектөөчү электрониканы өндүрүүчү компаниясы 1992-ж. Азия өлкөлөрүндө болгону 4 ишкана ачса, Кытайда 29 ишканасы иштейт. Япониянын телевизор чыгарган ири электр-техника-

лык компанияларынын ичинен «Хитачи» да Кытайдагы ири өндүрүүчү болуп саналат. Алардын соода-экономика жаатындагы өнөктөштүгү Азия-Тынч океан регионунан таасир этүү атаандаштыгы менен да коштолууда.

Япониянын тышкы саясатындагы негизги маанилүү маселелердин бири – Советтер Союзу менен болгон мамиле болгон. Анткени япондор Итуруп, Кунашир, Шикотан сыяктуу Куриль аралдарына кирген аймактарды 1945-ж. СССР тарабынан мыйзамсыз тартылып алынган деп эсептешет. СССР 1951-ж. Сан-Франциско келишимине кол коюудан баш тарткан. Кийинчерээк эки тарап дипломатиялык байланыштарды калыбына келтирүүнү макулдашып, 1957-ж. соода келишимине кол коюшкан эле. СССР таркагандан кийин (1991-ж.) Япония талашкан аралдар салттуу түрдө Россиянын аймагында калды. Ошондуктан азыр бул маселенин үстүндө Россия өкмөтү баш катырууда. 1997-ж. Красноярск шаарында Россиянын президенти Б. Н. Ельцин менен Япониянын премьер-министри Рютаро Хасимото жолугушуп, тынчтык келишимин түзмөк болушкан. Бирок аймактык маселедеги талаштардан улам, Япония менен Россиянын ортосунда тынчтык келишимине кол коюла элек. Ал тургай, Токио соода жана экономикалык мамилелериндеги түйүндүү маселелерди чечүүдөн да баш тартып келе жатат.

Азыркы учурда Япония бай жана гүлдөгөн мамлекет, «Чыгыш менен Батыштын синтези», б.а. чет элдик тажрыйбаны, алардын жетишкендиктерин, илим-билимдерин өзүнүн салттуу-цивилизациялуу мурастары менен айкалыштыруунун үлгүсү болуп саналат.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Согуштан кийин Япониянын мамлекеттик түзүлүшүнө европалык демократиянын кайсы элементтери киргизилди?
2. АКШ менен Япониянын ортосунда кол коюлган «коопсуздук келишими» Япония утушуна жатабы?
3. Беш улуу япон системасын биздин өлкөдө колдонсо болобу?
4. Жыйынтык чыгаргыла, кайсы экономикалык, саясий жана социалдык өбөлгөлөр «Япониялык экономиканын кереметин» иш жүзүнө ашырууга мүмкүндүк берди?
5. Япониянын «экономикалык керемети» деп аталган согуштан кийинки өнүгүүсүнө ички факторлор кандай өбөлгө болгон? Япония территориясына сырттан эч кимди киргизбеген жылдарды эстегиле.

§ 28. «Азия ажыдаарлары» өлкөлөрү

Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүндөгү модерндешүүнүн өзгөчөлүктөрү. Өнүгүү жолундагы өлкөлөр үчүн «Азия ажыдаарлары» деп аталган төрт мамлекет – Түштүк Кореянын, Тайвандын, Сингапурдун жана Гонконгдун тездик менен өнүгүүсү абдан чоң өрнөк болуп саналат. Сингапур жана Гонконг экинчи дүйнөлүк согушка чейин эларалык соода жолунун кесилишинде жайгашкан, тогуз жолдун тоомундагы эң ири соода борбору болушкан. Бул шаар-мамлекеттерде өнүккөн порт кызматтары, бизнес индустриясы жана көңүл ачуу жайлары эзелтен өнүгүп келген. Согуштан кийинки жылдарда жеңил өнөржайына коңшу өлкөлөрдүн эң арзан жумушчу күчүн кошумча тартуу аркылуу, даяр тетиктерден продукцияларды жыйнап, эң жогорку технологиялык буюмдарды чыгаруучу ишканалар пайда болду (мисалы, телевизорлордун майда тетиктери Японияда өндүрүлөт, Гонконгдо жыйнап чыгарышат). Азия элдерине мүнөздүү болгон салттуу колөнөрчүлүк – майда-барат кооз жасалгаларды жасоо, кездеме токуу, электрондук жабдууларды чогултууга өбөлгө болгон.

Түштүк Корея жана Тайвань да өзгөчө шарттарда өнүгүшкөн. Согушка чейин, өзгөчө Япониянын көзөмөлүндө турган согуш жылдарында алардын аймагында баскынчы аскерлерди тейлөө үчүн инфраструктура, өнөржайдын башаты, транспорттук тармак түзүлө баштаган эле.

Кореядагы согуш (1950–1953-жж.) аяктагандан кийин Түштүк Кореяга жана Тайванга АКШнын аскерлери жайгаштырылган. Алар саясий турмушка түздөн-түз кийлигишпей, ички туруктуулук үчүн анык кепилдик ролун аткарышкан.

Бул өлкөлөр 1960-жж. эле жумуш жумасынын эң узактыгы (54 саат) менен айырмаланышып, профсоюздардын иш-аракеттерине жана иш таштоолорго толук тыюу салынган. АКШдан, Япониядан капиталдын тынымсыз келип туруусу, саясий туруктуу абал жана эң арзан жумушчу күчү жаңыланууну жеңилдеткен. Ага ойлонулган салык саясаты, лицензияларды, технологияларды сатып алуу, билим берүү системасынын тез өнүгүүсү жардам берген.

Модерндешүүнүн натыйжасында улуттук корпорациялардын ээлеген өнүктөрү күчөгөн. Алар өнүккөн өлкөлөрдүн рыногуна текстиль жана жеңил өнөржай продукцияларын гана эмес, автомобилдерди, компьютерлерди, турмуш-тиричиликте керектелүүчү электрониканы сата башташкан. Жумушчу күчүнүн квалификациясын жогорулатууга абдан чон көңүл бурулган.

Түштүк Корея менен Тайвань өндүрүштүн жана калктын турмуш деңгээли боюнча дүйнөдөгү өнүккөн өлкөлөрдүн катарына кирет. Өлкөдөгү саясий абалдын туруктуулугу аскердик диктатура бийлигин демократиялык бийлик менен алмаштырууга өбөлгө түзгөн.

Кореянын бөлүнүшү. 1945-ж. июлдагы Потсдам конференциясында союздаштар Япониянын багынышы жана Кореянын көзкарандысыздыгын калыбына келтирүү жөнүндө макулдашышкан. Корея жарым аралында советтик жана америкалык аскерлердин согуштук аракеттерин шарттуу түрдө 38 параллель боюнча бөлгөн сызык убактылуу деп эсептелген. Бирок АКШ менен СССРдин согуштан кийинки дүйнөнүн түзүлүшү жөнүндөгү карама-каршы максаттары жана «кансыз согуштун» башталышы Корея жарым аралын көптөгөн жылдарга эки карама-каршы системанын (капиталисттик жана социалисттик) теңтайлашуусунун майданына айландырган.

1945-ж. декабрда Москвада СССР менен АКШнын тышкы иштер министрлеринин кеңешмесинде алгачкы пикир келишпестиктер байкалган. Америкалыктар Кореяны БУУнун атынан (АКШ, Англия, Кытай жана СССРдин өкүлдөрүнөн турган) он жылга атайын камкордукка алууну сунуш кылса, советтик делегация камкордуктун мөөнөтүн беш жылга кыскартып, Убактылуу Корея демократиялык өкмөтүн түзүүнү сунуштаган. Кореянын келечектеги түзүлүшү жөнүндөгү кайчы пикирлер кеңешменин натыйжасыз экендигин көрсөткөн. Америкалык делегациянын сунушу боюнча жолугушуу токтотулган. Эки тарап Кореядагы бийлик үчүн күрөштө «өздөрүнүн» саясий блокторун даярдай башташты. Советтик жетекчилик Корея элдик демократиялык кыймылына таянса, Америкалык администрация Вашингтонго таянган өкмөт түзүүгө умтулду. Натыйжада 1948-ж. майда Түштүк Кореяда Улуттук чогулушка шайлоо өткөрүлүп, мам-

лекет Корея Республикасы деп аталып, борбору Сеул болуп, президенттигине АКШдагы саясий эмигрант Ли Сын Ман шайланды. Түндүктө америкалыктарга жооп катары 1948-ж. августта Элдик жогорку кеңешке шайлоо өткөрүлүп, Корея Элдик-Демократиялык Республикасы жарыяланып, борбору Пхеньян шаары аталды.

Арийне, бир эле элдин эки мамлекетке бөлүнүшү Кореянын жалпы аймагын чыр-чатактар аймагына айландырды. Ар бири куралдуу күрөшкө даярданып, ал тургай, Түштүк Кореянын президенти Ли Сын Ман басып алуу жолу менен Кореяны бириктирем деп бир нече жолу расмий жарыялаган. 38-параллель тынымсыз куралдуу кагышуулардын майданы болуп, натыйжада 1950-ж. 25-июнда Түштүк менен Түндүктүн ортосунда куралдуу жаңжал башталган. Согуштун үчүнчү күнү Корея элдик армиясы Сеулду ээлеп, түштүктү көздөй жыла баштады. АКШ согуштук аракеттерге кийлигишип, Кореяга куралдуу күчтөрүн жөнөттү. Андан сырткары БУУнун Коопсуздук Кеңешинде советтик өкүлчүлүктүн жоктугунан пайдаланып, резолюция кабыл алышкан. Анда Кореяда согуш жүргүзүү үчүн Бириккен аскердик бөлүк түзүшкөн. Ошентип корейлердин жаңжалы эларалык мүнөзгө ээ болуп, БУУнун желегинин алдында АКШ менен Түштүк Кореядан башка 15 мамлекет катышкан.

Согуштук аракеттердеги ийгилик кезек-кезеги менен эки тарапка тең ооп турган. Акырында үч жылга созулган, адам саны жана техника жагынан эбегейсиз жоготууларга алып келген согушту токтотуу үчүн америкалык жана түштүк корейлик аскерлер 38-параллелге жылып, *1953-ж. 27-июлда жарашуу келишимине кол коюлган*. Ошентип социалисттик жана капиталисттик эки лагердин ортосундагы үч жылга созулган куралдуу кагылышуу аяктап, бирок Корея жарым аралынын аймагында кытайлык жана америкалык аскерлер кала беришкен.

Түштүк Кореяны Ли Сын Мандын башкаруусу. Учурда калкынын саны 46 млнго жеткен Түштүк Корея бир нече ондогон жылдар бою, дээрлик 80-жж. акырына чейин саясий жактан катуу авторитардык башкарууда болуп, согуштан кийин 1961-ж. чейин өлкөнү АКШдан чыккан Ли Сын Ман башкарган. Ал башкарган жылдарда өлкөдө негизги ролду америкалыктар ойношкон.

1954-ж. ноябрда Ли Сын Ман мыйзамга жаны ондоолор киргизип, президент катары өзүнө чексиз укук ыйгарып, ал эми парламенттин жана премьер-министрдин айрым укуктарын кескин чектеп салган. Мамлекет-

Ли Сын Ман

тин коопсуздугу жөнүндө, саясий партияларды каттоо, басманы тартипке келтирүү, демонстрация өткөргөндөрдү көзөмөлдөө сыяктуу саясий зомбулукка кенири жол ачкан мыйзам кабыл алган.

Бул окуялар өлкөдө терең экономикалык кризистин күч алып, Түндүк Корея менен чарбалык, туугандык байланыштар үзүлүп, аскердик кыйроолор менен коштолгон.

1950-ж. Ли Сын Мандын өкмөтү жер реформасын жүргүзө баштаган. Помещиктердин ашыкча жерлери сатылып алынып (3 млн *гадан* ашык жер), дыйкандарга бөлүнүп берилген. Жерди 900 миң дыйкан чарбалары алышкан. Натыйжада кыштактардагы кээ бир социалдык карама-каршылыктар басандап, оокаттуу дыйкандардын бир бөлүгү өкмөт тарабында болушкан. Капиталисттик ишкерлер чөйрөсүнө помещиктердин капиталын жана байгер дыйкандарды тартуу жолго коюлган. Бирок жалпысынан өнөржай өндүрүшүнүн көлөмү төмөндөп, өлкөдө жапырт жумушсуздук күч алып инфляция өскөн, айыл чарбасы калкты азык-түлүк менен камсыз кылган эмес.

1955-ж. пайда болгон саясатка нааразылыктын толкунунда оппозициялык Демократиялык партиясынан (Минчжудан) сырткары бир нече партиялар пайда болгон. Алардын максаты президенттик шайлоого катышуу эле. Бирок Ли Сын Мандын шайлоодогу «шайтан оюндарына» каршы тура алышкан эмес. Ал 1958-ж. парламенттик жол-жоболорду бузуп, мамлекеттик коопсуздук жөнүндө жаңы мыйзам кабыл алып, анын негизинде Минчжудан партиясынан башканын баарын таркатып, жеке бийлигин орноткон. Анын бийлиги коррупция, мыйзамсыздык, зомбулук менен коштолуп, элдин бардык катмарынын нааразылыгын пайда кылган.

Ал эми 1960-ж. марттагы президенттик шайлоодон кийин элдин чыдамы чегине жетип, Сеулда жапырт демонстрацияга чыгышкан. Ли Сын Ман көтөрүлүштү басуу үчүн элге ок аткан. Аскерлердин бир бөлүгү эл тарапка өтүп, шаар көтөрүлүшчүлөрдүн колунда калган. Парламенттин чукул чакырылган кенешмеде президентти отставкага кетирүү жана жаңы шайлоо өткөрүү жөнүндө чечим кабыл алынган. Ли Сын Ман 27-апрелде бийликтен баш тарткандыгы жөнүндө арызын жазып, өлкөнү таштап чыгып кеткен. Бул Кореянын тарыхына «апрель революциясы» катары кирди.

Ли Сын Мандан кийин өлкөдө модерндешүүнү, анын жолун жолдогон катуу авторитардык бийликти – Пак Чон Хи (1961–1979), Чон Ду Хван (1987-ж. баштап), Ро Дэ У ж.б., улантып, бийлик жүргүзүшкөн.

XX к. экинчи жарымындагы Түштүк Кореядагы саясий абал жана модерндешүү процесси. Аскердик төңкөрүш уюштуруп, өлкөдөгү бекемдеп бара жаткан демократияны муунтуп, эркиндик талап кыл-

ган оппозициядагыларды жок кылган диктатордук бийлик, Түштүк Кореяда 80-жж. аягына чейин жашаган. 1990-жж. акырындык менен парламенттик демократиялык бийликтин нормалары жана адам укугу менен эркиндиги калыбына келе баштаган. Өлкөдө көп партиялуу система түзүлүп, бекемделген. 1995-ж. Ким Ен Сам президент болуп калган. Кийинки президент Ким Дэ Чжун Түндүк Кореянын башкаруучусу Ким Чен Ир менен 2000-ж. жайында жолугушуу жөнүндө демилге көтөргөн.

Негизинен дыйкандар басымдуулук кылган түштүк корей коомчулугунун социалдык түзүмүн эске алып, мамлекет негизги көңүлдү агрардык секторго бурду. Алар дыйкан чарбаларына төмөнкү пайыз менен кредит берип, аны алуунун жолун жеңилдетип, дыйкандардын карыздарынын бир бөлүгүн төлөөнү өз мойнуна алган. 1960-ж. орто ченинде өкмөт «экспорт аркылуу индустрияга» өтүп, экспортко чыгаруучу өндүрүштү өнүктүрүү үчүн атайын чараларды иштеп чыгып, чет өлкөлүк капиталды коммерциялык зайым (карыз) жана инвестиция түрүндө таратып жана алынган каражаттарды натыйжалуу пайдаланууга мамлекеттик көзөмөл жүргүзгөн.

Корея Республикасынын экономикалык өнүгүүсүндөгү маанилүү окуя Япония менен болгон мамиленин оңолушу болгон, анткени 1965-ж. Токио Сеулга согушта тарткан чыгымды компенсациялоо (тарткан зыяндын ордун толуктоо) үчүн ири суммадагы жардам жана жеңилдетилген кредиттерди берген.

Корей өкмөтү ички ресурстарын мобилизациялоо үчүн катаал салык системасын колдонгон. Өлкөгө түшкөн акча каражаттарын алдыңкы технологиялык негиздеги өндүрүшкө гана жумшап, продукцияны экспорттоого ишканаларга жеңилдиктер берген.

Мамлекеттик каражаттын эсебинен инфраструктурасы жогору бир нече «индустриялык алкактар» жана жеңилдетилген шартта электроника, электр техникасын, өнөржай жабдууларын чыгара турган жеке ишканалар курулган.

Экономикалык өсүштүн олуттуу себептеринин бири жумушчу күчүнүн сапаттуулугу болгон. Кореяда калктын баары эзелтеден сабаттуу болуп, билим алуу дайыма зарыл жана ардактуу иш деп эсептелинген. Агротехникалык жактан татаал сугатты талап кылган күрүч өндүрүшү корейлерди тырышчактыкка тарбиялаган. Ошондуктан өндүрүшкө келгенде оор операцияларды жеңил өздөштүрүп, тез жана сапаттуу иштешет. Ошол эле учурда эмгек акы узак убакыт бою төмөн болгондуктан, корей товарлары арзан болуп, АКШнын, Япониянын жана Батыш Европанын базарына оңой жол тапкан.

Түштүк Корея жүк ташуучу чоң кемелерин, куралдарды, автомобилдерди жана электр техникаларын экспортко чыгаруу боюнча Азия-

да Япониядан кийинки экинчи орунга чыкты. Ал өз учурунда илимде, маданиятта, саламаттыкты сактоодогу ийгиликтер менен коштолгон. Ал эми жан башына өндүрүлгөн киреше 14 миң АКШ долларын түзөт. Корея «кичинекей Япония» жана индустриялык жактан өнүккөн жаңы «төрт ажыдаардын» бири катары атала баштады.

Монополиялаштыруунун натыйжасында Түштүк Корея корпорациялары Батыштын алдыңкы компанияларына олуттуу атаандаш катары чыкты. Корея Республикасынын 11 фирмасы дүйнөнүн алдыңкы 500 корпорацияларынын тизмесине кирген. 1996-ж. товар жүгүртүү 280 млрд АКШ долларын түзсө, экспорту 130 млрдга жеткен. Негизги соода өнөктөштөрү – АКШ, Япония, АСЕАН, Кытай Эл Республикасы жана Европа Союзуна кирген өлкөлөр болуп саналат.

Президент Ким Дэ Чжунун тышкы саясаттагы биринчи кадамы КЭДР менен болгон мамиледеги «күнөстүүлүк» деген багыт болду. Натыйжада 2000-ж. 13-июнда Ким Дэ Чжун менен Түндүк Кореянын лидери Ким Чен Ирдин жолугушуусу болуп өттү.

Тайвань. Азия континентинин чыгыш жээгинде, Япония менен Филиппиндин ортосундагы аралда орун алган. Тайвандын калкы 21,8 млнго жетип, калктын жыштыгы боюнча дүйнөдө экинчи орунда турат. Тайвань Азия–Тынч океан регионунун борборунда жайгашкан. Тайвандын борбору Тайбэйден Токио, Сеул, Гонконг, Манила, Шанхай жана Сингапурга чейинки аралык бирдей болуп, ошол мамлекеттер менен экономикалык байланышы дүркүрөп өнүккөн.

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Кытай Республикасынын аймагына континенттик Кытай жана Тайвань аралы кирген. 1949-ж. Гомиьндан партиясынын улуттук өкмөтү жарандык согушта женилип, Тайвань аралына жайгашып, согуштан кийин өтө жакыр өлкөлөрдүн катарында болгон. Тайвандын мамлекет катары саясий тарыхы 1950-ж. армиянын көзөмөлү алдындагы алгачкы ирет жергиликтүү жана сот бийлигине жүргүзүлгөн ачык шайлоодон башталат. Президенттикке жалпы шайлоо көп партиялуу саясий негизде 1996-ж. мартта болуп өткөн. Алар: «Биз да кытай болгонубуз менен, Тайвань өлкөсү тайвандыктар үчүн» дешет.

Тайвань бүгүнкү күнү экономикалык өнүгүүсү боюнча дүйнөдө жетинчи орунда турат. Эркин инвестициялык капитал 25–37 млрд АКШ долларын түзсө, акча резерви 1998-ж. аягында 120 млрд долларга барабар болгон. Ал компьютердик техника, химия, курал чыгаруу, дүйнөдөгү эң алдыңкы электрониканы дүң баада сатуу, ошондой эле электрониканын көптөгөн тармактары боюнча алдыңкы орунду ээледі. Чакан жана орто бизнес өтө жогору өнүккөндүктөн, калктын орто катмары дүйнөдөгү эң байлардын катарына кирет.

Акыркы жылдардагы мыйзам менен бекитилген демократиялык жетишкендиктер Тайвань элинин чыныгы сыймыгы болуп калды. Бул ийгиликтер күнүмдүк турмушта гана эмес, бардык мамлекеттик институттарда (коомдук өзара мамилелерди жөнгө салып туруучу мыйзамдарда, үрп-адаттарда) да байкалат.

Өнүккөн өлкөлөрдөгү дүйнөлүк стандарттын талабына дал келген либералдык мыйзам, бийликтин демократиялык мазмуну, жалпы президенттик шайлоо, жеке адамдын укугун коргоо сыяктуу ийгиликтер Тайвандын негизги саясий жетишкендиктери болуп саналат. Ошол эле учурда Тайвандагы демократия, өлкөнүн индустриялык күчү кимдир бирөөлөр тарабынан белекке келген көрүнүш эмес, элдин жеке аракети менен жетишилген ийгилик болчу.

Тайвань жумушчу күчүнүн адистешүүсү (жогорку тажрыйбалуу – ар бир жумушчу өз ишинин устаты) боюнча Япониядан кийинки орунга чыкты. 1997-ж. тартып маалымат технологияларынын негизги 10 түрүн чыгаруу боюнча дүйнөдө алдыңкы орунду эч кимге бербей келе жатат. Дүйнөлүк алкакта чыгарылган компьютерлердин 40%ын, процессорлордун бардык түрүнүн 60%ын өндүрүү Тайванга тиешелүү. Жаңы технологиялар жагындагы өндүрүшүнүн көлөмү боюнча Тайвань Япониядан кийинки туруктуу экинчи орунду ээледі. Азия-Тынч океан регионунда Тайванды «илимдин жана технологиянын аралы» деп аташат. Өкмөт Тайвандын ийгиликтерин чет жактарга чыгаруу үчүн ар кандай жаңы фонддор жана ассоциациялар аркылуу колдоо көрсөтүп турат.

«Тайвань XXI кылымда» деген ураан алдында уюшулган мамлекеттик программа экспорттук өнөржай базасы катары улуттук илимди жана жаңы технологияларды толугу менен колдоп, өнүктүрүүгө багытталган. Өз технологияларынын негизинде экспортко чыгарылган буюмдардын сапаттуулугу боюнча Тайвань Япониянын жолун жолдоп, дүйнөлүк базардагы айыгышкан атаандаштыкта ийгиликке жетишти.

Жетишерлик минералдык ресурсу болбосо да Тайвань – азыр дүйнөдөгү эң бай өлкөлөрдүн бири. Жарандык согуштан кийин армияны таркаткан эмес. Тескерисинче, жакшы уюшулган, тартиптүү, аскер кийимчен жумушчу дивизиялары менен экономикасын жигердүү өнүктүрүп, шаарлардын инфраструктурасын: жолдорду жана коммуникацияларды курууну баштаган. Албетте, Тайванга америкалык жардам көрсөтүлгөн, бирок аны алар өтө натыйжалуу пайдаланышкан. 1979-ж. баштап экономикасы, сырткы соода байланышы жана калктын кирешеси кескин өскөн. Улуттук дүң продукциясынын көрсөткүчү жылына 9%дан ашып, Тайланд, Индонезия, Филиппин, Малайзия, Вьетнамда, кийинчерээк Кытайдын деңиз жээгиндеги аймактарында да инвесторго айланган.

Ири каржы борборлору болгон Сингапур жана Гонконг көп жылдарга чейин өздөрүнүн акча бизнесин жана инвестициясын жигердүү өнүгүп жаткан Тайванга жумшаган. Натыйжада эң алдыңкы электроника, жаңы коммуникациялар үчүн оптикалык булалар, кеме куруу, металлургия, машина куруу, химиялык негизде өтө кылдат чыгарылган жука кездемелерди чыгаруу боюнча дүйнөдөгү эң алдыңкы өндүрүшкө ээ болду.

Дайыма орун алган кыйратуучу табигый кырсыктар: муссондор, деңиз ташкындары жана жаан селдери болуп тургандыктан, айыл чарбасынын таштандыларынын сууну булгоосунан кутулуу үчүн Тайвань жигердүү өнүгүп келе жаткан айыл чарба өндүрүшүнөн баш тартып, азык-түлүктү бүткүл дүйнөлүк ар түрдүү соода уюмдарынын жана континенттик Кытайдын базарынан сатып алууга өттү.

Азия-Тынч океан регионунда Тайвандын гүлдөгөн индустриялуу жарандык коомго айланышынын тажрыйбасын «*өсүү баскычындагы модерндешүүнүн энциклопедиясы*» деп аташууда. Орто жана чакан бизнеске колдоо көрсөтүү Тайванды жакырчылыктын ченгелинен сууруп чыгып, өндүрүштө, базарда жана инвестицияда атаандаштыктын өсүүсүнө алып келип, орто катмардын мамлекетке экономикалык көзкарандылыктан бошонуусуна өбөлгө түздү.

Индустриялык технологиядан интеллектуалдык технологияга өтүүгө таң каларлык кыска убакытта жетишилгендиги, жумушчунун илимий-техникалык деңгээлин тынымсыз көтөрүү демилгеси мамлекет тарабынан колго алынып, эч кандай административдик жана аймактык чектөө коюлбастан, маалымат, технологиялык жана илимий табылгаларга чексиз өлчөмдө акчалай колдоо көрсөтүлгөндүгү менен түшүндүрүлөт.

Европа жана Америка эсине келгенче эле «Тайвань ажыдаары» алардын базарындагы электрондук чиптерди, оптоэлектрониканы, курулуш конструкцияларын – деңиздеги жана кургактыктагы заманбап транспорттук системаларын ээлеп алды.

Тайвань КМШ өлкөлөрүнө тең укуктуу мамиленин негизинде инвестициялык жана каржылык жардам берүүгө даяр.

Гонконг (Сянган). Гонконгдун аймагы Кытайдын түштүгүндөгү аралдар менен Цзялун жарым аралын жана 200дөн ашыгыраак майда аралдарды камтыйт. XIX к. биринчи жарымында англдардын колониялык бийлиги орногон. 1898-ж. Улуу Британия Гонконгдун аймагын 99 жылга ижарага алган. Ошондон тартып Гонконг Ыраакы Чыгыштагы кубаттуу каржылык жана соода борборуна айланган. 1941-ж. япон аскерлери тарабынан оккупацияланып, 1945-ж. августтан баштап кайра англиялык бийлик ээлери келишкен.

1982-ж. Пекинде кытайлар менен англдардын Гонконгдун тагдыры боюнча талкуусу болду. Ошол учурда Дэн Сяопин тарабынан «бир мамлекет – эки система» деген туюнтма сунушталып, Гонконгдун жашоочуларынын социалисттик Кытайдын курамында кантебиз деген тынчсыздануусуна жооп болгон. Антсе да, 1983-ж. тартып Гонконгдон акырындык менен капитал сыртка агып, социалдык проблемалар менен коштолгон эмиграция күч алган.

Кырдаалды көзөмөлгө алуу максатын көздөп, Кытай Эл Республикасынын бийликтери расмий түрдө 1997-ж. кийин Гонконгдун экономикалык системасын өзгөрүлбөгөн абалда 50 жыл сактоого даяр экендиктерин билдиришкен. 1997-ж. июлда Гонконг Кытай Эл Республикасынын курамына Өзгөчө административдик район укугунда кирген. 1997-ж. Гонконгдун ички дүн продукциясынын үчтөн эки бөлүгүн соода, индустрия, туризм, байланыш, каржы тармагы түзүп, калктын 60%ы ошол тармактарда иштеген. Экспорттун 40%ын текстиль жана тигүү өнөржайы түзөт. Гонконг Азиядагы эң ири каржы борбору болуп калды. Ошондой эле туристтик бизнес да чоң мааниге ээ. Гонконгдун (Сянгандын) КЭРдин курамына кириши Кытайдын экономикасын бир топ чыңдады.

Сингапур. Сингапурдун согуштан кийинки саясий тарыхын үч негизги этапка: англдардын протекторатынын алдындагы жылдарга, Малайзиянын курамындагы жылдарга жана көзкарандысыз өнүгүү жылдарына бөлүүгө болот.

1945-ж. декабрда улуттук кызыкчылыктарды коргогон биринчи саясий уюм – *Малай демократиялык союзу* пайда болду. Анын программасынын негизги талабы Британдык достуктун алкагында өзүн-өзү башкаруу, демократиялык эркиндик, жалпыга шайлоо укугу жана Малай Союзуна кошулуу болгон.

50-жж. башында профсоюз уюмдары жана бир нече саясий партиялар уюшулган. 1954-ж. ноябрда Элдик аракет партиясы түзүлүп, секретары – теги кытай адвокат **Ли Куан Ю** болгон, алар көзкарандысыздыкты жана Малайзия Федерациясына кошулууну талап кылышкан.

1958-ж. Англия Сингапурда чектелген өзүн-өзү башкаруу системасын киргизип, 1958-ж. майда Британиялык достуктун алкагында «өзүн-өзү башкаруучу мамлекет» статусун берген. Ошол жылы конституция күчүнө кирип, Элдик аракет партиясы 1959-ж. шайлоодо жаңы парламенттеги көпчүлүк орунду жеңип алган. Анын лидери Ли Куан Ю премьер-министр болуп калган. 1962-ж. Малайзияга кошулуу маселеси боюнча референдум өткөрүлгөн. Катышуучулардын көпчүлүк добушу менен 1963-ж. августта Малайзия Федерациясы түзүлүп, Сингапур анын курамына кирген. Бирок көп өтпөй Сингапур федерациянын курамында өзүнүн тең укуксуз абалын сезе баш-

таган. Натыйжада 1965-ж. августа Ли Куан Ю жана Абдул Рахман Сингапурдун Малайзиянын курамынан чыгуусу жөнүндөгү келишимге кол коюшкан. 1965-ж. 9-августта көзкарандысыз мамлекет түзүү жарыяланган. Ошол жылдын декабрында расмий түрдө Республика статусу бекитилген.

Конституция боюнча мамлекеттин башчысы төрт жылга шайлануучу президент болуп саналат. Бирок өлкөнүн өнүгүүсүндөгү негизги жоопкерчилик өкмөттү түзүп, премьер-министрди бекиткен парламентке жүктөлөт.

Көзкарандысыздыкка жетишкенден кийин Сингапурдун саясий турмушундагы маанилүү ролду Ли Куан Ю башында турган Элдик аракет партиясы, Либералдык демократиялык партия, Улуттук партия, Элдик фронт, Бириккен фронт деп аталган ж. б. партиялар ойноду. Бирок 1959-ж. баштап 1997-ж. чейин Сингапурдагы бир да партия Элдик аракет партиясына теңтайлаша албагандыгын, парламенттик шайлоодо 83 депутаттык мандаттын 81ин ушул партия алгандыгынан байкаса болот.

Сингапур Түштүк-Чыгыш Азиядагы экономикасы жогору өнүккөн мамлекеттердин – «Азия ажыдаарларынын» катарына кирет. Дүйнөлүк сооданын жана каржынын эң ири борбору болуп саналат, өлкөнүн жетекчилери 2030-ж. карата Сингапурга «*кичинекей улуу улут*» болуу милдетин коюшту. Өлкөнү компьютерлештирүү боюнча дүйнөдө Япониядан кийин экинчи орунда турат. Ошондой эле нефтини кайра иштетүү жана деңиз порту катары да дүйнөдө эң ири борбор болуп калды. XXI к. Сингапур таң каларлык көрсөткүчтөр менен кирди, анткени 1999-ж. жан башына түшкөн киреше 25 мин АКШ долларына барабар болгон.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Эмне үчүн Түштүк Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур жаңы индустриялык өлкөлөр деген аталышка ээ болгон?
2. Алардын согуштан кийинки модерндешүү үлгүсүнүн маңызы эмнеде?
3. Силер кандай ойлойсунар, Азиянын жаңы индустриялык өлкөлөрүнүн тажрыйбасынан кандай сабактарды алса болот?
4. Согуштан кийинки Батыштын алда канча өнүккөн өлкөлөрү менен Азия өлкөлөрүндөгү модерндешүүдөгү негизги айырмачылыкты эмнеден көрөсүңөр?

§ 29. Азия, Африка жана Латын Америкасындагы өлкөлөр

Азия жана Африка өлкөлөрүнүн колониялык көзкарандылыктан бошонуу этаптары. XX к. орто ченинде колониялык системанын экономикалык келечеги жок экендиги түшүнүктүү болду. Экинчи дүйнөлүк согуштун алдында эле Азия, Африканын айрым колониялык жана көзкаранды өлкөлөрүндө тезинен улуттук боштондукка жана эгемендүүлүккө жетишүү идеясын жактаган топтор пайда болгон. 40-жж. экинчи жарымында алардын башында колониялык бийликтер тарабынан куугунтукталган кадыр-барктуу саясий жана коомдук ишмерлер: Индияда М. Ганди, Вьетнамда Хо Ши Мин, Африкада Кваме Нкрума (Гана) жана Жомо Кениата (Кения) турган. Бул патриоттор колдонгон күрөштүн негизги түрү күч колдонбой каршылык көрсөтүү болгон (метрополиядан келген товарларды сатып албай бойкот жарыялоо, нааразылык демонстрациялары жана иш таштоо). Бирок социалдык экономикалык кыйынчылыктар курчуган кездерде, же баскынчылар жаза чараларын колдонгон учурларда тынчтык каражаттарынын ордуна бийликтегилерге куралдуу каршылык көрсөтүү жолдору да колдонулчу.

Азия менен Африканын көпчүлүк өлкөлөрүнүн калкы метрополиянын аскерлерине каршы партизандык күрөш жүргүзүшкөн. Алар Улуу Британиянын, Франциянын жана АКШнын аскер күчтөрүнүн катарында, экинчи дүйнөлүк согушка түздөн-түз катышуу менен чоң тажрыйбага ээ болушкан. Мисалы, англиялык жана франциялык аскерлердин катарында 50 миңге жакын африкалыктар кызмат кылышып, куралды пайдаланууну үйрөнүшкөн жана ак солдаттар менен бирдей укукта болууга көнүп калышкан. Үйлөрүнө кайтышкандан кийин алар кайрадан колониялык бийликтегилердин кол алдында болууну каалабай калышты.

Дагы бир маанилүү кырдаал: согуш учурунда Бирма, Малайзия, Филиппин Батышка каршы багытталган улуттук кыймылдарды колдогон япондук баскынчылардын көзөмөлүнүн алдында үстүртөн болсо да эгемендүүлүк алышкан эле. Ошондуктан Япониянын багынгандыгы жөнүндө алгачкы кабарды угары менен, бул кыймылдардын лидерлери европалыктардын колониялык үстөмдүгүнүн мезгили бүткөндүгүн жарыялашкан. Дал ошондой жол менен 1945-ж. Вьетнам, Индонезия; Бирма эгемендүүлүк алышкан. Бир жылдан кийин интеллигенцияны, ишкерлерди, аскер адамдарын, шаар менен айыл калкынын бир бөлүгүн бириктирген улуттук-боштондук күчтөрүнүн кысымы астында АКШ – Филиппинге, Улуу Британия Иорданияга,

Франция Сирияга жана Ливанга эгемендүүлүк бергендиктери жөнүндө жарыялашкан.

Колонияларды жоюу процессинде метрополиялардын убактылуу бошондой түшүүсү жана согуштун айынан колониялар менен болгон байланышынын начарлап кетиши чоң мааниге ээ болгон. Аймагы согуштан жабыркаган Улуу Британия, Франция, ал тургай, кичинекей Бельгия же Голландия калкы жыш Азия жана Африка өлкөлөрүнө көзөмөл жүргүзүүгө чамалары жетпей калды.

Башталып калган колониялардын жоюлуу процессинде *V панафрикалык конгресс* (1945-ж.) маанилүү роль ойногон. Конгресстин лидерлери К. Нкрума, Ж. Кениата ж.б. «Колониялык өлкөлөрдүн жумушчуларына, дыйкандарына, интеллигенциясына кайрылуу» кабыл алышкан. Бул документте эгемендүү африкалык мамлекеттердин келечектеги биримдигин түзүүгө чакырыктар бар эле.

«Кансыз согуш» учурундагы Азия жана Африкада колониялардын жоюлушунун жүрүшү. Колониялык системанын кыйрашы менен колонияларда жашап жаткан ак түстүүлөр менен улуттук-боштондук кыймылынын күчтөрүнүн ортосундагы кандуу чыр-чатактар жарандык согушка айланган учурлар да болгон. 1940–1950-жж. аягында Индонезияда жана Вьетнамда, Алжирде жана Кенияда, Мароккодо жана Тунисте, 1960-жж. Конгодо жана Родезияда, 1970-ж. Анголада жана Мозамбикте, ал эми 1980-ж. Намибияда болгон окуялар дал ушундай сценарий менен жүргөн.

Боштондук күрөштөрдүн башкы кыймылдаткыч күчтөрү. 1960–1980-жж. азиялык жана африкалык өлкөлөр бийликти колониялык бийлик ээлеринен улуттук партиялардын лидерлерине тынчтык жол менен өткөрүп беришкен. 1960-жыл – **Африканын жылы** деп аталган. Ошол жылы кара континенттеги көзкаранды 17 өлкө эгемендүүлүк алышкан.

Антсе да колониялардын жоюлуу процесси дээрлик 30 жылга созулуп кеткен. Намибиянын улуттук эгемендүүлүк алышы (1990-ж.) жана Түштүк Африка Республикасында апартеиддик (бөлүнүп жашоо; бул саясий теория боюнча ак, кара жана сары расалар бөлүнүп жашоосу керек) бийликтин жоюлушу Түштүк Африка Республикасында Н. Мандела башында турган кара түстөгү көпчүлүктүн өкмөтүнүн бийликке келишин билдирген. Мандела президенттик кызматы 1994–1999-жж. ээлеп турган.

Индияда мамлекеттүүлүктүн калыптанышы. 50–70-жж. 1949-ж. Индиянын көзкарандысыздыкка ээ болушу партиялык-саясий күчтөрдүн жайгашуусунда өзгөрүүлөргө алып келди. Эгерде XX к. биринчи жарымында ИУКка кошулууга умтулуу тенденциясы үстөм-

дук кылса, эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин, тескерисинче, жалпы улуттук биримдиктин жиктелип, саясий агымдарга бөлүнүүсү башталган жана жаңы көптөгөн партиялар түзүлгөн.

ИУКта эки агым пайда болгон. Ж. Нерунун тайпасы – алар мамлекеттик секторду өнүктүрүү менен экономиканы мамлекет тарабынан жөнгө салып, кедей катмардын жашоо турмушун жогорулатууга багытталган социалдык программаларды жана агрардык реформаларды жүргүзүү, тышкы саясатында бардык мамлекеттерге (социалисттик системадагыларды кошуп) карата бейтараптык саясатын карманууну көздөгөн.

Жавахарлал Неру. Индиянын саясий жана мамлекеттик ишмери, Индиянын Улуттук Конгрессинин лидери Жавахарлал Неру 1889-ж. Аллахабадда туулган. Англияда билим алган. 1905–1912-жж. Кембридж университетинде окуган. 1912-ж. ИУКка мүчө болуп, Махатма Гандинин жолун жолдоочусу жана жакын шакирти. Индиянын улуттук-боштондук кыймылына жетекчилик кылгандыгы үчүн 10 жылдан ашуун убакыт өмүрүн түрмөдө өткөргөн. Бир нече жолу (1929–1930, 1936–1937, 1946, 1951–1954-жж.) ИУК партиясынын төрагасы болуп шайланган. 1947-ж. баштап, өмүрүнүн акырына чейин тышкы иштер министри жана премьер-министр кызматын ээлеп турган.

Жавахарлал Неру

Экинчи багытта премьер-министрдин орунбасары В. Пател, ички иштер министри П. Тандондун тайпасы болгон. Алар жеке капиталисттик ишкердүүлүктү өнүктүрүү жана өлкөнү эларалык капиталисттик системага кошуу керек деп чыгышкан. Айыл чарбасын техника менен камсыз кылуу зарыл дешкен, бирок, ошол эле учурда түп-тамырынан берки кайра курууларга каршы болушкан. Тышкы саясатта алар Батыш өлкөлөрүнө багыт алуу керек деп эсептешкен.

1951-ж. Индия парламентине болгон биринчи жалпы шайлоодо Индиянын Улуттук Конгресси добуштун 44,5% ын, орундун 74,3% ын жеңип алган. Шайлоодогу көрсөткүч Конгресстин социалдык-экономикалык өнүгүү жөнүндөгү программасын турмушка ашыруу жактырылгандыгын айгинелеген.

1955-ж. Конгресстин съездинде Неру «социализм үлгүсүндөгү коом» деген чечимин расмий киргизген. Анын мааниси коомдук өнүгүүнүн кызыкчылыгы үчүн жеке менчикке тийбөө, касталык чектөөлөрдү алып таштап, кол тийбестикти жоюу, аз уруулардын жана элдердин өнүгүүсүнө шарт түзүү, аял-эркектердин тең укуктуулугун киргизүү болгон. Социализм деген аралаш экономиканы

түшүндүрөт, жеке менчик менен мамлекеттик менчикти бирдей өнүктүрүп, айыл чарбасынын ар түрдүү тармактарында майда ишкердикти колдойт деп билдирген.

1962-ж. шайлоодо Улуттук Конгресске добуш бергендердин саны 6 млнго азайган. Ал партияда фракциялык (бөлүнүүчүлүк) күрөштүн күч алышы менен түшүндүрүлгөн. 1964-ж. Ж. Нерунун каза болушу менен Конгресстин ичинде бөлүнүп-жарылуу токтогон эмес. Өлкөдөгү ири партиянын чыр-чатагы бүткүл Индиянын саясий турмушуна таасирин тийгизип, эми ички оппозициялык партиялардын күрөшүнүн күч алышына алып келди. Ушундай шартта Конгресс бир нече чараларды ишке ашырган. 14 ири банкты мамлекеттештирип, мамлекеттик ишканаларга бөлүнгөн каражатты көбөйтүү, сыртка чыгарылган товарларга мамлекеттик көзөмөлдү күчөтүү жана айыл-кыштактарда элди жумуш менен камсыз кылуу программасын иштеп чыккан.

Индиядагы эгемендүүлүктүн жылдарындагы социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүүсүндөгү өзгөчөлүктөр. И. Ганди. Индиянын 50 жыл ичиндеги көзкарандысыз өнүгүүсүнүн жыйынтыгы саясий системасынын тынымсыз кеңейиши болду. Африкалык-азиялык дүйнөгө салыштырмалуу Индияда партиялык система өзүнүн түзүмү жана функциясы боюнча жогору өнүккөн. Саясий процесстин катышуучуларынын катарынын кеңейгендиги, социалдык кызыкчылыктар партия аркылуу гана эмес, касталык бирикмелер, этнолингвистикалык жана уруулук тайпалар аркылуу да аныкталган. Мисалы, майда диний-жамааттык тайпалардын да өздөрүнүн саясий өкүлчүлүктөрү бар.

Индиянын саясий системасына мүнөздүү дагы бир көрүнүш, биринчи этапта Улуттук Конгресс башка партияларга караганда дайыма үстөмдүк кылып келген, анткени башка оппозициялык партияларга караганда бардык штаттарда уюштуруу ишин так аткарган филиалы болуп, эл арасында таасирдүү болгон.

1974-ж. Индия Элдик партиясы түзүлүп, алар кыштактардагы капиталисттик багытка умтулган катмардын кызыкчылыгын коргойбуз деп чыгышты. Алардын агрардык программасы айыл жеринде колдоого ээ болуп, дыйкандардын бир тобу Конгреске эмес Элдик партияга ооп кетишкен.

Индия «кансыз согуш» жылдарында блокторго кошулбоо кыймылынын демилгечиси болгон. Ошол эле учурда, 1974-ж. атом бомбасын чыгарып, заманбап куралдуу күчтөрдү кармоодо.

1980-ж. Индиянын Улуттук Конгресси Индира Ганди башында турган Индиянын Улуттук Конгресси (И) жана М. Десаи башында турган Конгресстин Уюму (О) деген эки уюмга бөлүнүп кеткен.

Индира Ганди 1917-ж. Уттар-Прадеш штатында туулган. ИУКтун лидери Жавахарлал Нерунун кызы болгон. 1937-ж. Улуу Британиядагы Оксфорд университетинде тарых боюнча билим алган. 1938-ж. И. Ганди ИУК партиясына мүчө болуп кирген. 1960–1964-жж. ЮНЕСКОнун Аткаруу кеңешинин мүчөсү болгон. 1964-ж. Радиоуктуруу жана маалымат министри болуп дайындалган. 1966-ж. Индиянын премьер-министри кызматын ээлеп, 1977-ж. чейин иштеген. 1977-ж. ИУК парламенттик шайлоодо жеңилип, натыйжада И. Ганди өкмөтүнүн курамы менен отставкага чыккан. 1980-ж. ИУК (И) парламенттик шайлоодо жеңип чыгып, Индира кайрадан Индиянын премьер-министри жана коргоо министри болуп калган.

Индира Ганди

Дүйнөдө калкынын саны боюнча экинчи орунда турган Индияда саясий партиялардын ортосундагы күрөш тынымсыз уланып, 1984-ж. октябрда Индира Ганди террорчулар тарабынан өлтүрүлгөн.

Декабрда өткөн шайлоодо Индиранын тун уулу – Раджив Ганди премьер-министрлик орунга шайланган.

Р. Ганди Конгресстин уюштуруу структурасын чечкиндүү реформалоодон баштады. Партиялык бардык тепкичтерде шайлоо өткөрүлүп, партиянын курамы өзгөртүлдү, профсоюз уюму, Жаштар Конгресси, Студенттердин улуттук союзу ж. б. уюмдар кайра түзүлүп, иши жандандырылды.

Р. Гандинин өкмөтү экономиканы модерндештирүү саясатын жүргүзүп, сырттан жеке капиталды электр тармагын өндүрүүгө тартууга умтулду. Индиянын негизги өнөктөштөрү АКШ, Япония, ГФР болуп калды. Жаңы технологияларды алып кирүүнүн агымын жогорулатуу үчүн, аларды тартуу жол-жоболору жеңилдетилген.

80-жж. аягы социалдык кыйынчылыктардын өсүшү, экстремисттик (аша чабуу, кескин чараларды колдонууга умтулуу) күчтөрдүн өлкөнүн биримдигин ыдыратууга багытталган аракеттеринин күч алуусу менен мүнөздөлгөн. Р. Гандинин 1991-ж. күтүүсүздөн өлтүрүлүшү менен, Нарасимха Рао премьер-министр болуп калды. Анын өкмөтүнүн экономикалык багыты мамлекеттештирилген мүлктөрдү мурунку ээлерине кайтарып берүү, мамлекеттин карамагындагы бир нече ишканалардын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн акционерлөө болгон.

Индиялык рупийдин (улуттук акча бирдиги) курсунун төмөнтүшүшү, чет элдик инвестициянын өлкөгө эркин кириши, Индия рыногунун чет элдик товарга ачылышы, каржы тармагындагы ре-

формалардын жүргүзүлүшү 1992–1997-жж. ичине камтыган экономикалык стратегияны аныктаган.

Индия туруктуу экономикалык өсүүгө жетишти. Айыл чарбасы улам өсүп жаткан калкты өзүнүн ички азык-түлүгү менен камсыздайт. Машина жолдорунун тутамы кеңейип, энергетикалык дарамети өсүүдө. Жыл сайын 100 млн *m* нефть өндүрүлөт. Жылдык өсүү темпи 6–7% га барабар. Ошого карабастан калкы млрдга жакындап калган Индия проблемалардан куру эмес. 800 млн жакын элдин турмуш шарттары оор бойдон калууда.

1999-ж. декабрда парламентке жана жергиликтүү мыйзам чыгаруу органдарына шайлоо өткөрүлдү. Жаңы өкмөттү Бхатрия Жаната партиясынын лидери А. Б. Баджпай жетектеди.

Учурда өкмөт – металлургияга, химияга, ядролук энергетикага, жеке ишкердиктин бардык чарбалык багыттарына трансулуттук корпорацияларды тартууну кеңейтүүгө умтулууда.

Индия тышкы саясатында өзалдынча бейтараптык багытын кармайт. 1998-ж. ядролук бомбаны ачыктан-ачык сыноо өлкөнүн күчкүбатын көрсөттү.

Түркия. Көп партиялуу системага өтүү. 1938-ж. Түркиянын экинчи президенти Исмет Иненю (1938–1950) болуп калды. Межилистин жаңы курамында Элдик-Республикалык партиянын мүчөлөрү көпчүлүктү түзүшкөн. Экинчи дүйнөлүк согуш Иненюну оор сыноого туш кылды. Иненюнун ийкем саясатынын негизинде гана Түркия согушка тартылбады. 1939-ж. октябрда ал Франция жана Англия менен Түркияга экономикалык жардам көрсөтүү жөнүндөгү келишим түздү. 1941-ж. 25-мартта Иненю СССР менен кол салышпоо жөнүндөгү пактыга кол койду. Ошондой эле келишимди ал Германия менен да түзгөн. Ошентип Иненю согуш жылдарында эптүүлүк менен эларалык мамилелердеги тең салмакты кармап, өлкөнүн абалын чыңдоо үчүн АКШ, Англия жана СССР менен биргеликте Германияга жана Японияга согуш жарыялаган. 1945-ж. 24-январда ал Бириккен Улуттар Уюмун түзүү жөнүндөгү актыга кол коюп, ошол жылдын 5-мартында Сан-Франциско конференциясына БУУну уюштуруучулардын катарында катышкан.

1946-ж. январда Элдик-Республикалык партиянын мурдагы мүчөлөрү жаңы Демократиялык партияны (ДП) түзүштү. 1946-ж. шайлоодо бул партия парламентте 62 орун алды. Түркиянын 1952-ж. Кореядагы согушка катышуусу, Трумэндин доктринасынын негизиндеги эбегейсиз кредиттер, «Маршаллдын планы» боюнча алынган инвестициялар, Түркияга берилген экономикалык жана аскердик жардам АКШ менен тыгыз байланышты бекемдеп, Түркия 1952-ж. НАТОго мүчө болуп кирген.

1950-ж. шайлоодо Демократиялык партия межилистеги 396 орунду жеңип алып, Желал Баяр президент (1950–1960-жж.), А. Мендерес премьер-министр болуп калды.

50-жж. аралыгында Түркияда өнөржай продукциясынын жылдык өсүшү 8% га барабар болгон. Ошол жылдары дин кызматчылары жигерденишип, исламды мектепте окутууга укук алышкан, мечиттердин курулушуна жана Курандын радиодо окулушуна жетишишкен.

1960-ж. 27-майда оппозициялык күчтөр мамлекеттик төңкөрүш жасашты. Бийлик Гюрсел башында турган Улуттук биримдик комитетине өткөн. 1960-ж. июнда шайлоо өткөрүлүп, Президенттикке Жемал Гюрсел (1960–1966-жж.), премьер-министр болуп Элдик Республикалык партиясынын лидери Исмет Иненю шайланган.

Ошентип, 60-жж. Түркияда саясий күрөш дүркүрөп өсүп, улам жаны партиялар жана топтор пайда болуп, бийлик алмашып жатты. Адилеттүүлүк партиясы бийликте турган 1965–1971-жж. республиканын тарыхындагы эң бир жаркын мезгил болду, анткени экономиканын дүркүрөп өсүшү, эркиндиктин корголушу, коомдук уюмдардын кубаттанышы, көзкарандысыз тышкы саясат, массалык маалымдоо каражаттарынын сөз эркиндиги жана мыйзамдын сакталышы ошол жылдарга таандык.

Түркиянын жаңылануу тажрыйбасы. Түркия 70 жыл ичинде азыркы капиталисттик өнүгүүнүн ургаалдуу жолуна түшүп, заманбап экономикасын, маданиятын, социалдык турмушун жарата алды. Элинин жашоо сапатын дүйнөлүк стандарттарга жакындаштырууга жетишти. Түрк улуту мындай өсүп-өнүгүү даражасына кемалдык модерндешүү жолунда көтөрүлдү.

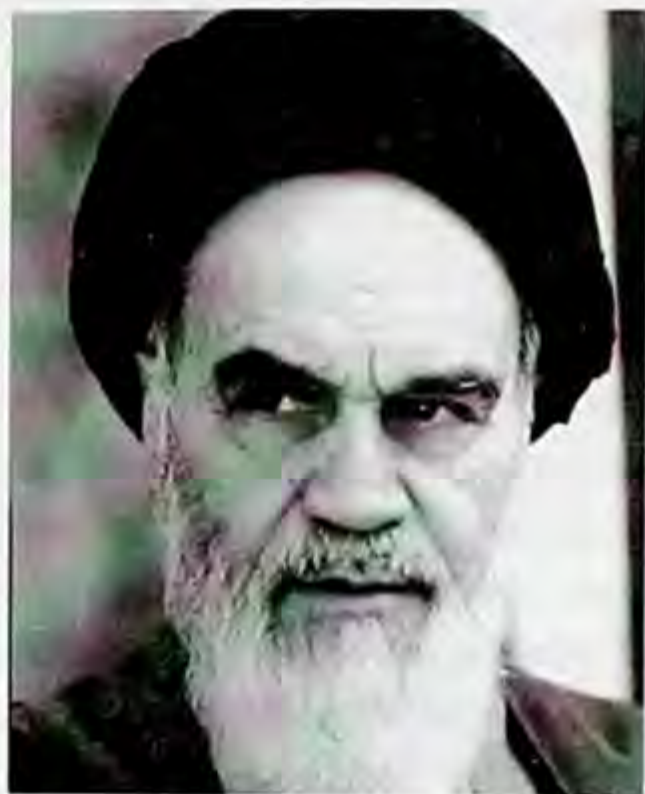
Түркия Республикасынын экономикасын мамлекеттик жөнгө салуу саясатын Азия, Африка, Латын Америкасынын көптөгөн өлкөлөрү кеңири пайдаланышкан. Анткени XX к. 30-жж. Түркия Республикасы өнөржайды өнүктүрүүнүн темпи боюнча дүйнөдө үчүнчү орунга чыккан.

Экономикалык реформалар өлкөнүн чарбасын кайра курууга алып келди. Улуттук капитал жана экспорт өнүгүп, модерндешүүнүн 20 жылдык программасы кабыл алынган. Түркия учурда Армения, Азербайжан жана Орто Азия мамлекеттери, анын ичинде Кыргызстан менен байланыш түзүп, лицейлерди, жогорку окуу жайларын ачты. Бишкекте учурдун талабына жооп берген Кыргыз-Түрк «Манас» жана Ататүрк Университеттеринде көптөгөн Кыргызстандык жаштар билим алууда.

70-жж. аягындагы Ирандагы революция. Революциянын чыгышына 1978-ж. Кумада бийликке каршы нааразылык демонстрациясын атуу себеп болгон. Бул курмандыктардан улам келип чыккан

элдин каршылыгынын толкуну өлкөнүн бүтүндөй шаарларын кучагына алды. Аскерлер, жандармдар жана САВАК (Ирандын маалымат жана коопсуздук башкармалыгы) менен болгон айыгышкан күрөштө он миңдеген ирандыктар набыт болушкан.

Америкалыктардын шахты сактап калуу үчүн жасаган аракети өлкөдө америкалыктарга каршы маанайды күчөткөн.

Аятолла Хомейни

1979-ж. 16-январда шах үй-бүлөсү менен Иранды таштап чыгып кетти. 1-февралда эмиграциядан келген А. Хомейни өлкөдөгү «Исламдык революциялык комитеттерге» таянып, Улуттук Фронттун башка көрүнүктүү өкүлү М. Базарганды Убактылуу өкмөттүн башчылыгына дайындаган.

Тегерандан кийин куралдуу көтөрүлүш көптөгөн провинциялардын борборлорун кучагына алган. 11-февраль күнү Жогорку аскердик кеңеш өзүнүн бейтараптыгы жөнүндө билдирүү жасап, аскерлерге казармаларга кайтууга буйрук берди. Шахтын тарапкерлеринин акыркы

очогу 12-февраль күнү талкаланды.

Ирандагы «Ислам революциясына» төмөндөгүдөй аныктама берсе болот. Мүнөзү, кыймылдаткыч күчтөрү жана күрөшүү усулдары боюнча элдик революция, негизги багыттары боюнча монархияга, империализмге, өзгөчө америкалыктарга каршы, ал эми социалдык маңызы боюнча буржуазиялык, жетекчилиги дин кызматчылары болгон, уюштуруучулук-идеологиялык негизи боюнча *исламдык революция деп атоого болот.*

1979-ж. 1-апрелде Иран Ислам Республикасы жарыяланды. Тышкы саясий принцибин «Батыш да эмес, Чыгыш да эмес, Ислам жолу» деп атап, ал «коммунисттик жана капиталисттик» (СССР жана АКШ) эки өлкөнүн ички иштерине кийлигишпөөсүнө жетише алган. Иран СЕНТОдон чыккандыгын билдирген.

АКШ жана Батыш өлкөлөрү менен аскердик жана жарандык келишимдерин жокко чыгарган. Американын аскердик базаларын жок кылып, чет элдик, өзгөчө америкалык банктарды жана компанияларды жаап салган. Америкалыктарга каршы кампаниянын туу чокусу 1979-ж. ноябрда АКШнын элчилигин басып алып, андагы кызматчылардын баарын «камакка алынды» деп жарыялоо болуп калды.

1979-ж. декабрда референдумдун натыйжасында ИИР белгилүү ислам укук таануучулары иштеп чыккан мыйзамды бекиткен. Мый-

замда өлкөнү башкаруу ислам шарияты боюнча «веляят-е факих» деп аныкталган. Дүйнөдөгү бүткүл бийлик бир гана Аллага таандык деп жарыяланган. Мамлекеттин башында Рахбар (жетекчи) турат. Ал бийликтин үч бутагынын үстүндө туруп, кеңири укукка ээ болуп, жалпы эл тарабынан шайланган президентти да алмаштырууга укуктуу. Парламентти көзөмөлгө алуу үчүн 12 уламадан турган Байкоочу кеңеш түзүлгөн.

Кеңештин дагы бир милдети межилис тарабынан кабыл алынган чечим исламдын жана мыйзамдын талабына дал келүүгө тийиш болгон. Андан сырткары Хомейни согуш жарыялаганга, тынчтык келишимин түзгөнгө, мобилизация кылууга (мамлекеттин куралдуу күчүн тынчтык абалдан согуш абалына өткөрүү) укуктуу болгон. Ал куралдуу күчтөрдүн жогорку башкы командачысы болуп калган.

Өлкөдө теократиялык менен бирге республикалык да бийлик органдары түзүлгөн (президент, өкмөт, межилис).

Ислам республикалык партиясы (ИРП) Хомейнинин колдоосу менен өлкөдөгү башкаруучу партияга айланган. 1979-ж. акырында өкмөт башчылыгынан Базаргандын, 1981-ж. жайында Ирандын биринчи президенти Банисадрдын отставкага кетиши ИРПнин лидерлеринин позициясы күч алып бараткандыгын көрсөткөн.

Иран Ислам Республикасынын тарыхындагы эң оор мезгил Ирак менен болгон сегиз жылга созулган (1980–1988) согуш жылдары болду. Эки тараптан 1 млнго жакын курмандыктар болду. Ирактын орто аралыкка атуучу ракетаны жана химиялык куралды Иранга каршы тымызын жана капысынан колдонуусу, өлкөнүн ресурсунун түгөнүшү Хомейнини согушту токтотуп, Ирак менен жарашуу чечимин кабыл алууга мажбур кылган. БУУнун адистеринин эсептөөсүнө караганда бул согуш Тегеранга 102–103 млрд АКШ долларына барабар чыгым алып келген.

Иран 90-жж. 1989-ж. Хомейни Байкоочу кеңеш менен министрлер кабинетинин ортосунда өзара мамилени карап чыккан. Мыйзамдын жаңы редакциясында эң негизги өзгөрүү премьер-министр кызматын жоюп, президенттин жана өкмөттүн статусун көтөрүү каралган.

Экономикалык саясатта бааларды либералдаштыруу (бош коюу) мамлекеттик чыгашалуу ишканаларга дотация (чыгашаларды мамлекет тарабынан жабуу) берүүнү токтотуу, мамлекеттик компаниялардын бир бөлүгүн менчиктештирүү, эркин экономикалык зона түзүү, чет элдик капиталды тартуу саясаты Ирандын өнүгүүнүн базар экономикасы моделине өткөндүгүн айгинелейт.

Ислам экономикасы деп аталган экономикалык саясаттын натыйжасы начар болгон эмес. Эгерде 1990-ж. кабыл алынган биринчи беш жылдык пландын өнүгүүсүндө ички дүң продукциянын жылдык

өсүшү 6,5% га барабар болсо, экинчи беш жылдыкта 10% дан кем эмес камсыз болгон.

Мамлекеттик бюджеттин тартыштыгы бул аралыкта 50% дан 0,5% га чейин азайган. Калктын жалпы санындагы жакырчылыктын денгээли 47% дан 17% га чейин төмөндөгөн. 1989–1996-жж. болот өндүрүү Иранда 1,5 млн *m* 6,0 млн *m* чейин, жезди өндүрүү 350% га, алюминий өндүрүү эки эсеге өскөн. Машина куруу жана согуштук техникаларды өндүрүү алдыга озуп кетти.

1964-ж. Иран, Түркия жана Пакистандын демилгеси менен өнүгүү максатын көздөгөн *Региондук өнүгүү кызматташтыгы* деп аталган уюм түзүлгөн. 1979-ж. шахтын бийлиги кулагандан кийин анын иши токтогон болчу. 90-жж. башында Иран Ислам Республикасы региондук кызматташуу уюмун кайрадан жандандыруу сунушу менен чыкты.

Анткени Иран экономикалык блокададан коңшу мамлекеттердин кызматташуусу аркылуу чыгууну көздөгөн, ал ислам мамлекеттеринин региондук биримдиги катары *Экономикалык Кызматташуу Уюму* деп аталды. Иран, Пакистан, Түркиядан башка Азербайжан, Афганстан, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан анын мүчөсү болуп калышты.

Экономикалык Кызматташуу уюмунун башкы багыттары:

- өнөржай тармагында биргелешкен ишканаларды куруу,
- өзара соода байланышын өнүктүрүү;
- банктардын иш-аракеттерин бирге ишке ашыруу;
- бирдиктүү транспорт инфраструктурасын куруу.

1997-ж. президент болуп шайланган М. Хатами «цивилизация диалогу» деген жаңы ураан менен чыгып, эларалык мамилени турукташтырууну көздөгөн. Иран Батыш үчүн көптөгөн көрсөткүчтөр боюнча: стратегиялык чийкизаттардын запасы, өнөржай потенциалы жана инфраструктурасы, геостратегиялык абалы боюнча өзгөчө кызыгууну туудурган өлкө болуп саналат. Ошондуктан бул өлкөнүн өзалдынча, көзкарандысыз багыты АКШ тарабынан экономикалык санкциялардын, коркутуулардын жана сын-пикирдин бутасына айланууда.

Индонезия. 1920–30-жж. чегинде Индонезияда улуттук-демократиялык багыттагы бир нече партиялар пайда болгон. Алардын ичинен **Сукарно** башында турган Улуттук партия улуттук-демократиялык маанайдагы ураандар менен чыккан. Ал колониялык эзүүгө каршы, башка улуттардын таламдарын урматтаган, жумушчулардын жана дыйкандардын кызыкчылыгын коргоо деген талаптарды койгон.

Экинчи дүйнөлүк согуш Индонезиядагы голландиялык колониялык бийликке чек койду. 1945-ж. 17-августта Индонезия көзкаран-

дысыздыгын жарыялады. Сукарно Индонезиянын президенти болуп шайланган.

Индонезия 50-ж. аягында өзүнүн демократияга багытталган концепциясын негиздеп, жеке бийлигин бекемдеген президент Сукарно, оңчул жана солчул күчтөрдүн ортосундагы курч атаандашуучулукка башкы калыс болду. 50–60-жж. чегинде президент Саясий манифестте: индонезиялык социализм, багыттуу экономика, өлкөнүн улуттук өзгөчөлүгү деп аталган программасын сунуш кылды.

Кийинки реформалар экономикадагы мамлекеттик сектордун күч алышына, бул секторду башкарган бюрократиянын кызмат абалынан пайдалануусуна алып келген. Улуттук-диний партиялардын жана коммунисттик партиялардын ортосундагы карама-каршылыктар, саясий туруксуз абал мамлекеттик экономиканы алсыздандырган. Инфляциянын күч алышы эл керектөөчү товарлардын баасынын 20 эсеге өсүшүнө алып келген. Ушундай ички абал оор мезгилде компартия башында турган солчул күчтөр кутум уюштурушуп, 1965-ж. бийликти колго алышты.

1968-ж. президент болгон генерал **Сухарто** коммунисттик партияны өлкөнүн саясий турмушунан чийип салды. Мамлекеттик экономиканын чеги жеке ишкерлердин пайдасына кыскара баштады. Өлкөнүн базары чет элдик инвесторлор үчүн кеңири ачылды. Индонезиянын экономикалык өнүгүүсүнүн негизин нефть түзөт. Өлкө автомобиль өнөржайын өнүктүрүп, спутниктерди чыгара баштады.

Калктын киши башына болгон кирешеси (1000 доллар) абдан өскөн, бирок ошол эле учурда жогорку бийликте коррупция гүлдөгөн, калк арасында жашоо турмушунун деңгээли боюнча теңсиздик өкүм сүргөн. Калктын негизги катмары мусулмандар экендигине карабастан, 200 млн калктын 7 млн түзгөн кытайлар абдан чоң байлыкка ээ болгон. 1997–1998-жж. экономикалык кризис дал ошол Индонезиядан башталган.

Кризис өндүрүштүн төмөндөшүнөн, баалардын кескин жогорулашынан улам келип чыгып, президент менен анын айланасындагылардын калк казынасын талап-тоноосуна элдин нааразычылыгы да кошумча болгон. Президент Сухартону орунбасары вице-президент **Б. Хабиби** алмаштырган.

Хабиби экономика жана каржы тармагында чечкиндүү чараларды көрүүгө, экономикалык жана саясий реформаларды жүргүзүүгө аракеттенген. Өлкөнүн саясий системасында пикирлердин көп

Сукарно

түрдүүлүгүнө эркиндик берилер замат, жүздөгөн жаңы партиялар пайда болду. 1999-ж. июнь айында болгон шайлоодо Индонезиянын биринчи президенти Сукарнонун кызы Мегавати башында турган оппозициялык *Демократиялык партия* парламентте көпчүлүк добушту алды.

Афганстан. 1977-ж. М. Дауддун монархиялык өкмөтү жоюлгандан кийин, конституция кабыл алынып, парламентте бир партиялуу режим жана президенттик башкаруу бекитилген. Бирок армиянын үстүнөн Дауд көзөмөлдөй алган жок. 1978-ж. апрелде көптөгөн армиялык бөлүктөр радикалдык маанайдагы офицерлердин колуна өткөн.

Апрель революциясынын натыйжасында *Афганстан Демократиялык Республикасы* жарыяланган. Ал эми декабрда СССР менен достук, кызматташтык жөнүндөгү келишимге кол коюлган. Ал тургай, СССР Афган Демократиялык Республикасынын жашап кетүүсүнө саясий кепил болуу милдетин алды.

Бирок Афганстан радикалдык кайра курууларга даяр эмес эле. Артта калган экономика, өнүгүүнүн эң төмөн деңгээли, калктын өзгөрүүгө социалдык-психологиялык жактан даяр эместиги – булардын баары АЭДПнин социалдык базасын муунткан.

Б. Кармаль

АЭДП ичинде да карама-каршы эки фракциянын ортосунда элдешкис келишпестик бар эле. Каардуу кагылыштардын кесепетинен партиянын жүздөгөн мүчөлөрү каза болушкан. 1979-ж. сентябрда партиянын жетекчиси менен Революциялык кеңештин башчысы бийликтен кулатылып, атаандашы **Х. Амин** тарабынан өлтүрүлгөн. Амин СССРге каршы сырткы күчтөрдү пайдаланууга аракеттенген. Бул анын тагдырында чечүүчү роль ойногон.

1979-ж. декабрда Кабулга советтик аскерлер киргизилип, президенттик сарай курчоого алынып, Амин өлтүрүлгөн. Ал эми Афганстан Элдик-демократиялык партиясынын жана Революциялык кеңештин башчысы болуп Афганстандын Чехословакиядагы элчиси **Б. Кармаль** дайындалган. Ошол жылдан баштап Афганстан он үч жыл бою согуш өртүндө калган. Өлкөдөгү жарандык согуш жана советтик аскерлердин Афганстандын аймагына киргизилиши советтик тышкы саясаттын катчылыгы эмес, одоно саясий кылмышы болуп саналат.

Өлкөнүн тарыхый тагдырын, салт-санаасын билгиси келбеген, чындыкты көзгө илбеген текебер советтик саясат бир нече миндеген

советтик солдаттарды өлүмгө кириптер кылды. Миллиондогон афгандыктарды жок кылып, афган элин эбегейсиз азап-тозокторго салган.

Советтик аскерлердин Афганстанга киргизилиши менен Б. Кармалды алмаштырган жаңы президент **Наджибулланын** бийлиги да (жаңы конституцияны кабыл алып, парламентти чакыруу, кеңири саясий негизде көп партиялуу кызматташтыкка үндөө) натыйжа берген жок.

Узакка созулган согуш миңдеген шаарлардын, кыштактардын талкалануусуна, кулак уккус кыйроолорго, калктын жапырт миграцияланышына (3–5 млн афгандар качкын катары Пакистан менен Иранга кетишкен) алып келген. Эң негизгиси бул абал афган элинин каршылыгынын кескин өсүп, улуттук жарылууга, түрдүү маанайдагы фундаменталисттик, улуттук жана монархиялык уруулук саясий агымдардын күч алышына алып келген.

1992-ж. бийликке келген жаңы президент **Б. Роббани** бийлик талашкан түрдүү тайпалардын колундагы колжоолук (марионетка) экендиги билинди. 1990-жж. ортосунда Афганстанда жаңы саясий күч – медреселерден, исламдык-аскердик диний окуу жайларынан билим алган талибдер чыгышкан. Талибдер кыска убакытта 1996–1997-жж. өлкөнүн аймагынын 80–90%ын ээлешкен.

Египет араб дүйнөсүндөгү өнүккөн өлкөлөрдүн катарына кирет. Монархия жоюлуп, көзкарандысыздыкка жетишкенден кийин 1956-ж. Суэц каналы мамлекеттештирилип, президент **Насер** башында турган жетекчилик өлкөдө маркстык үлгүдөгү социализмди курууга киришкен.

1961–64-жж. аралыгында бүтүндөй ири жана орто өнөржайлар, каржы, унаа, тышкы соода тармактары мамлекеттештирилген. 1962-ж. улуттук аракеттеги Хартияда экономиканы илимий пландаштыруу, ири капиталды чектөө жана пролетариаттын үстөмдүгүсүз социализмди куруу жана жеке ишкердикти сактап калуу жөнүндө айтылган.

Ошол эле жылы өлкөдөгү башкаруучу партия катары Араб социалисттик союзу түзүлгөн. СССРдин жардамы менен *Асуан плотинасы* курулган.

1970-ж. Гамал Насер каза болгондон кийин бийликке **А. Саадат** келген. Ал экономиканы жеке менчиктештирип, жеке секторду кеңейткен. Өлкөдө көп партиялуу түзүм калыбына келтирилген. Ушул эле багыт 1981-ж. Саадаттын ордун алмаштырган **Х. Мубарак** тара-

Гамал Абдел Насер

Хосни Мубарак

бынан улантылган. 70-жж. аягы – 80-жж. Египетте экономиканын гүлдөп өнүккөн жылдары болду. Египеттин саясий багыты да өзгөргөндүгүн 1979-ж. Кэмп-Дэвиддеги Израил менен болгон тынчтык келишими айгинелейт.

Египетте 80-жж. аягында киши башына болгон орточо киреше 700 долларды түзгөн. Андан сырткары Египет – байыркы пирамидалардын жана музейлердин мекени. Туризм индустриясы өлкөнүн экономикасына эбегейсиз киреше алып келет. 1990-ж. Персия булуңунда Ирак чыгарган согушта Египет агрессиянын курмандыгы болгон Кувейтти коргоп чыкты.

1991-ж. БУУнун мүчөлөрү көпчүлүк добуш менен Б. Галини дүйнөлүк уюмдун генералдык секретарлыгына көрсөтүүсү өлкөнүн эларалык аренадагы кадыр-баркынын жогору экендигин айгинелейт.

Латын Америкасындагы өлкөлөр. Экономикалык өнүгүшү. Латын Америкасындагы мамлекеттердин басымдуу көпчүлүгү 1945-ж. мурда эле колониялык көзкарандылыктан кутулуп, ички жана тышкы саясатын өз алдынча жүргүзүп калышкан. Дал ошол өлкөлөрдө империалисттик дөөлөттөр марионеттик бийликтерди ири корпорациялардын укуктарын кеңейтүүнүн эсебинен, ошондой эле жарнактар, гезиттер, кино жана телекөрсөтүүлөр аркылуу батыш турмушун жайылтуу, каржылык жардам көрсөтүп, зарыл болсо аскердик жардамдын күчү менен ал жердеги бүткүл саясий турмушту көзөмөлдөп турушкан.

Экинчи дүйнөлүк согуш латын америкалык айрым өлкөлөргө өзүнүн экономикалык өнүгүүсүнө бир топ маанилүү кадамдарды шилтөөгө мүмкүнчүлүк берген, себеби алар согушуп жаткан мамлекеттерди тыл катары керектүү чийкизаттар жана азык-түлүк менен камсыздап турушкан.

Улуттук саясий кыймылдар чет элдик корпорациялардын экономиканын негизги тармактарындагы үстөмдүгүнөн сүрүп чыгууну, ири жер ээлеринин чексиз бийлигин чектөөнү, жакырчылык, укуксуздук жана социалдык шарты эң төмөнкү катмардын арасындагы кылмыштуулук менен күрөшүүнү көздөшкөн.

Социалдык-саясий проблемаларды чечүү – эки элдешкис тараптар аркылуу жүргөн, алар – ончул, адатта, аскердик диктатура жана ашынган солчул – коммунисттерди жактаган күчтөр эле.

Ошондон улам, Латын Америка өлкөлөрүндө башталган демократиялык кайра түзүүлөр аскер төңкөрүштөрүнө алып келген. Ми-

салы, 1964-ж. Бразилияда, 1976-ж. Аргентинада жана бул континенттин башка мамлекеттериндеги окуяларды атасак болот.

1950-жж. аягында Куба аралынын эли Ф. Кастронун жетекчилиги астындагы революциялык көтөрүлүшү жана 1973-ж. генерал А. Пиночеттин Чилиде бийликти басып алып, мыйзамдуу шайланган президент С. Альендени кулатышы дүйнөдө өзгөчө чоң үн кошууларды жараткан.

Согуштан кийинки Аргентина же Мексика сыяктуу мамлекеттердин тарыхы улуттук либералдык партиялар жана реформачыл кыймылдар ишке ашырышкан демократиялык өзгөрүүлөрдөн кабар берип турат (Аргентинада – генерал Х. Д. Перондун тарапкерлери, Мексикада – президент Л. Карденастын жолун жолдоочулар).

1980-жж. башында Латын Америкасынын чоң бөлүгү диктаторлордун жана оңчул маанайдагы автократтык бийликтердин башкаруусунда болуп калган. Алардын айрымдарында жүргүзүлгөн массалык репрессиялар (Парагвай, Чили) башка өлкөлөрдөгү демократиялык күчтөрдүн кескин нааразычылыктарын жараткан.

Бирок, 1980-жж. аягында дал ошол диктаторлордун көзөмөлү астында бул региондун өлкөлөрүнүн өнөржайын жана айыл чарбасын тездик менен модерндештирүүгө, сапаты боюнча жогорку технологиялуу тармактарды түзүүгө жетишишкен. Бул процессте чет элдик капиталдык салымдар жана интеграциялык тенденциялар чоң роль ойноп, Латын Америкасынын жалпы рыногу, АНДЫ пактысы же МЕРКОСУР сыяктуу уюмдар түзүлгөн. Экономикадагы мындай көрүнүштөр региондун мамлекеттеринин бүтүндөй бир тобун (Аргентина, Бразилия, Мексика, Чили) индустриялуу жаңы өлкөлөрдүн катарына кошуп, алардагы элдин турмуш денгээли жогорулай баштаган.

1970–1980-жж. улуттук өнүгүүнүн проблемаларын жарандык согуштун жана куралдуу кагылышуулардын жүрүшүндө чечүү аракеттери, баарынан мурда Борбордук Америкада жана Кариб денизинин бассейнинде (Никарагуа, Сальвадор, Гондурас, Гренада, Гаити) ийгиликсиз аяктаган. Мында АКШ чечүүчү ролду ойногон. Өзүнүн

Фидель Кастро жана
Н. Хрущев

Сальвадор Альенде

жеке кызыкчылыктарын көздөп, бул дөөлөт адам укугун коргоого жамынып, региондо бир нече куралдуу басып кирүүлөрдү ишке ашырган.

Акыркы 10–15 жылдын аралыгында Борбордук жана Түштүк Американын (Кубадан бөлөк) бардык өлкөлөрүндө мыйзамдык негизде шайланган бийликтер калыбына келтирилди.

1980–1990-жж. аралыгында Бразилиянын, Уругвайдын, Парагвайдын, Чилинин, Гаитинин, Никарагуанын, Сальвадордун аскердик хунталары рынок экономикасын социалдык багытта курууну көздөгөн жана жаңы маалыматтык коомду курууну каалаган демократиялык өкмөттөргө орун бошотуп беришкен.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Азия жана Африка өлкөлөрүнүн эгенмендүүлүккө ээ болушунун өзгөчөлүктөрүн аныктагыла.
2. Индиядагы эгемендүүлүктүн жылдарындагы социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүүсүндөгү өзгөчөлүктөр кайсылар?
3. И.Гандинин саясий ишмердүүлүгүнө баа бергиле.
4. Түркиянын жаңылануу тажрыйбасынын түрк мамлекеттери үчүн мааниси барбы?
5. Иран Ислам Республикасынын саясий түзүлүшүндөгү жана тышкы саясий багытындагы өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
6. Экономикалык Кызматташуу уюмунун ислам өлкөлөрү үчүн маанисин жана Уюмдун башкы багыттарын аныктагыла.
7. Индонезия, Афганстан, Египет өлкөлөрүндөгү боштондук күрөштөрдүн башкы кыймылдаткыч күчтөрү жана лидерлери жөнүндө жалпыга маалымдоо каражаттарынан окуган маалыматтарга таянып баяндама түзгүлө.
8. «1950–1990-жж. Латын Америкасындагы өлкөлөргө мүнөздүү чектер» деген бөлүмгө тезистик план түзгүлө.
9. Региондогу модерндешүүгө өбөлгө болгон кайра курууларды жана саясий туруксуздукту аныктаган факторлорду көрсөткүлө.

§ 30. Илимий-техникалык прогресс

Транспорттун өнүгүшү. XX к. адамзат поезддер, трамвайлар, кемелер, автомобилдер менен кирди. 1903-ж. АКШда бир туугандар У. жана О. Райт самолётто биринчи учкан болсо, XX к. ичинде транспорт каражаттары улам барган сайын өркүндөп жатты.

Темиржолдордо паровоздорду тепловоздор сүрүп чыгарып, ал өз кезегинде электровоздорго орун бошоткон. СССРде биринчи жолу Баку–Сабунчи электрлешкен темиржол багыты 1924-ж. ишке кирсе, кылымдын экинчи жарымында ылдамдыгы тез темиржолдор курула баштаган. Мисалы, Японияда Токиону өлкөнүн түндүгү Хок-

кайдо аралы менен, ал эми Францияда Парижди Марсель менен тез жүрүүчү поезддер заматтын ичинде байланыштырат. Дүйнөнүн көптөгөн ири шаарларында метро линиялары иштейт, ал млндогон адамдарга бир аз убакытта мегаполистердин бир четинен экинчи четине жетүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

XX к. башында пароходдорду теплоходдор сүрүп чыкты. Пароходдордун жүк көтөрүмдүүлүгү көбөйгөн. 1912-ж. айсберг менен кагылышуудан чөгүп кеткен «Титаник» теплоходунда 2200гө жакын жүргүнчү болгон. Ал эми кылымдын аягында жайлуу (комфорта-белдүү) океан лайнерлери, эбегейсиз зор нефть ташуучу танкерлер, техникалык жактан жабдылган балык флотилиялары деңиз мейкиндиктерин өздөштүрүштү. Автомобиль жолдорунун бир нече млндогон км кыйма-чийме багыттары планетаны каптап калды. Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин автомобиль негизги унаа каражаты болсо, экинчи дүйнөлүк согуштан кийин автомобиль XX к. символуна айланып, млндогон адамдар жеке автомобилдердин ээси болуп калышкан.

Авиакурулуш, автомобиль куруу сыяктуу эле, биринчи дүйнөлүк согуштан кийин дүркүрөп өнүктү. Самолёттордун жаны түрлөрүнүн пайда болушу таланттуу конструкторлор: германиялык В. Мессершмитт жана Э. Хейнкель, АКШдан И. И. Сикорский, СССРде С. В. Ильюшин, А. Н. Туполев жана А. С. Яковлевдердин ысымдары менен байланышкан. Жүз жылдыктын экинчи жарымы реактивдүү авиациянын тез өнүгүүсү менен мүнөздөлөт.

1947-ж. үндөн тез учуучу америкалык самолёт пайда болду. 1950-ж. асманда жүргүнчүлөрдү ташуучу реактивдүү авиалайнерлер (америкалык «Боинг» жана советтик Ту-104) пайда болгон, алыскы аралыктарга өтө тез учуучу самолёттор курула баштаган. Самолёттор менен катар эле XX к. экинчи жарымында вертолёттор кеңири колдонула баштаган. 1939-ж. америкалык конструктор Сикорский жасаган эң алгачкы вертолёт ийгиликтүү учурулган.

1927-ж. америкалык учкуч Ч. Линденберг Нью-Йорктон Парижге конбостон 33,5 саат учса, кылымдын акырында үндөн тез учуучу «Конкорд» Америкадан жүргүнчүлөрдү Европага 3,5 сааттын ичинде жеткирген. 1990-жж. башында жарандык авиация жүргүнчү самолётторунун магистралында 15 миңден ашуун жана атайын дайындалган багыттарда (жүк ташуучу, санитардык, кызматкерлер үчүн ж. б.) 300 миң самолет болгон.

Ядролук курал жана атомдук энергетика. Физикадагы микро бөлүкчөлөрдү изилдөөлөрдүн өнүгүшү 1930-жж. аягында атомдук энергияны пайдалануу үчүн техникалык өбөлгөлөрдү түзгөн. Экинчи дүйнөлүк согушка бир жыл калганда немис физиктери О. Хан жана Ф. Штрассман уран атомунун бөлүнүшүн ачышты. Бирок биринчи ядролук реактор пайда болуп, атом бомбасын жасаган өлкө АКШ

болуп калган. Америкага эмиграцияланып, анын курулушуна ар кандай денгээлде катышкан ар түрдүү өлкөлөрдүн ири физиктери: Чикагодо биринчи ядролук реакторду курган италиялык Э. Ферми, венгрлер Э. Теллер жана Л. Сцилард, даниялык Н. Борду атоого болот. Лос-Аламоостогу бул окумуштуулар иштеген лабораторияны америкалык физик Р. Оппонгеймер жетектеген. 1945-ж. 16-июлда Нью-Мексико чөлүндө атом бомбасы биринчи жолу жардырылган.

Советтер Союзунда биринчи ядролук реактор 1946-ж. ишке киргизилген, үч жылдан кийин атом бомбасын сыноо жүргүзүлгөн. Аны жасоодо И. В. Курчатов, Я. Б. Зельдович, Ю. Б. Харитон баш болгон окумуштуулар иштешкен. СССР экинчи ядролук өлкө болуп калган.

1953-ж. атом бомбасын сыноо Англияда өткөрүлсө, Теллер башында турган окумуштуулар тарабынан биринчи водород бомбасы Америкада сыналган. СССРде бомбаны жасоонун теориялык негизин И. Е. Тамм жана А. Д. Сахаров иштеп чыгышкан.

Кийинчерээк ядролук дөөлөттөрдүн катарына Франция, андан кийин Кытай кошулган. XX к. аягында ядролук куралга Индия жана Пакистан да ээ болушту.

Атом энергиясын согуштук максатта колдонуу атомдук реактору бар суу астында жүрүүчү кемелерди пайда кылган. Алардын биринчиси 1954-ж. АКШ тарабынан сууга түшүрүлгөн, ал эми 1960-ж. америкалык атомдук суу астында жүрүүчү кеме суу үстүнө чыкпастан, 84 күндө жер шарын айланып чыкты. Ушуга окшогон көп күндүк сүзүүнү, ошол эле учурда Түндүк Муз океанынын музунун алдында сүзүүнү советтик суу алдында жүрүүчү кемелер иш жүзүнө ашырган. Термоядролук реакцияны башкарууну иштеп чыгуу, атом энергиясын тынч максатта колдонууга мүмкүндүк берген. 1954-ж. Обнинск шаарында (СССРде) дүйнөдө биринчи жолу атомдук электр станциясы иштей баштаган, ал эми 1956-ж. Англияда биринчи өнөржайлык атомдук электр станциясы ишке кирген.

Ракета куруу жана космонавтика. XX к. алгачкы он жылдыгында космостук учууларды теориялык жактан негиздөө (физикалык, математикалык жана техникалык) мүмкүндүгү пайда болгон. Россиядагы илимий космонавтиканын негиздөөчүсү, ракетанын конструкцияларынын инженердик долбоорун иштеп чыккан жана ракета кыймылдаткычынын суюктугун ойлоп тапкан калугалык физика мугалими К. Э. Циолковский болгон.

Ракета куруунун жана космонавтиканын негиз салуучуларынын катарына Германияда, Италияда, АКШда иштеген жана Батыш Европада биринчи космостук учууларга арналган мыкты эмгек жазган Г.Обертти кошууга болот.

Ракета курууда алда канча олуттуу жетишкендиктер С. П. Королёвдун жана В. фон Браундун ысымдары менен байланышкан. Алар 1930-жж. эле ракеталык сыноолорду иш жүзүнө ийгиликтүү ашырышкан. СССРдеги ракета куруунун башкы конструктору Королёвдун жетекчилиги менен кийинчерээк анын жолун жолдоочулар В. Н. Челомей жана М. К. Янгель тарабынан Жер орбитасына жасалма спутниктер жана космос кемелери чыгарылып, түрдүү типтеги ракеталар курулган. Браун немистик согуштук-ракеталык изилдөө борборунун жетекчилеринин бири жана «Фау-2» баллистикалык башкаруучу ракетанын башкы конструктору болгон.

Юрий Гагарин

СССРде биринчи жолу Жердин жасалма спутниги 1957-ж. 4-октябрда учурулган. 1959-ж. «Лунник-3» Айдын аркы бетин сүрөткө тартып алып, Жерге жөнөткөн. Ушундан баштап космоско жол салуу советтик окумуштууларга жана конструкторлорго таандык болду.

1961-ж. 12-апрелде Ю. А. Гагарин «Восток» космос кемесинде Жерди 108 мүнөттө айланып чыккан. Көп өтпөй 5-майда АКШда астронавт А. Шепард жердин айланасындагы орбитага чыгарылган. Ошол эле жылы августта Г. С. Титов «Восток-2» космос кемесинде Жер планетасын 17 жолу айланып чыккан.

«Аполлон 11» космостук кемеси айда.

1960-жж. орбитада эки космос кемесинин жалгашуусу болгон. Автоматтык планеталар аралык советтик станциялар Марс планетасына, америкалык станция Чолпон планетасына түшүрүлгөн.

Космостук жетишкендиктердин жылбаяны 1969-ж. «Аполлон-11» кемесинде америкалыктар – Э. Олдрин жана Н. Армстронгдун адамзаттан биринчи болуп айга түшүүсү жана 1970-ж. Айга советтик өзү жүрүүчү «Луноход-1» аппаратын жеткирүү менен аяктаган.

Ошол эле учурда «экинчи космосту» – дүйнөлүк океанды өздөштүрүү иштери да жүрүп жатты. Адамдар эхолоттордун жана суу астында жүрүүчү (батискафтар) оккопаттардын жардамы менен тереңдиктерге жетишип, континенттик шельфтин минералдык жана биологиялык байлыктарын изилдешкен.

Француз Ж. Кустонун жана норвег Т. Хейердалдын деңиздеги экспедициялары океандар дүйнөсүндө чоң ачылыштарды жасаган.

XX к. акыркы жылдарында космосту өздөштүрүү боюнча эларалык долбоорлорду ишке ашыруу, америкалык бир жолу колдонулуучу кемелерди куруу жана советтик көп жылдарга эсептелген космостук станциялардын курулушу менен белгиленген. Жерди айлануу мейкиндигинде «Мир» орбиталык илимий-изилдөө комплекси эң эле узак (1986–2001) иштеп, адамдын космосто болуу узактыгы боюнча чоң жетишкендикке ээ болгон.

Компьютердик жана маалымат технологиялары. Илимде, техникада, медицинада радио толкундарын жана башка электромагниттик термелүүлөрдү: радиофизика, радиоастрономия, радиобиология, радиология, радиолокация, радионавигацияны пайдалануу башталган. Аралыктан башкаруу менен байланышкан радиотелемеханика (учкучсуз самолётторду учуруу, түрдүү изилдөөчү аппараттар, роботтор ж.б.) ишке кирген.

XX к. алгачкы жылдарында үндү өзүндөй кубулжутуп жеткирген патефон жана граммофондор пайда болгон. Үн жазуунун өркүндөшүнө байланыштуу 1920–1930-жж. кинематографияда жаны доор башталган, анткени «үнсүз» фильмдердин ордуна үндүү фильмдер келген. Маалымат «төңкөрүшүнүн» катарына телекөрсөтүүнүн пайда болуусун кошууга болот.

XX к. экинчи жарымы – маалымат алуунун, сактоонун, берүүнүн жана кайра иштеп чыгуунун жалпы мыйзамдары жөнүндөгү илим – кибернетиканын пайда болуу жана гүлдөө мезгили болгон.

Маалымат боюнча илимдин атасы америкалык окумуштуу Н. Винер «Кибернетика» деп атаган китебин 1948-ж. басмадан чыгарган. 1940–1950-жж. АКШ менен СССРде дээрлик бир эле мезгилде транзистор ойлоп чыгарылган.

Алгачкы электрондук-эсептөөчү машиналар (ЭЭМ) согуштан кийинки он жылдыктарда пайда болгон, техниканын улам өркүндөп-өсүшү 1970-жж. жекече компьютерлердин пайда болуусуна өбөлгө түзгөн. Жеке компьютерлерди кеңири колдонуу, роботторду киргизүү жана өндүрүштү автоматташтыруу, микроэлектрониканын негизинде технологиялык төңкөрүш болгондугун салтанаттады.

XX к. аяктап баратканда кеңири компьютердик тармактын – Интернеттин пайда болушу ар кандай маалыматты дүйнө жүзү боюнча

топтоп, сактап жана жайылтууга (илимий, техникалык, экономикалык, саясий, көркөм) мүмкүндүк берген. Спутниктик мобилдик телефондук байланыш жер туш-тарабы менен стационардык тармакка байланышпай сүйлөшүүгө жардам берет. Ошол эле учурда адамзаттын байланышында алда канча арзан кабелдик байланыш да маанилүү роль ойноп келе жатат. 1990-жж. Англиядан Японияга чейин 25 миң миль узундуктагы океан аралык суу астындагы кабель орнотулган.

2000-ж. интегралдык транзистордук системаны, космостук станцияларда күн батареясын, лазердик техниканы өнүктүргөндүгү үчүн физика боюнча Нобель сыйлыгын америкалык окумуштуулар Г. Кремер жана Ж. Килби, россиялык академик Ж. Алфёров 1960–1970-жж. изилдөөлөрү үчүн алышкан.

ИТРдин негизги багыттары. «Илимий-техникалык революция» деп аталып калган өсүп-өнүгүүгө электр-энергетиканын өнүгүүсү жана өндүрүштү автоматташтыруунун таралышы, физикадагы, химиядагы жана биологиядагы ачылыштар түрткү болду. Адамзаттын тарыхында биринчи жолу илим өндүрүшкө түздөн-түз таасир эте баштаган.

Каралып жаткан мезгилдеги ИТРдин негизги багыттары катары ядролук физиканы, кибернетиканы, генетиканы, микробиологияны, полимерлердин химиясын, космосту жана океанды изилдөөлөрдү атоо керек.

Япония шаарлары Хиросима менен Нагасакини Американын бомбалоосу бүткүл дүйнөгө атом энергиясы канчалык кыйраткыч күчкө ээ экенин көрсөткөн. Ошондуктан илимий изилдөөлөргө жогорку денгээлде каражат жумшоого кудурети жетпеген өлкөлөр ядролук курал түзүүгө жигердүү киришишти. 1949-ж. эле И. В. Курчатов, А. Д. Сахаров жана И. Э. Тамм башында турган советтик илимпоздордун аракети АКШнын атомдук монополиясын жокко чыгарган, ал эми 1970-ж. башында ядролук клубга Улуу Британия, Франция жана Кытай кошулган.

Дүйнөдөгү биринчи атом электр станциясынын курулушу (Обнинск шаары, 1954-ж.) жаратылыш заттарына (көмүр, нефть, газ) жана ири дарыяларга (гидроэлектр станциялары) байланышпаган энергиянын жаңы түрү өнүгө баштаганын кабар кылды. СССРдеги ядролук энергетикалык аппарат орнотулган күчтүү муз жаргыч кеме («Ленин», 1959-ж.) бул тармактагы жетишкендиктин көрсөткүчү болуп калды.

Генетиканын эң маанилүү жетишкендиги – тукум куучулуктун сакталышы жана өткөрүлүп берилиши 1953-ж. ачылган. Анын авторлору – англиялык жана америкалык илимпоздор ДНК молекула-

сынын структурасынын негизинде жердеги белоктуу жашоонун негиздерин табышкан. Бул окуя адамдын генетикалык кодун ачууга, бул өз кезегинде адистерди тукум куучулук (генетикалык) ооруларды дарылоо жолдорун издөөгө түрткү берген.

Химия илиминин өнүгүшү көптөгөн керектүү продуктуларды алууга мүмкүнчүлүк түзгөн. Алардын ичинен эң эле кызыктуусу пластмассалар жана синтетикалык чайырлар эле. Жеңил, куюп жасоого мүмкүн болгон бул товарлар электрди да өткөрбөй, алардан боёк, желим, кийим жана буткийимдер, ал эми кийинки кездерде ар кандай механизмдердин тетиктери да жасала баштаган.

Коомдук өндүрүштү индустриялаштыруу этабынын аякташы айыл чарбасын, соода тармактарын, транспорт жана байланышты, социалдык структураны жана адамдардын жашоо турмушун түп-тамырынан бери өзгөрттү. Ишке жарамдуу адамдардын көпчүлүк бөлүгү ири шаарлардын борборлору – мегаполистердин шарттарында жашай башташты. Мисалы, Нью-Йорк, Лондон, Париж, Токио полистеринде 1970-жж. башында эле 60 млн адам жашап калган.

Коммуникация жана жалпыга маалымдоо каражаттарынын өнүгүшү. XX к. ортосундагы киргизилген илимий жаңылыктар өндүрүштүн натыйжалуулугун арттырууга мүмкүнчүлүк түздү. Бирок, 1970-жж. ортосундагы экономикалык кризис адамга жана айлана-чөйрөгө кооптуу эмес технологияларды түзүү керектигин көрсөттү жана кошумча чийкизаттарды жана энергияны талап кылбаган технологияны иштеп чыгуу керек болду.

Ошол эле учурда адамзат биринчи жолу глобалдык проблемаларга (экологиялык, энергетикалык, азык-түлүк ж.б.) дуушар болгон. 1970–1980-жж. маалымат алмашуунун бүткүл дүйнөлүк тармагы түзүлгөн, ал үчүн спутниктерди, электрондук эсептөө машиналарын жана байланыштын айнек булалуу линияларын колдонууну талап кылган. Ошондой типтеги биринчи система болуп 1969-ж. АКШда түзүлгөн Интернет бүткүл дүйнөгө 1990-жж. баштап тарала баштаган. Дал ошол маалымат ар түрдүү процесстерди бириктирип туруучу борбор катары ИТРдин экинчи этабын жайылтуу үчүн негизги каражат болуп калган.

Анын башкы фактору өндүрүштү автоматташтыруу учурунда микропроцесстерди колдонуу циклинде жасалма интеллектуалдуу роботторду түзүүгө да мүмкүнчүлүк ачылгандыгы болду. Эгерде биринчи америкалык компьютер – ЭНИАК 1946-ж. 74 чарчы м аянтты ээлеген болсо, «АйБиЭш» компаниясы түзүлгөндөн кийинки 1984-ж. персоналдык компьютерге коюлган «086» процессордун модели алаканга эле батат. Азыр көп адамдар жекече компьютерлерди жумушта гана эмес, үйлөрүндө да пайдаланышат. Адамдын акыл-эсинин

ушул таң каларлык туундусуна азыр биздин жашоонун бардык тармактарында – космосту башкаруудан тартып мамлекетти башкарууга чейин эң негизги роль таандык болуп калды.

Байланыш каражаттарынын дүркүрөп өсүшү техниканын жаңы түрлөрүн: жарык менен көчүрүүнү (*ксерокс*) жана *факстык аппараттарды*, *электрондук чөнтөк дептерлер жана сканерлерди*, *пейжерлер жана уюлдук байланыш телефондорун* жаратты.

Космосту изилдөөдөгү кийинки кадамдар катары көп убакытка созулган адам башкаруучу аппараттарды, мисалы, орбиталык станцияны («Мир»), ошондой эле ааламдын түпкүрлөрүнө автоматтык зонддорду учурууну айтсак болот.

Биология менен медицина, мурда белгисиз болуп келген оорулар менен туш болушса да (СПИД, Эбола безгеги), бир топ маанилүү ийгиликтерге жетишти. XX к. аягында илим врачтарга жүрөк жана онкология ооруларын дарылоого, адамдын өмүрү үчүн эң керектүү органдарды операция менен алмаштырууга жана башка оорулардан айыктырууга мүмкүнчүлүк берип жатат.

Өтө жогорку деңгээлдеги *өткөргүчтөрдү* изилдөөдөгү жаңы кадам жасалып, *термоядролук реакторлорду* конструкциялоодо физиктер жаңы ийгиликтерди жаратышты.

Инженердик ойдун чыныгы укмуштары катары телемунараларды, бир нече километрге созулган көпүрөлөрдү жана суу астындагы жолдорду айтсак болот. Анын бири 1995-ж. курулган Ла-Манш кысыгындагы суу асты аркылуу Британ аралдары менен Европа континентин бириктирген туннель болду.

Мына ушул жетишкендиктер XXI к. информациялык коомдун маани-манызын түзүп калды. Ага өтүү коомдук философиялык ойдун борборуна адамды койду. Ошол адам акчага гана сыйынган «массалык керектөө» коомунун гуманисттик дөөлөттөрдү жана руханий идеалдарды унутуп бараткан катмарынын кемчиликтерин оңдоп, гуманизмдин жаңы чектерине жетүүгө тийиш.

Суроолор жана тапшырмалар

1. XX к. илимий техникалык прогресстеги кайсы жаңы багыттар мүнөздүү?
2. XX к. илимдин өнүгүүсү дүйнөлүк саясаттагы проблемалар менен кандайча байланышып калган?
3. Илимпоздордун илимдеги жетишкендиктерин турмушка ашырууга кандай факторлор түрткү болгон?
4. СССРдин окумуштуулары илимий ой жүгүртүүнүн өнүгүүсүнө кандай салым кошушту?
5. Азыркы дүйнөдөгү ИТРдин ролу жөнүндө жалпы баа берип жыйынтык чыгаргыла.

6. ИТРдин кайсы багыттары адамзат үчүн алда канча баалуу деп ойлойсунар? Өзүнөрдүн билиминерди жана жөндөмдүүлүгүнөрдү колдонуп, өзүнөрдү кайсы тармакта көрсөткүнөр келет?
7. Коом илимге кандай талаптарды коюуда? Силердин көзкарашыңар боюнча азыркы дүйнөдө илимдин ролу кандайча өзгөрүүдө?
8. Илим менен техниканын дүркүрөп өнүгүүсү силердин оюңар боюнча кандай руханий проблемаларды жаратууда?
9. Эмне үчүн азыркы учурда жеке инсандын руханий жана ыймандык өсүүсү өзгөчө маанилүү? Абдан мыкты инженер, физик, компьютерчи болуу азык кылабы?
10. Көп учурда: «Илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктери планетанын ресурстарын жакырлантып, адамзатты кыйроого алып бара жатат», – деген үндөр угулууда. Силердин оюңар кандай?

§ 31. Маданияттын өнүгүшү

Дүйнөлүк маданияттагы карым-катнаштардын жана өзара таасирлердин кеңейиши. XX к. акыркы жылдарында цивилизациянын өнүгүшүнүн маанилүү көрүнүштөрүнүн бири илимий жетишкендиктердин салттык жашоо менен жакындашуусу болуп калды. Илимий-техникалык революция маданий баалуулуктарды калктын эң калын катмарына жеткирди.

Өнүккөн өлкөлөрдүн билим берүү системасында ИТРдин улам жаңы жаралган тенденциялары артыкчылыкка ээ болду: орто, жогорку билим берүү тез өсүп, инженердик-техникалык жана техникалык-экономикалык илимий кадрларды даярдоо кеңейди. Билимдин үзгүлтүксүздүгү бекем орноду. Мектептер, атайын жана жогорку окуу жайлары, окутуучу машиналар, атайын электрондоштурулган лабо-

Эрнест Хемингуэй
(1899–1961)

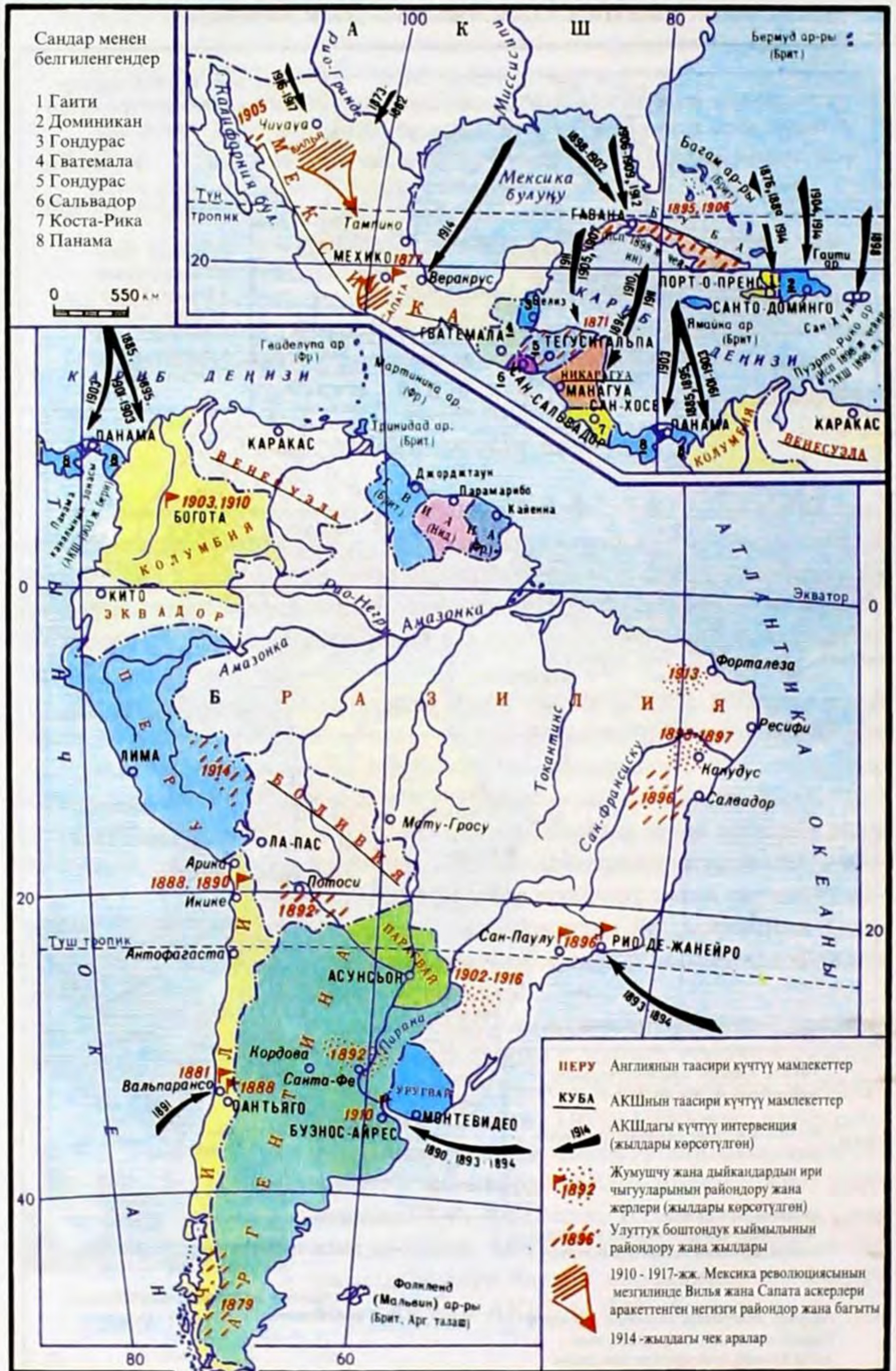
ракториялар, тест жүргүзүү жана окутуучу автоматтар, эки тараптуу байланышкан телевизорлор, магнитофондор жана видеофондор менен жабдылды.

1970–1990-жж. жогору өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдө күндөлүк турмушта керектелүүчү сапаттуу жаңы электрондук жабдуулар пайда болгон. 1970–1980-жж. электрондук аппараттарды чыгаруу алдынкы капиталисттик өлкөлөрдө (АКШ, Япония, Улуу Британия, ГФР, Франция, Италия) жети эседен ашуун өскөн. 1987-ж. түстүү телевизор менен камсыз кылуу батыш европалык өлкөлөрдө 85%, ал эми АКШ да 84% болгон.

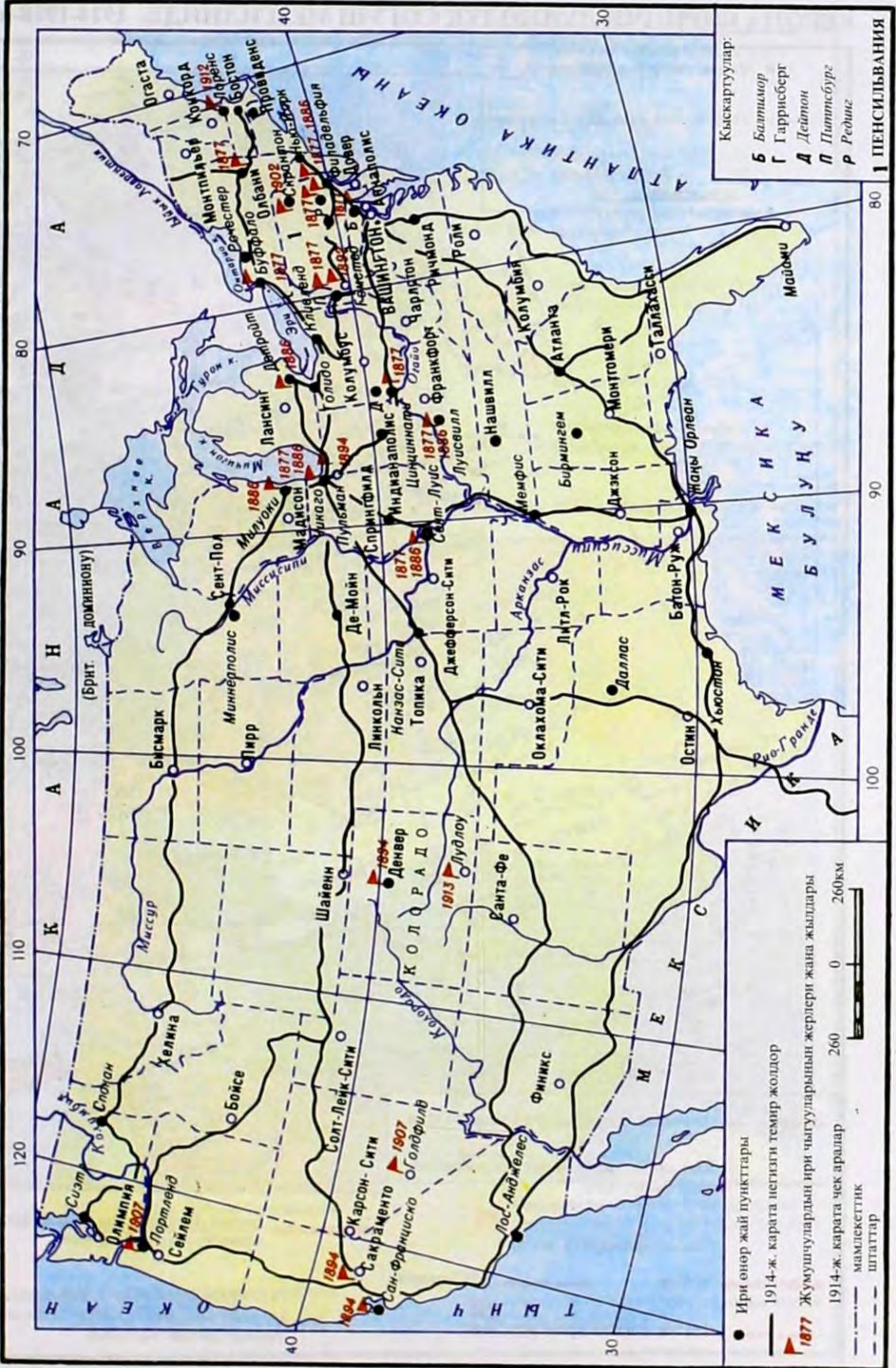
АФРИКА XIX к. аягында - XX к. башында

ЛАТЫН АМЕРИКАСЫ XIX к. аягында - XX к. башында

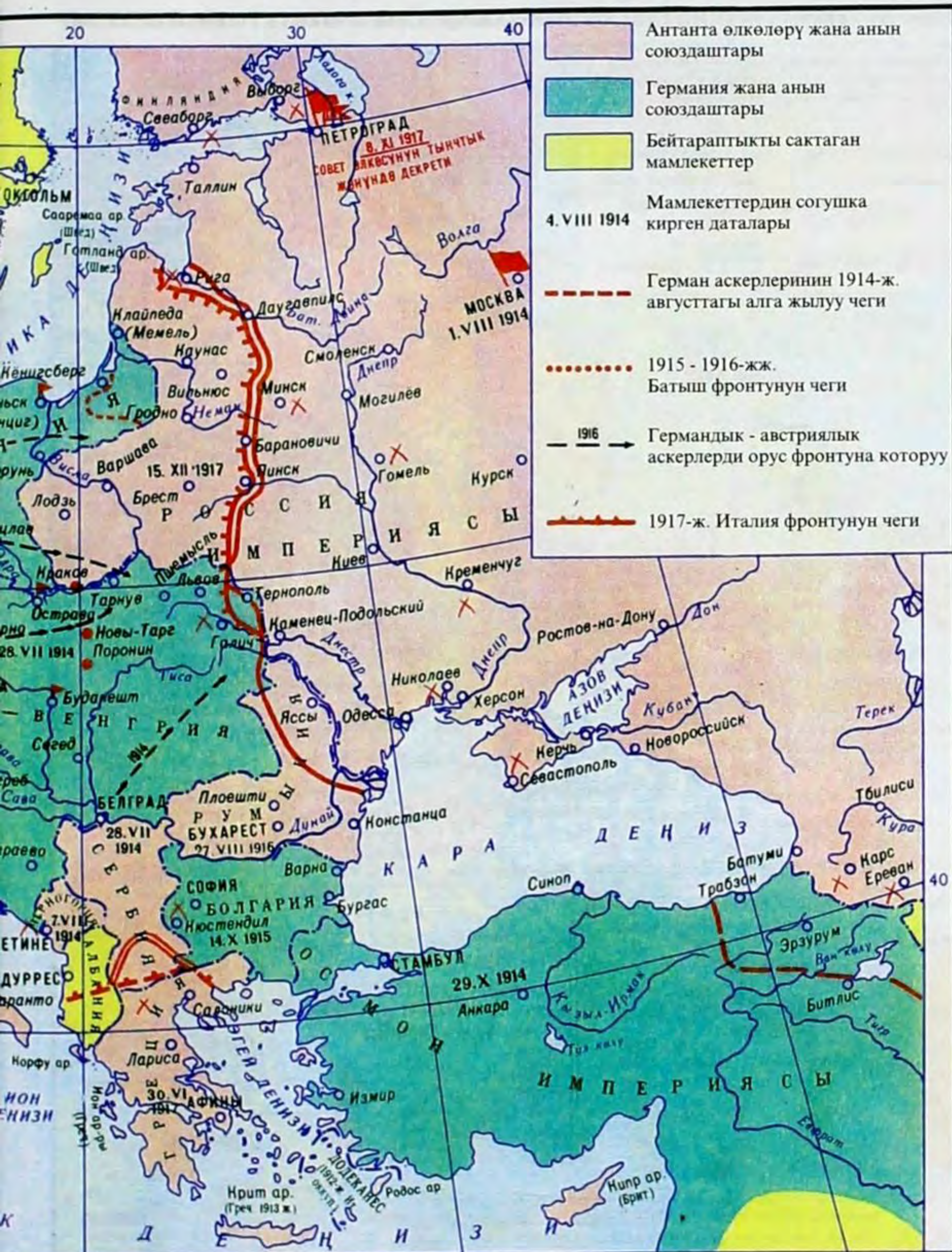

АМЕРИКА КОШМО ШТАТТАРЫ XIX к. аягында XX к. башында

ЕВРОПА БИРИНЧИ ДҮЙНӨЛҮК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕ. 1914-1918-жж.

1917 - 1918-жж. Батыш Европадагы революциялык чыгуулар

В.И. Ленин жашаган жана иштеген жерлер (1914 - 1917-жж.)

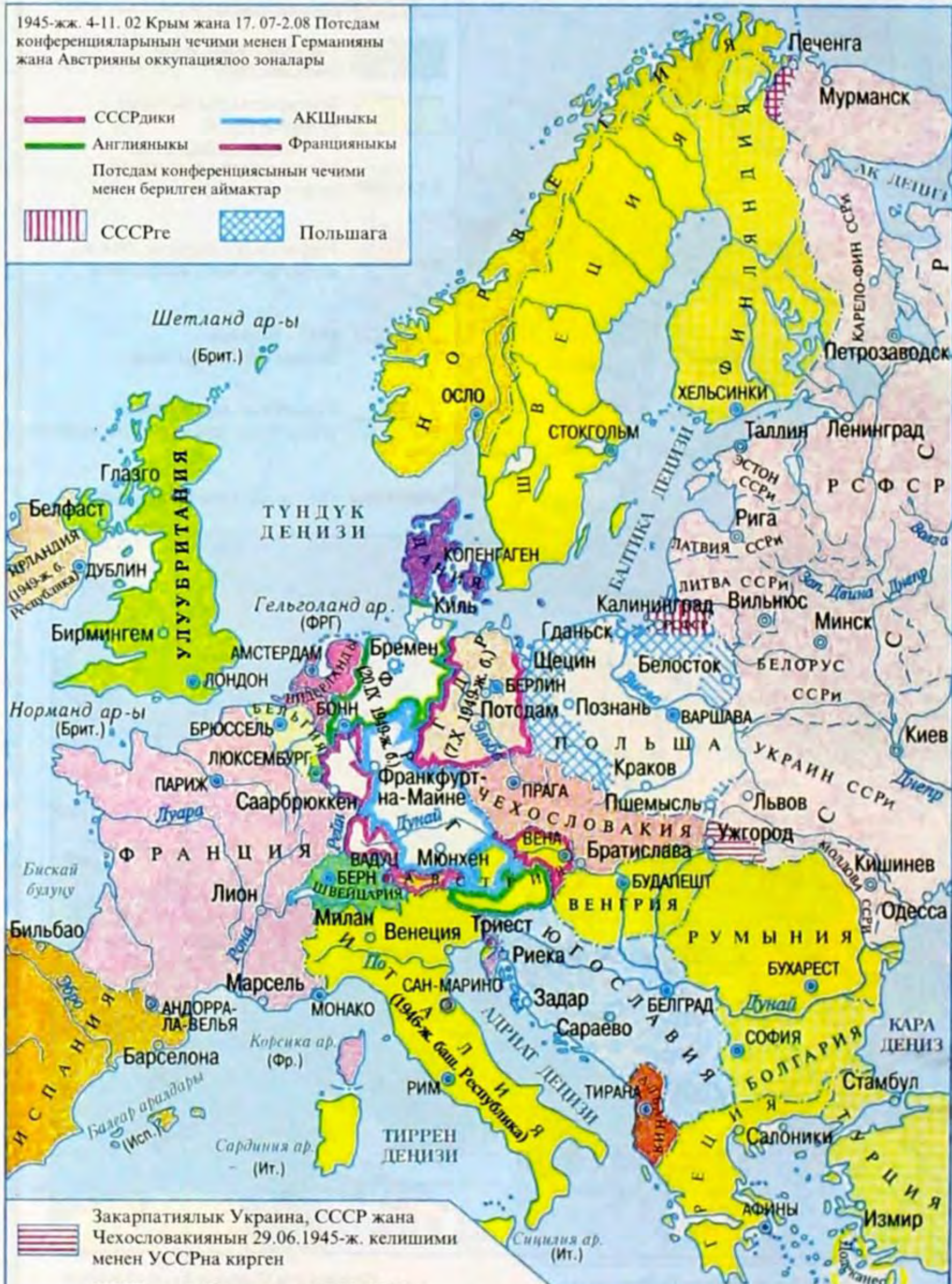
Россиядагы Февраль буржуазиялык-демократиялык революциясы (1917-ж.)

Россиядагы Улуу Октябрь социалистик революциясы (1917-ж.)

ЭКИНЧИ ДҮЙНӨЛҮК СОГУШТАН КИЙИН ЕВРОПАДАГЫ АЙМАКТЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР

1945-жж. 4-11. 02 Крым жана 17. 07-2.08 Потсдам конференцияларынын чечими менен Германияны жана Австрияны оккупациялоо зоналары

— СССРдики — АКШныкы
— Англияныкы — Францияныкы
 Потсдам конференциясынын чечими менен берилген аймактар
 СССРге Польшага

Закарпатиялык Украина, СССР жана Чехословакиянын 29.06.1945-ж. келишими менен УССРна кирген
 СССР менен Польшанын 16.08. 1945-ж. келишими менен Польшага берилген аймактар
 СССРдин составына Финландия менен 10.02. 1947-ж. тынчтык келишим боюнча кирген Печенги (Петсамо) аймагы

10. 02. 1947-ж. Париж келишимине ылайык Италияга өткөн аймактар
 Югославияга Грецияга
 Триест бош аймагы (1954-ж.) түндүк жагы Триест шаары менен Италияга, түштүгү Югославияга өттү

ЧЫГЫШ ЖАНА ТҮШТҮК ЧЫГЫШ АЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИ. (1945-1954-жж.)

ЕВРОПА 80-90-жж. АЯГЫНДА

Интеграциялык бирикмелер

- ФРАНЦИЯ** Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюму (ЕККУ), 1975-ж.
- Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги (КМШ), 1991-ж.**
- Европа союзу (ЕС), 1991-ж.**
- ЕС ассоциациясынын мүчөлөрү**

Картада цифралар менен белгиленгендер:

1 Эстония	7 Швейцария	12 Югославия
2 Нидерланды	8 Лихтенштейн	13 Сан-Марино
3 Бельгия	9 Словения	14 Ватикан
4 Люксембург	10 Хорватия	15 Албания
5 Словакия	11 Босния жана Герцеговина	16 Македония
6 Молдова		

Маданияттагы жаңы көрүнүштөр. XX к. экинчи жарымындагы көркөм маданияттагы стилдердин жана агымдардын көп кырдуулугу. Экинчи дүйнөлүк согуш бүткөндөн көп өтпөй италиялык кинематографияда (андан кийин адабиятта да) жаңы реалисттик багыт пайда болду. Аны неореализм деп аташты. Режиссёрлор Р. Росселинин, Л. Висконтинин, Ж. де Сактистин жана башкалардын кинофильмдеринде биринчи орунга жөнөкөй адамдардын турмушу, алардын күндөлүк түйшүктөрү чыкты. Неореализм жаңы көркөм багыт эле эмес, адамга карата болгон жаңы, мурдагыдан да демократиялуу, согуштан кийинки процесстердин таасири астында пайда болгон абалды чагылдырган. Неореализмдин таасири тез эле Италиянын чегинен чыкты. Ал бүткүл Европага таркап, бул же тигил деңгээлде АКШнын, Россиянын, Япониянын Латын Америкасынын бир катар өлкөлөрүнүн кинематографиясына жана адабиятына да таасирин тийгизген.

Гарсия Маркес

Кененирээк алганда, адам темасы, анын ички сезимдери жана кубанычтары, трагедиясы жана үмүттөрү согуштан кийинки он жылдыктын адабияты менен кинематографиясынын борбордук темаларынан болуп калган. Бул теманы улуу муундагы америкалык жазуучулар У. Фолкнер жана Э. Хемингуэй, немис жазуучулары Э. М. Ремарк жана Г. Белль, швейцариялык М. Фриш өркүндөтүштү. М. Фриштин татаал психологиялык прозасы бир жагынан «аң-сезим агымы» деген багытты эске салар эле. Аргентиналыктар Х. Кортасардын жана Х. Борхестин, колумбиялык Г. Маркестин жана башкалардын реалисттик салт-санаалары жаңы адабий ыкмалар жана усулдар менен үндөштү.

Ошону менен бирге, XX к. экинчи жарымында сүрөткерлер көбүнчө жаңы багыттарга, стилдерге, жанрларга ооп кеткендиги байкалат.

Ырас, бул жаңылыктардын бир бөлүгү айрым авторлордун чуулгандуу атакка умтулгандыгынан да келип чыккан. Кээде негизги идея сюжеттин көлөкөсүндө калып, же такыр эле унутулган учурлар да болгон. Ал эми башка багыттагылар болсо сыртынан көзгө анчейин урунбаса да, ички мазмуну тереңдиги менен айырмаланып, окурман менен көрүүчүдөн сырткы кабыл алууну эмес, ой жүгүртүүнүн тереңдигин жана сезимтал табитти талап кылган.

Сүрөт өнөрүндө (кинематография менен адабиятта да) 1920-жж. эле жаралган сюрреализмдин өнүтү көзкөрүнөө бекемделген. Анын

тарапкерлери психоанализдин негиздөөчүсү З. Фрейддин артынан адамдын туюм-сезиминин түпкүрүнө умтулушкан, анын көргөн түштөрүн да «жорушуп», жашыруун касиеттерин издешкен. Ал эми живопистеги сюрреализмдин эң жаркын өкүлү болуп испан С. Дали эсептелет.

Дагы башка татаалдашкан багыттардын бирин ХХ к. биринчи жарымындагыдай эле авангардчылар деп аташкан. Кийинчерээк дагы бир термин постмодернизм (т. а. модернизмден кийин деген мааниде) пайда болгон. Кайрадан эле сахнада жигердүү ролду предметсиз, абстракттуу искусство ойногон.

Постмодернисттик агымдардын ичинен эң бир өзгөчөсү 1950-ж. аягында АКШда жана Англияда жаралган *поп-арт* болду. Келечеги жоктор менен атаандашкан өндүү поп-арт өкүлдөрү өз чыгармаларын жалпы көрүүчүлөргө эң эле түшүнүктүү жеткирүүгө умтулушкан. Өздөрүнүн картиналарында жана скульптураларында үгүттөөчү жарнактарды, сүрөттөрдү, консерва банкаларын, ар түрдүү тиричилик буюмдарын, жип түрмөктөрүнөн велосипед тегирчектерине чейин пайдаланышып, алар дүйнөдө реалисттик көзкараштын жаңы системасын түзүп жатабыз деп ойлошкон. Бирок поп-артка болгон кызыгуунун биринчи толкуну тез эле сээлдеп жок болгон.

Дегинкиси, адабият менен искусствонун татаал багыттарын жана ыкмаларын изденүү укугунан ажыратууга болобу? Болбосо керек. Анткени чыныгы искусствонун мазмуну жана тереңдигине калың эл (публика) дайыма эле тез жете бербейт. Мисалы, экзистенциализм кенири атактуулукка жаралган мезгилинде эмес, 1950–1960-жж. гана жетишти. Анын мыкты өкүлдөрүнүн адабий жана философиялык эмгектери улам барган сайын тарай баштады. Биринчи кезекте француздар А. Камю жана Ж. П. Сартр, немистер М. Хайдеггер жана К. Ясперс таанылышты. Экзистенциалисттер мурдагыдай эле жашоонун максатын жана маңызын түшүнүп, адамга оор мезгилде жардамга келип, кыйынчылык кезде рухий дүйнөгө сүнгүп же акылдан адашпоо үчүн күрөшүшөт.

Реалисттик искусствонун коомго болгон таасиринин кандайдыр бир денгээлде төмөндөп кетиши, элдин салттуу эмес ыкмаларга жана багыттарга көп кызыгуусу менен да түшүндүрүлөт. Турмуш арымы баарын өтө тездетип, адамдардын бош убактысы көбөйгөн сайын адабиятка жана живописке, музыкага жана кинематографияга болгон кызыгуусу таркап, искусствонун чыныгы чыгармалары жөнүндө «мээсин ачытып» ой жүгүртүүнү каалабай калат.

Натыйжада элдик маданияттын башка феномени жаралган. Ал өзүнчө эле бизнеске айланып кетти, анын башкы максаты, талабы күчтүү эмес керектөөчүгө ылайыкталган чыгарма жаратуу болуп кал-

ган. Адабият жана искусство чыгармаларынын баасы барган сайын сапат эмес, рыноктун суроосуна ылайыкталып жалпы тиражы менен өлчөнө баштаган. Ошол эле учурда аудио-видео техниканын кеңири тарагандыгынан улам, концерттик залдар жана кинотеатрлар, китепканалар жана музейлер бош калып, барган сайын адамдар өздөрүнүн эстетикалык талаптарын көбүрөөк үйүндө же оюн-зоок жайларында канааттандырууга өтүштү.

Бул процесс биздин көз алдыбызда жүрүп жатат. Жакынкы жылдарда эле дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө анын ичинде биздин өлкөдө да кинематография өтө жогору бааланчу, Фрунзенин (азыркы Бишкек) кинотеатрларында билетке кезек күтүп турган көптөгөн көрүүчүлөрдү учуратууга болор эле. Бирок азыр салттуу чыгармалардын үлүшү жалпы агымда кескин азайып, фильмдер жеңил-желпи мушташ, ачык порнография жана башка кино макултуралары тарабынан экинчи планга сүрүлүп ташталды. Ошондой эле «жел опералары» деп аталган жеңил-желпи кино көп өлкөлөрдүн телеэкрандарын ээлеп алды.

Кандайдыр бир өлчөмдө дал ушундай эле ойду адабият жөнүндө да айтууга болот. Болжол менен алганда 1970-жж. баштап негизги орунду детективдер, илимий фантастика, мистика, аялдар романдары (т. а. басылып чыккан китептерден которулган баягы эле самын опералары) ээлеп келишет. Албетте, ушул жанрларда деле жетишерлик бийик денгээлдеги чыгармалар учурай калат, бирок алар жеңил-желпи мазмундагы төмөнкү сорттогу чыгармалардын арасында байкалбай калууда.

Ырас, XX к. аягына карата оң жылыштар болду. Коом жалпы маданиятка тартылуу оорусу менен ооруп бүтүп, эми чыныгы руханий дөөлөттөргө негизделген маданиятты тандайт деген үмүт пайда болгон. Бул процесс акыркы мезгилде жалпы маданият мурдараак орногон өлкөлөрдө ачык эле байкалат (АКШ, Англия, Франция ж.б.). Бирок азырынча, бул процесс биротоло келди деп айтуу кыйын.

Ошондуктан азыр, XXI к. башындагы адабият менен искусствонун милдети элге бийик гуманисттик идеяларды жеткирип, турмуш проблемаларын жөнөкөйлөтпөй чагылдыруу, адамдардын турмуштун көп кырдуу проблемаларын чечүүсүн көрсөтүп, чындыкты жалгандан ажыратууга үйрөтүү керек.

Адабияттагы реализм жана модернизм. Кино өнөрү. Согуштан кийинки алгачкы жылдарда коомдук саясий көтөрүлүү адабияттагы жана искусстводогу реалисттик салттарды күчөтүүгө алып келди. Адабият жаатындагы Нобель сыйлыгы улуу муундагы француз жазуучулары, реалисттер А. Жид менен Ф. Мориакка тапшырылды.

Д. Ж. Лукас

Италияда адабиятка жана кинематографияга согуштан кийинки алгачкы жылда пайда болгон неореализм чоң таасир этти. Биринчи чыгарма жана кандайдыр бир өлчөмдө неореализмдин көркөм манифести болуп режиссёр Р. Росселлинин каршылык көрсөтүү кыймылынын катышуучулары жөнүндө «Рим ачык шаар» (1945) деген фильми болду. Андан кийин Италияда бир катар неореалисттик фильмдер жаралып, бир топ жогору баага татыктуу болушту: «Велосипед уурдоочулар» (режиссёр де Сика), «Үмүт жолу» (режиссер Л.Висконти) ж.б.

Кийинки он жылдыкта дүйнөлүк кинодо АКШ кинематографисттери маанилүү роль ойношту. Проблемалар багыты өзгөрүп, дүйнөлүк кинематографиянын жанрдык өзгөчөлүктөрү татаал жана карама-каршылыктуу көрүнүшкө ээ болду.

Бир жагынан 1960-жж. жаштардын бунтун чагылдырган кинематографиянын таасири күчтүү болду. Жаштар 1960-жж. Вьетнамдагы согушка, 1970-жж. башында милитаризацияга жана согуш коркунучуна каршы чыгышкан эле. Экинчи жагынан дүйнөлүк кинематографияда оюн-зооктуу жанрлардын таасири да күч алды: коркунучтуу фильмдер, гангстерлик тасмалар, вестернддер, мюзиклдер, планеталык фантастикалык согуштар экрандарды ээледі.

1970-жж. Д. Ж. Лукастын «Жылдыздар согушу» деген киносу, 1980-жж. адамдын психикасын буза турган фильмдер чыгарылган.

1970-жж. аягында видео кассеталарды чыгаруу кескин көбөйүп, бул дүйнөлүк зор бизнеске айланды. Видеокассеталардын репертуары дүйнөлүк кинематографтын арсеналынан алынган 10 миңдеген фильмдерден турду.

Д. Ж. Лукас. «Жылдыздар согушу»

Батыш Германияда согуштан кийинки биринчи 10 жылдыктагы негизги тема фашизмдин кесепеттеринен арылууга арналган. Бул тема айрыкча Г. Беллун ангемелеринде, ошонун эле антифашисттик «Сен кайда жүргөнсүн, Адам?» романында (1951), Томас Манндын «Доктор Фауст» деген философиялык романында (1947), Э. М. Ремарктын «Салтанат

капкасы» (1946), «Өмүр жана өлүм» (1954) аттуу чыгармаларында козголгон.

Модерндик адабиятта согуштан кийинки он жылдыкта көбүнчө экзистенциализм идеялары данкталган. Ага айрыкча жашоо-тиричиликтин маанисиздиги тууралуу трагедиялык сезимдер жана тагдыр алдында өз жолун тандап алуу сыяктуу сапаттар мүнөздүү болгон. Адабиятта Ж. П. Сартр жана А. Камю ошол багытты кармагышы. Алар философиялык эмгектер жана публицистика менен чектелишкен эмес, өз көзкараштарын көркөм адабиятта да чагылдырышкан. 1940-жж. Сартр «Эркиндик жолдору» деген жалпы аталыштагы романдар сериясын жазган. Аларда ал негизинен коомдун талаптарынын жана өз каармандарынын моралдык ишенимдеринин ортосундагы каршылыкты изилдеген.

1950-ж. башынан адабий турмуштун авансценасына кайрадан авангардчылар чыгышкан (Э. Ионеско, С. Беккет). 1953-ж С. Беккет Парижде «Годону күтүп жүрүп» деген пьесаны койгон, ал абсурд театрынын баштоочусу болуп калды. Абсурд театры чуулгандуу ийгиликке ээ болгон. Кийинчерээк 1969-ж. Беккетке адабият боюнча Нобель сыйлыгы ыйгарылган.

1960–1980-жж. дүйнөдөгү эң көп окула турган акындар менен жазуучулардын катарына Латын Америкасынын көрүнүктүү авангардчыларынын өкүлдөрү чыгышты. Алар Х. Борхес, Х. Кортасар, Д. Моркес ж. б. болгон.

Сүрөт өнөрү. Айлана-чөйрөнү да, коомдун рухий турмушун да кучагына алган кризистик процесстер заманбап искусстводо карама-каршылыктуу чагылдырылат. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин сүрөт өнөрүндө жаңы этап башталып, «постмодернизм» деп аталып калды.

Багыттардын, стилдердин, мектептердин алмашуусу жаңы формаларды, материалдарды, ыкмаларды издөөнү билдирип, негизинен элитардык аудиториянын табитине ылайыкталган. Көркөм чыгармачылыктагы эксперименттер –

А. Горки. «Композиция»

С.Дали. «Эс тутумдун туруктуулугу»

жана архитекторлордун биргелешкен туундусу болуп эсептелет. Абстракттуу экспрессионизм деп аталып калган бул ченемсиз искусствонун көрүнүктүү өкүлдөрү: Ж.Поллак, Арчи Горки, У.Куннинг ж. б. болгон. Европалык мектепте (1945–60-жж.) алдыңкы ролдорду П. Пикассо, М. Тапи, Ж. Матье, Ф. Леже, Р. Гуттузо, Ж. Дюбюффе, Г. Сазерленд ж.б. чебер устаттар ойношту.

Авангард, модернизм жана постмодернизм – искусствонун жаңычыл багыттары мына ушундайча аталат.

Эгерде авангардды XX к. маданиятынын бардык чектен чыккан тарабы катары түшүнсөк, модернизмди жаңылык менен салттуулуктун ортосундагы компромисс катары түшүнө алабыз.

Авангард («алдыда бараткан») XX к. модернисттик көрүнүштөрдү бириктирет. Ал радикалдуу көркөм эксперименттер жана жаңычыл-

дык менен байланыштырылат. Авангарддык багыттарга төмөнкүлөр биригет: абстракционизм, кубизм, фобизм, суперматизм, сюрреализм, экспрессионизм.

Кубизм – XX к. башындагы живопистеги авангарддык багыт. Анын негиздөөчүлөрү француз сүрөтчүлөрү П. Пикассо жана Ж. Брак. Кубизмдин өкүлдөрү дүйнөнү геометриялык белгилер

Х. Миро. «Арлекинонун карнавалы»

жана композициялык конструкциялар түрүндө тартып, реалдуу предметтердин көрүнүшүн бузуп бурмалашкан.

Фобизм (француз сөзүнөн – жапайы) XX к. башындагы француз живописиндеги агым. Фобизмден XX к. искусствосундагы түстөр революциясы башталат. Бул багыттын эң ири сүрөтчүсү – А. Матисс. Фобизм ачык контрасттуу түстөрдү пайдаланат жана ал экспрессионизмдин формаларынын бири болуп саналат.

Экспрессионизм (латынча экспрессо – сүйлөйм) – XX к. көркөм багыт. Ага чындыкты субъективдүү кабыл алуу, реалдуу дүйнөнү бурмалап сүрөттөө, сезимдердин гипертрофиясы жана үмүтсүздүк мүнөздүү.

Суперматизм (латынча супремис – жогорку) – абстракттуу искусствонун бир агымы, геометриялык абстракцияга таандык. Аны Н. С. Малевич түзгөн. Бул багыттын негизин түзүүчү чыгарма Малевичтин «Кара квадрат» (1915) деген эмгеги.

Сюрреализм (французча – жогорку реализм) – XX к. авангардык багыт. Сюрреализмдин салттарын өөрчүтүп, түш көрүүлөргө, автоматтык аң-сезимге, ички сезимге көңүл бурушкан. Абсурддук буюмдарга көп кайрылышкан. Ири өкүлдөрү: поэзияда – П. Элюар, Р. Аполлинер, сүрөтчүлөр – С. Дали, Ж. Миро, И. Топчи ж. б.

1970-жж. батыш архитекторлорунун дагы бир тобу – авангардчылардын жаңы багытынын негизин түзүшкөн *деконструктивисттер тобу* пайда болгон. Бул топ бир кыйла таасирге ээ болгон. Деконструктивисттер архитектуралык ыктардын жардамы менен азыркы дүйнөнү жана анын карама-каршылыктарын, моралдык, саясий, социалдык, экономикалык жана экологиялык проблемаларын чагылдырууга аракеттенишкен.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. «Жалпы маданият салттуу маданиятка үстөмдүк кылууга тийиш эмес» деген пикирге макулсунарбы? Силерге кайсы маданият көбүрөөк жагат, эмне үчүн?
2. Сүрөт өнөрүндөгү багыттардын оң жана терс жактарын анализдегиле.
3. XX к. экинчи жарымында кинематографияда кандай жаңы көрүнүштөр орун алды? Силер көргөн фильмдердин мисалында аны талкуулоого аракет жасап көргүлө.
4. Силерди XX к. адабияттагы кайсы багыт кызыктырды? Окуган китептериңердин мисалында талкуулагыла.

КОРУТУНДУ

Азыркы доордун башкы мазмуну жана карама-каршылыктары. Жалпы адамзаттын глобалдуу проблемалары

XX к. аягындагы карама-каршылыктар. СССР менен АКШнын ортосундагы «кансыз согуштун» жана тирешүүнүн аякташы менен кайрадан дүйнөлүк жаңы башаламандыктын башталышы катары мүнөздөлгөн кырдаал пайда болду. Мамлекеттер аралык, улуттар аралык, диний ишенимдер боюнча чыр-чатактар азайган жок. Ядролук куралдын акырындап таралуусу башталды. Өнүгүү маселелерин чечүү ыраактады. 1998-ж. Азиянын көптөгөн өлкөлөрүн каптаган кризис дүйнөлүк экономиканын туруктуулугуна коркунуч туудурду.

Дүйнөлүк өнүгүүдөгү карама-каршылыктардын курчушунун жана дүйнөлүк жаңы башаламандыктын башкы себеби эларалык майданда калыптанган мамилелердин бузулушуна көптөгөн саясатчылардын даяр эместигинде эле.

СССРдин таасиринин чегиндеги Азия жана Европа өлкөлөрүндө социализмдин кулашы менен көптөгөн мамлекеттер түрдүү саясий жана диний тайпалардын каршылашуусунун кучагында калды. Ага Афганстандагы абалды мисал келтирүүгө болот. Советтик аскерлер чыгарылып кеткенден кийин бул өлкө куралдуу чыр-чатактардын майданына айланган. Советтер Союзунун мурдагы аймагында да ондогон улуттар аралык тирешүү очоктору пайда болду. Ошондой эле ыдыраган Югославиянын аймагы да улуттар аралык чыр-чатактын борборуна айланган.

1989–1998-жж. аймактык чыр-чатактар

Аймактар	1989	1991	1993	1995	1997	1998
Африка	10	11	7	6	8	11
Азия	14	11	11	12	10	9
Америка	5	4	3	3	2	2
Европа	1	2	6	3	1	1
Жакынкы жана Ортоңку Чыгыш	5	7	6	6	4	4
Жыйынтыгы	35	35	33	30	25	27

«Кансыз согуш» аяктагандан кийин өтө курч атаандаш аймактар – СССР менен АКШга дүйнөлүк коомчулуктун көңүл буруусу басандады. Мурда таасири эларалык майданда чектелген өлкөлөр аймактык ири дөөлөттөргө айланууга умтулушту. Жакынкы жана Орто Чыгышта мындай оюнду Ирак жана Иран ойноп, бул алардын ортосундагы согуштун чыгуусуна себеп болгон. СССР менен АКШнын ортосундагы жарыша куралдануу токтоду, бирок кезекке Азиядагы, Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштагы согуштук кармашуулар келди.

Өнүгүү проблемасы алда канча курчуду. «Кансыз согуштун» шартында СССР менен АКШ өздөрү тарапка жаны союздаштарды тартуу максатында начар өнүккөн өлкөлөргө азык-түлүк жөнөтүп, насыя беришчү. Эми экономикалык пайда табууга умтулуу биринчи орунга чыкты. Эларалык банктар тарабынан насыяга үстөгү менен акча берүү карызды төлөөгө ишенимдүү кепил болуу шарты менен гана берилчү болгон.

Ошол эле учурда өнүккөн өлкөлөр согуш жүрүп жаткан өлкөлөргө курал жөнөтүшүүдө. Азыркы учурда курал-жаракты Түндүк Америка жана Батыш Европа өлкөлөрү алда канча көбүрөөк чыгарып калышты.

1989–1998-жж. куралдардын экспорттолушу (млрд (АКШ доллары) менен)

Аймактар	1989	1992	1995	1998
Бардыгы болуп экспорттолгон	33518	22470	20861	21944
Түндүк Америка өлкөлөрүнөн	9535	13180	10059	12561
Батыш Европа өлкөлөрүнөн	7380	4997	5389	6867
СССРден/КМШ өлкөлөрүнөн	12915	2865	3659	1912
Азия өлкөлөрүнөн	1424	859	1065	492

Азыркы дүйнөдөгү этностук кагылыштар. XX к. аягында дүйнөдөгү алда канча татаал жана курч кагылыштар этностук негизде чыккан жаңжалдар болуп калды. Дүйнөдөгү мамлекеттердин жарымында гана калктын 95%ын бир этнос түзөт. Башка мамлекеттер көп улуттуу. Улуттар аралык кагылыштар сөзсүз болуучу зарылдык эмес. Ошентсе да дүйнө улуттар ортосундагы мамилелердин олуттуу курчушунун жеткен чегине – куралдуу кагылышууга барды. Акыркы он жылдыктагы аймактык кагылыштардын көпчүлүгү этностук азчылыктагы элдердин көзкарандысыздыкты жана эгемендүүлүктү талап кылуусу менен байланышкан.

Этностук маселелердин курчушунун эпкинине жогору өнүккөн өлкөлөр да кабылышкан. 1970–1980-жж. Канаданын Квебек провинциясында франк тилинде сүйлөгөн элдердин көзкарандысыздык

үчүн болгон урааны жапырды. Шотландия менен Уэльстин автономияга ээ болуу (өз алдынча башкаруу укугу) талабы күч алган. Испанияда көптөгөн провинциялар өз алдынчалыкка умтулушту. Францияда ушундай эле талаптарды Корсика аралындагы улутчулдар коюшкан. Италияда агрардык Түштүк менен индустриялуу Түндүктүн ортосунда абал курчуду. Бельгияда негизги эки этнос валландар жана фламандар бир мамлекетте болууну каалабагандыктарын ачык эле билдирип чыгышкан. Россиянын курамынан чыгууну эңсеген «аз» элдердин саны көбөйдү.

Батыш Европа үчүн жаңы көрүнүш – расалык проблема келип чыккан. Батыш Европа өлкөлөрүндө, Азия жана Африка мамлекеттеринен, ислам дүйнөсүндөгү өлкөлөрдөн чыккан коомдор пайда болгон. 1970–1990-жж. Европанын көптөгөн өлкөлөрүндө расалар жана жамааттар ортосундагы мамилелер курчуган.

Мурда этностук чыр-чатактар, кагылышуулар көбүнчө улуттук тилге чек коюу, диний ишенимге шек келтирүү, расачылдык мамиле, улуттук өзгөчөлүк (шовинизм – өз улутун жогору эл катары эсептеп, башканы бучкагына тенебөө), беделдүү кесиптерге ээ болууга чек коюу менен этностук азчылыктын статусуна шек келтирип, кысымга алуу сыяктуу көрүнүштөрдөн улам келип чыкчу.

Азыркы учурда этностук азчылыктын укугун коргоо жана кызыкчылыгын сыйлоо зарылдыгы эларалык укуктук документтерде көрсөтүлгөн.

БУУнун Жобосу, 1948-ж. Адамдын укуктары жөнүндөгү жалпы декларация, 1966-ж. Адамдын укугу жөнүндөгү эларалык пакт сыяктуу документтер планетадагы бардык адамдардын укугу кайсы расага жана улутка тиешелүү экендигине карабастан, тең экендигин эларалык коомчулук мойнуна ала тургандыгын көрсөткөн. 1963-ж. БУУнун Расалык дискриминациянын бардык түрүнө каршы күрөшүү, 1978-ж. Адамдардын укуктары жана расизмге каршы күрөшүү декларациялары кабыл алынган. Эларалык укуктук нормаларда этностук азчылыктын укугун тебелеп-тепсөө адам укугунун негизин бузуу деп эсептелет.

Калктын билим деңгээлинин өсүшү, анын турмуш деңгээлинин жана калыпка салынган жүрүш-туруш нормаларынын өзгөрүшү (демократия, маалымдуулук, көп түрдүүлүк) жаңы максаттарды жаратты. Алсак, КМШнын көпчүлүк өлкөлөрүндө интеллигенциянын арасында улуттук тилди сактоону, улуттук баалуулуктарды жана каада-салттардын кайра жаралуусун жактаган кыймылдар пайда болду.

Өнүгүүсүндө идеологиялык, саясий жана экономикалык түзүлүштөрү түп-тамырынан бери өзгөргөн элдер улуттар аралык мамилелердин кескин татаалданышына кабылышты. Югославиянын жана

КМШнын көптөгөн мамлекеттеринде социализмдин бедели түшкөндөн кийин, эгемендүүлүккө ээ болгон элдердин улуттук аң-сезимдеринин ойгонуусуна алып келген «руханий муктаждыктын» ордун толтуруу үчүн пайда болгон улуттук идеялар өнүгө баштады.

Жалпы адамзаттын глобалдуу проблемалары. Бардык элдердин жашоо-турмуштагы кызыкчылыктарын козгогон жана эларалык майданда күч-аракетин кошуп, бирикпесе чечилбей турган, эң маанилүү глобалдык проблемалар түшүнүгү 1950-жж. пайда болгон.

Жакынкы убактарда глобалдык проблемалардын кескин курчушу, эки ири дөөлөттүн – СССР менен АКШнын ортосундагы ядролук согуш коркунучунун тургандыгы менен байланышкан эле. 1990-ж. мындай согуш коркунучу азайды, бирок башка көптөгөн глобалдык проблемалардын курчушу күч алууда.

Жалпы адамзат согуштук, анын ичинде ядролук коркунучтан биротоло кутулду деп айтууга болбойт. 1968-ж. АКШ, Улуу Британия жана СССР ядролук куралды жайылтпоо жөнүндө келишимге кол коюшкан. Аларга дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрү кошулушкан эле. Келишим боюнча ядролук куралды аны чыгарбаган мамлекеттерге берүүгө же сатууга тыюу салынган. Келишимди бузган өлкөлөргө жардыруучу куралдардын материалдарын жана ядролук технологияны тынчтык максатта пайдалануу үчүн сатууга да уруксат берилбей, ошол эле учурда ядролук объектилерди текшерүүгө жол берилмек. Бирок, Келишимге карабастан, ядролук куралдары бар же аны тез эле жасап алууга жөндөмдүү өлкөлөр көбөйүүдө.

Ядролук дөөлөттөр катары расмий таанылган өлкөлөр АКШ, Россия, Улуу Британия, Франция жана Кытай болуп саналат. 1970-жж. эле Израиль ядролук куралы бар экендигин мойнуна алган. 1980-жж. Бразилия ядролук сыноону өткөрүүнү даярдап, бирок кайра баш тарткан. Ядролук куралдын технологиясын чыгаруу жагында Ирак, Иран, Түштүк Корея иштешкен. 1998-ж. ядролук куралды сыноону Индия жана Пакистан жүргүзүшкөн. Ушул өлкөлөрдө ядролук куралды жеткирүүчү керектүү каражаттар бар.

1945–1998-жж. ядролук сыноолор

Өлкөлөр	АКШ	СССР/ Россия	Франция	Англия	Кытай	Индия	Пакистан
Сыноолор- дун саны	1032	715	210	45	45	3	2

Химиялык жана бактериялык куралдар да абдан чоң зыян келтирет. Ага дүйнөлүк коомчулук тарабынан тыюу салынып, алдынкы өлкөлөр анын арсеналын жок кылууга милдеттенишкен. Бирок мындай куралдарды чыгаруудагы арзанчылык, көзөмөлдөөнүн кыйынчылыгы, согуштук кагылыштардын очоктору пайда болгон жерлерде эбегейсиз адам жоготууларына алып келүү коркунучун пайда кылат.

Эгер бул кагылыштарда массалык жок кылуучу куралдарды пайдалануу токтобосо, анын акыр-түбү олуттуу терс натыйжаларга алып келери бышык. Азыркы цивилизациянын негизги борборлору – гиганттык шаарлар. Аларда өнүккөн өлкөлөрдүн калкынын 70% дан ашыгы жашайт. Локалдык, ички кагылышуулардан улам, жаратылыштык кыйроо, ошондой эле өнөржай ишканаларындагы, атом электр станцияларындагы, химиялык заводдордогу жумушчунун катачылыгы кыйратуучу бүлгүнгө алып келиши мүмкүн.

Алардын кээ бир белгилүүлөрү: Бхопалдагы химиялык заводдун жарылышын (Индия), АКШда Тримайл-Айленддеги АЭСтин жана СССРде Чернобылдагы кыйроолорду атоого болот. Өнүккөн өлкөлөрдүн өкмөттөрүн экологиялык кооптуу объектилерге каршы жардырууларды уюштуруу коркунучу менен байланышкан экстремизм, терроризм проблемалары бекеринен тынчсыздандырбайт.

Экологиялык жана ресурстук проблемалар. Адамга жана анын жашоо чөйрөсүнө өндүрүштүк иштин улам кеңейип бараткан мейкиндиги кандайдыр бир деңгээлде эң эле терс таасирин тийгизүүдө.

1950–1960-жж. аралыгында товарларды өндүрүүнүн жана камсыздоонун көлөмү Европанын жана Түндүк Американын өнүккөн өлкөлөрүндө 30 эсеге өстү. Албетте, ошого ылайык энергия ресурстарын, чийкизаттарды, сууну пайдалануу жогорулап, өнөржай таштандылары көбөйдү.

Эгерде нефть, газ, ташкөмүрдү дүйнө жүзү боюнча бүгүнкүдөй темп менен иштете берсек, анда нефтинин запасы 60 жылда, жаратылыш газынын запасы 80 жылда, ташкөмүрдүн запасы 200 жылда түгөнөт. Экинчиден, нефть, ташкөмүр, жаратылыш газы – эң баалуу чийкизаттар. Нефтиден полимерлер, кездемелер, дары-дармектер, бензин, солярка, керосин, мазут, парафин, вазелин ж. б. ушул сыяктуу 20 миңден ашуун заттар, ал эми ташкөмүрдү кайра иштетүү менен андан да көп заттарды алууга болот. Башкача айтканда, нефть, ташкөмүр, жараталыш газы отун катары эле эмес, химиялык чийкизат катары да эң баалуу.

Нефтини, жаратылыш газын, ташкөмүрдү автомобилдерге күйүүчү май катары пайдалануу учурунда бөлүнүп чыккан CO_2 газы атмосферадагы парник газдарынын концентрациясынын жогорулашына жана

климаттын глобалдуу өзгөрүшүнө алып келүүдө. Мына ушулардын бардыгы, айлана-чөйрөгө зыяны жок, кайра ордуна келе турган, салттык эмес энергия булактарын – күндүн, шамалдын, суунун, биомассанын энергияларын колдонуунун зарылдыгын айгинелөөдө.

Австрия, Германия, АКШ, Испания, Израиль мамлекеттеринде суу, шамал, биоэнергетикалардан, Күн энергиясынан жылуулук жана электр энергиясын алуунун жаңы технологиялары иштелип чыгып, ийгиликтүү колдонулуп жатат. Суунун жана биоэнергетиканын ресурстарына бай, шамалдын потенциалы көп, жыл ичинде Күндүн тийип туруу убактысы узак Борбордук Азия өлкөлөрүнүн (Европа мамлекеттерине салыштырмалуу, Кыргызстанда жайда күндүн тийүү узактыгы дээрлик 13–14 саатка чейин созулат) бул багытта такыр эле артта калгандыгы өкүнүчтүү. Энергиянын кайра калыбына келүүчү же салттык эмес булактары болгон Күндүн, шамалдын, суунун, биомассанын энергияларын пайдалануунун технологиясын иштеп чыгуу жана изилдөө маселелеринин экологиялык, экономикалык жана саясий мааниси өтө чоң. Ошентип, жаратылышты коргоо боюнча чаралар көрүлүп, энергия булактарын пайдалануунун альтернативалуу жолдорунун мүмкүндүгү эске алынса да, глобалдык кыйроонун коркунучу күн тартибинен алынып салына элек.

Адистерди төмөндөгү проблемалар өзгөчө тынчсыздандырат.

Баарынан да адамдын өндүрүштүк ишкердүүлүгүнүн аба ырайына жана жалпы Жердин чөйрөсүнө тийгизген таасири күчөөдө. 1985-ж. бери планетанын үстүнкү бөлүгүн күндүн радиациясынан коргоочу озондук катмарынын бузулуусу байкалууда. Озон тешиктери бүткүл континенттердеги адамдардын тери рак оорусу менен ооруу коркунучун көбөйтүп, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн жабырлануусуна алып келет.

Нефть, ташкөмүр, жаратылыш газын отун катары жагуу жана эл чарбасынын ар түрдүү тармактарында пайдалануу учурунда пайда болгон көмүр кычкыл газынын атмосферадагы концентрациясынын жогорулашынан аба ырайынын өзгөрүшүнүн глобалдык процесстери башталды. 1960-жылдан 1990-ж. чейин Жер атмосферасында көмүр кычкыл газынын сакталышы 30% га көбөйгөн.

Көмүр кычкыл газын сиңирип алуучу Жердин өсүмдүк катмары сарпталып бүткөн, анан калса токойлордун алда канча көп бөлүгү кыйылып кеткен. Жылына 20 млн гектар тропиктик токойлор жок болууда. Ошондон улам планетадагы аба ырайынын орточо температурасы көтөрүлүүдө.

Антарктидадагы жана Гренландиядагы муз катмарларынын, уюлдагы муздардын эрүү коркунучу, океандардын сууларынын жогорулашы менен жээктердеги жүздөгөн шаарларды, түшүмдүү жерлерди суу каптап калуу коркунучу пайда болду.

Ошол эле учурда климаттын өзгөрүшү, кыртыштын арыкташы, анын шамалдуу эрозиясы дүйнөнүн көптөгөн аймактарында чөлдөрдү пайда кылууда. Орто Азияда Арал деңизине куюучу дарыяларды сугатка кыянаттык менен пайдалануу деңиздин соолуп, азайышына алып келди. Бир эле Африкада акыркы 50 жыл ичинде чөлдөр жыл сайын 1,3 млн гектар түшүмдүү жерлерди жалмоодо.

Өндүрүштүн уулуу жана радиоактивдүү таштандылары менен абанын, суунун, кыртыштын булганышы, химиялык заттар жана уулуу химикаттар тирүү организмдерге кыйратуучу таасир берүүдө. 1970–1980-жж. өндүрүштүк процессте жылына 100 млрд *t* түрдүү заттар колдонулуп, алардын 98–99%ы жаратылыш чөйрөсүнө таштанды түрүндө кайткан. Атмосферадагы газ түрүндөгү таштандылар 20 млрд *t* түзгөн. Өнөржай жана тиричилик агындылары менен жылына 9 трлн *m*³ суу булганат. Адамдар жашаган чөйрөлөргө акыркы ондогон жылдарда ядролук куралдарды сыноолор абдан чоң зыян келтирди.

Медицинанын укмуштуудай жетишкендиктерине карабастан, ал кудуреттүү эмес, барган сайын нерв-психикалык, рак оорулары жана жүрөк-кантамыр ооруларынын көбөйүүсү байкалууда. Азырынча СПИДди дарылап айыктыруунун каражаты табыла элек. Эл аралык мамилелердин эң жогорку ургаалдуулугунун, өзгөчө туризмдин шартында, калк жыш жайгашкан жерлерде, млндогон адамдардын өмүрүнө коркунуч алып келүүчү жугуштуу оорулардын башка түрлөрү пайда болуп, пандемияга (глобалдык эпидемиялар, мисалы, өпкө кагыны сыяктуу) алып келүү коркунучу пайда болду.

Экономикалык абалдын оордошу Эл аралык уюмдардын күн тартибине биосфераны калыбына келтирүү жана коргоо маселелерин коюуга мажбурлады. БУУда 1972-ж. бери ЮНЕП – Айлана-чөйрө боюнча программасы иштейт. Рио-де-Женейродо өткөн экологиялык форум, «Жердин хартиясын» даярдоо жөнүндө чечим кабыл алды. Ал XXI к. айлана-чөйрөнү коргоо боюнча стратегиялык программа болуп калууга тийиш.

Экономиканы глобалдаштыруу жана анын натыйжалары. Дүйнөлүк шериктештик. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин дүйнөлүк сооданын жүгүртүлүшү 30 эсеге көбөйгөн. Өнүккөн өлкөлөрдө ал өнөржай өндүрүшүнүн көлөмүнө караганда 2–3 эсе өскөн. Чийкизат жана то-

вар базарлары менен бирге эле эларалык маалымат кызматынын, техникалык билимдердин базары пайда болду.

Өндүрүштүн илимий керектөөсүнүн жогорулашы жана жогорку технологияларга ээ болуусу көптөгөн инвестицияларды жана корпорациялардын капиталдарын жана ресурстарын бириктирүүнү талап кылды. Ошондуктан трансулуттук корпорациялар (ТУК) модерндешүүнүн кыймылдаткыч күчү болуп калышты. Алар өз өлкөлөрүнүн чегинен чыгып, башка өлкөлөрдө филиалдарынын тармагын түзүп, капиталдарынын эларалык деңгээлде таралуусуна жетише алышты.

1960-ж. башында дүйнөдө ири корпорациялардын 3500 чет элдик филиалдары бар эле. 1990-ж. алардын саны 206 000ге жеткен. Алардын өндүрүшүнүн көлөмү көбөйүп, продукциясын өлкөсүнөн сырткары жерде сатуу мекенинде сатканга карагандагы пайдасынан бир нече эсеге ашып түшөт. Алсак, америкалык корпорациялардын чет өлкөлөрдөгү филиалдарынын продукцияларынын баасы АКШнын экспортунун баасына караганда төрт эсеге жогору. ТУК өнөржай өндүрүшүнүн 40%, тышкы сооданын 60%ын, өнүккөн өлкөлөрдүн технологиялык иштеп чыгууларынын 80%ын көзөмөлгө алат.

ТУКтун ишмердигине байланыштуу өндүргүч күчтөрдүн географиялык жайгашуусу өзгөрүүдө. Мурдагы биргелешкен өндүрүш цикли (иштетүүнүн башталышынын аягына чейинки процесс) өз алдынча бөлүктөргө бөлүндү. Алар ар түрдүү өлкөлөрдө рентабелдүүлүгүнө, чийкизаттын булагынын жакындыгына, энергияга, арзан жумушчу күчүнө, сатуу базарынын мүмкүнчүлүгүнө жараша жайгашууда. Азыркы өндүрүш ондогон мамлекеттерди камтыган чоң конвейерди элестетет.

Улуттук экономиканы трансулуттук өндүрүш комплекстерине бириктирүү экономикалык жактан пайдалуу, өндүрүштүн чыгымы 8–10% кыскарат. Инвестиция булактарына жана алдыңкы технологияларга кирүү камсыз болот. Ошол эле учурда өнүккөн өлкөлөрдөгү экономиканы трансмамлекеттештирүү глобалдык мүнөздөгү проблемаларды пайда кылды.

Трансулуттук корпорациялар эларалык байланыштардын эң күчтүү тармагын ээлеп алышкан. Эларалык сооданы тейлөөчү акча каражаттарынын күнүмдүк жүгүртүлүшү 1 трлн долларга жетет. Кээ бир мамлекеттердин ТУКтун саясатын көзөмөлгө алуу мүмкүндүгү эң эле аз. Алардын баалуу кагаздар боюнча дүйнөлүк базардагы жана акча биржаларындагы иш-аракеттери дүйнөлүк экономиканын туруктуулугун бузат. Дүйнөдөгү начар өнүккөн өлкөлөрдүн абалынан пайдаланып, ТУК алардын аймагына экологиялык жактан коркунуч

алып келүүчү өндүрүштү киргизишип, адамдарга зыян келтирүүчү таштанды акыр-чикирлерди таштап кетишет.

XX к. аягында дүйнөлүк цивилизация проблемалардын кагылышуусунун өсүшү менен мүнөздөлүп, аларды чечүүгө өбөлгө болгон институттардын ролун жогорулатууда. Акыркы он жылдыктарда элдердин жана мамлекеттердин өзара мамилелеринин көп тараптуу системасы пайда болду.

Европадагы Коопсуздук жана Кызматташуу Уюмунун штаб квартирасы

лекеттеринин уюму, Араб мамлекеттеринин лигасы, Европадагы коопсуздук жана кызматташуу уюму, Түндүк Атлантика келишими уюму (НАТО) ж. б. Кээ бир мамлекеттердин региондук биримдиги интеграциялык процесстердин натыйжасында пайда болду.

Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюму (ЕККУ) – курамына Европанын, Борбордук Азиянын жана Түндүк Американын 56 мамлекетин бириктирген ири региондук уюм. Уюмдун негизги милдети региондо чыр-чатактардын келип чыгыш мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо, алардын алдын-алуу, жөнгө салуу жана кесепеттерин жоюу. ЕККУ өзүнүн негизги милдеттерин аткарууну жана коопсуздукту камсыз кылууну төмөнкү багыттар аркылуу алып барат: курал-жарактын таралышын көзөмөлгө алуу; чыр-чатактарды алдын алуу боюнча дипломатиялык аракеттерди жүргүзүү; өз ара ишеним жана коопсуздук мамилелерди түзүү үчүн иш-чараларды иштеп чыгуу; адам укуктарын коргоо; демократиялык институттарды өнүктүрүү; шайлоолорду байкоого алуу; экономикалык жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу. ЕККУнун бардык мамлекет-катышуучулары бирдей статуска ээ. Чечимдер өз ара консенсустун (макулдашуунун) негизинде кабыл алынат.

Эларалык уюмдардын ичинен алда канча өкүлчүлүктүү жана бараандуусу БУУ жана анын атайын мекемелери болуп эсептелет.

Согуштан кийинки жылдарда БУУнун принциптеринин негизинде мамлекеттердин региондук бирикмелери пайда болду. Бул Мусулмандардын Дүйнөлүк Лигасы, Ислам Конференциясы уюму, Африкалыктардын биримдик уюму, Америка мам-

Ислам Конференциясы Уюму (ИКУ). 1969-ж. Мароккодо уюшулган. Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясынын XXVI сессиясында кабыл алынган «БУУнун жана ИКУнун кызматташтыгы жөнүндө» Резолюцияда эки тараптын аракеттерин координациялоонун атайын механизмдин иштеп чыгуу каралган. 1975-ж. БУУнун алдында байкоочу статусун алган. Учурда 58

Ислам Конференциясы
Уюмунун желеги

мамлекетти бириктирип турган БУУдан кийинки эң чоң эларалык уюм. ИКУнун негизги багыты: расалык дискриминацияга жана колониализмдин бардык формасына каршы күрөшүү, мусулман элдеринин өз алдынчалыгын, көзкарандысыздыгын жана улуттук укугун коргоо; ислам мамлекеттеринин кызматташтыгын өркүндөтүү; ИКУнун мүчөлөрүнүн ортосундагы иш-аракеттерин экономикалык, социалдык, маданий, илимий ж.б тармактагы кызматташууну бириктирүү болуп саналат. КМШ өлкөлөрүнөн Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан бул уюмга мүчө.

Кээ бир тармактарда адамдардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча уюмдар алда канча бутактанган мүнөзгө ээ болду. Бул – жаратылыш кырсыктарынан, кагылышуулардан жабыркагандарга жардам берүү максатындагы – *Бүткүл дүйнөлүк азык-түлүк программасы жана Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму.*

Ошондой эле **Дүйнөлүк Соода Уюму (ДСУ)** жана **Эларалык Валюта фондун** айтууга болот. ДСУнун максаты – дүйнөлүк сооданы акырындык менен либералдаштыруу. Ал түзүлгөндөн бери өнүккөн өлкөлөрдө тышкы соодага болгон салык 85–90%га кыскарды. Ал эми өнүгүү деңгээли өтө жогору эмес өлкөлөр үчүн салыкты кыйла жогору коюу мүмкүнчүлүгү бар.

Дүйнөдөгү дээрлик бардык мамлекеттер мүчө болгон Эларалык Валюта фонду, өзүнүн мүчөлөрүнө валютанын курсунун туруктуулугун кармап туруу үчүн, коммерциялык банктарга караганда жеңил шарттарда төлөө балансынын тартыштыгын жабуу үчүн насыя акча берет. Эларалык Валюта фонду менен Дүйнөлүк банк, Европадагы Өнүктүрүү жана Реконструкциялоо банкы ж.б. кызматташат.

Интеграциянын тереңдеши катышуучу мамлекеттердин экономикасынын туруктуулугуна кепил болот. Ал трансулуттук корпорацияларга да пайдалуу. Алар кээ бир өлкөлөрдүн бийлиги тарабы-

нан тоскоолдуксуз капиталдарын жайгаштыруу үчүн кеңири экономикалык мейкиндикке ээ болушат.

Европа Союзу ири экономикалык бирикмелерге кирет. Түштүк Чыгыш Азия Мамлекеттеринин ассоциациясы (АСЕАН), Латын Америкалык интеграция ассоциациясы, анын курамына региондук үч тайпа: Ла-Плата бассейнинин келишими, Анд пактысы, Амазон пактысы кирет, Азия-Тынч океан экономикалык кызматташуу уюму (АСТС), Түндүк Америкалык эркин соода ассоциациясы (НАФТА) ж.б.

Дүйнөлүк өнүгүүгө дайыма белгилүү бир убакытта өтүүчү «жетилтик» мамлекеттеринин (АКШ, Япония, Германия, Улуу Британия, Франция, Италия, Канада) башчыларынын жолугушуусу чон таасир берүүдө, кийинки учурларда ага Россия Федерациясы да тартылууда. Бул дөөлөттөрдүн азыркы дүйнөдөгү бедели алар кабыл алган чечимдеринин маанисин кыйла жогорулатат.

? Суроолор жана тапшырмалар

1. Эмне үчүн XX к. акыркы жылдарында эларалык абалдын оңолуусуна карабастан, «жаны эларалык чатак» кырдаалы пайда болду?
2. Кээ бир өлкөлөрдө ички чыр-чатактарды чечүүнүн жолу кантип өзгөрдү? Дүйнөдөгү ар түрдүү өлкөлөрдөгү улуттар аралык кагылышуулардын себеби эмнеде деп ойлойсунар? Эларалык мамилелердеги чыр-чатактар күч алган очоктор кайсылар?
3. XX к. адамзаттын жетишкендиктеринин кайсынысы абдан баалуу деп ойлойсунар? Жообунарды негиздегиле.
4. Учурдун кайсы проблемалары глобалдык болуп саналат? Ойлонгула, эмне үчүн?
5. Адамзат коомунун прогресси эмне себептен анын өнүгүүсүнүн глобалдык проблемаларынын курчушу жана өркүндөшү менен коштолоорун түшүндүргүлө.
6. Ядролук куралдын жайылышы жана аны пайдалануу эмне үчүн өтө коркунучтуу? Силердин оюнарча бул коркунучту кандайча жумшартса же жок кылса болот?
7. Учурда өзгөчө кооптонууну жараткан экология проблемаларынын негизги түрлөрүн атагыла.
8. Өнүгүү жана экология проблемалары өзара кандайча байланышкандыгын түшүндүрүп бергиле.
9. XX к. экинчи жарымында ТУКтун мааниси эмне үчүн жогорулап кетти?
10. XXI к. глобалдуу проблемаларды чечүү үчүн адамзаттын кандай мүмкүнчүлүктөрү бар?
11. Дүйнөдөгү мамлекеттер жана элдер өзара аракеттерин иш жүзүнө ашырып жаткан негизги уюмдардын атын атагыла. Кандай дейсинер, алардын эларалык таасири азыркы учурда начарлоодобу же өсүүдөбү? Жыйынтыкты мисалдар менен далилдегиле.

XX К. СОҢКУ ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАРДЫН ХРОНОЛОГИЯЛЫК ТАБЛИЦАСЫ

- 1899–1901-жж. Кытайдагы «боксерлер» (ихэтуандар) көтөрүлүшү
- 1899–1902-жж. Африканын түштүгүндөгү Англ-бур согушу
- 1904-ж., апрель Англия-Франция келишимине (Антанта) кол коюу
- 1905-ж., 9-январь Россиядагы кандуу жекшемби. Буржуазиялык-демократиялык революциянын башталышы
- 1905–1907-жж. Биринчи орус революциясы
- 1907-ж., 31-август Англис-орус келишимине кол коюу
- 1910–1917-жж. Мексикадагы революция
- 1914-ж. Г.Форддун заводдорунда конвейердик системанын киргизилиши
- 1914-ж., 1-август Германиянын Россияга согуш жарыялашы, Биринчи дүйнөлүк согуштун башталышы
- 1915-ж., май Италиянын Антанта өлкөлөрүнө кошулушу
- 1915-ж., апрель Ипр шаарында немистердин газды колдонушу
- 1917-ж., февраль Россиядагы Февраль революциясы
- 1917-ж., март Убактылуу өкмөттүн түзүлүшү
- 1917-ж., 6-апрель АКШнын согушка кириши
- 1917-ж., октябрь Петрограддагы куралдуу көтөрүлүш. Убактылуу өкмөттүн кулатылышы
- 1918-ж., 5–6-январь Россияда Уюштуруу жыйынынын ачылышы жана таркатылышы
- 1918-ж., 3-март Брест тынчтык келишимине кол коюу
- 1918-ж., май
- 1920-ж., ноябрь Россиядагы жарандык согуш
- 1918-ж., 11-ноябрь Германиянын Компьен токоюнда капитуляцияга кол коюшу
- 1918–1923- жж. Түркиядагы Кемалисттик революция
- 1919-ж. Улуттар Лигасынын түзүлүшү
- 1919-ж., 28-июнь Версаль тынчтык келишимине кол коюу
- 1921-ж., 1-18-март Кронштадт көтөрүлүшү

- 1921-ж., март Жаны экономикалык саясатка өтүү
- 1921-ж., ноябрь –
- 1922-ж., февраль Вашингтон конференциясы
- 1922-ж. Италияда фашисттердин бийликке келиши
- 1922-ж., 30-декабрь СССРдин түзүлүшү
- 1923-ж., 29-октябрь Түркия республикасынын жарыяланышы
- 1925-ж., декабрь СССРде индустриялаштыруунун жаңы этабынын башталышы
- 1929-ж. СССРде дыйкан чарбаларындагы массалык коллективдештирүүнүн башталышы
- 1929–1933-жж. Дүйнөлүк экономикалык кризис
- 1933-ж. АКШда Ф. Рузвельттин «Жаңы багыт» саясатынын башталышы
- 1933-ж. Германияда Гитлердин бийликке келиши
- 1934-ж. СССРдин Улуттар Лигасына кириши
- 1936–1938-жж. Франциядагы Элдик фронт кыймылынын негизинде түзүлгөн өкмөттүн бийлиги
- 1936–1939-жж. Испаниядагы жарандык согуш
- 1938-ж., сентябрь Германиянын жана Батыш өлкөлөрүнүн Мюнхен макулдашуусу
- 1938-ж. Австрияны Германияга кошуп алуу (аншлюс)
- 1939-ж., март Германиянын Чехословакияны басып алышы
- 1939-ж., 23-август Кол салышпоо жөнүндөгү советтик-германдык пактыга кол коюу (Молотов-Риббентроп бүтүмү)
- 1939-ж., 1-сентябрь Экинчи дүйнөлүк согуштун башталышы
- 1939-ж., ноябрь –
- 1940-ж., март Советтик-Финляндия согушу
- 1940-ж., июнь Франциянын капитуляцияланышы
- 1941-ж., март АКШда ленд-лиз жөнүндө мыйзамдын кабыл алынышы
- 1941-ж., 22-июнь Германиянын СССРге кол салышы. Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы
- 1941-ж. 12-июль Германияга каршы согушта биргелешип аракеттенүү жөнүндөгү англиялык-советтик макулдашуусуна кол коюлган.
- 1941-ж., август СССР Атлантика хартиясына кошулган
- 1941-ж., 7-декабрь Япон аскерлеринин Тынч океандагы Гавай аралдарынын Перл-Харбор булуңундагы АКШнын флотуна кол салуусу
- 1942-ж., май «Гитлердик Германияга жана анын Европадагы жан-жөкөрлөрүнө каршы согуштагы союз жана согуштан кийинки кызматташуу жана өзара жардамдашуу жөнүндө» англиялык-советтик келишимге кол коюу
- 1942-ж., июнь Өзара жардамдашуу жөнүндөгү советтик-америкалык макулдашууга кол коюу.
- 1943-ж., 28-ноябрь –
- 1-декабрь Тегеран конференциясы
- 1944-ж., 6-июнь Англиялык-америкалык аскерлердин Франциянын түндүгүнө түшүрүлүшү. Экинчи фронттун ачылышы

- 1945-ж., февраль Союздаш үч дөөлөттүн өкмөт башчыларынын Крым (Ялта) конференциясы
- 1945-ж., апрель Сан-Францискодо (АКШ) Бириккен Улуттар уюмунун Уюштуруу жыйынынын ачылышы
- 1945-ж., 8-май Фашисттик Германиянын жеңилгендиги жөнүндөгү актыга кол коюу
- 1945-ж., 17-июль—
2-август Потсдам конференциясы
- 1945-ж., август АКШ тарабынан Хиросима жана Нагасаки шаарларын атомдук бомбалоо
- 1945-ж., 8-август СССРдин Японияга согуш жарыялашы
- 1945-ж., 2-сентябрь Япониянын капитуляцияланышы. Экинчи дүйнөлүк согуштун аякташы
- 1945-ж., 24-октябрь БУУнун Жобосунун күчүнө кириши
- 1945-1946-жж. Согуш кылмышкерлеринин үстүнөн болгон Нюрнберг процесси
- 1945–1949-жж. Кытайдагы жарандык согуш
- 1947-ж., август Индияга көзкарандысыздыктын берилиши
- 1947-ж. Коммунисттик жана жумушчу партиялардын маалымат бюросунун (Коминформ) түзүлүшү
- 1949-ж. Экономикалык Өзара Жардамдашуу Советинин (СЭВ) түзүлүшү
- 1949-ж. Түндүк Атлантика келишим уюмунун (НАТО) түзүлүшү
- 1949-ж., май Германия Федеративдүү Республикасынын түзүлүшү
- 1949-ж., октябрь Германия Демократиялык Республикасынын түзүлүшү
- 1949-ж., октябрь Кытай Эл Республикасынын түзүлүшү
- 1950-1953-жж. Кореядагы согуш
- 1955-ж., май Варшава Келишим уюмунун түзүлүшү
- 1955-ж. Бандунг кошулбоо келишими
- 1956-ж., октябрь—ноябрь Венгриядагы көтөрүлүш жана аны басуу
- 1957-ж.,
4-октябрь СССРде Жердин биринчи жасалма жандоочусун учуруу
- 1960-ж. Африка жылы – Кара континенттеги 17 мамлекетте көзкарандысыздыктын жарыяланышы
- 1961-ж., 12-апрель Планетанын биринчи космонавты Ю. Гагариндин космоско учушу
- 1962-ж. Кариб кризиси
- 1965–1973-жж. АКШнын Вьетнамдагы интервенциясы
- 1966-ж. Кытайдагы «маданий революция»
- 1968-ж., август «Прага жазы» жана Чехословакияга социалисттик өлкөлөрдүн аскерлеринин киргизилиши
- 1969-ж., 21-июль Америкалык астронавттардын Айга конушу
- 1969-ж. Интернет компьютердик тармагынын түзүлүшү
- 1970-ж. Ядролук куралга тыюу салуу келишими

- 1975-ж., август Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча келишим (Хельсинки процесси)
- 1978-ж. Афганстанда революциянын башталышы
- 1978-ж., апрель Афганстан Демократиялык Республикасынын жарыяланышы.
- 1978-ж. Кытайда экономикалык реформанын башталышы
- 1979-ж. Ирандагы шахка каршы революция
- 1979-ж., 1-апрель Иран Ислам Республикасынын жарыяланышы
- 1979-ж., декабрь Афганстанга советтик аскерлердин киргизилиши
- 1984-ж. «Ай Би Эм» (IBM) фирмасынын биринчи персоналдык компьютеринин пайда болушу
- 1985-ж. СССРде кайра куруунун башталышы
- 1989-ж., февраль Советтик аскерлердин Афганстандан чыгарылышы
- 1989-1991-жж. Борбордук жана Чыгыш Европа өлкөлөрүндө коммунисттик бийликтин кулашы
- 1990-ж.,
3- сентябрь Германиянын биригиши
- 1991-ж., декабрь СССРдин таркатылышы жана КМШнын түзүлүшү
- 1991-ж. «Кансыз согуштун» аякташы
- 1991-1997-жж. Югославиянын таркатылышы, анын аймагында көзкарандысыз мамлекеттердин пайда болушу
- 1998-ж. ГФРде жалпы шайлоодо ГСДПнин жеңиши
- 1999-ж. Косового БУУнун, НАТОнун жана Россиянын тынчтыкты сүйүүчүлөр күчтөрүнүн кириши

ТЕРМИНДЕРДИН ЖАНА ТҮШҮНҮКТӨРДҮН СӨЗДҮГҮ

- Авторитаризм** – саясий бийлик жеке адамдын же бир ууч тайпанын колуна топтолуп, жалгыз адамга сыйынуу күч алып, анын иштери мыйзам тарабынан көзөмөлгө алынбайт. Мамлекеттик аппарат, армия, полиция өлкөнүн жетекчисинин жеке бийлигине баш ийет. Саясий партиялардын жана уюмдардын иш-аракеттерине тыюу салынат.
- Аннексия** – зордук-зомбулук жолу менен башка мамлекеттин территориясын басып алуу
- Акция** – голландиянын актиc деген сөзүнөн – баалуу кагаз. Базар экономикасы- жеке менчиктин жана товардык-акча мамилелеринин негизинде өнүккөн, эркин ишкердүүлүктүн жана тандоонун принциптерине таянган социалдык-экономикалык система.
- Атентант** – (франц.) – саясий кызыкчылыктардын негизинде бирөөнүн өмүрүнө кол салуу
- Базар экономикасы** – бул же тигил өлкөдөгү жалпы чарбалык комплекс. Анын өнүгүүсү ички жана дүйнөлүк базардын мыйзамдарына баш ийет.
- Баркыт революциясы** – КМШ жана Чыгыш жана Борбордук Европа өлкөлөрүндө болуп өткөн тынч жана кансыз жол менен бийликтин алмашуусу
- Биржа** – товарларды, баалуу кагаздарды жана чет элдик валютаны дүнүнөн сатуу боюнча макулдашуу жүргөн базар
- Берлин дубалы** – Германия Демократия Республикасынын бийлиги тарабынан СССР менен макулдашып, Батыш жана Чыгыш Берлиндин ортосуна 1961-ж. Чыгыш Германиядан Батышка жапырт кеткен (1945–1961-жж. 3 млн адам) элдин агымын токтотуу максатында бетондон курулган зым тикендүү дубал

- Дивиденд** – акция ээлеринин акционердик коомдордун пайдасынын бир бөлүгүнөн алган кирешеси
- Диссидент** – мамлекеттик саясий түзүлүшкө жана үстөмдүк кылган идеологияга каршы ой жүгүрткөн адам
- Дефицит** – (латын тилинде *deficit*) – жетишсиздик, мисалы, акча каражаттарынын же товарлардын тартыштыгы
- Демагогия** – жалган убадаларды берип алдоо
- Доминион** – мамлекеттин тышкы саясаты, соода жана коргонуусу метрополия тарабынан көзөмөлдөнүп, өзүн-өзү башкаруу укугун алган колония
- Дотация** – ишкананын чыгашасын мамлекет тарабынан жабуу
- Иммиграция** – чет мамлекеттин жарандарынын тигил же бул өлкөгө узак убакытка же биротоло жашоо үчүн көчүү процесси
- Инвестиция** – акчалай жардам каражаттары
- Интеграция** – кандайдыр бир өлкөлөрдүн, саясий уюмдардын же элдердин экономикалык, саясий жана каржылык жактан биригүүсү
- Инфляция** – кагаз акчанын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөп кетиши
- Интервенция** – бир же бир нече мамлекеттердин башка бир өлкөнүн ички иштерине зордук-зомбулук жол менен кийлигишүүсү. Ал согуштук, экономикалык, дипломатиялык жана идеологиялык зомбулук болушу мүмкүн
- Каржы капиталы** – банктар менен ишканалардын биригип кетүүсүнүн натыйжасында пайда болгон капитал (байлык)
- Картель** – фирмалардын, компаниялардын, банктардын бирикмеси, алар өндүрүштүн көлөмү, базардагы товардын сатылышы жана баалар жөнүндө макулдашып, ошол эле учурда өндүрүштүк өзалдынчалыкты сактап калышат
- Камикадзе** – (япон тилинен которгондо – кудайдын шамалы) – 1281-ж. Япон аралдарын басып алууга жөнөтүлгөн монголдордун флотун учуруп кеткен бороон тарыхта ушундай аталып калган. Өлүмгө башын байлаган япон учкучу
- «Көмүскө экономика»** – жашап жаткан мыйзамдуулуктан сырткары жашыруун аракет кылган өндүрүш системасы
- Коллаборационисттер** – экинчи дүйнөлүк согуш учурунда басылып алынган өлкөлөрдө фашисттик баскынчылар менен кызматташкан адамдар
- Коминтерн** – 1919–1943-жж. өлүм сүргөн, каржылык жана уюштуруу жагынан Советтик Россиянын колдоосуна таянган, дүйнөлүк социалисттик революцияны ишке ашырууну

көздөгөн, ар түрдүү өлкөлөрдүн компартияларын бириктирген эларалык саясий уюм

Коминформ – коммунисттик жана жумушчу партиялардын маалымат бюросу – Москванын Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн үстүнөн саясий жана идеологиялык жетекчилиги

Конвенция – эларалык келишим, конкреттүү маселе боюнча кол койгон мамлекеттердин ортосундагы өзара макулдашылган укуктар жана милдеттер

Конвергенция – жакындашуу, айырмачылыктарды жоюу, мисалы, капитализм менен социализмдин ортосундагы айырманы жоюу

Консенсус – талаш маселелердеги макулдашуу, бир пикирге келүү

Контрибуция – согушка кеткен чыгымды жеңилген өлкөнүн жеңген өлкөгө акчалай төлөөсү

Конфедерация – өз алдынчалыгын сактаган, өзүнүн мамлекеттик бийлик жана башкаруу органы болгон мамлекеттердин биримдиги

Конфронтация – ишенимдердин, саясий-идеялык принциптердин, социалдык системалардын каршылашуусу

Коррупция – бийликтеги адамдардын жеке баюу максатында кызмат абалынан түздөн-түз пайдалануусу; саясий ишмерлерди, кызмат адамдарын сатып алуусу

Концерн – мекеме бирикмелеринин формалдуу түрдө өз алдынчалыгын сактап, иш жүзүндө борбордошкон каржы көзөмөлүнө жана жетекчиликке баш ийүүсү

Концепция – көзкараштардын системасы

Концессия – чет өлкөлүк фирмаларга мекемелерди же жер участкаларын өндүрүштүк ишмердүүлүк укугу менен берүүчү келишим

Концентрациялык лагерь – согуш туткундарын, камактагыларды башкалардан обочо кармоочу жай

Либерализм – эркиндикти, демократияны талап кылган, коомдогу өзгөрүүлөрдү эволюциялык, реформа жолу менен ишке ашырууну жактаган идеологиялык жана саясий агым

Либералдаштыруу – ар түрдүү экономикалык иш-аракетке жана экономикалык категорияларга (баа, айлык акы, валютанын курсу, пайыздык өлчөм) мамлекеттин көзөмөлүн алып салуу же басаңдашы; сырткы соодада – ар кандай чектөөлөрдү алып салуу

Лицензия – уруксатты күбөлөндүрүүчү документ

- Мажоритардык система** – бул шайлоодо абсолюттук добуш алган талапкер (же жөнөкөй көпчүлүк добуш $-50+1$) шайланды деп эсептелген система
- Мамлекеттик бюджет** – мамлекеттин белгилүү бир убакытка (жыл, квартал, ай) акчалай кирешени жана чыгашаны бөлүштүрүүсү
- Милитаризация** – басып алуучу согуштарга даярдануу үчүн куралдануунун күчөшү
- Миссионер** – башка өлкөгө, элдерге барып расмий диний иш жүргүзүүчү диний адам
- Мегаполис** – индустриялык доордо пайда болгон гиганттык шаарлар
- Метрополия** – көзкаранды территориясы бар мамлекет
- Модерндешүү** – 1) коомдогу реформалык жаңылануу жана социалдык өзгөрүү процесси; 2) мамлекеттин коомдогу сапаттык өзгөрүүлөргө жетүү максатында алдыңкы өлкөлөрдүн тажрыйбасын бардык тармакта максаттуу пайдалануусу
- Монополисттик бирикмелер** – кандайдыр бир товардын эң көп бөлүгүн өндүрүүнү жана сатууну өз колуна топтогон ири чарбалык бирикмелер
- Нобель сыйлыгы** – швед ойлоп табуучусу жана өнөржай ээси А. Нобель тарабынан калтырылган каражатка Швед академиясы тарабынан илим, техника жана адабият багытында алдыңкы жетишкендиктер жана ойлоп табуулар үчүн жыл сайын берилүүчү сыйлык
- Патент** – ойлоп чыгаруучунун автордугун билдирүүчү күбөлүк
- Пацифисттер** – (латын тилинен которгондо – тынчтыкты сүйүүчүлөр) согушка жана зомбулукка каршы кыймылдын катышуучулары
- Педагогика** – баланы психологиялык, анатомиялык-физиологиялык, биологиялык жана социологиялык жактан изилдөөчү илимдердин жыйындысы
- Постиндустриалдык** – адамзат коомунун тарыхын: индустрияга чейин (агрардык), индустриялык (өнөржайлык) жана постиндустриялык (маалыматтуулук) деп үч этапка бөлгөн социалдык-экономикалык жана саясий концепция
- Приватташтыруу** – мамлекеттик менчиктин белгилүү бир шарттар менен бул же тигил коомго, бирикмелерге, тайпаларга жана жеке адамдарга өткөрүп берүү

- Протекторат** – көзкаранды мамлекеттен саясий жана экономикалык өнүгүү маселелерин протектор-мамлекет (коргоочу) өзүнө алган колониялык көзкарандылыктын формасы
- Ратификация** – макулдашкан мамлекеттердин эларалык келишимин жогорку мамлекеттик бийлик органдары тарабынан бекитүү
- Реконверсия** – тынчтыкка жана тынч турмушка өтүү
- Репарация** – согушка кеткен чыгымды жеңилген өлкөнүн жеңген мамлекетке төлөөсү
- Репрессия** – жапырт жазалоо түрү
- Референдум** – мамлекеттик маанилүү маселени чечүү үчүн жалпы элдик добушка коюу
- Санкция** – латын тилинен алынган, *sanctio* – эң катуу чара көрүү, уруксат алуу, эларалык келишимдерди бузган мамлекеттерге каршы колдонулат,
- Сепаратизм** – бөлүнүүгө, обочолонууга аракеттенүү
- Синдикат** – капиталисттердин кандайдыр бир товарларды сатуу максатында бириккен жөнөкөй монополисттик бирикмелери
- Тоталитаризм** – (латын тилинен *totalis* – жалпы), мамлекеттин бардык саясий системаны, бийликти колуна топтоп, коомдук турмушту толугу менен көзөмөлгө алуусу
- Трест** – монополиянын курамына кирген ишканалар толугу менен өндүрүштүк жана каржылык өз алдынчалыгын жоготуп, жалгыз башкаруучуга баш ийген монополиянын эң жогорку формасы
- Террор** – саясий душмандарга эң эле оор мыкаачылыкты колдонуу менен өлтүрүүгө чейин барган саясий коркутуунун бир түрү
- Ультиматум** – катуу чара колдонууну эскерткен (согуш жарыялоо, дипломаттык, соода ж.б. келишим мамилелерди бузуу) талаптарды коюу. Адатта ультиматумда күткөн жооптун убактысы белгиленет.
- Фашизм** – (терминдин теги италия – фаши – ячейка, союз деген маанини билдирет), – 30-жж. Европада пайда болгон чектен ашкан зордук-зомбулукту, шовинизмди, расизмди, террордук бийликти, согушту даңазалап, ишке ашырган саясий агым
- Федерация** – мамлекеттик түзүлүштүн формасы, административдик бирдиктерден турган (союздук республика, штат, аймак, облус ж.б.) өзүнүн конституциясы жана башкаруу органы болгон мамлекет, ошол эле учурда бирдиктүү борбордук бийлик органы, жарандуулук, каржы системасы сакталат.

Фракция – парламентте кандайдыр бир партиянын саясий багытын жүргүзгөн уюмдашкан топ. Экинчи мааниде – саясий партиядагы жалпы программалык багыттан өзүнүн көзкарашы жана платформасы менен бөлүнүп чыккан тайпа

Холокост – жок кылуу, гитлердик бийлик тарабынан 1933–1945-жж. 16 млн адам концентрациялык өлүм лагерлеринде жок кылынган. (Польшада – Аушвиц, Собибор, Треблинка, Майданек, Германияда – Бельзен, Бухенвальд, Дахау ж.б.) Геноциддин курмандыктарынын 6 млну еврейлер болгон.

Хутор – дыйкан жамааттык чыккан кезде үйү жана чарбалары менен кошо бөлүнүп берилген жер тилкеси

Экстремизм – чектен ашкан иш-аракеттерге, көзкараштарга ыктоо

Элита – коомдогу кайсы бир тармакта жогорку, башкаруучу орунду ээлеген социалдык катмар

Эмиграция – калктын өз өлкөсүнөн башка өлкөгө узак убакытка же биротоло көчүп кетүүсү

МАЗМУНУ

Киришүү	3
I бөлүм. Дүйнө жүзү XX к. биринчи жарымында	
§ 1. Индустриялуу өлкөлөр	13
§ 2. Колониялык жана көзкаранды өлкөлөр	23
§ 3. Россия империясы XX к. башында.	31
§ 4. Россиядагы 1905–1907-жж. революция.	38
§ 5. Дүйнөлүк биринчи согуш	45
§ 6. Россиядагы 1917-ж. революциялык окуялар	57
§ 7. Россия 1918–1920-жж.	67
§ 8. Согуштан кийинки дүйнө жүзү	77
§ 9. Америка Кошмо Штаттары	86
§ 10. Борбордук жана Түштүк-Чыгыш Европа өлкөлөрү	92
§ 11. Франциядагы элдик фронт. Испаниядагы жарандык согуш	98
§ 12. СССР 20–30-жж.	104
§ 13. СССРде тоталитардык системанын калыптанышы	110
§ 14. Азия өлкөлөрү	120
§ 15. Түркия	126
§ 16. 20–30-жж. эларалык мамилелер	132
§ 17. Маданий өнүгүү	139
§ 18. Экинчи дүйнөлүк согуш.	145
§ 19. Экинчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүндөгү бурулуш	153
II бөлүм. Дүйнө жүзү XX к. экинчи жарымында	
§ 20. XX к. экинчи жарымындагы эларалык мамилелер	164
§ 21. Советтик Социалисттик Республикалар Союзу (СССР)	176
§ 22. СССР кайра куруу жылдарында (1985–1991-жж.)	184
§ 23. Америка Кошмо Штаттары (АКШ).	192
§ 24. Батыш Европа өлкөлөрү	199
§ 25. Борбордук жана Түштүк-Чыгыш Европа өлкөлөрү.	208
§ 26. Кытай	220
§ 27. Япония.	230
§ 28. «Азия ажыдаарлары» өлкөлөрү.	239
§ 29. Азия, Африка жана Латын Америкасындагы өлкөлөр	242
§ 30. Илимий-техникалык прогресс	264
§ 31. Маданияттын өнүгүшү	272
Корутунду. Жалпы адамзаттын глобалдуу проблемалары	280
XX к. соңку тарыхый окуялардын хронологиялык таблицасы	291
Терминдердин жана түшүнүктөрдүн сөздүгү	295
	301

Өмүрзакова Турсунай 1958-жылы Ош областынын Кара-Суу районунундагы Мады кыштагында туулган. 1980-жылы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин тарых факультетин аяктаган. 1980-1990-жж. Ош областынын орто мектептеринде тарых мугалими болуп эмгектенген. 1991-ж. баштап Ош Мамлекеттик Университетинде окутуучу, улук окутуучу, кафедранын башчысы, ОшМУнун Окумуштуу катчысы болуп иштеген. Тарых илимдеринин кандидаты, доцент. Илимий монографиянын, бир нече илимий-популярдуу эмгектердин жана 25тен ашуун илимий макалалардын автору, Кыргыз Республикасынын билим берүүнүн отличниги. Учурда ОшМУнун Жалпы тарых жана тарыхты окутуунун усулу кафедрасын жетектейт.

Окуу китеби боюнча сын-пикирлерди, эскертүүлөрдү төмөнкү дарекке жиберүүнүздөрдү суранабыз.

720021, Бишкек ш., Сүйүмбаев көчөсү, 2, кв. 3.

Тел. факс.: (0312) 68-02-37,

Эл. почта: omurzakov2005@mail.ru

Учебное издание

Омурзакова Турсунай

НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

XX век

Учебник для 9 класса

Первое издание

На кыргызском языке

Окуу басылмасы

Өмүрзакова Турсунай

СОҢКУ ТАРЫХ

XX кылым

9-класс үчүн окуу китеби

Биринчи басылышы

Редакторлору *Ж. Ш. Шейшеналиев, А. Б. Элебесова*

Сүрөтчүсү *Р. И. Исаков*

Дизайнери *М. Прищеп*

Техникалык редактору *Г. А. Жатаева*

Иллюстрацияларды жана карталарды иштеп чыккан

К. Ө. Өмүрзаков

Компьютердик калыпка салган *Г. А. Мураталиева*

Корректору *Д. Б. Эстебесова*

Басууга 8.05.07. кол коюлду.

Форматы 60x90^{1/16}. Көлөмү 19.0 физ. б.т.+0.5 физ. б.т. карталар.

Нускасы 67 000. Заказ № 183.

«Учкун» ААК басмаканасында басылды.
720031, Бишкек ш., С. Ибраимов көчөсү, 24.

Handwritten text in the top right corner, possibly a signature or initials.

ДУЙНӨНҮН САЯСИЙ КАРТАСЫ (2000-ж.)

Картада цифра менен белгиленгендер:

- 1 Гаити
- 2 Доминикан Республикасы
- 3 Белиз
- 4 Гватемала
- 5 Сальвадор
- 6 Гондурас
- 7 Никарагуа
- 8 Коста-Рика
- 9 Панама
- 10 Гайана
- 11 Суринам
- 12 Гвиана (Фр.)
- 13 Эквадор
- 14 Парагвай
- 15 Уругвай
- 16 Тунис
- 17 Батыш Сахара
- 18 Сенегал
- 19 Гамбия

- 20 Гвинея-Бисау
- 21 Гвинея
- 22 Сьерра-Леоне
- 23 Либерия
- 24 Кот-д'Ивуар
- 25 Буркина-Фасо

- 26 Того
- 27 Бенин
- 28 Экваториалдык Гвинея
- 29 Камерун
- 30 Борбордук Африка Республикасы

- 31 Конго
- 32 Эритрея
- 33 Джибути
- 34 Уганда
- 35 Руанда
- 36 Бурунди
- 37 Замбия
- 38 Малави
- 39 Зимбабве

160-001

40 Ботсвана	49 Сирия	57 Афганстан
41 Свазиленд	50 Кипр	58 Бутан
42 Грузия	51 Ливан	59 Бангладеш
43 Азербайжан	52 Израиль	60 Таиланд
44 Армения	53 Иордания	61 Камбоджа
45 Түркменстан	54 Кувейт	62 Малайзия
46 Өзбекстан	55 Катар	63 КЭДР
47 Кыргызстан	56 Бириккен Араб Эмираттары	64 Корея Республикасы

Мамлекеттердин чек аралары 2000-ж. эсебинен берилди